

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar
elmlər seriyası

Filologiya elmləri
Psixologiya və pedaqogika elmləri
Sənətsüənəsliq və memarlıq elmləri

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

Нахчыванский Государственный
Университет

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ

2022 № 1 (114)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

ISSN 2224-5529

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

№ 1(114)

- *Filologiya elmləri*
- *Psixologiya və pedaqogika elmləri*
- *Sənətsüənəslıq və memarlıq elmləri*

Naxçıvan – 2022

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər".
Humanitar elmlər seriyası. 2022, №1(114)

*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə №550)*

BAŞ REDAKTOR:

ELBRUS İSAYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

ORXAN CƏFƏROV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi katibi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR:

SAMİR TARVERDİYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
"Qeyrət" nəşriyyatının direktoru*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

Philological sciences:

Филологические науки:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əsgər Nadir oğlu Qədimov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ceyran Manaf qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xumar Şəmsi qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əli Lazım oğlu Allahverdiyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
(Türkiyə, Maltepe Universiteti)*

Mişel Bozdəmir

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
(INALCO National Institut, Fransa)*

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

Psychology and pedagogical sciences:

Науки психология и педагогика:

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev

*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

İsmayıl İsmayil oğlu Əliyev

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Müseyyib İbrahim oğlu İlyasov

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor

Zərövşan Yaşar qızı Babayeva

pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

Vahid Məmməd oğlu Rzayev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Salatın Bəyalı qızı Hacıyeva

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bəhruz Qıbləli oğlu Məmmədov

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çapay Qadir oğlu Quliyev

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə:

Art criticism and architectural sciences:

Современные искусствоведческие и

архитектурные науки:

İnara Eldar qızı Məhərrəmov

sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülxarə Mənaif qızı Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadir Əli oğlu Əliyev

memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA. Xurşidbanu Natəvanın bədii dil gözəlliyi.....	9
ƏLİ ALLAHVERDİYEV. Fransız və Azərbaycan dillərində passé-composé (bitmiş keçmiş zaman) formasının düzəlməsi və işlənməsində oxşar və fərqli cəhətlərin müqayisəli araşdırılması.....	13
CAVİD BABAYEV. Məna təsvirində üslub vasitələri və dil komponentlərinin rolu.....	17
BÜLBÜL HACIYEVA. İdiomların yaranması və növləri: feili idiomatik vahidlər.....	21
SƏNƏM PAŞAYEVA. İngilis dili tədris materiallarında sosial-mədəni amillər.....	24
HƏSƏN ƏLİSOY. Frazoloji birləşmələrin yaranma mənbələri.....	30
RƏCƏB CƏFƏRLİ. Britaniya slenqlərinin semantik və praqmatik mənalарının fərqləndirilməsinə elmi baxış.....	35
İRADƏ CƏFƏROVA. Alman dilçiliyinin yaranma tarixinə qısa baxış.....	38
MƏLAHƏT BABAYEVA. Azərbaycanda mifosfer və folklor	44

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

YUSİF SƏFƏROV. Dastanların mahir bilicisi.....	49
YASƏMƏN İSMAYILOVA. Müasir kitabxanaşünaslıqda mütaliənin yeni təzahürləri.....	54
TÜRKAN HƏSƏNZADƏ. Viktoriya dövrü ingilis ədəbiyyatında hekayə janrının meydana gəlməsi.....	58
SEVİNC ƏZİZ. C.Ostin yaradıcılığında epistolıyar roman janrı (“Ledi Syuzan” romanı əsasında).....	62

PEDAQOGİKA, PSİXOLOGİYA VƏ METODİKA

SEVİNC ORUCOVA, TUNZALƏ ƏLİYEVA. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin əhəmiyyəti.....	68
NƏZAKƏT YUSİFOVA, PƏRVANƏ QULİYEVA. Etnopedaqogika elminin yaranmasında Əliheydər Həşimovun xidmətləri.....	72
SOLMAZ CABBAROVA. Beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlığının əhəmiyyəti.....	78
SAHİLƏ ABBASOVA. Azərbaycan dili təlimində təlim məqsədləri, nəticələri, şagird nailiyyətləri məsələsi.....	84
GÜLSÜM KƏRİMOVA. Kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin tərbiyəsində atalar sözlərindən istifadə.....	89
KÜBRA QULİYEVA, ELMİRA İSMAYILOVA. Ömər Faiq Nemanzadə mövhumatçılığın tənqidı haqqında.....	93
ÜLVİYYƏ NAĞIYEVA. Azərbaycanda ibtidai sinif müəllimi hazırlığına verilən ümumi tələblər.....	97
XƏQANİ İSMAYİLOV. Şəxsiyyətyönümlü təlim sistemində fəlsəfi-pedaqoji nəzəriyyənin	

həyata keçirilməsi.....	103
YUSİF VƏLİYEV. Məktəbli gənclərin idmana marağın formalaşmasında hərbi-idman oyunlarının rolu.....	107
NAZİM ƏLİYEV. Naxçıvan Muxtar Respublikası gənc voleybolçuların hazırlığında təlim-tərbiyə prosesi.....	114
RÜFƏT ƏHMƏDOV. Təlim-tərbiyə prosesində muğamlardan istifadə etməklə şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşdırılması.....	116
SAHİLƏ QULİYEVA. Distant təhsilin üstünlükləri və çatışmazlıqları.....	122
NASİM ABİŞOV, SAMİRƏ ƏLİYEVA. Ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin tədrisində fizika fənnindən istifadə	126
EMELYA SÜLEYMANOVA. Ana dili dərslərinin tədrisində folklor materiallarından istifadəyə müasir yanaşmalar (Naxçıvan məktəblərinin təcrübəsi)	133
TAMARA BAXŞƏLİYEVA. Mühazirələrdə şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə biliklərin verilməsi sistemi	137

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İNARA MƏHƏRRƏMOVA. Vaqif Mustafazadənin fortepiano və simfonik orkestr üçün konserti.....	142
QADİR ƏLİYEV, SƏYYARƏ SADIXOVA. Dadivəng (Xudavəng) monastırı, onun memarlıq quruluşu	148
NAZİLƏ QARDAŞBƏYOVA. Bırhissəli simfonik əsərlərin yaranması və onların janr xüsusiyyətləri	154
ZƏMİNƏ NƏCƏFOVA. Kamança musiqi aləti tarixi mənbələrdə	160
VAHİD MƏMMƏDOV. Kiçikyaşlı uşaqlar üçün xor sənətinin əsasları	165
MÜBARİZ ƏSGƏROV. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərslərinin tədrisi metodları	169
HİCRAN ƏLİYEVA. Milli rəmzlərimizdən biri olan himnin yaranması tarixinə nəzər	174
SİDDİQƏ HACIYEVA. Xalq rəssamı Kamil Əliyevin ornamental xalça kompozisiyalarında “Buta” motivi	178
VİDADİ HEYDƏROV. Üzeyir Hacıbəyov yaradıcılığında mütərəqqi və demokratik ideyaların təcəssümü	182
GÜNAY İSMAYILOVA. Musiqi estetik tərbiyənin vacib üsürü kimi	188
HƏBİBƏ ALLAHVERDİYEVA. Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında “Naxçıvan” silsiləsi	192
ÜLVİYYƏ HƏMZƏYEVA. Rəssam İbrahim Səfinin yaradıcılığında obrazlılıq	197

CONTENTS

LINGUISTICS

GANIRA ASKAROVA. The elegance of Khurshudbanu Natavan's poetry	9
ALI ALLAHVERDİYEV. A comparative study of similar and distinctive features in the formation and use of the past perfect tense form in french and Azerbaijani languages	13
JAVİD BABAYEV. The role of stylistic devices and language components in meaning description	17
BULBUL HAJIYEVA. The formation and types of idioms: verbal idiomatic units	21
SANAM PASHAYEVA. Socio-cultural factors in english language teaching materials	24
HASAN ALISOY. Sources of the formation of phraseological units	30
RAJAB JAFARLI. A scientific approach to distinguishing the semantic and pragmatic meaning of british slang	35
İRADA JAFAROVA. A brief view of the establishment of german linguistics	38
MALAHAT BABAYEVA. Mythosphere and folklore in Azerbaijan	44

LITERATURE STUDIES

YUSİF SAFAROV. A skilled expert of epics.....	49
YASAMAN İSMAYİLOVA. New manifestations of reading in modern library science	54
TURKAN HASANZADE. The emergence of the genre of the story in english literature of the victorian era	58
SEVINJ AZİZ. Epistolary novel genre in the works of Jane Austin (based on the novel "Lady Susan")	62

PEDAGOGY, PSYCHOLOGY AND METODICA

ORUJOVA SEVINJ, ALIYEVA TUNZALA. The importance of personality-oriented education	68
NAZAKAT YUSİFOVA, PARVANA KULIYEVA. The merits of Alikhaidar Hashimov in the creation of ethnopedagogical science	72
SOLMAZ JABBAROVA. The importance of preschool education for the five-year-old	78
SAHİLA ABBASOVA. Learning objectives in azerbaijani language teaching, training results, student achievements	84
GULSUM KERİMOVA. Use of proverbs in the education of small school age pupils	89
KUBRA GULIYEVA, ELMİRA İSMAYİLOVA. Omar Faig Nemanzadeh on the criticism of superstition	93
ULVIYA NAGİEVA. General requirements for the training of primary school teachers in Azerbaijan	97
KHAGANİ İSMAYİLOV. Implementation of philosophical and pedagogical	

theory in the system of personality-oriented learning	103
YUSIF VALİYEV. The role of military sports games in the formation of sports interest in school youngsters	107
NAZIM ALİYEV. Training process of young volleyball players of Nakhchivan Autonomous Republic	114
RUFAT AHMEDOV. Formation of moral qualities in students by using mughams in the educational process	116
SAHILA GULIYEVA. Advantages and disadvantages of distance education	122
NASIM ABISHOV, SAMIRA ALIYEVA. Use of physics in teaching chemistry in secondary schools	126
EMELYA SULEYMANOVA. Modern approaches to the use of folklore materials in the teaching of lessons of the native language (Nakhchivan school experience)	133
TAMARA BAKSHALIYEVA. Knowledge transfer system in his lectures on the content of personality-oriented education	137

ART CRITICISM

INARA MAHARRAMOVA. Piano concerto with a symphony orchestra by Vagif Mustafazadeh.....	142
GADIR ALIYEV, SAYYARA SADIKHOVA. Dadivang (Khudavang) monastery, its architectural structure.....	148
NAZILA GARDASHBAYOVA. Creation of one-part symphonic works and their genre features.....	154
ZAMINA NAJAFOVA. The musical instrument kamancha in historical sources.....	160
VAHID MAMMADOV. Basics of choral art for younger children.....	165
MUBARIZ ASGAROV. Methods of teaching music lessons in secondary schools.....	169
HIJRAN ALIYEVA. Review on the history of the anthem - one of our national symbols.....	174
SIDDIGA HAJIEVA. “Buta” motivation in people's artist Kamil Aliyev's ornamental carpet compositions.....	178
VIDADI HEYDAROV. The embodiment of democratic ideas in Uzeyir Hajibayov's creative work.....	182
GUNAY ISMAYILOVA. Music as an important element of aesthetic education.....	188
HABIBA ALLAHVERDIYEVA. “Nakhchivan” series in the creativity of Maral Rahmanzade.....	192
ULVIYYA HAMZAYEVA. Imagery in the work of the artist Ibrahim Safi.....	197

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

ГАНИРА АСКЕРОВА. Изящество поэзии Хуршудбану Натаван.....	9
АЛИ АЛЛАХВЕРДИЕВ. Сравнительное изучение сходств и различий в конструкции и развитии формы <i>passé-composé</i> (прошедшее время) во французском и азербайджанском языках.....	13
ДЖАВИД БАБАЕВ. Роль стилистических приемов и компонентов языка в описании смысла.....	17
БЮЛЬБЮЛЬ ГАДЖИЕВА. Образование и виды идиом: глагольные идиоматические единицы.....	21
САНАМ ПАШАЕВА. Социокультурные факторы в учебных материалах по английскому языку мифосфера и фольклор в азербайджане.....	24
ГАСАН АЛИСОЙ. Источники образования фразеологических сочетаний.....	30
РАДЖАП ДЖАФАРЛИ. Научный обзор на семантические и прагматические значения британского сленга и их различия.....	35
ИРАДА ДЖАФАРОВА. Краткий обзор становления немецкой лингвистики.....	38
МАЛАХАТ БАБАЕВА. Мифосфера и фольклор в Азербайджане.....	44

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ЮСИФ САФАРОВ. Искусный знаток былин.....	49
ЯСЕМЕН ИСМАИЛОВА. Новые проявления в современном библиотечном исследовании.....	54
ТЮРКАН ГАСАНЗАДЕ. Возникновение жанра рассказа в викторианской английской литературе.....	58
СЕВИНДЖ АЗИЗ. Жанр эпистолярного романа в творчестве Дж. Остин (на материале романа «Леди Сьюзан»).....	62

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ

ОРУДЖОВА СЕВИНДЖ, АЛИЕВА ТУНЗАЛА. Важность личностного образования.....	68
НАЗАКАТ ЮСИФОВА, ПАРВАНА КУЛИЕВА. Заслуги Алигейдара Гашимова в создании этнопедагогической науки.....	72
СОЛМАЗ ДЖАББАРОВА. Значение готовности несовершеннолетних к школьному обучению.....	78
САХИЛА АББАСОВА. Цели обучения при преподавании азербайджанского языка, результаты обучения, достижения студентов.....	84
ГУЛЬСУМ КАРИМОВА. Использование слов отца в образовании маленьких школьников.....	89

КЮБРА ГУЛИЕВА, ЭЛЬМИРА ИСМАИЛОВА. Омар Фаиг Неманзаде о критике суеверий.....	93
УЛЬВИЯ НАГИЕВА. Общие требования к подготовке учителей начальных классов в Азербайджане.....	97
ХАГАНИ ИСМАИЛОВ. Реализация философско-педагогической теории в системе личностно-ориентированного обучения.....	103
ЮСИФ ВАЛИЕВ. Роль военно-спортивных игр в формировании интереса к спорту школьной молодежи.....	107
НАЗИМ АЛИЕВ. Учебный процесс на тренировке юных волейболистов нахчыванской автономной республики.....	114
РУФАТ АХМЕДОВ. Формирование нравственного воспитания учащихся с использованием мугамов в учебном процессе.....	116
САХИЛА ГУЛИЕВА. Преимущества и недостатки дистанционного обучения.....	122
НАСИМ АБЫШОВ, САМИРА АЛИЕВА. использование физики при преподавании химии в средних школах.....	126
ЭМЕЛЯ СУЛЕЙМАНОВА. Современные подходы к использованию фольклорных материалов в преподавании уроков родного языка (опыт школ Нахчывана).....	133
ТАМАРА БАХШАЛИЕВА. Система передачи знаний о содержании личностно-ориентированного образования в лекциях.....	137

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

ИНАРА МАГЕРРАМОВА. Концерт для фортепиано с оркестром Вагифа Мустафазаде...142	
КАДИР АЛИЕВ, САЙЯРА САДЫХОВА. Монастырь Дадиванг (Худаванг), его архитектурная структура.....	148
НАЗИЛЯ ГАРДАШБЕКОВА. Возникновение одноактных симфонических произведений и их жанровые особенности.....	154
ЗАМИНА НАДЖАФОВА. Каманча - музыкальный инструмент в исторических источниках.....	160
ВАХИД МАМЕДОВ. Основы хорового искусства для детей раннего возраста	165
МУБАРИЗ АСКЕРОВ. Методы преподавания уроков музыки в общеобразовательных школах.....	169
ХИДЖРАН АЛИЕВА. Взгляд на историю создания гимна, одного из наших национальных символов.....	174
СИДДИГА ГАДЖИЕВА. «Бута» мотивация в народных художниках Камила Алиева надежные ковровые композиции.....	178
ВИДАДИ ГЕЙДАРОВ. Воплощение прогрессивных и демократических идей в творчестве Узеира Гаджибекова.....	182
ГЮНАЙ ИСМАИЛОВА. Музыка как важный элемент эстетического воспитания.....	188
ГАБИБА АЛЛАХВЕРДИЕВА. Сериал "Нахчыван" в творчестве Марал Рахманзаде.....	192
УЛЬВИЯ ГАМЗАЕВА. Образность в творчестве художника Ибрагима Сафи.....	197

DİLÇİLİK

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

asgerovaganira@gmail.com

UOT: 82:81-26; 82:8V38

XURŞİDBANU NATƏVANIN BƏDİİ DİL GÖZƏLLİYİ

Məqalədə Azərbaycan lirikasında gözəl nümunələr yaratmış Natəvan emosional dili ilə seçilməsi araşdırılmışdır. Onun əsərlərindəki lirizm, hiss-həyəcan dolğunluğu aparıcı göstəricilərdəndir. Əsərləri əruz vəznində yazılsa da, şairənin zərif duyğularının tərənnümü onun dilini gözəlləşdirir.

Klassik üslubu dərinlən bilməsi, təsirli ifadələr işlətməsi Natəvanın dilini Füzulinin dilinə yaxınlaşdırır. Bu, ustalıq və xüsusi səriştə ilə bədii dili cilalamaq üçün qabiliyyət tələb edir. Məqalədə bu xüsusiyyətlər nəzərə alınmış, onun dilində bəzən çağdaş dövrümüz üçün çətin başa düşülən söz və ifadələrin işlənməsinə diqqət çəkilmişdir. Natəvanın qəzəl mətnlərinin ümumi ruhu, poetikası klassik şeir formalarına tam uyğundur. Onun əsərlərinin qayəsini dərk etmək oxucuya asan görünür və dərin bir zövq yaranır. Natəvanın dili onun demək istədiklərini yetərincə çatdırır. Beləliklə, Natəvan Azərbaycan ədəbi dili və mədəniyyəti tarixində mövqeyi olan sənətkarlardandır.

Açar sözlər: Xurşidbanu Natəvan, bədii dil, poetik klassik şeir formaları, üslub, obrazlılıq

Xanlar və şairlər nəslindən olan Xurşidbanu Natəvan (bu haqda Bəylər Məmmədovun "Natəvanın şair qohumları" adlı kitabı var (Bakı, 1989) həyatı boyunca söy-kök xüsusiyyətlərinə sadıq qalaraq bütün Zaqafqaziyada xeyirxahlığı və hımanistliyi ilə tanınmışdır. Onun zərif qəlbindən gələn duyğular şeirlərinin ruhunda da əks olunur. Əsərlərinin çoxu itib-batan şairə "Xurşid" və "Natəvan" imzaları ilə yazmışdır. Qəzəlləri bədii zövq və dərin məzmunu ilə səciyyəvidir. Bu cəhət onun şeirlərinin hələ sağlığında yayılmasına, oxunmasına səbəb olmuşdur.

Pənəhəli xan Qarabağlı, Nəcəfqulu xan Dünbili kimi əcdadları olan Xurşidbanu Natəvan xanım Cavanşir XIX yüzil Azərbaycan ədəbi-bədii dilində imzası tanınan şairələrdəndir. Xan babamız İbrahimxəlil xanın nəvəsi olan şairənin əsərləri rəsmi sənədlə (Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli qərarı ilə) dövlət varidatı hesab edilir. "Dürrü yekta" (Tək inci) adlandırılan bu nəcib xanımın əsərləri də inci, mirvari təsiri bağışlayır. Xüsusilə də onların dili üzərindəki araşdırma klassik şeir dilinin özəlliklərini ortaya qoya bilər.

Könül qanın gözümdən maliki-qəməzən rəvan eylər
Məsəldir mərdüm içrə: "Məst olan, əlbəttə, qan eylər".
Könül, bil kim, o çeşmi məst olub heç bir xəta etməz,
Yəqinimdir, əgər, qan etmiş olsa, qanə-qan eylər (3, 37).

Azərbaycan lirikasında gözəl nümunələr yaratmış Natəvan emosional dili ilə seçilmişdir. Onun əsərlərindəki lirizm, hiss-həyəcan dolğunluğu aparıcı göstəricilərdəndir. Əsərləri əruz vəznində yazılsa da, şairənin zərif duyğularının tərənnümü onun dilini gözəlləşdirir. Lirik ovqat Natəvanın bütün yaradıcılığına aiddir.

Əgər qaşu gözün xişm eyləsə, ey mahi-növ, bir dəm,
Könüldə fitnələr peyda olur, hər dəm fəğan eylər.
Nihani baxmağından izzirabi-könlüm, əfzundur,
Nə cadudur ki, hər dəm kəşfi-əsrari-nihan eylər?
Uçub mürği-dilim qonmuş səri-zülfi-pərişanə,
Bəla sərmənzilində gör nə qafil aşıyan eylər? (3, 37).

Poetik söz bədii dilin varlığıdır. Bədii üslubdakı söz adi sözlərdən yüksəkdə dayanır. Sözsüz ki, ədəbi əsərlərin dili özünəməxsus qayda-qanunlarla tənzimlənir və bu anlamda ümumxalq dilindən seçilir. Xüsusilə də əruz vəznli əsərlərin dili ümumxalq dilindən xeyli dərəcədə fərqlidir. Bədii dilin rəngarəngliyinin nəticəsidir ki, bədii üslubun fonunda hər bir yazarın fərdi üslubu formalaşır. Buradan belə nəticə çıxır ki, bədii dil, bir tərəfdən, müxtəlif fikir və düşüncələrin ifadəçisi, digər tərəfdən müəlliflərin üsüb xüsusiyyətlərünü müəyyənləşdirən maraqlı bir qaynaqdır.

Üzün dövründə zülfün küfrə bənzər, tutmuş imanı,
Hərami xeylini kim böylə gəncə pasiban eylər?
Səba zulfün nəsmi gər aparsa vadiyi-Cinə
Xötən səhrasını mişkin edib ənbərfəşan eylər (3, 37).

Beytlərdəki mübaligənin dərinliyi insanı heyrətdə qoyur. Küləklə uzaqlara gedən saçın ətrinin səhraları bürüməsi maraqlı bir məcazın meydana çıxmasına səbəb olur. Sintaktik informasiyanın çatdırılmasında sintaksisin əsas və həlledici rol oynaması məlumdur. Bu mənada, poetik sintaksisin təsiri daha böyükdür.

Rəqibim görməsin bir nəşə, ya rəb, cami-ışrətdən
Ki, məndən bisəbəb ol şuxi məstü sərkiran eylər.
Deyirlər: dərdi-əşqin adəm öldürməz, - dürüstdür bu
Və lakin əmr elər, mən kimi zarü Natəvan eylər (3, 37).

Bu beytlərdə zahirən tez bilinməsə də, daxili, belə demək mümkündürsə, gizli bir təzad və qarşılaşdırma qəzəlin emosionallığını zirvəyə çıxarır. Sadə dillə deyilsə, “əşq adam öldürməz, ancaq adamı xəstə edir” fikri nə qədər də mənalı şəkildə ifadə olunmuşdur. Dilinin emosional tutumu, təsvir və vasitələrini incə sənətkarlıqla işlətmək Natəvanın sənətkarlıq keyfiyyətlərinin yüksəkliyini göstərir. Bədii dilin dərin obrazlılığında sənətkarlıq məsələləri əsas yer tutur.

Natəvanın poeziyası təsdiq edir ki, XIX yüzillik Azərbaycan ədəbi mühitində xanım yazarların da müəyyən qədər mövqeyi vardır. Doğrudan da, bu mühit yaddaşlara yazılan şairə qadınların yaradıcılığı ilə zənginləşmişdir. Bu mənada, həmin dövrü təmsil edən Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Aşıq Pəri seçilib-sayılan şairələrdəndir. Maraqlıdır ki, Prof. N.M.Xudiyev Xurşidbanu Natəvanla Fatma xanım Kəminənin ədəbi-bədii dil diapazonunun, miqyasının təxminən eyni olduğunu göstərir. O bu fikrində hər iki şairənin dilindəki lirizmə, bir sıra hallarda, sentimentalizmə qədər gedən əhvali-ruhiyyə və romantik ovqata əsaslanır (2, 516). Bundan başqa, Natəvanın poeziyası Azərbaycan muğamlarına layiq qaynaqlardandır. Sağlığından indiyə qədər onun əsərlərindən bu məqsədlə istifadə olunur.

Natəvanın əsərlərində oğlunun ölümündən doğan dərdli çalarlar elə səviyyədədir ki, şairənin həyatını bilməyənlər həmin əsərlərdəki dərd-kədərin məhəbbətdən qaynaqlandığını qəbul edirlər. Lakin onlar ana məhəbbəti ilə övlad acısının böyüklüyündən xəbər verir. “İnsanın ən kövrək, nisgilli könül harayları və ya sevincli, rıqqətli, narahat fikir təlatümləri əsl izharını məhz poeziyada tapır. Poeziya danışq nitqi ilə musiqi arasında, bir növ, orta mövqə tutur. O da musiqi kimi adi danışqda tam ifadə edilməyən gərgin emosiyadan, böyük həyəcədən doğulur” (1, 5). Diqqətə dəyər faktıdır ki, həyəcanları sözlə Natəvan qədər dərinliklə ifadə edənlər azdır. Onun qələmə aldığı, tərənnüm etdiyi hisslər dəbdəbdən uzaq olsa da, ifadəsi təmtəraqlıdır. Qrammatik səlisliklə üslub xüsusiyyətləri birləşir. Dili klassik bədii üslubun qayda-qanunlarına uğurla cavab verir:

Xöcəstə bülbüli-xoşnitq, xoşzəban, getmə!
Mənə tərəhhüm elə, qoyma Natəvan, getmə!
Bu gülşən içrə, gülüm novşüküftə bir gülsən,
Sənə hənz deyil mövsimi-xəzan, getmə! (3, 39).

Klassik üslubu dərinləndirən bilməsi, təsirli ifadələr işlətməsi Natəvanın dilini Füzulinin dilinə yaxınlaşdırır. Bu, ustalıq və xüsusi səriştə ilə bədii dili cilalamaq üçün qabiliyyət tələb edir. Onun dilində bəzən çağdaş dövrümüz üçün çətin başa düşülən söz və ifadələrlə qarşılaşırıq.

Dilbərə, dərdi-dilimdən belə ünvan etdim –
Ki, qəmi-hicrdə dil mülkünü viran etdim.
Mümkün olmaz mənə vəslin bilirəm həşrə kimi,
Ol səbəb məskənimi kuyü biyaban etdim.

Eşq sultanı mənim qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərifi-vəfa, taəti-fərman etdim (3, 34).

Natəvanın qəzəl mətnlərinin ümumi ruhu, poetikası klassik şeir formalarına tam uyğundur. Onun əsərlərinin qayəsini dərk etmək oxucuya asan görünür və dərin bir zövq yaranır. Natəvanın dili onun demək istədiklərini yetərincə çatdıra bilir. Ərəb və fars sözlərinə, izafət tərkiblərinin bolluğu onlara aludəlik kimi görünür. Ona görə ki, bu, klassik üslubun göstəricisidir. Şübhəsizdir ki, dilimizin koloriti, əsasən, feillərlə saxlanılır. Feillərin milliliyi alınmaların hökmranlığına imkan vermir. Xalqımızın obrazlı təfəkkürünün dəyərli nümunələri sayılan, dildə yığcamlığı və obrazlılığı təmin edən frazeoloji birləşmələrdən yeri gəldikcə istifadə əsərlərin poetikliyinə çoxalır. Mükəmməl epitet və bənzətmələrlə zəngin olan Natəvan yaradıcılığı ən çox səmimiyyəti ilə yadda qalır. Şairənin dili bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir:

Yıxıb bu könlüm evin, eyləyib viran, getmə,
Yoxumdu tabü-təvan firqətə, cavan, getmə!
Fəda olum sənə mən, səndən ayrılı bilməm,
Yəqin fəraqın edər qəddimi kaman, getmə.
Səninlə roşən idi qəlbim, ey gözüm nuri, .
Güman ki, təng ola canımə bu cahan, getmə! (3, 41).

Bədii əsərlərin uğuru, sözsüz ki, onların dil zənginliyindən çox asılıdır. Dili zəif əsərlər uğur qazana bilmir. Ədəbi nümunələri sənət nümunələrinə çevirən, birinci növbədə, onların dilidir. Söz sənətkarları dilin bütün sahələrində fəaliyyət göstərə bilirlər. Bu mənada, Natəvan özünəqədərki dildən istifadə ənənəsinə sadıq qalır.

Hər hansı bir əsər üzərində linqvistik araşdırma apararkən ilk yada düşən müəllifin dil və üslubu olur. Əsərin **bədii sanbalı, ifadə imkanları müəllifin sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dil sənətkar fəaliyyətinin ilk qaynağıdır, əsl yaradıcılıq dildən başlanır.** Sənətkar öz təxəyyülündən yola çıxır, bu yolda gördüklərini sözə, sözü də poetikliyə döndərir.

Məlumdur ki, dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanaraq uzun zamanlardan bəri işlənən ərəb və fars mənşəli sözlər digər alınmalarla müqayisədə milli sözlərdən sonra gəlir və klassik üslubda yazılan əsərlərin dilində xüsusi aktivliyi ilə seçilir. Həmin sözlərin XIX yüzillikdə bütün funksional üslublarda, o cümlədən bədii üslubda geniş miqyasda işlənməsi müşahidə olunur. Bu baxımdan, Natəvanın poeziyasında Azərbaycan dilində tarixi təcrübəyə malik olan ərəb və fars dilinə xas olan söz və ifadələrin, daha dəqiq deyərsək, izafət tərkiblərinin kəmiyyət çoxluğu təbiidir. Arxaik formasını qoruyub saxlayan həmin dil vahidləri şairənin dilində əvvəlki mövqeyini mühafizə etsə də, milli sözlərin aparıcılıq keyfiyyətinə qalib gələ bilmir. Onun elastik sintaksisi buna imkan vermir.

Di yumma gözlərini, qoy görüm doyunca barı,
Gözümdə cari edib əşk həm rəvan, getmə.
Tərəhhüm eylə mənə, dərdü möhnətim çoxdur,
Qoyub bu hicr bəla içrə Natəvan, getmə! (3, 27).

Bədii dil mədəniyyətin əsasıdır. Hiss və duyğuları incəliklə bədii dilimizə gətirən Natəvan onu daha da zərifləşdirib. O, uzun yüzillərdən bəri, gözəlləşə- gözəlləşə, cilalana-cilalana gələn bədii dilimizə həssas münasibətlə yanaşaraq özünəməxsus bir "dil mədəniyyətini" ortaya qoyub.

"Məclisi-üns"ün ürəyi" adlandırılan Natəvanın həmin ədəbi məclisinin xərclərini çəkməklə maddi, ona rəhbərlik etməsi və Mir Möhsün Nəvvabın "Məclisi-fəramuşan"ı yaratmasına köməklik göstərməsi kimi mədəni fəaliyyəti bəsdir ki, Azərbaycan mədəniyyəti tarixində adı əbədlilik qalsın. Bundan başqa, klassik şeirin mahir davamçısı olan Natəvanın yaradıcılığı XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin mənzərəsini əks etdirmək imkanlarına malikdir. Beləliklə, Natəvan Azərbaycan ədəbi dili və mədəniyyəti tarixində mövqeyi olan sənətkarlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı: Yazıçı, 1980, 159 s.
2. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 686 s.
3. Natəvan X. Neçin gəlməz. Əsərləri. Bakı: Təhsil, 2012, 160 s.

SUMMARY

Ganira Askarova

THE ELEGANCE OF KHURSHUDBANU NATAVAN'S POETRY

The article examines Natavan's emotional language, which has created beautiful examples in Azerbaijani lyrics. The lyricism and fullness of emotion in her works are the leading indicators. Although her works are written in eruz scales, the glorifying of the poetess's delicate feelings beautifies her language.

Her deep knowledge of classical style and use of effective expressions bring Natavan's language closer to Fuzuli's. It requires skill and the ability to polish the artistic language with special skills. The article takes into account these features, and draws attention to the development of words and expressions in its language, which are sometimes difficult to understand for our time. The general spirit and poetics of Natavan's ghazal texts fully correspond to the classical forms of poetry. It is easy for the reader to understand the essence of her works and a deep pleasure arises. Natavan's language is good enough to convey what she wants to say. Thus, Natavan is one of the poetesses who has a place in the history of Azerbaijani literary language and culture.

Key words: *Khurshidbanu Natavan, literary language, poetic classical forms of poetry, style*

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

ИЗЯЩЕСТВО ПОЭЗИИ ХУРШУДБАНУ НАТАВАН

В статье исследуется эмоциональный язык Натаван, создавший прекрасные образцы в азербайджанской лирике. Лиризм и полнота эмоций в его произведениях – ведущие показатели. Хотя ее произведения написаны гаммами аруза, воспевание тонких чувств поэтессы украшает ее язык.

Его глубокое знание классического стиля и использование эффектных выражений сближает язык Натаван с языком Физули. Такое мастерство требует сноровки и умения шлифовать художественный язык специальными навыками. В статье учтены эти особенности, и обращено внимание на развитие слов и выражений в его языке, которые порой труднопонимаемые для нашего времени. Общий дух и поэтика газелей Натаван полностью соответствуют классическим формам поэзии. Читателю легко понять суть его произведений при чтении которых возникает чувство глубокого удовольствия. Язык Натаван достаточно хорош, чтобы передать то, что она хочет сказать. Таким образом, Натаван – одна из художниц, занимающих видное место в истории азербайджанского литературного языка и культуры.

Ключевые слова: *Хуршидбану Натаван, литературный язык, поэтические классические формы поэзии, стиль*

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

ƏLİ ALLAHVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 398; 801.8

FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ PASSÉ-COMPOSÉ (BİTMİŞ KEÇMİŞ ZAMAN) FORMASININ DÜZƏLMƏSİ VƏ İŞLƏNMƏSİNDƏ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİN MÜQAYSƏLİ ARAŞDIRILMASI

Məqalədə Fransız və Azərbaycan dillərində Passé composé (bitmiş keçmiş zaman) formasının düzəldilməsi və işlənməsində oxşar və fərqli cəhətlərin müqayisəli şəkildə, ayrı-ayrı nümunələrə istinad edilərək təhlili geniş və əhatəli verilmişdir. Burada eyni zamanda qeyd edilir ki, hər iki dildə bu zaman forması keçmişə aid hərəkəti bildirərək şühudi və nəqli keçmiş zaman kimi tərcümə olunurlar. Məqalədə hər iki dildə bu zamanın düzəldilməsində bəzi fərqliliklərin olduğu da qeyd edilir. Belə ki, Fransız dilində Passé composé zamanı “Avoir və “Etre” köməkçi feillərinin indiki zamanda şəxslərə görə təsrifi və təsrif olunan feilin Participe passé (keçmiş zaman feili sifəti) ilə düzəldiyi halda Azərbaycan dilində Bitmiş keçmiş zamanın düzəlməsində heç bir köməkçi feildən istifadə olunmur. Eyni zamanda məqalədə qeyd edilir ki, Fransız dilində iki cins (qadın, kişi) olduğu halda Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığına görə bu zamanın düzəlməsində cinsə görə uzlaşma yoxdur, çünki hər iki dil müxtəlif dil qruplarına aiddir.

Açar sözlər: keçmiş zaman feili sifəti, flektiv dil (seçmə dil), aqqlütinativ dil (iltisafı), köməkçi feillər, cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşma, pedaqoji təcrübə, xüsusi hallar, məsdər forma

Fransız dilində Passé composé zamanı bitmiş keçmiş zamanı ifadə edir və Azərbaycan dilinə şühudi və nəqli keçmiş zaman kimi tərcümə olunur. Bu zaman aid bir hadisəni, bir hərəkəti ifadə etməkdə istifadə edilir. Passé composé zamanını düzəltmək üçün **avoir** və **être** köməkçi feillərinin indiki zamanda şəxslərə görə təsrifindən və təsrif olunan feilin particip passé formasından istifadə olunur. Fransız dilində passé composé zamanında feillərin əksəriyyəti **avoir** köməkçi feili ilə təsrif olunur. Bu halda **avoir** köməkçi feili indiki zamanda şəxslərə görə təsrif olunur və ona təsrif olunan feilin particip passé forması artırılır. Qrammatika kitablarında və orta məktəb dərslərlərində qeyd edilir ki, **être** feili ilə passé composé zamanında yalnız 15 feil və bütün pronominal feillər təsrif olunurlar. Lakin mənim uzun müddət apardığım pedaqoji təcrübəmə əsasən belə qənaətə gəlirəm ki, **être** feili ilə təsrif olunan feillər 18 feildən ibarətdir. Bunlar aşağıdakılardır; aller- getmək, partir-yola düşmək, sortir-çıxmaq, arriver-gəlib çatmaq, venir-gəlmək, revenir-geri gəlmək, devenir-olmaq, passer-keçmək, keçirmək, entrer- daxil olmaq, rentrer- qayıtmaq, rester-qalmaq, descendre-düşmək, monter-qalxmaq, tomber-düşmək, yığılmaq, retourner-geri qayıtmaq, geri dönək, décéder-ölmək, mourir-ölmək, naître-doğulmaq, anadan olmaq.

Bu zamanı düzəltdikdə mən görürəm ki, bu feillərin əksəriyyəti **être** ilə təsrif olunurlar. Bu halda **être** feili indiki zamanda şəxslərə görə təsrif olunur və ona yuxarıda qeyd etdiyimiz feillərin particip passé forması əlavə edilir. Bu zaman biz görürük ki, passé composé zamanının düzəldilməsində və işlənməsində **avoir** və **être** feilləri ilə işlənən particip passé formaları arasında böyük fərqlər vardır. Belə ki, avoir ilə təsrif olunan feillərin particip passé forması aid olduqları mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşmırlar.

Məsələn; 1. Hier nous avons acheté deux livres intéressants-Dünən biz 2 maraqlı kitab aldığımız.

2. Marie et Lucie ont regardé un film intéressant-Mari və Lusi maraqla bir filmə baxdılar.

Bu nümunələrdən görünür ki, **avoir** ilə təsrif olunan feillərin particip passé forması aid olduğu

mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır. Əksinə **être** ilə təsrif olunan feillərin *participe passé* forması isə aid olduqları mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşırlar.

Məsələn; *Avant hier ma femme est partie pour Paris.*- Srağagün mənim arvadım Parisə yola düşdü.

Ce soir les étudiants sont arrivés à Bakou.-Bu axşam tələbələr Bakıya gəldilər.

Bu nümunələrdən biz görürük ki, **être** ilə təsrif olunan feillərin *participe passé* forması aid olduğu mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşırlar.

Azərbaycan dilində də *passé composé* zamanı şühidi və nəqli keçmiş zamanlarına uyğun gəlir. Lakin bu zamanın düzəlməsində heç bir köməkçi feildən istifadə edilmir və burda uzlaşma da olmur. Çünki bu dillər müxtəlif dil qruplarına aiddirlər. Fransız dili flektiv (seçmə) dil qrupuna aiddir. Bu dilin istifadəsində hal şəkilçilərindən və affikslərdən heç vaxt istifadə edilmir.

Məsələn: *Mon livre-kitabım, mes amis-dostlarım, votre livre-kitabınız*

Lakin Azərbaycan dili *agglutinative* (iltisəqi) dil qrupuna aiddir. Bu dildə sözlər düzəltmək üçün sözün kökü dəyişmədən affikslər artırmaqla əmələ gəlir.

Məsələn: *Kitab, kitabça, kitabxana, kitabxanaçı...*

Bundan əlavə Fransız dilində 2 cins vardır; kişi və qadın cinsləri. Lakin Azərbaycan dilində isə cins yoxdur. Elə buna görə də *passé composé* zamanının düzəldilməsi və işlədilməsində heç vaxt köməkçi feillərdən və uzlaşmalardan istifadə edilmir.

Məsələn: *Dünən axşam böyük bacım bizə gəldi. Hier soir ma sœur ainée est venue chez nous.*

İyul ayında azərbaycanlı tələbələr Parisə yola düşdülər. *Au mois de juillet les étudiants azerbaïdjaniens sont partis pour Paris.*

Bu nümunələrdən görünür ki, Fransız dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində işlənmiş cümlələrdə bitmiş keçmiş zamanda heç bir uzlaşma yoxdur. Lakin fransız dilində işlənmiş cümlələrdə *participe passé* aid olduğu mübtədə ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Bu zamanın düzəlməsində **avoir** ilə təsrif olunan feillərin iştirakında diqqəti çəkən bir hal vardır. Əgər *passé composé* zamanı vasitəsiz tamamlıqla işlənirsə və həmin vasitəsiz tamamlıq feildən əvvəl gəlibsə onda bu zaman formasının **avoir** ilə düzəlməsinə baxmayaraq vasitəsiz tamamlıq aid olduğu *participe passé* ilə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Məsələn; *Le professeur a corrigé les fautes des étudiants.*-Müəllim tələbələrin səhvin düzəltdi.

Le professeur les a corrigés.-Müəllim onları düzəltdi

Elles ont regardé la télé.-Onlar televizora baxdılar

Elles l'ont regardée.-Onlar ona baxdılar

Verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi vasitəsiz tamamlıq ilə *participe passé* cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Fransız dilində *passé composé* zamanının düzəldilməsində xüsusi bir hal vardır. Belə ki, bu halda *entrer-daxil olmaq, sortir-çıxmaq, passer-keçmək, monter-qalxmaq, descendre-düşmək, retourner* –geri dönmək feilləri əgər tamamlıqla işlənirsə onda bu zaman bu feillər *passé composé* zamanında **avoir** köməkçi feili ilə düzəlir.

Məsələn; *En été nous avons passé un examen*

Ils ont descendu les chaises au premier étage

Mon père a sorti la voiture du garage

Il a entré la voiture dans le garage

Bütün bu nümunələrdə biz heç bir uzlaşma qeydə almırıq

Beləliklə *passé composé* zamanının Fransız və Azərbaycan dillərində düzəldilməsi və işlənməsinə diqqət yetirdikdə biz görürük ki, bütün vəziyyətlərdə xüsusi və müxtəlif hallar mövcuddur. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu dillər müxtəlif dil qruplarına mənsubdurlar.

Fransız dilində *passé composé* zamanının düzəldilməsində təsrif olunan feilin *participe passé* formasından istifadə olunur. Bu halda hər bir feil qrupu üçün ayrı-ayrı *participe passé* formaları müəyyənənmişdir. Belə ki, məsdər formaları “er” ilə bitən feillərin *participe passé* forması –é; *habiter-habité, demander-demandé, regarder-regardé*; məsdər forması “ir” ilə bitən feillərin *participe*

passé forması –i finir-fini, choisir-choisi, rougir-rougi. Lakin III qrup feillərinin məsdər forması sabit olmur, müxtəlif olur. Çünki III qrup feilləri sabit təsrif qaydalarına tabe olmurlar, eyni zamanda onların participe passé formaları da müxtəlif olur: prendre-pris, faire-fait, voir-vu, boire-bu, venir-venu etc...

Bundan başqa, bəzi 3-cü qrup feilləri də vardır ki, onların xüsusi participe passé formalardan istifadə olunur.

Məsələn: Etre-été, avoir-eu, mourir-mort, naître-né və.s.

Bütün göstərilən nümunələrdən və aparılmış tədqiqatlar və araşdırmalardan aydın olur ki, Fransız dilində passé composé zamanının Azərbaycan dilinə uyğun gələn şühudi və nəqli keçmiş zaman formalarının düzəlməsi və işlənməsində bəzi oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Belə ki, hər 2 zaman keçmişdə bitmiş bir hərəkəti, bir hadisəni bildirir. Fərqli cəhətləri ondan ibarətdir ki, fransız dilində passé composé zamanı **avoir** və **être** köməkçi feillərinin indiki zamanda təsrifindən və təsrif olunan feilin participe passé forması ilə düzəldiyi halda. Azərbaycan dilində bitmiş keçmiş zaman feilin kökündən, şühidi və nəqli keçmiş zamanın uyğun şəxs sonluqlarından istifadə etməklə düzəlir. Eyni zamanda Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığından burada uzlaşma olmur və heç bir əlavə feildən də istifadə edilmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat, René Rioul. Grammaire méthodique du français. Presses Universitaires de France, Paris 1994
2. Maïa Grégoire avec la participation de Gracia Merlo. Grammaire progressive du français. CLE International, Paris 1997
3. Grammaire expliquée du français. CLE International. Paris 2003
4. Zərifə Budaqova. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. Elm nəşriyyatı, 1980
5. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili Marfologiya 3-cü hissə. 3-cü nəşr, Bakı, "Şərq-Qərb" 2007
6. Marie Clair Bayol. Marée Josie Bavencoffe. La grammaire française. Edition Nathan, Paris 1995
Fransız və Azərbaycan dillərində Passé-composé (bitmiş keçmiş zaman) formasının düzəlməsi və işlənməsində oxşar və fərqli cəhətlərin müqayisəli araşdırılması.

SUMMARY

Ali Allahverdiyev

A COMPARATIVE STUDY OF SIMILAR AND DISTINCTIVE FEATURES IN THE FORMATION AND USE OF THE PAST PERFECT TENSE FORM IN FRENCH AND AZERBAIJANI LANGUAGES

The article provides a comprehensive analysis of similar and distinctive features of the formation and use of the Past Perfect Tense in French and Azerbaijani languages by referring to different examples. It is also noted that in both languages this tense form is translated as the past simple tense and the perfect tense denoting actions relating to the past. The article also notes that in both languages there are some differences in the formation of these tense forms.

Thus, in French, the Past Perfect Tense is formed by the auxiliary verbs "Avoir" and "Etre" in the present tense and past participle form of the main verb, while in the Azerbaijani language no auxiliary verb is used in the formation of past tense form. The author notes that there are two genders (male, female) in French, and since there is no gender category in the Azerbaijani language, agreement in gender is not required in the formation of this tense form, because both languages belong to different language groups.

Key words: *past participle, inflective language, agglutinative language, auxiliary verbs, agreement in gender and quantity, pedagogical practice, special cases, infinitive form*

РЕЗЮМЕ

Али Аллахвердиев

СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СХОДСТВ И РАЗЛИЧИЙ В КОНСТРУКЦИИ И РАЗВИТИИ ФОРМЫ PASSÉ-COMPOSÉ (ПРОШЕДШЕЕ ВРЕМЯ) ВО ФРАНЦУЗСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье представлен обширный и всесторонний анализ сходства и различия в корректировке и обработке формы Passé composé (прошедшее время) на французском и азербайджанском языках со ссылкой на отдельные примеры. При этом отмечается, что в обоих языках данная временная форма переводится как прошедшее время, относящееся к прошедшему времени. В статье также отмечается, что существуют некоторые различия в исправлении этого времени в обоих языках. Так, если во французском языке вспомогательные глаголы "Avoir "и" Etre "во время passé composé корректируются по лицам в настоящем времени, а глагол "participer passé" - по лицам в прошедшем времени, то в Азербайджанском языке при спряжении прошедшего времени не используется вспомогательный глагол. В то же время в статье отмечается, что, хотя во французском языке есть два рода (женский, мужской). В связи с тем, что в Азербайджанском языке нет категории рода, в этом временном спряжении нет согласования по роду, так как оба языка принадлежат к разным языковым группам.

Ключевые слова: причастие прошедшего времени, флективный язык, агглютинативный язык, вспомогательные глаголы, согласование по роду и количеству, педагогический опыт, особые случаи, неопределенная форма

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

CAVİD BABAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

javidbabayev@yahoo.com

UOT: 8V1

MƏNA TƏSVİRİNDƏ ÜSLUB VASİTƏLƏRİ VƏ DİL KOMPOZİTLƏRİNİN ROLU

Məqalədə üslub vasitələri və dil komponentlərinin təsvir xüsusiyyətləri araşdırılır. Araşdırma göstərir ki, mənanı təsvir etmək üçün əsasən parafraza, evfimizm, vulqarizm, frazeoloji birləşmələr, idiomlar, şablon, atalar sözləri və məsəllər, jarqonlar və arqolar dildə geniş şəkildə istifadə olunur. Məqalədə qeyd olunur ki, bu təsvirlər həqiqi və məcazi mənada ola bilər. Bu zaman sinonim sözlərdən və ya yaxın mənalı söz və ifadələrdən geniş şəkildə istifadə olunur. Bəzən uzaq mənalı söz və ifadələrdən də istifadə təkzibedilməzdir. Əsas odur sonda eyni məna ifadə olunsun. Frazeoloji birləşmələrin, idiomların, jarqon və arqoların, atalar sözləri və məsəllərin, şablonların yaranıb ortaya çıxmasında din, dil, mif və mədəniyyət faktorları əhəmiyyətli yerlərə sahibdir. Adət-ənənədən qaynaqlanan bu cür dil vahidləri hər bir dildə fərqli və individualdır.

Açar sözlər: parafraza, evfimizm, frazeoloji birləşmələr, jarqonlar, dil komponenti, üslubi vasitə

Dildə mənanı təsvir etmək üçün müxtəlif vasitələr vardır ki, bunlardan da ən aktivi üslub vasitələridir. Mənanı təsvir edərkən əsasən cəmi bir söz deyil, bir neçə sözün iştirak edir ki, bunları da parafraza, frazeoloji birləşmələr, evfimizm, vulqarizm, şablon, atalar sözləri və məsəllər, idiomlar, jarqonlar və s. özündə əks etdirir. Yuxarıda sadaladıqlarımızın bəziləri üslubi vasitələr, digərləri isə dil komponentləri hesab olunur.

Parafraza həqiqi və ya məcazi mənada sözün ekvivalentinin başqa cür adlandırılması və ya təsvir edilməsidir. Parafraza sözü yunan sözü olub *periphrasein* sözündən götürülmü və hərfi mənası ‘ətrafında danışmaq’ deməkdir [2] Bu zaman sinonim sözlərdən və ya yaxın mənalı söz və ifadələrdən geniş şəkildə istifadə olunur. Bəzən uzaq mənalı söz və ifadələrdən də istifadə təkzibedilməzdir. Əsas odur sonda eyni məna ifadə olunsun. Parafrazaların yaranıb ortaya çıxmasında din, dil, mif və mədəniyyət faktorları əhəmiyyətli yerlərə sahibdir. Parafrazalar əslində dildə qəlib şəklində mövcud olan idiom və ya sabit söz birləşmələridir. Onların tərkiblərini dəyişmək mümkün deyil. Məsələn, ingilis dilində ‘to be married’ sözü müxtəlif idiomlar və sabit söz birləşmələri ilə əvəz olunur. Bu ifadəni əvəz edən to tie the knots, to become a page, to wed və digərlərini misal gətirə bilərik. ‘To wed’ feilini parafraza hesab etmək olmaz, lakin onu sözü gedən sözün sinonimi hesab etmək olar. Çünki bu söz “to be married” sözünü təsvir etmir. Lakin “to tie knots” və “to become page” idiomlarını parafraza hesab etmək olar. Çünki bu idiomlarla bütün ‘evləmək’ və ‘toy etmək’ prosesini təsvir etmək mümkündür. To become a page yəni tərcümədə “səhifə olmaq” feili “to marry” və “wed” feillərini əvəz edən məcazi mənada işlənmiş parafrazadır.

Azərbaycan dilində bu, yəni ‘evləmək’ sözü ‘ailə qurmaq’, ‘yuva qurmaq’, ‘toyu olmaq’ və qızlar üçün xüsusilə ‘ərə getmək’, ‘ayrı evin çıraqını yandırmaq’, ‘gəlin köçmək’ və s. sözlərlə ifadə oluna bilər.

Parafrazaların da təsvir dərəcələri var. Əgər bu təsvirdə yumşaltma xarakteri varsa bu evfimizm, kobudlaşdırma xarakteri varsa bu vulqarizm sayılır. Belə ki, bunları parafrazaların növləri hesab etmək olar. Lakin evfimizm və vulqarizmlərin də hamısı tam təsvir xarakterinə malik deyildir. Onların bəziləri sözü gedən ifadənin və ya sözün sadəcə sinonimi hesab oluna bilər.

Adət-ənənəni özündə əks etdirən bəzi frazeoloji birləşmələr, idiomlar, atalar sözləri və məsəllər vardır. Adət-ənənədən qaynaqlanan bu cür dil vahidləri hər bir dildə fərqli və individualdır. Məsələn, Butan və Nepal kimi ölkələrdə oğlanla qız ailə qurarkən belə bir ənənə vardır ki, oğlan qız evinə köçməlidir. Bu ənənə orada yaşayan bütün ailələrdə normal qəbul olunur. Lakin belə bir adət bizim ölkəmizdə yoxdur. Çünki Azərbaycanda evlilikdən sonra belə bir qayda var ki, qız toydan sonra əksər hallarda oğlan evinə köçür. Bu nöqteyi-nəzərdən “*arvad almaq*” və ya “*qız almaq*” frazeoloji birləşmələri yaranmışdır. Bu frazeoloji birləşmə bizim ölkəmiz üçün adi bir söz kimi qarşılır. “*Oğlan almaq*” və ya “*kişi almaq*” frazeoloji birləşmələri Butan və Nepalda normal qarşılınsa da bizim ölkədə bunu eşidən kəs ilk dəfədə mədəniyyət şoku yaşayar. Əgər bizim ölkədə belə bir hal baş verərsə o zaman buna qərribə baxırlar və oğlana “*qoltuq altına girən*” deyirlər. Frazeoloji birləşmələr həm milli mədəniyyət, həm də dini təfəkkürün məhsulu sayıla bilər. Milli mədəni təfəkkürün məhsulu kimi çıxış etdikdə frazeoloji birləşmələr bir qədər xüsusi, dini təfəkkürün məhsulu kimi çıxış etdikdə isə belə birləşmələr daha ümumi xarakter daşıyır. Milli təfəkkürün məhsulu kimi çıxış etdikdə ona görə xüsusi olur ki, burada hər bir millətin, xalqın ayrı-ayrılıqda özünəməxsus adət-ənənəsi dildə öz əksini tapır. Dini təfəkkürün məhsulu kimi çıxış edərəkən frazeoloji birləşmələr ona görə daha ümumi xarakter daşıyır ki, onlar ayrı-ayrı ölkələrin deyil, müəyyən bir dini paylaşan bir neçə ölkəni əhatə edə bilər. Milli təfəkkürü ifadə edən çoxlu frazeoloji birləşmələrə rast gəlinir. Bu frazeoloji ifadələr bəzən bir neçə dildə bənzər ola, bəzən də fərqli sözlərlə ifadə olunaraq eyni mənanı ifadə edə bilər.

Yuxarıda şablon üçün çəkilən ikinci misalda “*to make head or tail*” frazeoloji birləşməsinin Azərbaycan dilinə hərfi tərcüməsi “*baş və quyruq etmək*” kimi tərcümə olunur. Bu idiom olduğuna görə feillə onun əlaqədə olduğu isimlər mənaca uzlaşmır. Əslində bu söz “*nəyisə anlamaq*” mənasını verir. Lakin Azərbaycan dilinin məişət üslubunda bu bir az da kobudlaşdırılaraq “*H ilə B-ı qanmaq*” kimi tərcümə olunur ki, bu da məişət üslubunda bayağılaşmış bir söz birləşməsidir. Belə ki, bu söz ingilis dilində məcazi mənə daşdığına görə frazeoloji birləşmə, Azərbaycan dilində isə həqiqi mənaya yaxın olduğuna görə söz birləşməsi hesab olunmalıdır. Bu ifadənin daha vulqarlaşmış variantı isə ‘hırla zırı qanmamaq’ kimi ortaya çıxır.

Ü. Hacıyeva araşdırmalarında vulqar sözlərin də ekpressivlikdən məhrum olmadığı qeyd edilir; [1, s.63] “*Söyüş səciyyəli sözlər ifadəlilikdən məhrum deyildir. Bunlarda ifadəlilik, tutumluluq, kimə və ya nəyəmə mənfi münasibət ifadə etmək güclüdür*”.

Evfimizm hər hansısa bir xoşəgəlməz bir sözü və ya ifadəni əvəz etmək üçün istifadə olunan xoş söz və ya frazadır. Məna burada bir növ yumşaldılır. Kobud səslənə biləcək hansısa bir söz mədəni formada ifadə olunur. Məsələn, *Die (ölmək) əvəzinə to pass away (dünyasını dəyişmək), to be no more (artıq olmamaq), to join the great majority (haqqa qovuşmaq) to kick the bucket, to be gone, to breathe one's last (son nəfəsini vermək), to give up the ghost (ruhundan əl çəkmək), to go to the last home (son mənzilə köçmək), to go west (qərbə getmək), to depart* və s. sözlərlə əvəz oluna bilər. Belə ki evfimizmlər mülayim effekt yaratmaq üçün işlədilən sinonimlərdir. Evfimizmlər bir neçə qrupa bölünə bilər:

1) dini – religious; 2) mənəvi – moral; 3) tibbi – medical; 4) parlament-parliamentary.

Digər sözlərə də misallar gətirmək olar: mental hosiptal (madhouse) - əqli xəstəxana (dəlixana), the big C (cancer) – böyük X (xərçəng), sanitation worker (garbage man)- təmizlik işçisi (zibilyğan) və s.

Bu üslubi vasitə qeyd etdiyimiz kimi kobud bir fikri yumşaldaraq onu daha incə, daha xətirə dəyməz şəkildə təqdim edir. Məsələn, “*ər*” və ya “*arvad*” əvəzinə “*həyat yoldaşı*” dedikdə bu leksik üslubi vasitə kimi meydana çıxan sərbəst söz birləşməsi olur. Çünki burada məcazi mənə deyil daha çox həqiqi mənə nəzəri cəlb edir. Əgər biz hansısa bir söz birləşməsinə məcazi bir rəng qatsaq və ya orada bir qədər qeyri-real effekt yarada bilsək bu zaman frazeoloji birləşmələrin əmələ gətirəcəyi üslubi vasitə ilə üz-üzə gələrik. Lakin biz “*ölmək*” əvəzinə dünyasını dəyişmək, son mənzilə köçmək, keçinmək, haqqa qovuşmaq, rəhmətə getmək dedikdə biz kobud mənanı bir qədər yumşaltmış oluruq. Əgər biz ‘ölmək’ sözünü gorbagor olmaq, cəhənnəmə vasil olmaq, gəbərmək, canı çıxmaq kimi

təqdim etsək bu evfimizmin tam əksi olar.

Evfimizlərdən həmçinin geniş miqyaslı ədalətsizliklər, müharibə cinayətlərinin adının yumşaldılmasında da istifadə olunur [3].

Məna təsvirinə malik dil vahidlərindən biri də jarqonlardır ki, bunlar da müəyyən bir ictimai qurum tərəfindən işlənən və əksər təbəqə tərəfindən tanınmayan terminlərdir. Bu dil, əsasən, müəyyən vəzifə, peşə və müəyyən ictimai dairədə özünə yer tapmış insanlar tərəfindən istifadə olunur. Əsgərlik, həbsxana, küçə jarqonları kifayət qədər məşhur və daha çox istifadə olunanlardır. Jarqonlar da bəzən sözün təsiri adi sözlə ifadə olunanlardan daha güclü olur. Jarqonların nə dərəcədə üslubi vasitə yaratma imkanı digər adi sözlər kimidir. Məsələn, küçə jarqonları arasında “*qeyrət damarı*” söz birləşməsində kinayə vardır. Əslində ‘*qeyrət damarı*’ qeyrətsiz adama deyilir. Lakin bütün jarqonlar da təsvir imkanına malik deyil. Bütün bunlardan başqa iş jarqon frazaları da vardır ki, onlardan bir neçəsini misal gətirsək yerinə düşərdi: [4]

Get our ducks in a row- İşlərimizi sahmana sal

Yuxarıdakı jarqon frazanın hərfi tərcüməsi ördəklərimizi cərgəyə düz deməkdir. Lakin bildiyimiz kimi frazeoloji ifadələr normalda məcazi məna daşıdıqlarından bu birbaşa leksik mənanı vermir və işlərimizi düz-qoş edək və ya sahmana salaq kimi tərcümə olunur. Burada frazeoloji jarqon Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən metafor yaradır. Çünki burada işlər ördək sözü ilə əvəz olunur. Bu elə ingilis dilində də belədir.

Son olaraq deyə bilərik ki, həm üslubi vasitələr, həm də dil komponentlərinin mənanı təsvir etmək imkanı çox güclüdür və dildə geniş şəkildə istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva, Ü.D. İşlənmə dairəsinə görə söz qrupları:/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ –Bakı, – 2011.– 168 s.
2. Roberts, Edward A. (2014). A Comprehensive Etymological Dictionary of the Spanish Language with Families of Words based on Indo-European Roots
3. Timothy Ryback (November 15, 1993). "Evidence of Evil". *Newyorker.com – The New Yorker*. Retrieved December 1, 2015.
4. <http://examples.yourdictionary.com/examples-of-jargon-in-the-workplace.html>

SUMMARY

Javid Babayev

THE ROLE OF STYLISTIC DEVICES AND LANGUAGE COMPONENTS IN MEANING DESCRIPTION

The article studies the descriptive features of stylistic devices and language components. Research suggests that paraphrases, euphemisms, vulgarisms, phraseological combinations, idioms, clichés, proverbs and sayings, jargons and argots are widely used in language to describe meaning. The article notes that these descriptions can be both real and figurative. In this case, synonymous words or expressions with close meanings are widely used. Sometimes the use of distant words and expressions is undeniable. The main thing is to express the same meaning in the end. Religious, language, mythical and cultural factors play an important role in the emergence of phraseological combinations, idioms, slang and argots, proverbs and sayings, clichés. Such language units sourced from tradition are different and individual in each language

Key words: *paraphrase, euphemism, phraseological combinations, jargons, language component, stylistic device*

РЕЗЮМЕ

Джавид Бабаев

РОЛЬ СТИЛИСТИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ И КОМПОНЕНТОВ
ЯЗЫКА В ОПИСАНИИ СМЫСЛА

В статье исследуются описательные особенности стилистических приемов и языковых компонентов. Исследования показывают, что для описания смысла в языке широко используются парафразы, эвфемизмы, вульгаризмы, фразеологические сочетания, идиомы, клише, пословицы и поговорки, жаргоны и аргю. В статье отмечается, что эти описания могут быть как реальными, так и образными. При этом широко используются синонимичные слова или выражения с близким значением. Иногда использование отдаленных слов и выражений неоспоримо. Главное, в конце выразить тот же смысл. Религиозные, языковые, мифологические и культурные факторы играют важную роль в возникновении фразеологических сочетаний, идиом, сленга и аргю, пословиц и поговорок, клише. Такие языковые единицы, восходящие к традиции, различны и индивидуальны в каждом языке.

Ключевые слова: парафраз, эвфемизм, фразеологические сочетания, жаргоны, языковой компонент, стилистический прием.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

BÜLBÜL HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

haciyevabulbul@gmail

UOT: 811.111.

İDİOMLARIN YARANMASI VƏ NÖVLƏRİ: FEİLİ İDİOMATİK VAHİDLƏR

İdiomatik ifadələr ənənəvi olaraq ayrı-ayrı komponentlərdən və ya tərkib hissələrinin hərfi mənasından proqnozlaşdırıla bilməyən məcazi məna daşıyan dil ifadələri, qrammatik formalar, və ya sözlərdir.

İngilis dilinin lüğət tərkibində idiomların özünəməxsus yeri vardır. Məlumdur ki, xalqın müdrikliyi və ruhu həm də onun idiomlarında bu və ya digər şəkildə təzahür edir, bu və ya digər xalqın atalar sözlərini və ya idiomlarını bilmək isə təkcə dili yaxşı bilməyə deyil, həm də xalqın düşüncə tərzini və xarakterini də daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

İdiomlar dilin rəngarəng tərəfidir. Onlar insanlara öz müşahidələrinə, mühakimələrinə və izahatlarına diqqət yetirməyə kömək edir və onları canlı və maraqlı edir. Onlar həmçinin insanlara bir neçə sözlə böyük həcmdə məlumat ötürməyə imkan verir.

Məqalədə ingilis dilində feili idiomatic vahidlərin struktur və semantik xüsusiyyətləri öyrənilir, onların forma və məzmun zənginliyi, işlənmə imkanları müəyyənləşdirilir. Məqalədən də göründüyü kimi, bəzi idiomları kontekstdə eşitdiyiniz zaman təxmin etmək olar. Yəni onların müəyyən bir vəziyyətdə necə istifadə edildiyini bildiyimiz zaman. Məsələn, “ağacın başında olmaq” kimi idiomun kontekstdə işlənmədiyi halda onun dəqiq şərhini verə bilmərik. İdiomların istifadəsi ilə onların istifadə olunduğu müxtəlif kontekstlər arasında sıx əlaqə vardır. Müəllif idiomların xüsusi situasiya kontekstində baş verən qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq, məqalədə idiomların alt təsnifatını göstərməyi məqsəda uyğun hesab edir.

Açar sözlər: *idiom, ata sözləri, semantik xüsusiyyət, feili idiomatik ifadələr, frazeologiya*

Dilçiliyin həmişə maraqlı sayılan söz və söz birləşmələri bölməsi bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Cəmiyyətdə gedən dəyişikliklər həmişə dildə gedən proseslərə öz təsirini göstərir. Xüsusilə, frazeoloji birləşmələr bu baxımdan çox önəmlidir.

Çağdaş dövrdə ingilis dili xalqlar arasında ən çox istifadə edilən ünsiyyət vasitəsidir. Frazeoloji birləşmələr, xüsusilə, idiomatik ifadələr İngilis dili lüğətinin mühüm hissəsini təşkil edir və sosial mühitin və bizi əhatə edən reallığın konseptuallaşdırılması üçün fəal vasitədir. Hər hansı milli dilin idiomatikasının, bütövlükdə frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi, həmin dilin dərinədən mənimsənilməsində əsas halqalardan biridir və eləcə də bu dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir.

İdiomatik ifadələrin təsnifatı mürəkkəb linqvistik prosesdir. Bugünədək dilçi-alimlər idiomları təsnif etmək üçün bir çox cəhdlər göstərmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, idiomatik ifadələrin təsnifatı mürəkkəb linqvistik prosesdir.

Əsas komponentin qrammatik mənsubiyyətinə görə idiomatik ifadələr iki qrupa ayrılır: feili və ismi idiomatik ifadələr.

Feili idiomatik ifadələrin struktur təşkilində və semantikasında fel mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, frazeoloji sistemin tədqiqində onların ayrı-ayrı komponentlərinin frazeoloji cəhətdən bağlanması feillərin xüsusi rolu ön plana çəkilir. İdiom yaradan fel komponentlərinin əksəriyyəti hərəkət, anlama, qavrayış bildirən feillərdir. Alman dilçisi V.Şmidt iki əsas kontekstdə – leksik və sintaktik mühitdə feillərin frazeoloji bağlılığını tədqiq edərkən, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki,

frazeoloji cəhətdən məna bağlılığı öz qradasiyasına malik olması ilə səciyyəlidir. Feillər semantik rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir, qrammatik kateqoriyalarının çoxluğu və müxtəlifliyi onların semantik çalarlarını bir qədər də artırır. Bu münasibətlə V.Vinoqradov yazır: “Bütün başqa qrammatik kateqoriyalara nisbətən, feilin semantik strukturu daha dolğun və zəngindir. Feilin bu xüsusiyyəti onun qrammatik quruluşunun özünəməxsusluğundan asılıdır”. Müşahidələr göstərir ki, ingilis dilində feili idiomatik ifadələr ismi birləşmələrə nisbətən daha sadə struktura malikdir. Bu, feilin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsini – xəbər funksiyasını daşması ilə bağlıdır. Ona görə də feilin əlaqəyə girdiyi sözlərlə sintaktik münasibətləri kəmiyyət baxımından o qədər də çox deyildir. İdiomatik ifadələrdə feillər daha çox özlərinin funksional, semantik yükü ilə səciyyəlidir. Məsələn, *to close one's eyes* idiomunda zaman göstəricisinin olmaması onun sərbəst söz birləşməsi kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir. İngilis dilində bir sıra feili idiomatik ifadələr struktur cəhətdən iki variantda çıxış edə bilər: *to hang (hang down) one's head*: *hang* və *hang down* paralelliyinə əsaslanaraq həmin ifadə Azərbaycan dilinə “başını aşağı salmaq, burnunu sallamaq” kimi tərcümə edilir. İngilis və Azərbaycan dillərində feili idiomatik ifadələrin qrammatik strukturu, əlbəttə, bu dillərin qayda-qanunlarına uyğun şəkildə qurulur, ona görə də həmin ifadələrin komponentlərinin sıralanması daha çox feilin mövqeyindən asılıdır.

İngilis dilindən bir neçə nümunə göstərək: *to have a bone in one's throat* (“boğazında sümük qalmaq”), *to twist smb round one's little finger* (“kimi isə barmağına dolmaq”), *to throw oneself into smb's arms* (“kimdənsə ümid gözləmək”), *to give a free hand* (“əlini boş buraxmaq”), *to give a helping hand to smb* (“əлиндən tutmaq”), *to fall on one's feet* (“ayağına düşüb yalvarmaq”), *to twiddle one's thumb* (“bekar oturmaq”).

İngilis dilinin idiomatik sistemində feili komponent idiomatik birləşmənin önündə (not inkar ədatı iştirak edən tərkiblər istisnadır) işlədilir, Azərbaycan dilində isə bu komponent bu tipli birləşmələrin sonunda gəlir. Əgər müqayisə etsək, “*to pay through the nose*”, “çox pul ödəmək”; Azərbaycan dilinə. “başə düşmək”, “qulaqardına vurmaq” kimi tərcümə oluna bilər.

İngilis dilində tabelilik söz birləşmələri əsasında yaranmış feili idiomatik vahidlərlə yanaşı, tabelilik söz birləşmələri əsasında yaranmış feili idiomatik vahidlər də işlədilir, məsələn: *to cut and run* “tələsik qaçmaq”.

Bəzi feillər mövzu və predikatın ifadə etdiyi mənanı tamamlamaq üçün ön söz tələb edir. “He _____ fell”. (O, _____ yıxıldı.) Bir neçə variantdan biri ifadəni tamamlaya bilər (məsələn, aşağı, yuxarı, tərs, yerdə, avtobusun altında, balkonun üstündə). Feil və ön sözlə ifadə olunan mənalar hərfidir - hər sözün bir mənası var. “Jack yuxarıya baxır”, “Jack looks up” yaxud “O, pişiyi bayıra çıxartdı”, “She put the cat out”.

Digər feillər xüsusi ön söz tələb edir. Feil və ön söz birlikdə ifadəni - fel idiomunu əmələ gətirir. Nə fel, nə də ön söz ilkin mənasını saxlamır (onların heç biri hərfi məna daşımır), əksinə, birləşərək vahid bütövlük yaradır və yeni məna kəsb edir. Ön söz hissəcik adlanır. “Cek lüğətdə sözü axtardı”, (“Jack looked up the word” yaxud “O, tonqalı söndürdü”, “He put out the fire”.

Tək ön söz feilini obyektə ayırmaq olar. Ondan sonra obyekt əvəzliyi (fel obyekt götürərsə) işləyə bilməz. “O, paltosunu soyundu”. (He took his coat of), or (He took off his coat).

Ayrılmaz ön söz feilini obyektə bölmək olmaz. Ondan sonra obyekt əvəzliyi gələ bilər (əgər fel obyekt götürərsə). “Təyyarə havaya qalxdı”. “The airplane took off”. (departed), “Onun ürəyi dayandı”, His heart gave away. (stopped working).

İngilis dilində idiomatik vahidlərin tərkibində artikllər də çıxış edir. Məsələn, *to seize the bull by the horns* “qətiyyətlə hərəkət etmək”, *to be a cool cat* “sakit adam olmaq”, *to be hot under the collar* “qəzəblənmək”, *let the cat out of the bag* “ağzından qaçırmaq”, *nail one's collars to the mast* “qətiyyətlilik göstərmək, geri çəkilməmək”.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva A. İngilis atalar sözlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri // Elm və cəmiyyət, №4, Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2016, s.3-5.
2. Hacıyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2017, 348 s.
3. Makkai A. Idioms Structure in English, The Hague - Paris, 1972, 365 p.

4. Seidle J., Mc.Mordie W. English Idioms and How to Use Them. Moscow: 1983, 289 p.
5. Smith L.P. Words and Idioms. London: 1996, 310 p.

SUMMARY

Bulbul Hajiyeva

THE FORMATION AND TYPES OF IDIOMS: VERBAL IDIOMATIC UNITS

Idiomatic expressions are language expressions, grammatical forms or words that traditionally have a figurative meaning and cannot be predicted from individual components or the literal meaning of their components. Idioms occupy a special place in the vocabulary of the English language. It is known that the wisdom and spirit of the people somehow manifest themselves in their idioms, and knowledge of proverbs or idioms of a particular people helps not only to know the language well, but also to better understand the way of thinking and character of the people.

The article studies the structural and semantic features of verbal idiomatic units in the English language, determines their richness of form and content, the possibilities of their use.

The article studies that some idioms can be guessed when you hear them in context. That is, when we know how they are used in a particular situation. For example, we cannot give its exact interpretation unless the idiom such as "being at the top of the tree" is processed in context. Thus, there is a close relationship between the use of idioms and the different contexts in which they are used.

Considering the relationship of idioms occurring in a specific situational context, the author considers it appropriate to indicate in the article the subclassification of idioms.

Key words: *idiom, proverbs, semantic feature, verbal idiomatic expressions, phraseology*

РЕЗЮМЕ

Бюльбюль Гаджиева

ОБРАЗОВАНИЕ И ВИДЫ ИДИОМ: ГЛАГОЛЬНЫЕ ИДИОМАТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ

Идиоматические выражения-это языковые выражения, грамматические формы или слова, которые традиционно имеют переносное значение, которое невозможно предсказать из отдельных компонентов или буквального значения их компонентов.

В словарном составе английского языка идиомы занимают особое место. Известно, что мудрость и дух народа так или иначе проявляются и в его идиомах, а знание пословиц или идиом того или иного народа помогает не только хорошо знать язык, но и лучше понимать образ мыслей и характер народа.

В статье изучаются структурные и смысловые особенности идиоматических единиц глаголов в английском языке, определяется их богатство формы и содержания, возможности употребления как видно из статьи, некоторые идиомы можно угадать, услышав их в контексте. То есть, когда мы знаем, как они используются в конкретной ситуации. Например, мы не можем дать его точную интерпретацию, если такая идиома, как "быть на вершине дерева", не используется в контексте. Существует тесная связь между использованием идиом и различными контекстами, в которых они используются. Учитывая взаимосвязь идиом, происходящую в конкретном ситуационном контексте, автор считает целесообразным указать в статье подклассификацию идиом.

Ключевые слова: *идиома, пословицы, семантический признак, глагольные идиоматические выражения, фразеология.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

SƏNƏM PAŞAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:811.111.

İNGİLİS DİLİ TƏDRİS MATERIALLARINDA SOSIAL-MƏDƏNİ AMİLLƏR

Son dövrün tələbinə görə hər hansı bir xarici dil öyrənmək gənclərin qarşısında bir tələb kimi durur və hər hansı bir xarici dil bilmək hər kəs üçün geniş şəkildə həm maddi, həm də mənəvi imkanlar yaradır. Bu baxımdan ingilis dilinin beynəlxalq dil kimi nüfuzunun artmasına görə gənclərin əksəriyyəti ingilis dili öyrənməyi üstün tutur. Əksər ingilisdilli tədris materialları ilə işləyərkən sosial-mədəni biliklərin ilkin səviyyəsini şərti olaraq az hesab etmək olar. Hazırda xarici dillərin tədris materiallarında, o cümlədən xarici dil kimi ingilis dilində ünsiyyətin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin perspektivli istiqamətləri mövcuddur. Məlumdur ki, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr üçün İngiltərə haqqında regional biliklərin ilk mənbələrindən biri dil vahidləridir.

İngilis dilini yaxşı mənimsəmək üçün dil tədrisinin ikinci pilləsindən başlayaraq social-mədəni materialların öyrədilməsi çox əhəmiyyətlidir. Orta məktəbin yuxarı sinifləri üçün olan dərslərdə və həmçinin bütün səviyyələr üçün yazılmış əlavə yardımçı vəsaitlərdə, hazırlıq qrupları üçün yazılmış kitablarda dili öyrənilən ölkə haqqında maraqlı social-mədəni mətnlər verilir. Həmçinin kiçik yaşlı məktəblilər üçün xarici dil materiallarında dili öyrədilən ölkə haqqında ilkin məlumatlar verilir. Məqalədə social-mədəni amillərin xarici dil öyrənənlərə təsirindən danışılır.

***Açar sözlər:** İngilis dili, əcnəbi tələbələr, social-mədəni amillər, tədris materialları, şərh üsulları*

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi metodologiyasında sosial-mədəni materialın seçilməsi, onun təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əcnəbi tələbələr təkcə dil vahidlərini deyil, həm də dilini öyrəndikləri ölkənin mədəniyyəti haqqında lazımi məlumatları öyrənirlər. Müasir mərhələdə praktiki olaraq bütün metodistlər ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr arasında sosial-mədəni səriştənin inkişaf etdirilməsinin zərurliyini dərk edirlər.

Əksər ingilisdilli tədris materialları ilə işləyərkən sosial-mədəni biliklərin ilkin səviyyəsini şərti olaraq az hesab etmək olar. Hazırda xarici dillərin tədris materiallarında, o cümlədən xarici dil kimi ingilis dilində ünsiyyətin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin perspektivli istiqamətləri mövcuddur. Məlumdur ki, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələr üçün İngiltərə haqqında regional biliklərin ilk mənbələrindən biri dil vahidləridir.

Dilin leksik-semantik sistemə ən çox təsir edən mədəniyyətdir. Ona görə də əksər hallarda əcnəbi sözlərlə ifadə olunan anlayışlar ana dilinin linqvistik vasitələrində ifadə olunan anlayışlarla üst-üstə düşür. Xarici dilin müasir tədris metodu mətnin sosial-mədəni fonunu, mənəvi dəyərlərini bilmədən mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması mümkünsüz görünür. Xarici dil öyrənərkən milli-mədəni leksik vahidlərin istifadə və fəaliyyət qaydalarının öyrənilməsinə ehtiyac var.

Bu baxımdan ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi metodologiyasında tez-tez müxtəlif sosial-mədəni şərh üsullarından istifadə olunur. Çünki vacib olan təkcə sözün tərcüməsi deyil, onunla bağlı reallıqların izahıdır. Bu funksiyaları ingilis dilinin müasir metodologiyasında daha geniş yayılmış sosial-mədəni şərh yerinə yetirir. Sosial-mədəni şərhin iki əsas üsulu var:

- a) ensiklopedik (konkret, dəqiq məlumatdan, istinad mənbələrindən istifadə)
- b) tədqiqat: bu şəkildə edilən şərh “1) linqvistik və mədəni xarakterli olmalıdır. 2) kontekst

yönümlü (yəni bu ekstra-lingvistik faktın bu xüsusi kontekstdə oynadığı rolu göstərmək üçün).

Yuxarıda deyildiyi kimi, mədəniyyət daşıyıcılarının dilində və nitqində əks olunanların dil öyrənənlər tərəfindən ya tam başa düşülməyən, ya da yanlış başa düşülən milli mədəniyyət elementlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yəni, hər bir ölkənin mədəniyyətinin öz dominantları var. Bütün boşluqları doldurmaq mümkün deyil, lakin belə mühüm məqamlardan başlamaq lazımdır: əsas rəqəmlər, ən mühüm hadisələr, xüsusilə mühüm və konkret reallıqlar.

İngilis dilinin milli və dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi ingilisdilli tədris materiallarının məzmununun sosial-mədəni komponentinin əhəmiyyəti aydınlaşır. Bu komponent bir tərəfdən fərdin çoxmillətli cəmiyyətdə həyata hazırlanmasına töhfə verir, digər tərəfdən isə dili öyrənmək motivasiyasını artıran amil kimi çıxış edir.

Buna görə də E.M.Vereşşaqın və V.Q.Kostomarov qeyd edirlər ki, nitq aktının iştirakçıları yuxarıda qeyd olunan dildənkənar biliyə, xüsusən də milli-mədəni məlumatlar və onların qarşılıqlı əlaqələri haqqında biliklərə malik olduqda uğurlu ünsiyyətə nail olmaq olar. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi nəzəriyyəsinə ingilis mədəniyyətinin unikallığı başa düşülür və ingilis və yerli mədəniyyətlərin fakt və hadisələrinin təhlili və müqayisəsi yolu ilə onun xarakterik norma və dəyərlər sistemi haqqında biliklər əldə edilir.

Bu, bizə ingilis dilinin tədris materiallarına sosial-mədəni komponenti daxil etmək üçün ən son nailiyyətlərdən istifadə etməyə imkan verir. Belə nailiyyətlərə, xüsusən də ingilisdilli tədris materiallarının yaradılmasında bədii (poetik və nəsri) mətnlərdən istifadəni, habelə video və audiomateriallardan, oyunlardan, mahnılardan, sosial-mədəni mövzularda filmlərdən fraqmentlərdən istifadəni aid etmək olar. Bu materiallardan istifadə tədris materiallarından istifadə edənlərə şərti olaraq xarici dil mühiti və onun mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir.

Demək olar ki, ingilis dilinin tədrisi metodikasının spesifikliyi regional informasiyanın təqdim edilməsində lingvistik üsullardan istifadə olunmasıdır ki, bunun da nəticəsində müəyyən lingvistik və mədəni biliklərin formalaşması prosesi baş verir. Regional biliklərin təməli dil öyrənmənin ilkin mərhələsində deyil, ikinci mərhələdə qoyulur. Sonra bu bilik genişlənir və dərinləşir. İlk növbədə, sosial-mədəni reallıqların müqayisəsi və şərhli ilə müəyyən dil və mədəni bacarıqlar inkişaf etdirilir. Nəticədə sosial-mədəni sənətin formalaşması müşahidə olunur.

Materialın təqdim edilməsi ardıcılığı xarici dil texnikasının başqa bir xüsusiyyətidir. Bu, təkcə qrammatikaya deyil, həm də lüğətin tətbiqinin ciddi ardıcılığına, eləcə də diqqətlə seçilmiş sintaktik konstruksiyaların tədricən mürəkkəbləşməsinə aiddir. Qrammatik formaların daxil olma sırası onların dildə işlənmə tezliyindən asılıdır.

Məsələn, zaman formalarının tətbiqi ardıcılığı təsviri qrammatika üçün ümumi olan formal paradigma ilə deyil, nitqdə zaman formalarından istifadənin reallığı ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda zaman formalarının öyrənilməsi zaman formasının özünü xatırlaması və mənimsəməsinə əsaslanır. Xüsusilə ingilis dilini öyrənənlər üçün nəzərdə tutulmuş bu sistem danışq dilində geniş istifadə olunur.

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi məzmunu sosial-mədəni komponentin daxil edilməsi ilə üstünlük təşkil edən tarixi, coğrafi, siyasi, sosial, iqtisadi və ədəbi aspektlərlə təmin edilir. Bu aspektlərin hər biri ingilis dilində özünəməxsus sosial-mədəni terminologiyadan istifadə edir.

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisinin məqsədlərindən biri də tələbənin mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə iştirak etmək bacarığını və onun şəxsiyyətini inkişaf etdirmək, eləcə də müstəqil şəkildə bacarıqlarını təkmilləşdirməkdir. Bu, öyrənilən dil vasitəsilə ölkənin tarixi və müasir həyatı, adət-ənənələri və mədəniyyəti ilə daim tanış olmağa şərait yaradır.

Sosial-mədəni məzmunu təmsil etmək üçün ingilis dilində bir neçə müasir və populyar təhsil komplekslərini təhlil edək. Bunun üçün “Biz İngiltərədə yaşayırıq və oxuyuruq”, “İngiltərəyə gedən yol”, “İngiltərəyə pəncərə”, “İngiltərə və ingilislər”, “İngilis dilini öyrənmək, İngiltərəni öyrənmək” kimi mətnlərə müraciət edək.

“Biz İngiltərədə yaşayırıq və oxuyuruq” mətninin sosial-mədəni məzmununun əhəmiyyətli bir hissəsi tarix, coğrafiya və ədəbiyyat kateqoriyaları ilə təmsil olunur. Aşağıdakı dialoq formatı sosial-

mədəni məlumatları çatdırmaq üçün geniş istifadə olunur: Əlbəttə ki, siz Touer-i görmüsünüz. O, sizdə hansı təəssürat yaratdı?

- Qüllədə çox vaxt keçirirəm. Qala nağıldır, əfsanədir. Ümumiyyətlə, İngiltərənin bütün tarixi yerləri əfsanədir.

Vurğulanan linqvistik vasitələr xüsusi ekspressivliyə malikdir və emosional yük daşıyır. Dil öyrətməyin funksiyası fəal şəkildə həyata keçirilir ki, bu da müəlliflər tərəfindən ölkəyə və onun sakinlərinə qarşı simpatiya, müsbət hisslər və nəticədə bütövlükdə öyrənilən xarici dil mədəniyyətinə münasibət yaratmaq üçün izah edilir.

16 yaşdan yuxarı tələbələr üçün müasir ingilis dili tədris materiallarında bu cür məlumatlar nadir hallarda dialoq şəklində təqdim olunur və daha çox coğrafi məlumata rast gəlmək olar. Tədris materiallarında regional tədqiqatlara dair xüsusi bölmələr, son illərdə populyarlaşan məqalələr və video çarxlar şəklində daxil edilmişdir.

Bu onunla əlaqədardır ki, ingilis dili tədris materiallarının müəllifləri müxtəlif funksional-məqsədli tapşırıqları rəhbər tuturlar. Bu həm də dil və mədəni bilikləri praktikada, ilk növbədə standart gündəlik vəziyyətlərdə tətbiq etmək üçün öyrətməyin bir yoludur. Bu, sözügedən tədris materiallarının müəllifləri arasında, eləcə də ümumilikdə ingilis və Avropa ənənələri arasında sosial-mədəni komponentə yanaşmada ən mühüm fərkdir.

İngilis dili tədris materiallarında ayrıca dərslər və İngiltərə haqqında ümumi məlumat tapmaq olur. Əksər hallarda belə dərslərin əsas mətni ingilis dilinin tədris materiallarında müşahidə oluna biləndən daha çox coğrafi və tarixi-mədəni məlumatlara üstünlük verilir. Eyni zamanda, ənənəvi olaraq mənəvi mədəniyyət sahələrinə yüksək üstünlük verilir: ədəbiyyat, musiqi, memarlıq.

Məsələn, "Biz İngiltərədə yaşayırıq və oxuyuruq" mətni belə bitir: "Bu gün dünya mədəniyyətini ingilis ədəbiyyatı olmadan təsəvvür etmək çətindir. Uilyam Şekspir Artur Konan Doyl, C.Qolsuorsi, Aqata Kristi, Çarlz Dikkens, Daniel Defo, Oskar Uayld, Ridyard Kiplinq, Şarlotta Bronte, Valter Skott və başqaları dünya ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfələr vermişlər.

Bütün dünyada insanlar Benjamin Britten, Qustav Kanvas, Qustav Holst, Eduard Elqar, Ralph Uilliams və s. əsərlərini dinləyir və sevirlər. Londonun gözəl tarixi və memarlıq ansamblları açıq səma altında muzeylərdir. Dünyaca məşhur muzeylərdə dünya rəssamlarının nadir rəsmlərinə baxmaq olar. İngiltərə qonaqpərvər ölkədir. İngilislər hər zaman dünyanın hər yerindən qonaqları qarşılamaqdan məmnundurlar.

İngiltərənin London, Oksford, Mançester və digər şəhərləri haqqında sosial-mədəni məlumatlar ingilisdilli tədris materiallarında mühüm rol oynayır. Xüsusilə tədris materiallarında ölkənin ayrı-ayrı şəhərlərinə, onların tarixi və mədəni xüsusiyyətlərinə böyük diqqət yetirilir.

İngiltərənin şəhər və rayonlarını tərənnüm edən mətnlərdən istifadəni tədris materiallarının fərqləndirici xüsusiyyəti adlandırmaq olar. Bu cür mətnlər həmişə ifadəli, emosional rəngdədir və dil ölkəsinin "ruhunu" hiss etməyə imkan verir. Bu materialların sosial-mədəni komponentinin mühüm hissəsi bu məqsədə xidmət edir.

Sosial-mədəni komponent daxilində mütaliə və təhlil üçün təklif olunan nəsr mətnlərinin adları da çox ifadəlidir. Sosial-mədəni komponentin mühüm tərkib hissəsi olan belə bir nəsr mətninin nümunəsini təqdim edirik. Bu, təhsil materiallarının digər istifadəçiləri üçün şəhərin görüntüsünü yaratmaq üçün istifadə edilən beynəlxalq tələbənin essesidir:

"Yay, London indi əladır. Burada bir yay keçirməməyiniz ağılasığmazdır. Havada füsunkar bir qoxu var. Şəhərin parkları yaşıllıqlara bürünüb və ilin bu vaxtının canlılığı hər yerdə hiss olunur. Ağaclar sizi istirahətə dəvət edən sıx meşə əmələ gətirir. İnsanlar gecələr də gəzirlər, çünki qaranlıq yaxınlaşdıqca Londonun əzəməti artır. Şəhər minlərlə işıqla işıqlanır. Bu zaman özünü xoşbəxt hiss edirsiniz ki, bu şəhərdə yaşayırsanız və dünyanı bu şəhərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil".

Bu misaldan da görüldüyü kimi, ingilis dilli materiallardakı mətnlər xüsusilə ifadəli, metaforik xarakter daşıyır, oxucuya təxəyyüldən istifadə etməyi və obrazlara qerq olmağı təklif edir. Belə görünür ki, ölkənin böyük tarixi keçmişinə və onun "yüksək" mədəniyyət sahəsində əldə etdiyi mədəni nailiyyətlərə vurğu gündəlik mədəniyyətdən və müasir Britaniya cəmiyyətinin

problemlərindən fərqli olaraq material seçimində mühüm meyardır.

Sosial-mədəni mətnlərin əsas hissəsi məişət mədəniyyətinə, doğma danışanlarla ünsiyyətin sosial-mədəni xüsusiyyətlərinə, siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərə yönəlmişdir. Tədris materiallarına daha çox sosial-mədəni dialoqların daxil edilməsi müasir tədris materiallarında da qeyd olunur. Qeyd edək ki, bu cür dialoqlara bir qayda olaraq ayrıca və əsas tədris materialına əlavə olaraq nəşr olunan xüsusi diyarşünaslıq dərsliklərində də rast gəlinir. Qeyd etmək istərdik ki, əksər hallarda belə dərsliklər artıq müvafiq linqvistik bacarıqlara yüksək səviyyəyə malik olan istifadəçilər üçün nəzərdə tutulub.

Bütün bunlarla yanaşı, qeyd edək ki, ingilisdilli tədris materiallarında sosial-mədəni məlumatların bir hissəsi ingilis mədəniyyəti ilə folklor və xalq yaradıcılığının digər növlərinin əhəmiyyətini vurğulayır. Bir misal verək:

“Britaniya nəhəng və çoxmillətli ölkədir. Burada Şərq və Qərb bir-birinə qarışır və ingilis mədəniyyətinin unikal ləzzətini təşkil edir. Ənənəvi olaraq İngiltərə qədim xristian ənənəsi olan bir ölkə hesab olunur. Ancaq burada biz tamamilə bütün məzhəblərin nümayəndələrinə rast gələ bilərik, onların əksəriyyəti pravoslav, katolik və müsəlman, eləcə də bir çox ateist olacaq.

Bir sözlə, Britaniyada din azadlığı və dini tolerantlıq inkişaf edib. Beləliklə, bir çox mədəniyyətlərin müxtəlif ənənələrini birləşdirən zəngin və çox rəngarəng folklor xalq yaradıcılığının vahid mənbəyində birləşmişdir. Xalq mahnılarının, əfsanə və dastanlarının, atalar sözləri və məsəllərinin, xalq yaradıcılığının gözəlliyi və zənginliyi ən yaxşı şəkildə qiymətləndirilir: bunu sözlə çatdırmaq sadəcə olaraq mümkün deyil.

İngilis mədəniyyəti və adət-ənənələri haqqında mətnlər bəzən şişirdilə bilər. Bəlkə də bu, bu məlumatın xarici istifadəçilərini heyran etmək, onları ingilis ruhunun ciddiliyi və rəngarəngliyi ilə təəccübləndirmək istəyindən irəli gəlir. Ancaq görünən odur ki, bu, həm də ingilis dili üzrə tədris materiallarının müəlliflərinin konkret məqsədi ilə bağlıdır.

Burada məqsəd ölkəyə və onun mədəniyyətinə rəğbət hissi oymaq, onun sakinlərinə qarşı rəğbət yaratmaq, eləcə də maarifləndirici materiallardan istifadə edənlərin ümumi mədəni inkişafına zəmin yaratmaqdır. Müəlliflərin fikrincə, ingilisdilli tədris materiallarından istifadəçiyə ingilis mədəniyyətinin “ruhunu” aşılamaq lazımdır.

Müasir ingilis dili dərsliklərinin üstünlükləri arasında lüğətin ümumi şəkildə qeyri-rəsmi, neytral üsullara bölünməsi, xüsusən də istinadların formalaşdırılması üçün istifadə olunan leksik vasitələri qeyd etmək olar. O, tədris materiallarının istifadəçiləri üçün vacib olan sosial-mədəni və linqvistik məlumatları ehtiva edir, eyni zamanda tədris materialını daha praktik və birbaşa tətbiq edilə bilər.

Müasir ingilisdilli tədris dəstlərində sosial-mədəni komponentin təhlilini yekunlaşdıraraq, biz son onillikdə bir çox nəşrlərdə peyda olan daha bir mühüm və faydalı yeniliyi - “TV-yə baxmaq” və “dinləmək” kimi bölmələri qeyd etmək istərdik. Bu bölmələrdə İngiltərənin tarixi və coğrafiyası, ölkənin müəyyən bölgələrinin mədəni xüsusiyyətləri (London, Mançester, Oksford) haqqında tədris proqramlarından çıxarışlar var. Audio və video materialları eşitdiklərinizi və ya gördüklərinizi başa düşməni yoxlayan suallar, həmçinin qısa təkrarlar üçün tapşırıqlar müşayiət olunur. Bəzən istifadəçilərə kömək etmək üçün çoxsaylı iterasiya planlarının nümunələri təklif olunur.

İngilis dilli tədris materialları öz istifadəçilərinə şəxsi təcrübələri əsasında Böyük Britaniyada biznes və biznes mədəniyyəti haqqında xarici müəlliflərin fikirlərini təqdim edir. Aşağıda bu xüsusiyyətin illüstrativ nümunəsini nəzərdən keçirəcəyik və təhlil edəcəyik. Yeni öyrənənlər “Everyday English” tədris materialında çoxlu maraqlı şeylər öyrənə bilərlər.

1. İngiltərəyə səyahət etməzdən əvvəl ingilis dilini heç olmasa elementar səviyyədə mənimsəməyə çalışın. Xarici ölkədə yerli əhali ilə ünsiyyət olmadan yaşamaq və işləmək mümkün deyil.

2. Əgər həqiqətən İngiltərədə biznes qurmaq və onun sakinlərinin həyatını daxildən dərk etmək istəyirsinizsə, həyatınızı “turist həyat tərzindən” imtina edəcək şəkildə təşkil etməyə çalışın.

3. Restoran, bar və ya kafedə ofisiyanın verdiyi qalıq pulu cəsarətlə hesablamağa çalışın və ya fakturanın düzgünlüyünü diqqətlə yoxlayın. Ən azından bunu mümkün qədər açıq və təmkinli edin.

Bu cür sosial-mədəni məlumat siyahılara dərslərdə tez-tez rast gəlinmir, lakin ingilis dilini sürətli öyrənmələr üçün kitablarda tapılır və çox aktual və informativ görünür. Qısa müddətdə İngiltərə və onun mədəniyyəti ilə bağlı hər hansı maarifləndirici materiallarda çoxlu belə məlumatlara rast gəlmək olar. İngilisdilli tədris materiallarının müəllifləri təlim tapşırıqlarına və qaydaların rəsmi izahına böyük diqqət yetirərək, dil haqqında biliklər sistemini formalaşdırmağa çalışırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Aimin, L. "The Study of Second Language Acquisition under SocioCultural Theory." *American Journal of Educational Research*, vol. 1, no. 5, 12 May 2013, pp. 162–167
2. Лингвострановедческая теория слова (Костомаров В. Г., Верещагин Е. М.)
3. Куо, М., & Lai, С. (2006). *Linguistics across Cultures: The Impact of Culture on Second Language Learning*
4. Lantolf, J, & S Thorne. (2006). *Sociocultural Theory and the Genesis of Second Language Development*. Oxford University Press Guihem, M. (2002).
5. NJ: Ablex. Flor, A. M. (2010). Does language learners benefit from classroom interaction? *Socio-cultural Factors in Second Language Learning*
6. Chu, S-Y. (2011). Perspectives in understanding the schooling and achievement of students from culturally and linguistically diverse backgrounds. *Journal of Instructional Psychology*, 38, 201-209
7. Roseberry-McKibbin, C., & Brice, A. (2013). What's 'normal,' what's not: Acquiring English as a second language.
8. Utley, C. A., Obiakor, F. E., & Bakken, J. P. (2011). Culturally responsive practices for culturally and linguistically diverse students with learning disabilities. *Contemporary Journal*, 9, 5-18

SUMMARY

Sanam Pashayeva

SOCIO-CULTURAL FACTORS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING MATERIALS

According to the latest requirements, learning any foreign language is a requirement for young people, and knowing any foreign language creates a wide range of opportunities for everyone, both material and spiritual. In this regard, due to the growing prestige of English as an international language, most young people prefer to learn English. When working with most English-language teaching materials, the initial level of socio-cultural knowledge can be considered relatively low. At present, there are promising areas for studying the features of communication in foreign language teaching materials, including English as a foreign language. It is known that one of the first sources of regional knowledge about England for students learning English as a foreign language is language units.

In order to master English well, it is very important to teach socio-cultural materials starting from the second stage of language teaching. Textbooks for the upper grades of secondary school, as well as additional aids for all levels, books written for preparatory groups, provide interesting socio-cultural texts about the country where the language is studied. Foreign language materials for young students also provide basic information about the country where the language is taught. The article discusses the impact of socio-cultural factors on foreign language learners.

Key words: *English, foreign students, socio-cultural factors, teaching materials, methods of interpretation*

**СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ В УЧЕБНЫХ МАТЕРИАЛАХ
ПО АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

Согласно последним требованиям, изучение любого иностранного языка является обязательным требованием для молодежи, а знание любого иностранного языка создает для каждого широкий спектр возможностей, как материальных, так и духовных. В связи с этим, в связи с растущим престижем английского языка как международного, большинство молодых людей предпочитают изучать английский язык. При работе с большинством англоязычных учебных материалов исходный уровень социокультурных знаний можно признать относительно низким. В настоящее время существуют перспективные направления изучения особенностей общения в учебно-методических материалах по иностранному языку, в том числе по английскому языку как иностранному. Известно, что одним из первых источников региональных знаний об Англии для студентов, изучающих английский язык как иностранный, являются языковые единицы.

Для того, чтобы хорошо овладеть английским языком, очень важно преподавать социокультурные материалы, начиная со второй ступени обучения языку. Учебники для старших классов общеобразовательной школы, а также дополнительные пособия для всех уровней, книги, написанные для подготовительных групп, содержат интересные социокультурные тексты о стране. Материалы по иностранному языку для младших школьников также содержат основную информацию о стране, в которой преподается язык. В статье рассматривается влияние социокультурных факторов на изучающих иностранный язык.

Ключевые слова: английский язык, иностранные студенты, социокультурные факторы, учебные материалы, методы перевода.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

HƏSƏN ƏLİSOY

Naxçıvan Dövlət Universiteti

alisoy1408@gmail.com

UOT: 811.111.

FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Frazeologizmlər xalqımızın həyatını çox qədim dövrlərdən bəri əks etdirir, xalqın ruhunu, tarixini, adətlərini ifadə edir. Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolaylı olsa da, konkret ifadə edir. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların fikri daha obrazlı, emosional, ifadəli etməsidir. Belə ki, frazeologizmlər dilin ekspressivliyində onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Onlar bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Məqalədə qeyd edilir ki, ingilis dilində frazeoloji vahidlərin rolu böyükdür. Onu da qeyd etmək olar ki, frazeoloji vahidlər əcdadlarımızın həyatının bir hissəsidir. İngilis dilinin bütün frazeoloji vahidlərini mənşəyinə görə 2 qrupa bölmək olar: ingilis mənşəli frazeoloji vahidlər və alınma frazeologizmlər.

Müəllif qeyd edir ki, İngilis dilində frazeologizmlərin əksəriyyəti ingilis dilinin özündə yaranmışdır və ya ingilis dilinə əcdadlarının dilindən miras qalmışdır.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, struktur-semantik, terminoloji, atalar sözləri, aforizmlər

Hər bir dildə frazeoloji vahidlər mühüm rola malikdir. Onların özünəməxsus semantikasi və strukturu bir çox müasir alimlərin də diqqətini cəlb edib. Bu onunla izah oluna bilər ki, sabit söz birləşmələri hər bir mədəniyyətin bir hissəsi hesab olunur və biz onların strukturunu və semantikasını bilməliyik, çünki bu məlumat olmadan dil daşıyıcılarının mentalitetini anlamaq çox çətinidir. Frazeoloji vahidlər uzun zamandan bəri xalq içərisində işlənib möhkəmlənən və həmin xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən zəngin dil materialıdır. Bu dil materialından həm ədəbi dilin yazılı formasında, həm də sifahi formasında geniş istifadə olunur. Frazeoloji vahidlərə bədii üslubda yazılan əsərlərlə yanaşı, elmi üslubda yazılan əsərlərin dilində də geniş və yaradıcı şəkildə istifadə edilmişdir.

Müxtəlif amillərin təsirindən meydana çıxıb ingilis dilində də mövcud olan frazeoloji vahidlər tərkibcə sabit və obrazlılıq xüsusiyyətlərinə malik olduğundan onlar dildə əsrlər boyu öz mənasını itirmədən yaşaya bilirlər. Bu vahidlərdə sözlər elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və ya hər sözü müstəqim mənada düşünmək olmur. Bununla əlaqədar olaraq onları başqa dillərə hərfi tərcümə etmək olmur. İngilis ədəbi dilinin lüğət tərkibində olduğu kimi, dilin digər sahələri də qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən frazeoloji vahidlərlə zəngindir. İngilis ədəbi dilində frazeologiya dilçiliyin bir sahəsi kimi müəyyən qədər öyrənilsə də, hələ də ciddi tədqiqatlara ehtiyacı duyulur. İfadələrin sintaktik təbiətini diqqətlə araşdıran və frazeoloji vahidlərin üslub və semantik xüsusiyyətlərini vurğulayan V.Kunin, A.Potebnya, kimi bir çox dilçi alimlər frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi ilə məşğul olmuşlar.

Frazeologizmlərin dildə işlənməsi nitqin aydınlığını və rahatlığını təmin edir və onlar bir çox ekspressiv və üslubi nüansları özündə ehtiva edir.

İngilis dilindəki frazeoloji birləşmələrin yaranma mənbələrini araşdırarkən onların mənşəyinin tədqiqi mühüm məsələdir. Çünki frazeoloji vahidlərin dili zənginləşdirdiyi, nitqi rəngarəng etməsi danılmaz həqiqətdir. Əslində hər hansı bir dilə dərinləndirən bələd olmaq, xarici dili “özünüküləşdirmək” üçün dilin yalnız leksik vahidlərini bilməklə kifayətlənmək mümkün

deyildir. Frazeologizmlər hər bir dilin əsas qayəsini təşkil edir. Bu baxımdan da dilin mühüm və ayrılmaz hissəsi olan frazeoloji qatına diqqət etmək, dilin frazeoloji vahidlərini, xalqın deyim və ifadələrini bilmək və mənimsəmək vacibdir. Bu, hər hansı dilə mükəmməl yiyələnmək, bu dildə sərbəst danışmaq, oxumaq, bədii ədəbiyyatı sərbəst şəkildə sevərək mütaliə etmək üçün olduqca vacibdir.

İngilis frazeoloji vahidlərinin mənşəyinin müxtəlifliyinə əsaslanaraq onları iki qrupa bölmək olar: İngilis dilinə xas olan frazeoloji vahidlər və digər dillərdən alınmış frazeoloji vahidlər.

İngilis dilinə xas olan frazeoloji vahidlər içərisində alimlər tərəfindən ingilis xalqının adət-ənənələri, inancları, bəzi tarixi faktlar, reallıqlar və əfsanələrlə bağlı sabit və köçürülmüş vahidlər digərlərindən fərqləndirilir. Terminoloji mahiyyət daşıyan frazeoloji vahidlərin dildə mövcud olması ingilis mədəniyyətinin bəzi görkəmli xadimlərinin əməyinin nəticəsidir.

İstənilən dilin frazeoloji ehtiyatının və onun alt sistemlərinin hərtərəfli və dərinləndirilməsi, onun komponentlərinin etimoloji baxımdan tədqiqi çox vacib məsələdir. İngilis dilində terminoloji xarakterli frazeoloji vahidlərin etimologiyasının öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verən L.P.Smit idiomatik ifadələr toplusu tərtib etmişdir. Onun insan fəaliyyəti sahəsinə (məsələn, naviqasiya, hərbi sahə, idman, kənd təsərrüfatı, ovçuluq və s.) uyğun olaraq terminoloji xarakterli yerli idiomatik ifadələrin təsnifatı ənənəvi hesab olunur. Bundan başqa, müəllifli frazeologizmlər də mövcuddur ki, onlar dilin və ifadə tərzinin tarixi inkişafı nəticəsində deyil, fərqli alimlər, yazıçılar, publisistlər və başqaları tərəfindən birdən-birə yaradılır, ümumi ədəbi dildə və yüksək intellektə malik dil daşıyıcılarının nitqində işlədilməyə başlayır. Müəllifli frazeologizmlər hər hansı bir elmi, bədii, ictimai-siyasi mətnəndən seçilir və başqa-başqa yeni mətnlərdə təkrar ifadə edilir, lakin bu zaman frazeologizmin ilk yaradıcısı olan müəllifin adı ilə əlaqələndirilir. Ümumi ədəbi dildə və oradan da geniş xalq kütlələrinin danışdığı dilində işlənmə tezliyinin artması bu növ frazeologizmlərin sonrakı inkişafına iki cür təsir göstərir:

a) frazeologizmlərin leksik tərkibində və qrammatik strukturunda müəyyən dəyişiklik aparıla bilər, lakin ümumi semantikasi öz dəyərini saxlamış olur;

b) müəllifli frazeologizmin uzun müddətdən sonra müəllifsiz frazeologizmlərə çevrilməsi, məsələn, atalar sözləri, zərb-məsəllər, rəvayətli ifadələr və s. cərgəsinə keçməsi, başqa sözlə, onların müəlliflərinin unudulması müşahidə oluna bilər.

Müəllifli frazeologizmlər digər oxşar vahidlərdən özünün mütəhərriklik qabiliyyətinə görə və başqa dillərə tərcümə olunmaq imkanlarına görə fərqlənir. Müəllifli frazeologizmlər spesifik əlamətlərinə görə aforizmlər və ədəbi sitatlar olmaqla iki yerə bölünür.

Aforizmlərin ən məşhur orta əsr nümunələri təxminən 1066-cı ildə Salerno Tibb Məktəbinin prinsiplərini özündə əks etdirən məşhur doktor Joannes de Meditano şeirləri əsasında yaranmışdır. Aforizmlərin digər hissəsi, 1709-cu ildə Leydəndə nəşr olunan Hollandiyalı Alman Burhava məxsusdur; orada o dövrdə üstünlük təşkil edən tibbi biliklərin qısa xülasəsi verilir və tibb tarixini öyrənənlər üçün böyük maraq kəsb edirdi. Aforizm, doktrinanın və ya prinsipin və ya hər hansı bir ümumi qəbul edilmiş həqiqətin qısa bir ifadəsidir. Aforizmlər mütləq şəkildə cümlə formasında olur, geniş konstruksiya şəklində təzahür edir. Mətnəndən seçilir, lakin ikinci mətnə daxil edilmir, mətnəndən ayrı işlədilir. Mətnə salınarsa, hökmən “filankəs demişkən” qeydi ilə, yaxud buna bənzər bir qeydlə müşayiət olunur. Sual yarana bilər: Niyə müəlliflər aforizmlərdən istifadə edirlər? Bir mətnəndə harada olmağından asılı olmayaraq, yazıçılar aforizmlərdən istifadə edərək müşahidələri və ya fəlsəfi fikirləri ağıllı və qısa şəkildə ifadə edirlər.

Aforizmlərdə ifadə olunan fikir motivləşmiş və şəffaf olur. Hikmətamizlik, nəsihət, yol göstərmək səciyyəsi vardır: sanki təcrübəli nəslin təcrübəsindən irəli gələn müşahidələri yeni nəsle, ictimaiyyətin müxtəlif qruplarına çatdırmaq üçün seçilir (atalar sözləri ilə müqayisə etsək).

Məsələn:

Easy come, easy go (Hay ilə gələn huy ilə gedər).

He who hesitates is lost (Yatdın batdın).

All for one and one for all (Hamı bir nəfər üçün, bir nəfər hamı üçün).

Müəllifli frazeologizmlərin spesifik əlamətlərindən biri olan ədəbi sitatlar həmcə ən böyük frazem sayıla bilər. Ədəbi sitatlar hər hansı bir mətnə yalnız müvəqqəti işlədilmək üçün seçilə bilər və hansısa başqa bir mətnə irəli sürülmüş fikri qüvvətləndirmək, hansısa konsepsiyanı sübut etmək üçün işlədilir. İşlədildiyi təkrar mətnədən kənarda sitatların mənası öz əhəmiyyətini itirə bilər, buna görə də mətnədən kənarda artıq diqqəti cəlb etmir və uzun konstruksiyaya malik olduğu üçün tezliklə yaddan çıxır, yalnız təbliğ etdiyi fikir qalır. Ədəbi sitatlar yalnız seçilib işlədildiyi mətn üçün əhəmiyyətlidir. Odur ki, mətnədən kənara çıxıb, nə dil, nə də nitq vahidinə çevrilə bilmir. Lakin frazeoloji sistemə daxil edilir. Ədəbi sitatlar yalnız yazılı nitqdə işlədilir. Düzdür, aforizmləri də, sitatları da əzbərləyən şəxslərə rast gəlmək olar, lakin bu fərdi səciyyə daşıyır. Məsələn: All we have to decide is what to do with the time that is given us... It is a far, far better thing that I do, than I have ever done; it is a far, far better rest I go to than I have ever known... You have brains in your head. You have feet in your shoes. You can steer yourself any direction you choose. You are on your own. And you know what you know.

Yuxarıda göstərilən üsullar personajların görünüşünü rəngarəng şəkildə göstərməyə, həmçinin xarakterlərin, hisslərin və davranışların açıqlanmasına kömək edir. Müasir dövrdə müəllifli frazeologizmlərin hamısı beynəlxalq səciyyə daşıyır və dünyanın mədəni dillərinə iki yolla yayılır: a) onların formalaşdığı elmi, elmi-kütləvi, ictimai-siyasi, bədii əsərlər, yəni orijinal tərcümə olunur və buradan frazeologizm seçilir; b) frazeologizm anadilli mətnədən seçilir, sonra isə tərcümə edilib başqa dillərə yayılır. Hər iki yolun sonunda müəllifli frazeologizm beynəlxalq əhəmiyyət qazanır: xalqlar arasında müştərək, ortaq ifadələr yaranır. Tarixən həmişə bu proses baş vermişdir və bu gün də davam etməkdədir.

Qeyri-terminoloji mənşəli ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərinə gəlincə isə vurğulamaq lazımdır ki, ingilis dilindəki frazeoloji vahidlərinin əksəriyyəti orijinal ingilis dilinin nitq vahidləridir və onların müəllifləri təəssüf ki, məlum deyil. Onlardan bir neçəsini misal çəkmək yerinə düşərdi; bring home the bacon - bir tik çörək qazanmaq, kifayət qədər qazanmaq, uğur qazanmaq; raining cats and dogs – güclü yağış yağmaq; fat chance- zəif ümidin olması, hər hansı bir çətin vəziyyətdə ümidin yoxluğu, dodaqlarınızı yuvarlamaq; drive someone up to the wall - kimisə dəli etmək, çox əsəbləşdirmək.

Tarixi nöqteyi nəzərdən yanaşdıqda, ingilis dilinin frazeoloji vahidləri İngilis xalqının gündəlik həyatı, adət-ənənələri, tarixi hadisələri, inancları və əfsanələri haqqında tarixi izləri özlərində hidz edirlər.

İngilis xalqının adət-ənənələrini əks etdirən frazeoloji vahidlərə misal olaraq bəzi nümunələrə nəzər salaq: “let your hair down” – insanın özünü rahat aparması, rahat rəftar etməsi mənasındadır. Bu, İngiltərədə bir zamanlar qadınların uzun saçla sahib olduqları zamanlardan gəlib günümüzə çatıb. Baxmayaraq ki günümüzdə bu cür uzun saçla qulluq etmək və saxlamaq çox əziyyət və səy tələb edir, tarixi nöqteyi nəzərdən isə bu frazeoloji birləşmənin mənası qadınlara təlqin edir ki, axşam yatmadan əvvəl, nəhayət, saçlarınızı aşağı töküblə dincələ bilərsiniz; “to give someone a cold shoulder” – kimisə soyuq qarşılamaq, ona qarşı biganə olmaq. İngilis dilində “çiyin” təkcə insanın çiyinini deyil, həm də karkasın çiyin bıçağı deməkdir (və quzu çiyin bıçağı həmişə məşhur İngilis yeməyi olmuşdur). İngilislər qonaqları qarşılamaq üçün isti, təzə yeməklər təqdim edirlər. Əgər qonaq səhv vaxtda və yanlış zamanda gəlibsə, o, soyuq çiyin bıçağı ilə, yəni “soyuq çiyin”lə kifayətlənməli idi.

İngilis reallıqları ilə əlaqəli frazeoloji vahidlərə diqqət yetirək: “pot calling the kettle black” – bu frazeoloji birləşmə “başqasında qüsurlar axtaran insan gərək birinci özünə baxa” kimi mənə verir. İfadə ilk dəfə Servantesin “Don Kixot” romanında işlədilib, öz mənşəyini orta əsr mətbəxlərindən götürmüşdür, burada bütün qazan və qablar dəmirdən hazırlanırdı və tezliklə hər şey hissən qaralırdı; to be in the red - itkilərə məruz qalmaq. Bu idiom qırmızı və qara mürəkkəbdən istifadə edərək mühasiblər tərəfindən hazırlanmışdır. Müştərilərinin borclarını və gəlirlərini hesablayanda birincini qırmızı, ikincini isə qara rənglə qeyd ediblər. Beləliklə, bu ifadə maliyyə çətinlikləri və ya borcla əlaqələndirildi, qara rəngdə olmaq isə bunun əksini ifadə edirdi: Qırmızı rəngdə olmaq üçün avtomobil almağı təxirə salmalı oldum... - Maliyyə problemlərinə görə maşın

almağı təxirə salmalı oldum; from the very beginning our company was in the black.

İngilis yazıçılarının, alimlərinin, krallarının və s. adları ilə bağlı frazeoloji vahidlər qrupunu üç yarımqrupa ayırmaq olar: a) tərkibində soyad olan frazeoloji birləşmələr; according to Cocker - “Kokerə görə”, düzgün, dəqiq, bütün qaydalara uyğun mənasındadır. E. Koker XVII əsrdə tanınmış ingilis hesablama dərslisinin müəllifi olmuşdur; b) tərkibində adlar olan frazeoloji birləşmələr; before you could say Jack Robinson – bu frazeoloji birləşmə çox sürətli mənasını verir. 1660-1679-cu illərdə London Qülləsinin başçısının məhkumları tərəddüd etmədən öldürməkdə şöhrət qazanmış Con/Jack Robinson olduğu barədə bir əfsanə var və sirr deyil ki, o zaman baş kəsmə tətbiq olunurdu; Queen Anne is dead! - bizim dilimizə modası keçmiş, dəbdən düşmüş kimi tərcümə edilə bilər. Zarafatla və ya istehza ilə işlədilir; c) tərkibində ad və soyad olan frazeoloji vahidlər; Florence Nightingale, tibb bacısı (Florence Nightingale (1820-1910) - ingilis tibb bacısı, təşkilatçısı və 1853-1856-cı illər Kırım müharibəsi zamanı tibb bacıları dəstəsinin rəhbəri. Q.Lonqfello “Müqəddəs Filomena” şeirini həsr etmişdir.

İnanclarla bağlı frazeoloji birləşmələrə nümunə kimi “a black sheep” – hərfi tərcümədə “qara qoyun” mənasına gələn bu ifadə ailədə biabırçılıq mənasındadır. Köhnə inanclara görə qara qoyuna şeytan möhürü vurulmuşdur

Astronomiya ilə bağlı frazeoloji vahidlərə aid bir çox nümunələr mövcuddur: “once in a blue moon” - çox nadir, yüz ildə bir dəfə, Məsihin insanlara görünməsi; believe in one's star- ulduzuna, taleyinə inanmaq; make hay while sun shines - fürsətdən istifadə edin, yəni nəyəsə nail olmaq imkanınız varsa, vaxt itirməyin, fürsət yox olana qədər gözləməyin;

Nağıllardan götürülmüş frazeoloji vahidlərə misal olaraq “mad as a hatter” ifadəsinə diqqət yetirək. Bu ifadə dəli, ağılı itirmiş insanlar haqqında işlədilir. Bu frazeoloji birləşmə İngilis dilinə Alisa möcüzələr diyarında kitabından keçmişdir. Əfsanələrlə bağlı frazeoloji vahidlər: halcyon days - sakit, dinc günlər, sakit vaxt; have kissed the Blarney stone – yaltaq insanlar üçün işlədilən frazeoloji birləşmədir. Tarixi faktlarla bağlı frazeologizmlərdən görməzdən gəlmək, gözlərini bağlamaq, qəsdən görməzlikdən gəlmək, fərqi varmamaq mənasında işlədilən “turn a blind eye” çox maraqlı bir ifadədir. Belə ki, idiomun mənşəyi əfsanəvi vitse-admiral Horatio Nelsonun fəaliyyətinə aiddir. 1801-ci ildə Koppenhagenin bombalanması zamanı düşmən komandiri Nelsonun donanmasının fəaliyyətini dayandırmalı və geri çəkilməyə başlamalı olduğuna işarə olaraq bayrağını dalğalandırdıqda, o, əli ilə uydurma teleskop təsvir edir və onu kor gözüne qoyaraq deyir: “Mən həqiqətən signal görmürəm.” Tarixçilər arasında hələ də dəniz komandirinin bu ifadəni işlədib-ışlətməməsi ilə bağlı fikir ayrılığı mövcuddur, lakin bu ifadə bu günə qədər işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu frazeoloji vahidlərdə onların mənalarını anlayacaq və ya şərh edə biləcək heç bir fakt yoxdur ki, bu da frazeoloji vahidin tarixi mənasını diqqətlə yoxlamaq lazım olduğunu göstərir.

Dilin ən çətin mənimsənilən layı olan frazeologiyanın obyekt kimi frazeoloji vahidlər dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzinin ifadəçisi olduğundan hər hansı xalqın dilindəki bu vahidlərin dilçilik nöqtəyi-nəzərdən araşdırılması, nəticədə, həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, həyat və yaşayış tərzinin öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

İngilis dilin frazeologizmləri çoxillik tarixə malikdir. Onlar müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin frazeologizmlərinin əmələgəlmə mənbəyi, əsasən, xalq danışığı dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hajiyeva A. English Lexicology. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 248 p.
2. Hajiyeva A., Najafov E., Jafarov A. English Phraseology. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 228 p.
3. Macmillan phrasal verbs plus dictionary. 2005 Oxford: Macmillan Education 2005.
4. McArthur, T. 1992. The Oxford companion to the English language. Oxford University Press.
5. McCarthy M. and F. O'dell. 2007. English phrasal verbs in use. Cambridge University Press.

SUMMARY

Hasan Alisoy

SOURCES OF THE FORMATION OF
PHRASEOLOGICAL UNITS

Phraseologisms express the spirit of people, their history, customs and reflect the life of our people since very ancient times. The use of phraseological units gives people the opportunity to express their thoughts clearly, concisely and idiomatically. They express the concept indirectly, but concretely. One of the main features of phraseological units is that they make the thought more figurative, emotional, expressive. Thus, phraseologisms play a special role in the expressiveness of the language in its emotionality. They reflect this or that concept more effectively and figuratively than separate words.

The article notes that the role of phraseological units in English is great. It can also be noted that phraseological units are part of the life of our ancestors.

All phraseological units of the English language can be divided according to their origin into 2 groups: phraseological units of English origin and borrowed phraseologisms.

The author notes that most of the phraseologisms in English arose in the English language itself or inherited from the language of their ancestors.

Key words: *phraseological units, structural-semantic, terminology, proverbs, aphorisms*

РЕЗЮМЕ

Гасан Алисой

ИСТОЧНИКИ ОБРАЗОВАНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
СОЧЕТАНИЙ

Фразеологизмы отражают жизнь нашего народа с очень давних времен, выражают дух народа, его историю, обычаи. Использование фразеологизмов дает людям возможность четко, лаконично и идиоматично выражать свои мысли. Они выражают конкретное, хотя понятие косвенное. Одной из главных особенностей фразеологизмов является их образность, эмоциональность, выразительность. Так, фразеологизмы играют особую роль в выразительности языка, в его эмоциональности. Они многократно эффективно и образно отражают то или иное понятие из отдельных слов.

Роль фразеологизмов в английском языке велика. Также можно отметить, что фразеологизмы являются частью жизни наших предков.

Все фразеологизмы английского языка по происхождению можно разделить на 2 группы: фразеологизмы английского происхождения и заимствованные фразеологизмы.

Большинство фразеологизмов в английском языке возникли в самом английском языке или унаследованы от английского языка их предков.

Ключевые слова: *фразеологизмы, структурно-семантические, терминологические, пословицы, афоризмы*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

RƏCƏB CƏFƏRLİ

“Naxçıvan” Universiteti

r.jafarli@nu.edu.az

UOT: 811.

BRİTANIYA SLENQLƏRİNİN SEMANTİK VƏ PRAQMATİK MƏNALARININ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİNƏ ELMİ BAXIŞ

Slenqlərin ifadə etdiyi məna təkcə həyat hadisələrinə münasibətdən, əqli fəaliyyətdən asılı deyil, həm də onun bütövlükdə dilin leksik sistemi ilə qarşılıqlı münasibətindən asılıdır. İngilis dilində bir slenq ifadənin bir neçə məna əlaməti ola bilər. Lakin bu əlamətlər hamısı sözdə eyni dərəcədə ifadə olunmur. Bu əlamətlərdən biri sözün mənası üçün əsas, digərləri isə qeyri-əsas rol oynayır. Dildə baş verən semantik inkişaf prosesində bu məna komponentlərində də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Məqalədə Britaniya slenq leksikonunun genişlənməsində semantikanın rolu araşdırılmış və slenqlərin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün aparılan çoxsaylı tədqiqatlardan yola çıxaraq onun sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün praqmatikanın rolu araşdırılmışdır. Müxtəlif tədqiqatçıların yanaşmalarına əsaslanaraq vurğulanır ki, dil istifadəçilərinin nitqində slenqlər refleksiv modellər daxilində praqmatik olaraq fərqlənən “eyni şeyi söyləmə üsulları” kimi qəbul edilən formalardan ibarətdir.

Açar sözlər: Slenq, semantika, leksik sistem, məna əlaməti, praqmatika, komponent

Slenqlərin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün aparılan çoxsaylı tədqiqatlar və onun sərhədlərinin müəyyən edilməsi üçün edilən cəhdlər praqmatika üzərində dayanılmasına səbəb olur, yəni slenq ifadələrlə zəngin bir nitqin kontekstlə əlaqəsi, danışanın kimliyi haqqında məlumat toplama mənbəyi, qrupiçi həmrəyliyi təşviq vasitəsi, nitqin qeyri-rəsmiliyinin bir işarəsi və s. Buna görə də Eble slenqi “*danışanların bir qrup içərisində və ya ümumiyyətlə cəmiyyətdə bir axın və dəblə sosial kimlik yaratmaq, eləcə də bağları gücləndirmək üçün istifadə etdikləri danışmaq sözləri və ifadələri*” kimi xarakterizə edir [4, s. 11]. Spearsın slenqin 10 xarakterik xüsusiyyətini sadaladığı siyahıda yuxarıda sadaladığımız bir çox xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. Misal üçün “*slenq rəsmi və ciddi mövzular üçün uyğun deyil, slenq ifadələr sosial əməllərə bağlılığın əksikliyinə simvoldur*” [9, s. VIII].

Slenqin müxtəlif praqmatik xüsusiyyətlərinə aid edilən fərqləndirici və diaqnostik rolunun əksinə slenq söz və ifadələr çox vaxt sadəcə istehza, maraq, məlumat vermə kimi xüsusiyyətlərə də malik olur. Coleman qeyd edir ki, “*Slenq sözlərin bir çoxu standart ingilis dilində istifadə edilən sözlərin sinonimi olaraq slenq leksikonunda yer alır.*” Eble isə “*slenqlərin ümumilikdə dildə mövcud olan referentlər üçün alternativ bir söz ehtiyatı təmin edir*” fikrini təsbit etmişdir. Slenq terminlərinin və standart dil alternativlərinin semantik ekvivalentliyi slenq terminlərinin praqmatik funksiyalarının diqqət mərkəzində olmasına xidmət edir. Coleman görə “*Slenq istifadə etməklə eyni fikri müxtəlif yollarla söyləmək mümkün olur və standart ingilis dilində yer alan sinonimliyin əvəzinə slenq termin istifadə edərək özümüz, əlaqələrimiz və maraqlarımız haqqında məlumat veririk*” [3, s. 49; s. 109; s. 110]. Bu perspektivdən, semantik anlamdan ayrılmış sosial anlam, slenqin əsasını təşkil edir. Ancaq bu yanaşma semantik baxımdan standart dil alternativlərində ekvivalenti olmayan bir çox slenq ifadələrin izah edilməsini çətinləşdirir. Slenq terminlərinin semantik fərqliliyi onların praqmatik fəaliyyətinin vacib bir hissəsidir. Bu baxımdan semantikaya daha çox diqqət yetirməklə slenqlərin, eləcə də sosiolinqvistik variasiyaların semantik xüsusiyyətlərini praqmatik xüsusiyyətlərindən ayırmış olarıq. Bu bağlamda da, dil variasiyalarında semantik və praqmatik xüsusiyyətlərin fərdi izahına ehtiyac yaranır.

Dil variasiyalarında semantik və praqmatik mənanın fərqləndirilməsi Labovun sosiolinqvistik dəyişməni bir tədqiqat obyektini kimi seçməsi ilə başlamışdır. Dilçilik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən “Sociolinguistic Patterns” kitabında Labov qeyd edir ki, “*sosial və üslub dəyişikliyi eyni şeyi bir neçə fərqli şəkildə söyləmək imkanı verir, başqa bir deyimlə dil variasiyaları istinad və ya doğruluq dəyəri*

ilə eynilik təşkil etsələr də, sosial və üslub baxımdan ziddlik təşkil edirlər” [6, s. 115]. Labovun bu yanaşmasında, söz və ifadələrin semantik əhəmiyyətinin sabit olduğu yerdə onların praqmatik əhəmiyyəti meydana çıxır. Sosiolinqvistik variasiya və onun nəzərdə tutduğu semantik ekvivalentlik dil dəyişikliyinə öyrənilməsində aksiomatik hala gəldiyindən, sosial mənənin öyrənilməsi semantik mənaya diqqəti xeyli azaltmışdır. Beləliklə də sosial və üslubi fərqləndirilmənin semantik fərqlərin bitdiyi yerdən başladığı mülahizəsinin səmərəli olduğu sübut edilmiş olur.

Silverstein Labovun fikirlərinə əsaslanaraq və bir az da dəyişikliklər edərək qeyd etmişdir ki, dil istifadəçilərinin nitqində slenqlər reflektiv modellər daxilində praqmatik olaraq fərqlənən “*eyni şeyi söyləmə üsulları*” kimi qəbul edilən formalardan ibarətdir. Labovun “*sosiolinqvistik dəyişkənliyindən*” fərqli olaraq variantların istinad və ya həqiqət dəyərləri baxımından semantik cəhətdən bərabər olmaması lazımdır. Bu variasiyalar praqmatik funksiyalarını fərqləndirici xüsusiyyət kimi qəbul edən dil istifadəçilərinin özləri üçün sadəcə semantik baxımdan ekvivalent hesab olunurlar. Bunun mənası da fərqli olaraq qeydiyyata alınmış variantların ümumi olaraq yalnız praqmatik göstəricilərində dəyişən semantik cəhətdən ekvivalent formaların məcmusu kimi təmsil olunmasından əldə edilir [2, s. 123]. Məsələn, Ebleyə istinad edərək “sərxoş” sözü üçün ingilis dilində mövcud olan və müəllif tərəfindən siyahılandırılan sinonimlərə nəzər salaq. *Blind*–kor, *blown out*–partladılmış, *crispy*–xırıltıdayan, *flipped out*–fırladılan, *fried*–qızardılmış, *invertebrated*–onurğasız, *laid out*–boşaldılmış, *messed up*–qarışıq, *obliterated*–unudulmuş, *ploughed*–sürülmüş, *polluted*–çirklənmiş, *slammed*–vurulmuş, *smashed*–parçalanmış, *trashed*–zibilə atılmış, *whipped*–çırpılmış, *wiped out*–silinmiş [1, s. 412-415]. Bu sözlər sərxoş slenqinin kobud semantik ekvivalentləridir. Bu slenq ifadələr əsasən ağır içkinin nəticələrini xarakterizə etmək üçün istifadə edilsə də, məna aralıkları müxtəlif cəhətlərdən geniş xarakterizə edilir. Bəziləri, məsələn, *fried*–qızardılmış, *messed up*–qarışıq, alkoqolla yanaşı, həm də narkotik maddələrin yaratdığı zəhərlənmə hallarını göstərmək üçün istifadə edilir. Bu səbəbdən *Intoxicated* sözü də sərxoş olmağın sinonimi kimi istifadə edilə bilər. *Messed up* slenqi də *crazy*–çılgın, *unfair*–ədalətsiz, *not right*–haqsız kimi sözlərin sinonimi kimi slenq leksikonunda öz yerini almışdır. Bu terminlər çox vaxt çoxlu içki içməyin nəticəsini xarakterizə etmək üçün istifadə olunsa da, onların semantik aralığı fərqli cəhətlərdən daha genişdir.

Bütün cümlələrdə leksik mənasına təsir etmədən, onu dəyişdirmədən *drunk*–sərxoş sözü yerinə *slammed*–çırpılmaq sözünün istifadə edilə biləcəyini qeyd etsək də, hər iki ifadə təmsil etdiyi gərçəkliyi fərqli şəkildə xarakterizə edir. Və bu xüsusiyyət demək olar ki, bir çox slenq ekvivalentliklərdə özünü büruzə verir. Müxtəlif şeyləri söyləmənin fərqli üsulları kimi qəbul edilən slenq elementlərin praqmatik siqnallar üçün bir qaynaq olduğunun şahidi olduq. *Hookup*–münasibət qurmaq ifadəsinin timsalında slenq leksikonunda yer alan ifadələrin praqmatikasına və semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salaq. *Hookup culture*–münasibət qurma mədəniyyəti adlandırılan bir fenomenin əxlaqi və siyasi önəminə dair edilən açıqlamalarda *münasibət* sözünün anlamı qeyri-müəyyən görünür. Bu ifadəyə dair tədqiqatlarda göstərilir ki, “...slenq leksikonuna daxil olan ifadənin standart bir mənası və istifadəsi yoxdur və bu səbəbdən də bu terminlə əlaqədar olaraq anlaşılmazlıqlar mövcuddur”. *Hookup* qeyri-müəyyən və dəqiq fikri ifadə etmədiyi üçün terminin standart ingilis dilində ekvivalenti də dəqiq deyil. Bəzi qaynaqlarda *bağlanmaq*, *öpmək*, *sığılmaq*, *əlaqədə olmaq* kimi mənələrdə işlədildiyindən *hookup* slenqinin fiziki zövq yoxsa sosiohəssas bağların sərhədlərini keçmədən münasibətləri vurğuladığı tam təsdiqini tapmır. Andre Freitas tələbələr ilə müsahibə aparmış və *hookup* ifadəsinin onlar üçün ifadə etdiyi mənanı araşdırmışdır. Müsahibədə iştirak edən tələbələr üçün *hookup* slenqi heç bir bağlılığı olmayan bir cinsi qarşılaşmadır və tamamilən fiziki zövqü oxşayan bir hərəkəti ifadə edir [5].

Aparılan müqayisəli təhlildən də görüldüyü kimi slenq söz və ifadələrin praktik əhəmiyyətini göz önünə alaraq qeyri-rəsmi layın bu növünə aid sözləri bir qəlibə salmağın düzgün olmadığı meydana çıxır. İki və ya daha artıq sözün eyni mənanı ifadə edib-etməməsinin özü potensial olaraq praqmatik əhəmiyyət daşıyır. Burdan da aydın olur ki, semantika praqmatika üçün bir mənbə rolunu oynayır və slenqlər heç də həmişə ekvivalentlik təşkil etmir. Dil təcrübəsi və nümunələr üzərindəki analizlər deməyə əsas verir ki, slenqlər praqmatik cəhətdən fərqliliklər göstərə bilər. Semantikanın slenq leksikonunun zənginləşməsində təsiri nəzərəcarpacaq dərəcədə böyükdür. Çünki bu sahə sözlərin yeni mənasının formalaşdırılmasında müəyyən bir çərçivə yaradılmasına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Atkinson, D. The Correspondence of John Stephen Farmer and W.E. Henley on Their Slang Dictionary 1890-1904. – New York: Edwin Mellen Pr. – 2003. – 212 p.
2. Brown, K. Slang, Argot and Ingroup Codes / C. Eble [et al.] // Encyclopedia of language and Linguistics, – Amsterdam: – 2006. № 02 (14). – p. 412-415.
3. Coleman, J. The life of slang / J.Coleman. – Oxford: Oxford University Press, – 2012. – 368 p.
4. Eble, C. Slang and sociability: In-group language among college students / C.Eble. – Chapel Hill/London: University of North Carolina Press, – 2012. – 240 p.
5. Juliano, E.S. Semantic Relatednes for all Languages. [electronic resource] / Cornel University– November 10, 2010. URL: <https://arxiv.org/abs/1805.06522>
6. Labov, W. Sociolinguistic Patterns / W. Labov. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, – 1972. – 337p.
7. Mattiello, E. The Pervasiveness of Slang in Standard and Non-Standard English // –Milan: Mots Palabras Words, – 2005. № 6, – p 7-41.
8. Slotta, J. Slang and the Semantic Sense of Identity // Texas Linguistics Forum 59, – University of Texas Press, – 15-16 April, – 2016, – p. 119-128.
9. Spears, R.A. Slang and Euphemism / R.A.Spears. –Middle Village, NY: Jonathan David Publishers, –1981. – 448 p.

SUMMARY

Rajab Jafarli

A SCIENTIFIC APPROACH TO DISTINGUISHING THE SEMANTIC AND PRAGMATIC MEANING OF BRITISH SLANG

The meaning of slang expressions depends not only on the attitude to life events and mental activity, but also on its interaction with the lexical system of language as a whole. In English, a slang phrase can have several meanings. One of these traits plays a key role in the meaning of the word, while others play a non-essential role. In the process of semantic development in language, certain changes occur in these components of meaning. The article examines the role of semantics in the expansion of British slang lexicon and the role of pragmatics in defining its boundaries, based on numerous studies to determine the nature of slang. Based on the approaches of various researchers, it is emphasized that slang in the speech of language users consists of forms that are perceived as "methods of saying the same thing" that are pragmatically different within reflexive models.

Key words: Slang, semantics, lexical system, meaning, pragmatics, component.

РЕЗЮМЕ

Раджап Джафарли

НАУЧНЫЙ ОБЗОР НА СЕМАНТИЧЕСКИЕ И ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ БРИТАНСКОГО СЛЕНГА И ИХ РАЗЛИЧИЯ

Значение сленга зависит не только от отношения к жизненным событиям и мыслительной деятельности, но и от его взаимодействия с лексической системой языка в целом. В английском языке сленговая фраза может иметь несколько значений. Однако не все эти признаки одинаково выражаются словами. Одна из этих черт играет ключевую роль в значении слова, тогда как другие играют второстепенную роль. В процессе семантического развития в языке в этих компонентах значения происходят определенные изменения. В статье рассматривается роль семантики в расширении лексики британского сленга и роль прагматики в определении ее границ на основе многочисленных исследований по определению природы сленга. На основе подходов различных исследователей подчеркивается, что сленг в речи носителей языка состоит из форм, воспринимаемых как «способы сказать одно и то же», прагматически различных в рамках рефлексивных моделей.

Ключевые слова: сленг, семантика, лексическая система, значение, прагматика, компонент.

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

İRADƏ CƏFƏROVA
 “Naxçıvan” Universiteti

UOT: 811.112.2.

ALMAN DİLÇİLİYİNİN YARANMA TARİXİNƏ QISA BAXIŞ

Bir dövlətin varlığı onun dilindən, bir dilin mövcudluğu da aid olduğu dövlətin gücündən asılıdır. Güclü dövlət isə etnik, dil və ərazi birliyi ilə formalaşır. İstənilən bir dili araşdırarkən bu üç komponent nəzərə alınmalı və müştərək şəkildə tədqiq olunmalıdır. Təbii ki, belə bir mövzu bir məqalə üçün həddindən artıq genişdir. Odur ki, məqalə qısa və dəqiq şəkildə, yalnız vacib məqamları əhatə edir. Buna baxmayaraq, mövzu ilə bağlı ümumi bir fikrin formalaşmasına kifayət edir.

Açar sözlər: *alman dili, yaranması, tarixi inkişaf yolu və coğrafiyası, dilçilik tarixi, alman dilçiliyi*

Alman dili coğrafiyası. Məlumdur ki, dünya dilləri say etibarilə hər nə qədər çox olsa da, bu dillər genetik təsnifat baxımından müəyyən qruplara bölünür. Eyni bir kökdən törəyən dil qohum dil sayılır. Qohum dillər də birlikdə dil ailəsini təşkil edir. Genetik təsnifata əsasən, alman dili Hind-Avropa dil ailəsinin german qrupuna aid edilir. Bu dil Almaniya Federativ Respublikasının dövlət dilidir. Bununla yanaşı, Avstriya, Lixtenşteyn, Lüksemburq, İsveçrə kimi Avropa ölkələrində də rəsmi dil statusuna malikdir. Qədim tarixə malik olan alman dili günümüzdə yayılma və istifadə olunmasına görə dünya dilləri içərisində 10-cu yerdə qərarlaşıb. Belə ki, 121 mln. aktiv istifadəçisi olan bu dil həm də İtaliya, Belçika, Polşa, Rumıniya və Fransa ölkələrinin bir sıra bölgələrində də əsas danışq dili kimi çıxış edir. Ümumiyyətlə, Avropada ingilis dilindən sonra ən geniş yayılmış dildir. Eyni zamanda da Avropa Birliyinin rəsmi və işçi dillərindən biridir. Hollandiya, Skandinaviya, Baltikyanı ölkələr, Sloveniya, Xorvatiya, Polşa, Bosniya və Herseqovina, Serbiya, Monteneqro, Macarıstan, Makedoniya və Bolqarıstan, habelə Rusiya kimi ölkələrdə də xarici dil kimi ən çox alman dilinə müraciət olunur. Bu dilin coğrafiyası təkcə Avropa qitəsi ilə məhdudlaşmır, həm də Afrika, Asiya, Amerika qitələrində də özünü göstərir.

Alman dilinin yaranması və tarixi inkişaf yolu. Alman dili dünya dillərində fərqli adlar ilə tanınır, belə ki, ingiliscədə “Germany”, fransızcadə “Allemagne”, polyakcadə “Niemcy”, hətta alman dilində belə “Deutsch” kimi qeyd olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, bu adların hamısı German tayfalarının adı ilə bağlıdır. Təsadüfi deyil ki, alman dili də Hind-Avropa dil ailəsinin german qrupuna aid edilir.

Almanların mənşəyi hesab edilən German tayfaları əvvəlcə indiki Almaniya, Avstriya, Bohemiya, habelə Polşanın qərb hissəsində yaşamışlar. Etnik birlik kimi formalaşma tarixi e.ə 1700-cü ilə dayanan bu tayfalar təqribən 100-cü ildən Reyn və Dunay çayı arasındakı ərazilərdə, habelə Avstriyaya və Bavariyada, eləcə də bir sıra Roma əyalətlərində məskən salırlar. Sonralar həmin regionlar bu tayfaların adı ilə Germaniya kimi tanınır. Belə ki, başda holland, alman və avstriya olmaqla ingilis, flamand, eləcə də skandinav xalqları (danlar, norveç, isveç, island və farerlilər), habelə almandilli isveçrəlilər də german xalqları hesab olunurlar. [9]

Alman dilinin tarixi inkişaf mərhələləri üç dövr ilə xarakterizə edilir:

Qədim alman dili dövrü – (Althochdeutsch və Altniederdeutsch) (*Qədim yüksək alman və qədim aşağı alman*)

1. Orta alman dili dövrü – (Mittelhochdeutsch və Mittelniederdeutsch) (*Orta yüksək alman və orta aşağı alman*)

2. Müasir alman dili dövrü – (Neuhochdeutsch və Neuniederdeutsch) (*Müasir yüksək alman və müasir aşağı alman*)

Alman dilində ilk yazı 4-cü əsrdə yepiskop Ulfilas tərəfindən yaradılmışdır. Ulfilas latın və yunan orfoqrafiyasından istifadə edərək İncili Qot dilinə tərcümə etmişdir. Digər şərqi alman dilləri kimi Qot dili də zamanla sıradan çıxmışdır. [4]

Ümumiyyətlə, alman dilinin əsl tarixi almanların köç etdiyi və xristianlığın geniş yayıldığı zamanlara təsadüf edir. (təxminən 600-cü illər) Bu dövrlərdə ikinci samit dəyişməsi və ya ikinci səs dəyişikliyi (bəzi mənbələrdə ikinci fonem irəli çəkilməsi kimi də qeyd olunur. [4]) baş vermiş, nəticədə bir qrup Qərbi Alman dili digər alman dialektlərindən kəskin fərqlənməyə başlamış, beləliklə də, “Althochdeutsch” və ya qədim alman dili formalaşmış olur. İkinci səs dəyişməsi hadisəsi bu dilin tarixində mühüm dönüş nöqtəsi sayılır. “Deutsch” – “alman” sözü də ilk dəfə ikinci samit dəyişməsi zamanı meydana çıxmışdır. “Deutsch” alman dilindəki diot (xalq) və diutisc (öz xalqının) sözlərindən əmələ gəlib. [10]

Professor S. Sonderegger də qədim alman dili dövrünü bu dilin meydana çıxması və xristian dininin bərqərar olması, habelə latın dili əsasında alman ədəbi dilinin formalaşması kimi xarakterizə edir. [8]

Qədim alman dili ilə bağlı diqqət çəkən məqamlardan biri də run yazısıdır. Bu yazıların da qədim german dilinə aid olduğu qeyd olunur. Run yazısından 20-ci əsrin əvvəllərində İsviçerə bir sıra kəndlərində istifadə olunmuşdur. Bu barədə araşdırma paran V.Smids qeyd edir ki, run yazılarından daha çox dini ayinlərin icrası üçün istifadə olunmuş və bu yazı forması sağdan sola və ya soldan sağa deyil, yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır. [4]

Xatırladaq ki, run yazılarını qədim türk tayfalarına məxsus sayan mənbələr də mövcuddur. K. Vaynholda istinad edən F. Veysəlli sübut edir ki, run yazıları german tayfalarına miladi təqviminin əvvəlində İtaliyanın şimalında yaşayan, sonralar məhv olan türk mənşəli etrusklardan keçmişdir.

Orta dövr alman dili təqribən orta əsrlərə təsadüf edir. Məlumdur ki, orta əsrlər də təkcə iqtisadi və mədəni inkişaf deyil, həm də siyasi qarşılıqlı, eləcə də parçalanmalar ilə diqqət çəkir. Belə ki, 1050-ci ildən etibarən müxtəlif ərazilərdə istifadə olunan alman dili çoxşaxəli inkişafa qədəm qoydu. Artıq hər bölgənin, hər idarənin fərqli danışdığı dili var idi. Hətta bədii incəsənət nümunələri də bölgəyə, aid olduğu saraya görə fərqlənirdi. Məsələn: Staunfenkaiser və ya Staufen imperatorluğu dövrünə xas olan “Nibelungen”, “Parzival və Tristan” kimi məşhur dastanları misal göstərmək olar. Həmçinin, şair Walther von der Vogelweide Minnesang (*Cəngavərlik nəğmələri; Minnesinqçlər cəngavərlik sevgisi, xanımı sevməyi, tanrıya və ağaya xidməti, habelə səlib yürüşlərini tərifləyirdilər*) üslubunda yazdığı “Herzeliëbez vrouvelin” (“Ürəyimin sevimli qadını”) əsəri indiki “Mittelhochdeutsch”, yəni orta dövr alman dilində yazılmışdır. [10]

Orta dövr alman dili xüsusi bir dialektə aid deyildi, əksinə bu dövrdə Almaniyanın mərkəzi və cənubunda danışılan müxtəlif dilləri əhatə edirdi. Müasir dilə bir qədər yaxın olan orta dövr alman dilində həm umlaut ((ä, ö, ü) *hərflərin üzərində yazılan iki nöqtəyə umlaut deyilir*) işarələrindən tam istifadə olunmağa başlamış, həm tələffüz olunmayan hecalar çıxarılmış, həm də sözlərin sonundakı indiyə qədər tələffüz olunmayan saitlər “schwa” səslərinə çevrilmişdir. Məsələn: Qədim alman dilində işlənən “hōran”, yəni “əşitmək” sözü orta alman dilində “hōren” kimi istifadə olunmuşdur. Müasir alman dilində isə bu söz “hören” kimi işlənir. Tələffüzdəki bu tip dəyişikliklər zəncirvari təsir yaradaraq sonda saitlərin zəifləməsinə, eləcə də bütün hal şəkilçilərinin eyni səslənməsinə səbəb oldu. Nəticədə, hal və ya cinsi formaları ifadə edə bilmək üçün artikllərdən istifadə zəruriləşdi. [11]

14-cü əsrdən başlayaraq meydana çıxan mədəni və texniki inkişaf alman dilində də yeni mərhələyə yol açmışdır. İncilin geniş ərazilərə yayılması da vahid alman dilinin yaranmasına səbəb olub. Xüsusən də, 1446-cı ildə İohannes Qutenberqin çap maşını ixtira etməsi yazılı alman dilinə ehtiyacı daha da artırdı. Artıq kitablar latın dilində deyil, alman dilində nəşr edilirdi. Getdikcə alman dilinin lüğət tərkibi latın dilindən götürülmüş çoxsaylı sözlər hesabına zənginləşirdi; “dekret” – (fərman), zitieren – (sitat) və examen – (imtahan) tipli sözlər bu qəbildəndir. Hətta qrammatik qaydalar da latın dili əsasında modernləşdirilmişdir. Məsələn: Gələcək zamanı düzəltmək üçün istifadə olunan “werden” köməkçi feili:

“Werden” – (“iradə”) + feilin nominativ forması = Ich werde reisen – (“Mən səyahət edəcəm”)

Halbuki əvvəllər gələcək zamanı ifadə etmək üçün indiki zaman qrammatik formasından

istifadə edilmişdir. [10]

Yeni dövr alman dilinin inkişaf prosesi sonrakı əsrlərdə də (xüsusən də, 19-cu əsrdə) özünü göstərir. Belə ki, almandilli bölgələrin əksəriyyəti Alman İmperatorluğunun bir hissəsi olduqda, insanlar yeni milli dövlət üçün vahid yazı sisteminə ehtiyacın artdığını müşahidə etdilər. Hələ 1781-ci ildə Johann Christoph Adelung ilk lüğət kitabı nəşr etdirmişdi. Daha əhatəli lüğət isə 1852-ci ildə Yakob və Vilhelm Qrimm tərəfindən işlənildi. Bütün bunlara baxmayaraq, hələ də təkmilləşməyə ehtiyac var idi. Beləliklə, 1880-ci ildə Konrad Düdenin “Vollständiges orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache” – (Alman dilinin orfoqrafik lüğəti) kitabı nəşr olundu. Düdenin yaratdığı həmin orfoqrafiya qaydalar 1901-ci ildə həyata keçirilən orfoqrafiya islahatında cüzi dəyişdirilərək rəsmi orfoqrafiyanın əsası elan edilmiş və 1996-cı il “Rechtschreibreform – (orfoqrafiya islahatı)-na qədər qüvvədə qalmışdır. [9]

20-ci əsrdə orfoepik qaydalarda ciddi dəyişiklik olmasa da, (klassik alman dili tələffüzündəki "itkin r" hərfi ağızda yuvarlaqlaşdırılmış "r" hərfinə çevrilməsi istisna olmaqla), sadələşmə istiqamətində böyük bir tendensiya görmək mümkündür. Məsələn: Alman dilində yiyəlik halı ifadə edən genitiv hal danışq dilində nadir halda istifadə edilir, əvəzində isə yönlük halı bildirən dativ formaya geniş yer verilirdi. [5]

Alman dilçiliyi. Dilçilik elmi qədim tarixə malik elmlər sırasındadır. Təbii ki, bu elmin tarixi dilin yaranması ilə deyil, həmin dildə dilin spesifik mahiyyətini ehtiva edən qrammatik quruluşun tədqiqi ilə başlayır. Bu baxımdan, əsasında, eradan 1500 il əvvəl yaranmış “Vedalar” dayanan qədim hind dilçiliyi dilçilik elminin başlanğıcı sayılır. [1]

Alman dilçiliyinə gəlicə, təbii ki, daha gəncdir və intibah dövrü 19-cu əsrə təsadüf edir. Həmin əsrdə Wilhelm Fon Humboldt öz əsərləri ilə alman ümumi nəzəri dilçiliyinin əsasını qoymuş, hüdudlarını müəyyən etmişdir. [6] Həmçinin, Hind-Avropa dil ailələrinə aid dillərin müqayisəli tarixi dilçiliyi də bu dövrdə təşəkkül tapmışdır. – (Alman alimləri, Franz Bopp, Jacob Grimm, Danimarkalı dilçi Rusmus Rask, rus filoloqu Alexander Xristoforovich Vostokov) [7]

Bilirik ki, bir dilin dil kimi təşəkkül tapması üçün fonetik sistem, lüğət tərkibi və qrammatik quruluş labüddür. Təsadüfi deyil ki, dilçilik elmi də bu üç komponentə xüsusi diqqət ayırır. Bu səbəbdən biz də Alman dilçiliyi haqda danışarkən araşdırmamızı həmin şöbələr üzərində aparacağıq:

Fonetik sistem: Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi qədim alman dili dövründə bir sıra fonetik dəyişikliklər baş vermiş və alman dilinin təşəkkül prosesində yeni mərhələ yaranmışdır. I və II səs dəyişməsi hadisəsi bu dəyişikliklərə misaldır. Tədqiqatçılar bu prosesi I və II fonem irəli çəkilməsi kimi də təqdim edirlər. W. Şmidt fonem irəli çəkilməsi hadisəsini aşağıdakı kimi şərh etmişdir:

	V-VI ƏSR	VI-VII ƏSR	VIII-IX ƏSR
t, p, k →	ss/s	ff/f	ch
	↓	↓	↓
	sözün ortasında	sözün sonunda	saitlərdən sonra
	↓		
	z/tz	pf	k/ch/ck/ (kx)
	sözün əvvəlində		
d/b/g →	t	p	k - isə yalnız yuxarı alman dili üçün səciyyəvi olmuşdur
	↓		
	VIII-IX ƏSR		

Bu dövrdə baş verən digər fonetik hadisə isə monofonqlaşma idi. Məsələn:

ou → e – (təkcə z, r, h, w səsləri qarşısında)

ou → o – (d, t, s, z, n, r, l, h/ təkcə dilönü səsləri qarşısında)

Diftonqlaşma hadisəsi və alman dili üçün səciyyəvi olan ^{umlaut}lar da bu dövrə təsadüf edir.

ē → ei

ō → uo

gesti → gäste

mahtig → mächtig [4]

Alman dilində sait səslər mərhələlərlə təkmilləşib, inkişaf etmişdir. Qədim dövrdə sait fonemlərin sayı 16 olsa da, orta alman dilində bu say 24-ə çatmışdır. Bu dövrdə insanlar, demək olar ki, danışdıqları kimi də yazırmışlar. Həmin dövrə dair yazılı mənbə kimi günümüzə qədər gəlib çatan “Muspilli” və “Hildebrandslied” abidələrini göstərmək olar.[10]

Yeni alman dili dövründə isə sait səslərin sayı 17 (14 monofonq+3 diftonq), samit səslərin sayı isə 23 olmuşdur.[5]

Hazırda bütün fonemlərin yazıdakı qrafik işarə sayı isə 26 hərfdir. (Əlavə olaraq da dörd xüsusi işarə: ä [ɛ:], ö [ø:], ü [y:], ß [ɛs sɛt] mövcuddur.) Bu əlifba sistemi də VIII əsrdə qəbul edilmişdir. İlk vaxtlar isə alman yazısı latın və qot əlifbası əsasında qələmə alınır. [3]

Yazı sisteminin tam təkmilləşməsi müasir alman dili dövrünə aiddir. Belə ki, isimlərin böyük hərfə yazılması, durğu işarələrindən istifadə, sözlərin düzgün yazılışına diqqət və s. kimi hallar bu dövrdə formalaşır.

Alman dilinin lüğət tərkibi: Alman dilinin lüğət tərkibi qədim dövrdə qot, latın, sonralar isə roma, yunan mənşəli sözlər hesabına zənginləşmişdir. Orta və yeni dövrdə isə sənaye, elm, texnika və digər sahələrdə baş verən inqilablar, təbii ki, yeni sözlərin yaranmasına və digər dillərə də nüfuz etməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, müasir alman dilində italyan, ispan, ingilis, fransız və s. mənşəli sözlər kifayət qədərdir. Odur ki, alman dil alimləri zaman-zaman alınma sözləri milli sözlər ilə əvəz etməyə çalışırlar.

Qrammatik quruluş: Qrammatikaya dair dəyişikliyin baş verməsi də qədim alman dili dövrünə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə işarə əvəzlilikləri olan “dir”, “din”, “dağ” həm müəyyənlik artikli, həm də nisbi əvəzlik kimi işlənməyə başlamışdır. Müasir alman dilində də işlənən “ein” – qeyri-müəyyənlik artikli isə saylardan yaranmışdır. [11]

Artıkl – köməkçi nitq hissəsi olub, aid olduğu isimdən əvvəl gələrək müəyyən mənalara verir. Hazırkı alman dilində işlənən müəyyən və qeyri-müəyyən artıkl ilə tanış olaq: [3]

Cinslər	Müəyyən artıkl (der bestimmte Artikel)	Qeyri-müəyyən artıkl (der unbestimmte Artikel)
Kişi cinsi	der	ein
Qadın cinsi	die	eine
Orta cins	das	ein
Cəm	die	Cəm olmur

İsmlər müasir dövrdə olduğu kimi, cins baxımından üç kateqoriyaya (kişi, qadın, orta) bölünürdü. Hətta kökləri də sait köklü klaslara və üç samit köklü klaslara ayrılırdı. Orta alman dili dövrünə qədər isimlərdə 4 hal forması da sabitləşmişdi. Bilirik ki, hal əlaməti əsas nitq hissələri içərisində ismə xasdır. Alman dilində isə ismin hallanması xüsusi formaya malikdir və bu forma dilin qrammatikasını da digər dillərə nəzərən çətinləşdirir. Belə ki, isimlər hallanarkən və söz birləşməsi və ya cümlədə uzlaşmaya girərkən mütləq cins kateqoriyası nəzərə alınmalıdır. [5] Sadalanan xüsusiyyət bizim dilimizdə mövcud deyil, odur ki, bu formanı rus, ərəb və s. kimi dillər ilə müqayisə etmək lazımdır. Bundan əlavə, isimlərin qüvvətli, zəif və xüsusi, – deyərək fərqli hallanması da alman dilinə xas olan başqa bir əlamətdir.

Müəyyən artikli ismlər hallanarkən:

Hallar	Kişi cinsi	Qadın cinsi	Orta cins	Cəm forma
Nom..	der Schüler - şagird	die Frau- qadın	das Buch- kitab	die Bücher -kitablar
Gen..	Des Schülers- şagirdin	Der Frau- qadının	des Buches-ki abın	der Bücher - kitabların
Dat..	dem Schüler- şagirdə	der Frau -qadına	dem Buch- kitaba	den Büchern - kitablara
Akk..	den Schüler- şagirdi	die Frau- qadını	das Buch-ki abı	die Bücher - kitabları

Qeyri - müəyyən artikllı isimlərin hallanarkən:

Hallar	Kişi cinsi	Qadın cinsi	Orta cins
Nominativ	ein	eine	ein
Genitiv	eines	einer	eines
Dativ	einem	einer	einem
Akkusativ	einem	eine	einem

Hər bir dilin sütunu hesab edilən feillər də ilk vaxtlar qüvvətli və zəif olmaqla iki qrupa bölünür, üç əsas formada, məsdər – (der Infinitiv), preterit – (das Präteritum), partizip II – (Partizip II) əks olunurdu. Şəxs sonluqları da bu dövrdə formalaşmışdır. Feillər III şəxsdə tək və cəm olaraq işlənir, həmçinin, Präsens – (indiki) və Präteritum (nəqli keçmiş) zamanda təsriflənirdi. Feilin üç şəkli vardı: İndikativ – (xəbər ş.), konjunktiv – (arzu ş.) və imperativ – (əmr ş.) Passiv forma isə (Məchul növ) “sein” və “warden” köməkçi feillərinin vasitəsi ilə düzəlirdi. [4]

Müasir alman dilində sadalanan qaydalardan bəziləri təkmilləşməyə doğru dəyişmişdir. Məsələn:

❖ Məna baxımından feillər 3 deyil, 4 qrupa bölünür:

1. Əsas feillər (Vollverben);
2. Köməkçi feillər (Hilfsverben);
3. Kopulativ feillər (die Kopula)
4. Modal feillər (Modalverben)

❖ Feillər 3 zaman, 6 forma əsasında təsriflənir:

1. İndiki zaman (Präsens)
2. Keçmiş zaman
 - 2.1. Präteritum (Imperfekt)
 - 2.2. Perfekt
 - 2.3. Plusquamperfekt
3. Gələcək zaman
 - 3.1. Futurum I;
 - 3.2. Futurum II.

Sifət və saylar da müasir dövrdə olduğu kimi, cinsə görə dəyişirdi. Hallanma da iki şəkildə özünün göstərirdi: zəif və qüvvətli. Xüsusən də, “n” köklü sifətlər zəif hallanmaya meyilli idi. Hazırda isə hallanma 3 cürdür: zəif, qüvvətli və qarışıq. [3]

Ən az dəyişikliyə məruz qalan nitq hissəsi isə əvəzlilərdir. Sadəcə işarə əvəzlilərləndən artikllərin törəməsi və şəxs əvəzlilərinin üçüncü şəxsin təkində cinsə görə fərqlənməsi məlumdur.

Nəticə

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dünya dilləri say baxımından hər nə qədər çox olsa da, onların əlaqəsini tapmaq və kökünü müəyyən etmək mümkündür. Çünki eyni qrup dilləri təqribən eyni xüsusiyyət daşıyıcısı olur. Hind-Avropa dil ailəsinin qohumluğunu sübut edən R.E. Kellerin də dediyi kimi: “Eyni qrup dilləri bir ağacın budaqları kimidir. Onlar arşındaki oxşarlıq və eyniyyət də ardıcıl öyrənilməlidir”.

Dillərin genealoji bölgüsü ilə yanaşı onların tipoloji təsnifatı da vardır. Bu baxımdan, alman dili flektiv dillər qrupuna daxil edilir. Bu qrupa aid olan dillərdə kök və şəkilçinin konkret yeri olmur, həmçinin, fleksiya yolu, yəni sözün daxilən dəyişməsi ilə yeni sözlər yaranır. Türk dilləri ilə Hind-Avropa kökənli dillərin fərqlərindən biri də məhz budur; Türk dilləri iltisacı dillər qrupuna daxildir, kök və şəkilçinin sabit yeri, kökün məna ifadə etmə qabiliyyəti var.

Cinslər və artikllər, ümumiyyətlə, türk dillərinə yaddır, hal kateqoriyası, eləcə də feilin zaman və digər formaları da fərqlidir. Odur ki, hər bir dili öyrəndikdə həmin dili aid olduğu qrup dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək daha münasib olur. Ola bilər ki, eyni qrupa dair iki dil arasında sözlər tam fərqlidir, amma qrammatik quruluşa diqqət etsək, oxşarlığı asanlıqla müəyyən edə bilərik. Sözlərin fərqlənməsi təbiidir və zamanla əlaqədardır. Çünki bu dillərin bir-birindən uzaqlaşması yüzillərlə, minillərlə hesablanır.

Alman dili də geniş ərazi əhatə etdiyindən və uzaqlaşmaya, eləcə də digər dillərin təsirinə məruz qaldığından, hətta öz daxilində belə fərqli dialektlərə bölünmüşdür. Buna görə də alman dilini təmiz dil deyil, dialektlər əsasında formalaşan ədəbi dil hesab edirlər. Məhz bu səbəbdən araşdırma zamanı bu dildəki dialektlərə də xüsusi önəm verilir. Bu sahədə ilk tədqiqat alman alimi Y. Grimm tərəfindən aparılmış, sonralar isə F. Ştalter, Y. Smeller, S. Sondereger, V. König və s. kimi tanınmış alimlər də tədqiqatları davam etdirmişlər. Alimlər bu dialektləri də, aşağı, orta və cənubi alman dili dialektləri şəklində qruplaşdırırlar.

Mövcud dialektlər ilə alman ədəbi dili arasında o qədər fərqlər yaranıb ki, insanların bir-birini başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün, hətta çoxlu lüğətlər də hazırlanmışdır. Necə ki, İsveçrə alman dilini anlamaq üçün lüğətdən istifadə mütləqdir.

Təsadüfi deyil ki, Almaniya İsveçrə, Avstriya və Alman dili mərkəzləri fəaliyyətdədir. Bu, o deməkdir ki, alman dilinin bəzi variantları müstəqil ədəbi dil kimi fəaliyyət göstərir. Nümunə kimi, Avstriyada istifadə olunan Bavariya dialekti göstərə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov. A. "Ümumi dilçilik", Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Babayev A. M. "Dilçiliyə giriş". Bakı: Mütərcim, 2017. 560 s.
3. Əliyeva Ə. L. "Deutsch Qrammatika". Bakı: Təknur, 2007, 247 s.
4. Veysəlli F. Y. "German dilçiliyinə giriş". Bakı: Mütərcim, 2011, 408 s.
5. Veysəlli F. Y. "Alman dilinin fonetikasi". Bakı: Maarif, 1980, 192 s.
6. Yusifov M. "Linqvistik tipologiya". Bakı: Elm və Təhsil, 2017, 184 s.
7. Moskovskaya O. "Deutsche Sprachgeschichte". Moskau: "Hochschule", 1977, 59 s.
8. Sonderegger S. "Grundzüge der deutschen Sprachgeschichte". Berlin, New-York: Walter de Gruyter, 1979, 10 s.
9. Алпатов В. М. "История лингвистических учений", Москва: "Языки славянской культуры", 2005, 368 с.
10. Бах А. "История немецкого языка". Москва: изд-во Иностранной литературы, 1956, 146, с.
11. Филология и лингвистика, Международный научный журнал, № 1 (7) / 2018, 44 с.

SUMMARY

Irada Jafarova

A BRIEF VIEW OF THE ESTABLISHMENT OF GERMAN LINGUISTICS

The existence of a state depends on its language, and the existence of a language depends on the power of the state to which it belongs. A strong state is formed by ethnic, linguistic and territorial unity. When studying any language, these three components must be considered and studied together. Of course, such a topic is too broad for one article. Therefore, the article is short and precise, covering only the important points. Nevertheless, it is enough to form a general idea about the topic.

Key words: *German language, origin, historical development path and geography, history of linguistics; German linguistics*

РЕЗЮМЕ

Ирада Джафарова

КРАТКИЙ ОБЗОР СТАНОВЛЕНИЯ НЕМЕЦКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Существование государства зависит от его языка, а существование языка зависит от власти государства, которому он принадлежит. Сильное государство формируется этническим, языковым и территориальным единством. При изучении любого языка эти три компонента необходимо рассматривать и изучать вместе. Конечно, такая тема слишком широка для одной статьи. Поэтому статья короткая и точная, освещающая только важные моменты. Тем не менее, этого достаточно, чтобы составить общее представление о теме.

Ключевые слова: *немецкий язык, происхождение, исторический путь развития и география, история языкознания; Немецкая лингвистика*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əli Allahverdiyev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

MALAHAT BABAYEVA

Azerbaijan State Pedagogical University

milababayeva@mail.ru

UOT: 5719.01

MYTHOSPHERE AND FOLKLORE IN AZERBAIJAN

The problem of "folklore and mythology" is quite traditional for science. The search for new approaches to its understanding clearly raises the issue of clarifying the conceptual and terminological apparatus.

Without completely rejecting the terms "myth" and "mythology", we consider it appropriate to use a new term - "mythosphere", which allows us to combine synchronic and diachronic approaches to the studied object. Mythosphere, in contrast to the rather narrow concept of "mythology", is understood as a complex whole in the unity of such categories as mythological consciousness, myth creation, its verbal and non-verbal materialization (folklore texts, rituals, beliefs, myths). Traditions, mythological stereotypes of behavior in ritual practice and real life, language, metalanguage of traditional folk culture, i.e. terminology of rites and beliefs, literary works of different periods, etc.).

The term "mythosphere" makes more sense, since the concept of "mythosphere" includes "myth" and "mythology" as its parts, and the mythosphere itself is associated with global categories such as noosphere and semiosphere. The semiotic reality of the infosphere is characterized by uncertainty, its messages are not completely accepted by some, for example, the addressees themselves, unconscious carriers of sign information, and are arbitrarily interpreted by others, which is characteristic of science. culture, partially closed to third parties, etc. Thus, the semantic field of each sign of the infosphere has a certain fluctuation amplitude, and the entire mythosphere is a special dynamic system. At the same time, a number of paradigms can be distinguished, each of which is related to certain semantic categories of the semiotic language of the national culture.

Key words: Azerbaijani mythology, beliefs, folklore, mythological creatures, mythosphere

The problem of "folklore and mythology" is quite traditional for science. The search for new approaches to its comprehension clearly puts forward the clarification of the conceptual and terminological apparatus on the agenda.

Without at all rejecting the terms "myth" and "mythology", we consider it appropriate to use a new term - "mythosphere", which allows us to combine synchronous and diachronic approaches to the object of study. The mythosphere, in contrast to the rather narrow concept of "mythology", is understood as a complex whole in the unity of such categories as mythological consciousness, myth-making in its verbal and non-verbal materialization (folklore texts, rituals, beliefs, customs, stereotypes of mythological behavior in ritual practice and real life, language, metalanguage of traditional folk culture, i.e. terminology of rituals and beliefs, literary works of different eras, etc.).

The term "mythosphere" is all the more logical because the concept of "mythosphere" as its parts includes "myth" and "mythology", and the mythosphere itself correlates with such global categories as the noosphere and semiosphere. The semiotic reality of the infosphere is characterized by uncertainty due to the fact that its messages are absolutely not perceived by some, for example, by the addressers themselves, unconscious carriers of sign information, are arbitrarily interpreted by others, which is typical for science and culture, are partially closed to third parties, etc. Thus, the semantic field of each sign of the infosphere has a certain amplitude of fluctuations, and the entire mythosphere is a special dynamic system. At the same time, a number of paradigms can be

distinguished in it, each of which is associated with certain semantic categories of the semiotic language of the national culture. (5, 24)

On the basis of a comparative examination of Azerbaijani folklore, the following parts of the Azerbaijani infosphere reflected in it can be noted (note that they do not exist in isolation from one another, but in complex interaction):

1. Azerbaijani Turks, like the Altai and Kyrgyz Turks, believe that first the sky and then the earth were created. According to Iranian Azerbaijanis, the sky is seven layers, the first layer is earth, and in others the angels live according to their duties. On the seventh floor, God sits on the throne and rules the world.

According to an ancient Azerbaijani legend, animals, plants and people were created after the earth, which was created from nothing together with the sky. In a short time, people began to fight with each other because they did not fit into the ground. After that, the sky and the earth, which were originally one, were separated from each other.

Azerbaijani mythological texts emphasize the role of water in creation. It is noted that at first the whole Earth was covered with water. God makes the water muddy, then dries it up and turns it into dust. Plants germinate from the soil, people are born.

2. Universal for the era of the Indo-European community of peoples, the Mithraic sphere in connection with the solar cult is the idea of organizing the natural and social cosmos, which form the basis of the calendar and wedding rituals. They find expression in the word "cord", which has received a narrowly focused meaning "family order", "connection".

In essence, all ritual games aimed at creating couples, love-marriage motives in calendar-ritual songs, the presentation of the host family as a heavenly family in carols and Belarusian songs, likening the groom to the sun in wedding songs, etc. they say that during the ritual time, the participants in the ritual and, accordingly, the characters of ritual songs duplicate the ups and downs of the mythological first wedding of Heaven (Sun) and Earth, Sun and Moon as conditions for the movement of time in its ideal mythological version. This is a time of general abundance and happiness, characterized by the absence of conflicts and upheavals, a kind of "golden age", captured by ritual poetry.

The resolution of the conflict in fairy tales also harmonizes the life of the fairy tale world, peace and order reign in it, which can also be seen as the original mythological content of the plot, especially if we take into account the ancient magical function of fairy tales, which is akin to the function of telling myths during life upheavals, when the ideal time is actualized first creation.

3. The sphere of the key Azerbaijani myth about the struggle of the Thunderer with his opponent in the aggregate of cosmogonic and family lines. The plot is in line with the world paradigm of the mythological dragon fight.

It is assumed that the myth can be interpreted in an etiological way - about the origin of thunder, thunderstorms, fertile rain. The rite reproduces a very ancient and significant part of the myth - the marriage of the god Thunderstorm, whose attribute is fertilizing arrows, and the Earth: at the end of the rite, "arrows" are buried in the ground, and in the center of the round dance, one of the women throws up a child. It should be noted that the rest of the mythical gods, known exclusively from external written sources, are not recorded in the folklore tradition in artistic texts.

4. An extensive sphere of transitional states of a person and his environment (spatial, temporal, natural, social, domestic) with the idea of crossing the border, threshold, transformation. In its zone, in fact, there is all magical practice with such genres as incantations, spells, incantations and laudatory songs, fairy tales telling about the hero's journey to the "other world" or to its border, often with the subsequent transformation of the main character, Ritual in origin Azerbaijani folk songs with the motif of metamorphosis, calendar and family rituals.

5. An equally vast sphere of earthly spirits of nature, fantastic characters of the "other world", demonic beings of the cultural space. Azerbaijani bylichki are mostly built on the motive of an unexpected meeting of a person with a goblin, water, devil, werewolf, witch, mermaid, brownie, etc. Fairy-tale heroes meet on their way a dragon, Kupagiren gari, a water king, a snake princess, Simurgh,

etc.

The sphere of transitional states and the sphere of demonology correlate with each other, but in the first one, relatively speaking, the invasion of a person into another world dominates, and in the second, the emphasis is on the presence of fantastic creatures in the world of people, their invocation or seeing off.

Fetishist imagery, which characterizes mythological thought, is also among them also takes place. Fetishism means "feitico", "amulet", "talisman" and is used among the people as magic and enchantment. The phenomenon of fetishism is, above all, an illustrative, mystical perception of various objects and things in man's encounter with nature. The fact that primitive man lived in a state of struggle with the forces of nature, the formation of instincts to defend against them, and finally the activation of his psychological activity in victory, gave rise to thinking about individual objects with "extraordinary qualities."

Magic also occupies a special place in the system of primitive imagination. Ancient Turks In mythology, magic is associated with "barley", "azar", "garden" and "magic". There are numerous forms of expression. "Barley" used in the sense of magic Certain prayers, in words, express the possibility of influencing this or that event or situation. Even today, in many popular sayings, such as "he cooked barley," "he took barley and left," the word is still associated with magic. The word "garden", which means magic, has a similar meaning in Turkish and Altai mythology. The "garden" derived from the verb "to close" here means "to prevent," "the way cutting "," closing the mouth "is a separate functionality.

Thus, traditional folklore may well serve as an "internal" (and therefore quite reliable) source of information about the structure and movement of the national mythosphere in time.

Separate stages of the system of primitive imaginations and people's beliefs both verbally and in connection with the rich historical imagination of thought reveals the primary sources of creativity. Folk literature, various tales, epics, ancient songs, spell texts, etc. existing mythological images, poetics preserved in artistic and aesthetic thought, in all cases stem from different perceptions of the same system.

Mythical creatures:

Azar-bezar-kezar. Three hundred are evil spirits. On the last Wednesday, Azerbaijanis say, "Let me suffer." Anxiety is called any disease.

Chintırqayış / Kenderqayış. It is a mythological creature found on the roadside in the evening. He is very thin and has 63 long arms. The rattle appears to passengers as helpless old women or children. He asks the passengers to help him. Then he wraps his arms around the neck of the passenger, who bends down to pick him up, and begins to squeeze him. It is found in Nakhchivan.

Damdabacalar. They live in the ruins of old houses, mosques and mills. It is not allowed to pour hot water into the yard in the evening, because it is possible to accidentally burn the children of the roofs, and if so, they will begin to take revenge.

Giants. Giant, powerful, ugly, and human-like giants live in three-room caves at the bottom of wells and represent the forces of evil. In "The Tale of Abraham" the giant is described with kindness and blood relationship with people.

Donergeler-Turns. In myths, tales and epics, some heroes turn into other characters. This feature is so called because they play a key role in the functional characteristics.

Human Wolf. In one of the stories, when the skin used to be human is burned, that person gets rid of humanity. (4, 54)

Suheył-Solomon (Alexander the Bird). Its appearance is a sign of hunting around. But he should not be shot. According to the hunters, the world is confused as soon as he is shot, and despite the sunny weather, it suddenly rains heavily, hails, storms break out, and so on.

Tapagöz-Skull (Eye). It is found in Azerbaijani folk tales, it has a fortress of human bones.

Khortdan, Khortlaq-Vampire. They are creatures that come out of the grave at night.

Garachukha. In the texts, Garachukha is always associated with the house. It is noted that he was lying on the roof and had to greet Garachukha when he entered the house. Garachukha's departure

is interpreted as closing the family's fortunes.

Garamat- He is an evil spirit. There is an expression in the Azerbaijani language "to press blackmail". (3, 45)

Gayish baldir. The strap is a heel. Made to scare children.

Fairies. They play a positive role in fairy tales and are described as beautiful virgins with white skin and long hair. Fairies live in beautiful gardens and palaces, swim in pools. They can turn into pigeons and fly to different places. There are also mermaids who own water in Azerbaijani mythology. Mermaid. He is an angel, a man on his head, and a fish on his feet. (2, 35)

Shahmaran or King of Snakes. It is a half-snake, half-human being.

Dragons are depicted in Azerbaijani myths and fairy tales as the cause of drought and disease, blocking water sources. It is also possible that the dragon's severed head will be resurrected and attack the hero. It is found in the carpet motifs of Azerbaijani tribes, it is used as a protector (mascot) of the house.

Beliefs:

When the world sleeps. The end of winter is called the beginning of spring. It is believed that nature is dead and alive. (1, 12)

Qaradaban. It is called a person born at night. His work always fails.

Adna days. In some regions of Azerbaijan, the days of commemoration of ancestral spirits are called.

Double spring. It is the water of life in the Koroğlu saga.

ƏDƏBİYYAT

1. Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. ADPU, 2010, 344
2. Caferoğlu A. Azeri Türk Hayatında: Batıl İtikatlar, 1939
3. Каракашлы К. Т. (азерб.)русск.. Материальная культура азербайджанцев Северо-восточной и Центральной зон Малого Кавказа: историко-этнографическое исследование.-Б.: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1964
4. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т.1. М., 1991. С.177
5. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках. Образ мира и миры образов. М., 1996. С.46.

XÜLASƏ

Məlahət Babayeva

AZƏRBAYCANDA MİFOSFER VƏ FOLKLOR

“Folklor və mifologiya” problemi elm üçün kifayət qədər əhəməvidir. Onun dərk edilməsində yeni yanaşmaların axtarışı konseptual-terminoloji aparatın dəqiqləşdirilməsini açıq şəkildə gündəmə gətirir.

“Mif” və “mifologiya” terminlərini qətiyyənlə rədd etmədən biz öyrənilən obyektə sinxron və diaxronik yanaşmaları birləşdirməyə imkan verən yeni termindən – “mitosferdən” istifadə etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Mifosfer, kifayət qədər dar “mifologiya” anlayışından fərqli olaraq, mifoloji şüur, mif yaradıcılığı kimi kateqoriyaların vəhdətində mürəkkəb bir bütöv kimi başa düşülür, onun şifahi və qeyri-şifahi maddiləşməsi (folklor mətnləri, rituallar, inanclar, miflər). Adət-ənənələr, ritual praktikada və real həyatda mifoloji davranış stereotipləri, dil, əhəməvi xalq mədəniyyətinin metadili, yəni ayin və inancların terminologiyası, müxtəlif dövrlərin ədəbi əsərləri və s.).

“Mifosfer” termini daha məntiqlidir, çünki onun hissələri kimi “mifosfer” anlayışına “mif” və “mifologiya” daxildir və mitosferin özü də noosfer və semiosfer kimi qlobal kateqoriyalarla əlaqələndirilir. İnfosferin semiotik reallığı qeyri-müəyyənliklə xarakterizə olunur ki, onun mesajları bəziləri tərəfindən, məsələn, müraciət edənlərin özləri, işarə məlumatının şüursuz daşıyıcıları tərəfindən tamamilə qəbul edilmir, başqaları tərəfindən özbaşına təfsir edilir ki, bu da elm üçün

xarakterikdir. mədəniyyət, üçüncü şəxslərə qismən qapalıdır və s. Beləliklə, infosferanın hər bir işarəsinin semantik sahəsi müəyyən dalğalanma amplitudasına malikdir və bütün mitosfer xüsusi dinamik sistemdir. Eyni zamanda, onda bir sıra paradıqmaları ayırmaq olar ki, onların hər biri milli mədəniyyətin semiotik dilinin müəyyən semantik kateqoriyaları ilə bağlıdır.

Açar sözlər: Azərbaycan mifologiyası, inanclar, folklor, mifoloji varlıqlar, mifosfera

РЕЗЮМЕ

Малахат Бабаева

МИФОСФЕРА И ФОЛЬКЛОР В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Проблема «фольклора и мифологии» достаточно традиционна для науки. Поиск новых подходов к его пониманию со всей очевидностью ставит вопрос об уточнении понятийно-терминологического аппарата.

Ни в коем случае не отказываясь от терминов «миф» и «мифология», считаем целесообразным использование нового термина - «митосфера», позволяющего сочетать синхронный и диахронический подходы к изучаемому объекту. Митосфера, в отличие от достаточно узкого понятия «мифология», понимается как сложное целое в единстве таких категорий, как мифологическое сознание, мифотворчество, его вербальная и невербальная материализация (фольклорные тексты, обряды, верования, мифы). . традиции, обрядовая практика и стереотипы мифологического поведения в реальной жизни, язык, метадыл традиционной народной культуры, т. е. терминология обрядов и верований, литературные произведения разных периодов и др.).

Термин «митосфера» более логичен, поскольку в его части входят «миф» и «мифология», а сама митосфера связана с такими глобальными категориями, как ноосфера и семиосфера. Семиотическая реальность инфосферы характеризуется неопределенностью того, что ее сообщения не полностью принимаются одними, например самими абитуриентами, бессознательными носителями знаковой информации, а интерпретируются произвольно другими, что характерно для науки. культура частично закрыта для третьих лиц и т. д. Таким образом, семантическое поле каждого признака инфосферы имеет определенную амплитуду колебаний, а вся митосфера представляет собой особую динамическую систему. При этом можно выделить ряд парадигм, каждая из которых связана с определенными семантическими категориями семиотического языка национальной культуры.

Ключевые слова: Азербайджанская мифология, верования, фольклор, мифологические существа, мифосфера.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

YUSİF SƏFƏROV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
seferovyusif3@gmail.com

DASTANLARIN MAHİR BİLİCİSİ

Məqalədə göstərilir ki, dünya xalqları mədəniyyəti xəzinəsində “Oğuz Xaqan”, “Ərgənəqon”, “Köç”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Alpamış”, “Manas”, “Koroğlu” kimi türk qəhrəmanlıq dastanları özünəməxsus xüsusi yer tutur. Tarixən bu məşhur qəhrəmanlıq abidələrini dərindən bilən ozan-aşıq sənətkarlardan başqa, onları sevib əzbər bilən, yaşadan dastan, saz-söz biliciləri də olub. Bunlardan biri də XX əsrdə Naxçıvanın Məzrə kəndində yaşamış Misirxan İsayev olmuşdu.

M. İsayev klassik məhəbbət dastanlarının, saz-söz sənətinin mahir bilicisi və təbliğatçısı idi. O, dastanların quruluşuna, ənənələrinə, danışığı və üslub tərzinə dərindən bələd idi. Onun Naxçıvan aşığı mühitilə yanaşı, Dərələyəz, Göyçə, Tovuz-Qazax-Gədəbəy, Zəngəzur aşıqları ilə möhkəm yoldaşlıq, dostluq və sənət əlaqələri olub. Ustad bilici “Abbas-Gülgəz”, “Şah İsmayıl”, “Tahir-Zöhrə”, “Novruz”, “Aslan şah”, “Valeh və Zərniyar” kimi klassik məhəbbət dastanlarını, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh, Ululu Kərim, Şəmki Aşıq Hüseyin, Aşıq Ələsgər kimi görkəmli sənətkarların şeirlərini, deyişmələrini əzbər söyləyirdi.

Məqalədə o da bildirilir ki, M. İsayev vaxtı ilə Naxçıvanda məşhur folklorşünas alim M. Təhmasibə Aşıq Şenlik, Aşıq Cəlil haqqında maraqlı məlumatlar vermiş, bu məqalənin müəllifi professor Y. Səfərovla saz-söz bilicisi kimi sıx əlaqədə olmuşdur. O, həm də təcrübəli mədəniyyət işçisi idi. Respublika, şəhər, rayon səviyyəsində keçirilmiş dövlət tədbirlərində fəal iştirak etmiş, Azərbaycan aşıqlarının 3-cü, 4-cü qurultaylarına nümayəndə seçilmişdi. Haqqında mətbuatda dəyərli məqalələr çap olunmuşdu. Yaxşı mədəniyyət təşkilatçısı, saz-söz bilicisi və təbliğatçısı medallara, dəfələrlə Diplom və “Fəxri Fərman”lara layiq görülmüşdü.

Açar sözlər: dastan, dastan bilicisi, aşığı şeiri, deyişmə, ənənə

Qədim və zəngin ədəbi-mənəvi irsə malik olan bir çox xalqlar dünya mədəniyyəti xəzinəsinə çox böyük dəyərli dastanlar bəxş etmişlər. Yunanların “İliyada” və “Odiseya”, şumerlərin “Bilqamış”, hindlilərin “Maharata”, osetin və abxazların “Nart”, gürcülərin “Amirani” dastanları belə əsərlərdəndir. “Oğuz Xaqan”, “Ərkənəqon”, “Köç”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu-Göroğlu-Qurqulu” silsiləsindən olan türk qəhrəmanlıq eposları, “Manas”, “Alpamış” kimi dastanlar da bu sıradadır. Özünəməxsus yer tutur (1, s. 5). Bunlardan sonuncu cümlədə yer alanlar tarix boyu yaradıb-yaşadan ozan-varsaq-dədə-yanşaq-aşıq-baxşı-akınların böyük bir yaradıcılıq irsidir. Məlum olduğu kimi, bu yaradıb-yaşadılardan başqa, bir də onları öz ifaları ilə yaşadan sənətkarlar da olmuşdu. Bu gün də qırğız türkləri arasında “Manas” dastanını əzbər bilən məşhur manasçılar vardır. İslama qədər və islamdan sonra da “Oğuznamə”ləri, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarını ozanlardan başqa, əzbər bilən dastan, nağıl biliciləri olmuşdu. Bunlar ozanlara, aşıqlara bəzən yoldaşlıq da etmişlər. Şübhəsiz ki, XV-XVI yüzilliklərdən bu tərəfə də Azərbaycan, Anadolu, Orta Asiya türk dastançılığında belə ənənəyə rast gəlinmişdi. Dastanları, dastan-rəvayətləri, xalq şeirlərini, nağıl və qaravəlliləri, lətifələri

yaxşı bilənlər olmuşdur. Bunlar arasında el şairləri də olub. Məsələn, Ululu Kərim el şairi olmaqla aşığı yaradıcılığını da bilib. XX yüzillikdə Naxçıvan bölgəsində yaşamış tərətəri Alı usta, Culfa rayonunun Teyvaz kəndində Balaca Məhəmməd, Kirnə kəndində Ərrəhman Quliyev, həmin əsrin ikinci yarısında Şahbuz bölgəsində Feyzulla Hüseynov və Babək rayonu, Məzrə kəndində Misirxan İsayevi göstərmək olar. Bunlar daha çox məhəbbət dastanlarımızın biliciləri və yaşadanları olmuşlar. Bunlardan biri, vaxtilə çox yaxından tanıdığım Misirxan Teymur oğlu İsayev haqqında ayrıca danışmaq istəyirəm.

M.İsayev əksər klassik məhəbbət dastanlarının, aşığı deyişmələrinin və saz musiqisinin mahir bilicisi idi. Buna görə, dastanlarımızın quruluşuna, ənənələrinə yaxşı bələd idi. Mənimlə söhbətləri zamanı Aşığı Hüseynlə Reyhan xanım, Şah İsmayilla Ərəbzəngi, Aşığı Valehlə Zərniyar xanım, Xəstə Qasımla Ləzgi Əhməd arasındakı deyişmələri bildiyinin şahidi olmuşam. 1980-85-ci illərdə dastanlarımız və aşığı sənətilə bağlı ondan xeyli maraqlı söhbətləri yazıya almışdım. Dastanlara marağı çox idi, yaxşı danışığı üslubuna və möhkəm hafizəyə malik idi.

Mən 1980-ci ildən muxtar respublikada şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplamaq, nəşr etdirmək və elmi cəhətdən öyrənmək fəaliyyətinə başladım. 1981-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda namizədlik dissertasiyası mövzusu təsdiq etdirdim. Görkəmli folklorşünas alim Məmmədhüseyn Təhmasib mənə elmi rəhbər təyin olundu. M. Təhmasiblə söhbətlərdən birində mənə məlum oldu ki, o, 1972-ci ildə bir neçə folklorşünasla Naxçıvanda ekspedisiyada olarkən M. İsayevlə də görüşmüşdü. Görüşdə Şıxmahmud kəndindən Aşığı Qulu və Aşığı Həsən də iştirak etmişlər. Onlar çıldırılı Aşığı Şenlik və bir müddət Naxçıvanda yaşamış Aşığı Cəlil barədə məlumat vermişlər.

M. İsayevin Şərr-Dərələyəz, Göyçə, Zəngəzur, Gədəbəy, Tovuz aşığıları ilə yaxın sənət əlaqələri var idi. O, Tovuz aşığılarından Aşığı Əkbər, Aşığı İmran, Aşığı Əli(Ə. Quliyev), Dərələyəzdən Aşığı Mirzəli, Tərtərin Səhləbad kəndində yaşamış şair-aşığı Mehdi Mehdiyevlə (Aşığı Fətullanın bacısı oğlu) əlaqələr saxlayırdı.

M. İsayev istiqanlı və qonaqpərvər insan idi. Özündən əvvəl ata-babaları arasında olmuş dostluq, qohumluq münasibətlərini də gözləyirdi.

Rayon, şəhər, muxtar respublika səviyyələrində mədəniyyətlə bağlı keçirilən dövlət tədbirlərində fəal iştirak edirdi. Təcrübəli mədəniyyət işçisi idi. Babək rayonu, Məzrə kənd mədəniyyət evinin müdiri işləyirdi. Dastanların çoxunu, xüsusən "Abbas-Gülgöz", "Şah İsmayıl", "Tahir-Zöhrə", "Novruz", "İbrahim və Hürnisə"("Aslan şah"), "Valeh və Zərniyar" kimi klassik məhəbbət dastanlarını yaxşı bilirdi. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşığı Valeh, Aşığı Ələsgərin ustadnamələrindən əzbərlər söyləyirdi. Aşığı ədəbiyyatı üzrə mütaliəsi də geniş idi. M. Təhmasib və Ə. Axundov tərəfindən nəşr etdirilmiş "Azərbaycan xalq dastanları"(I-II cildlər, 1960-cı il) və "Azərbaycan məhəbbət dastanları"(I-V cildlər, 1961-64-cü illər) kitablarındakı dastanları bilirdi. Bir dəfə mən Naxçıvanda M. İsayev, Aşığı Bayraməli, Aşığı Hüseyn Arpaçaylı və şəkili Aşığı Elmanın iştirak etdiyi söhbətdə onlardan A. Tufarqanlının "Duman gəl, get bu dağlardan" gəraylısının ikinci bəndinin aşağıdakı şəkildə olduğunu soruşdum:

Haşa, sevdiyim haşa,
Deyilənlər gəldi başa.
Bir yandan özün tut daşa,
Bir yandan el car eyləsin.

M. İsayev bildirdi ki, Şah Abbas bir gün vəzir Allahverdi xandan soruşur ki, məmləkətdə saraydakı qızlardan gözəli varmı? Vəzir Allahverdi xan cavab verir ki, var. Təbriz şəhərində Batmanqılinc Məhəmməd bəyin bacısı Gülgöz Pəri daha gözəldi. Şah Abbas sərkərdəsi Dəli Becana və Sarı Xocaya tapşırıq verir ki, gedib Gülgöz Pərinə saraya gətirsinlər. Dəli Becan karvanla Təbrizə

gəlir, Gülgəz Pərini zorla karvandakı kəcavəyə oturdub İsfahana yola düşür. Aşıq Abbas bunu eşidib sevgilisi Gülgəz Pərini qurtarmaq üçün karvanın arxasınca İsfahana yollanır. Abbas bir neçə dəfə dəvə karvanına çatır və Pərini qurtarmağa çalışır. Dəli Becanın əmrilə karvanı qoruyan adamlar onu qovurlar. Abbasın əl çəkmədiyini görüb onu daşa da basırlar. Deyilənə görə, bu “daşabasma” hadisəsində Gülgəz Pəri də iştirak edir. Abbas bunu görüb hiddətlənir və sizin dediyiniz həmin şeiri Gülgəzə deyir.

Yuxarıdakı şeir bəndi M. İsayevin söylədiyi bu məlumatla çox uzlaşır. O vaxt onun söylədiyi bu epizod diqqətimi çəkdi. Necə ola bilər ki, Gülgəz sevgilisi Abbasa qarşı belə hərəkət etsin? Səbəb nə idi?

Azərbaycan qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının mükəmməl tədqiqatçısı prof. M. Təhmasib yazır ki, məşhur “Abbas-Gülgəz Pəri” dastanının əldə yeddi tam yazılı variantı, bir də müxtəlif illərdə çap edilmiş kitablara daxil edilmiş qoşmaları vardır ki, Hümmət Əlizadə nəşri də bu sonunculardan biridir”(3, s. 263). Qeyd edək ki, folklorçu H. Əlizadənin nəşri 1935-ci ildə çap olunmuş “Aşıqlar” kitabıdır. M. Təhmasib bu kitabda gedən məlumata görə yazır ki, Abbas Gülgəzin dalınca İsfahana gedərkən yolda bir sıra hadisələr baş verir. Onu gah döyür, gah da başını yarırlar. Abbas burada məzlum, sadələvh oğlan, Gülgəz də iradəsiz, bəzən də saray dəbdəbəsinə uyan bir qızıdır. O, yolda Abbası görəndə gah qəbul edir, gah da onu rədd edir(3, s. 264). Bu məlumat onu deməyə əsas verir ki, M. İsayev məşhur “Abbas-Gülgəz Pəri” dastanı ilə yanaşı, dastanın H. Əlizadənin “Aşıqlar” kitabında qısa məlumat verdiyi variantı da bilirdi.

1983-84-cü illərdə Azərbaycan aşıqlarının dördüncü qurultayına hazırlıq görülürdü. O vaxt Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsinin ideoloji şöbəsi və Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi də aşıqları bu qurultaya hazırladırdı. Həmin dövrdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Elm Mərkəzində yenidən yaradılmış “Folklor” qrupu fəaliyyət göstərirdi. Qrupun əməkdaşlarından f.e.n. C. Cəlilov və elmi işçi - mən Yusif Səfərov aşıqları qurultaya hazırlamaq işinə cəlb edilmişdik. Məşqləri C. Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının səhnəsində aparırıdık. Folklor və aşıq sənətinin tədqiqatçısı kimi aşıqlarla işləmək mənim üzərimə düşürdü. Aşıqların çoxu məni tanıyırdı. Bəziləri 1981-84-cü illərdə Naxçıvan televiziya və radiosunda apardığım verilişlərdə iştirak da edirdi.

Aşıqlar qurultayına hazırlıq işinə M. İsayev də cəlb edilmişdi. O, aşıqların çoxunu daha yaxşı tanıyırdı. Kimin yaxşı dastançı, kimin də ifaçı aşıq olduğunu bilirdi. Həmin vaxt Naxçıvan televiziyasında “Dastan axşamı” adlı musiqili-ədəbi verilişlər aparırıdım. Verilişlərdə dastanlardan maraqlı hissələr və bəzi aşıq deyişmələri oxunurdu. Dastan məclislərində Aşıq Həmid, Əli Şəhriyarlı, Hüseyin Arpaçaylı, Aşıq Elman(şəkili), Aşıq Qulu, biçənəkli Aşıq Hidayətdən istifadə edirdik. Bu məclislərdə bəzən M. İsayev mənimlə iştirak edirdi. Bəzi məsələlərdə biz məsləhətləşirdik. Məsələn, aşıq dastan məclisini hansı hava ilə başlayıb, hansı hava ilə sona çatdırır? Sonu faciə ilə bitən dastanların axırı necə tamamlanır? və s.

Məlumdur ki, dastan nəsr və nəzm növbələşməsindən ibarət olur. Bu ənənə əsasən aşıq dastanlarına məxsus bir keyfiyyətdir. M. İsayevin söylədiklərində dastanla bağlı epik və lirik ənənə biri-birini yaxşı tamamlayırdı. Elə bil ki, peşəkar dastançı bir aşığın söhbətini eşidirsən. Onun söhbətində diqqətimi başqa bir mühim cəhət də tez-tez çəkirdi. Aydın ki, aşıq ədəbiyyatı ilk növbədə millidir, dili də türkcədir. “O daşdığı dilin təbiətindən, ruhundan, poetik imkanlarından, metodik harmoniyasından doğan milli ədəbiyyat hadisəsidir”(2, s. 6). M. İsayevin söhbətlərində dastan dilinə, dastan üslubuna yad olan sözlərə təsadüf edilmirdi. Həm də onun dastan dilinə uyğun axıcı danışmaq tərzi var idi. Bu onun klassik dastan üslubunu çox yaxşı mənimsədiyindən irəli gəlirdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, başqa dilləri də bilən aşıqlar (A. Tufarqanlı, X. Qasım, M. Cümə) dastan və aşıq poeziyasının üslubuna xələl gətirən yad təsirlərə, yabani sözlərin işlənməsinə yol verməmişlər. Hətta “yabançı milli kökənə sahib olan yunan-aysor, gürcü, erməni, avar, ləzgi aşıqları öz şeirlərini türkcə düzüb-qoşmuşlar” (2, s. 6).

M. İsayev həm də yaxşı təşkilatçı idi. Muxtar respublika ilə yanaşı, əzəli Azərbaycan torpaqları olan Dərələyəz, Qarakilsə, Qafan bölgələrindən aşıqların Naxçıvanda məşqlərə və

tədbirlərə cəlb edilməsində mədəniyyət nazirliyinə yaxından köməklik edirdi.

M. İsayev 1934-cü ildə Şahbuz rayonunun Zərnətün kəndində anadan olmuşdu. Sonralar Babək rayonunun Məzrə kəndinə köçüb orada yaşayırdı.

Məhəbbət dastanlarının mahir bilicisi, böyük söz ustası Azərbaycan aşıqlarının 3-cü və 4-cü qurultaylarına nümayəndə də seçilmişdir(5, s. 57). O, təcrübəli və bacarıqlı mədəniyyət işçisi kimi yaşadığı illərdə aşıq sənətinin təbliğinə də çox çalışmışdı. Dəfələrlə rəhbərlik etdiyi kənd mədəniyyət evində tanınmış aşıqların konsertlərini, saz-söz məclislərini təşkil etmişdir. Haqqında muxtar respublika mətbuatında məqalələr nəşr edilmişdir(4). Yaxşı təşkilatçı və təcrübəli mədəniyyət işçisi kimi 1982-ci ildə Naxçıvan Vilayət Həmkarlar İttifaqı Şurasının, 1983, 1987-ci illərdə Naxçıvan MR Mədəniyyət Nazirliyinin “Diplom”larına, “Fəxri Fərman”larına layiq görülmüşdür(5, s. 57-58) .

Ucaboy, yaraşlıq, gözəl simalı bu insan sözün əsil mənasında el sənətinin, qiymətli dastan xəzinəmizin vurğunu və təəssübkeşi idi. O, dəyərli və mənalı bir ömür yaşamış, 1996-cı ildə Məzrə kəndində dünyasını dəyişmişdir.

Mənim və yüzlərlə sənətsevərin, mədəniyyət işçilərinin, dost-tanışın, qohum-əqrəbanın qəlbində, xatirələrində bu əziz insan həmişə əbədi yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Ön söz. Dastanlar. Bakı, 1987
2. Qasımlı M. Aşıq ədəbiyyatının milli xüsusiyyətləri. “Folklor və etnoqrafiya” beynəlxalq elmi jurn., Bakı, 2017, № 03-04
3. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları(orta əsrlər). Bakı, 1972
4. Musayev Y. Elə bağlı sənətkar. “Sovet Naxçıvanı” qəz., 1984, 17 mart
5. Səfərov Y. Əsərləri, II c. Naxçıvan aşıq mühiti. Naxçıvan, 2017

SUMMARY

Yusif Safarov

A SKILLED EXPERT OF EPICS

The article indicates that such Turkic heroic epics as “Oguz Hagan”, “Ergenekon”, “Resettlement”, “Kitabi-Dede Gorgud”, “Alpamysh”, “Manas”, “Koroglu” occupy a special place in the treasury of culture of the peoples of the world. In addition to the Ozan-ashug masters, who historically deeply knew these famous monuments of heroism, there were also connoisseurs of epics, connoisseurs of songs and words, who loved and knew them by heart. One of them was Misirkhan Isayev, who lived in the XX century in Nakhchivan, in the village of Mazra.

M. Isaev was a skilled connoisseur and propagandist of classical love epics, the art of sentimental words. He was deeply familiar with the structure of epics, their traditions, colloquial and stylistic style. Along with the Nakhchivan Ashug environment, he had strong comradeship, friendly and artistic ties with ashugs from Daralayaz, Goicha, Tovuz-Gazakh-Gedabek, Zangezur. The master expert recited classical love epics such as “Abbas-Gulgaz”, “Shah Ismail”, “Tahir-Zohra”, “Novruz”, “Aslan Shah”, “Valeh and Zerniyar”, as well as poems and sayings of such outstanding masters as Kurbanı, Abbas Tufarganlı, Hasan Gasim, Ashug Valeh, Ululu Karim, Shamkir Ashug Huseyn, Ashug Alesker.

The article also notes that M. Isaev was he who provided M. Tahmasib, a well-known folklorist in Nakhchivan, with interesting information about Ashug Shenlik, Ashug Jalil, and also had close ties with Professor Yu. Safarov, the author of this article, an experienced cultural worker and master of fame. He took an active part in state events at the republican, city, and district levels, and was elected a delegate to the 3rd and 4th congresses of the ashugs of Azerbaijan. Valuable articles

have been published about him in the press. A good organizer, a cultural worker, a connoisseur of literature and a propagandist was awarded medals, repeatedly diplomas and "certificates of honor".

Keywords: epic, epic connoisseur, Ashug poems, proverb, tradition

РЕЗЮМЕ

Юсиф Сафаров

ИСКУСНЫЙ ЗНАТОК БЫЛИН

В статье указывается, что в сокровищнице культуры народов мира особое место занимают такие тюркские героические эпосы, как “Огуз Хаган”, “Ергенекон”, “Переселение”, “Китаби-Деде Горгуд”, “Алпамыш”, “Манас”, “Короглу”. Кроме мастеров-Озан-ашугов, исторически глубоко знавших эти знаменитые памятники героизма, были и ценители дастанов, знатоки песен и слов, любившие и знающие их наизусть. Одним из них был Мисирхан Исаев, живший в XX веке в Нахчыване, в селе Мазра.

М. Исаев был искусным знатоком и пропагандистом классических любовных былин, искусства сентиментального слова. Он был глубоко знаком со структурой эпосов, их традициями, разговорным и стилевым стилем. Наряду с Нахчыванской ашугской средой у него были прочные товарищеские, дружеские и искусные связи с ашугами из Даралаяза, Гейчи, Товуза-Газаха-Гедабека, Зангезура. Мастер-знаток высказывал наизусть классические любовные эпосы, такие как «Аббас-Гюльгаз», «Шах Исмаил», «Тахир-Зохра», «Новруз», «Аслан Шах», «Валех и Зернияр», а так же стихи и высказывания таких выдающихся мастеров, как Курбани, Аббас Туфарганлы, Хасан Гасым, Ашуг Валех, Улулу Карим, Шамкирский Ашуг Гусейн, Ашуг Алескер.

В статье также отмечается, что М. Исаев в свое время предоставил известному в Нахчыване ученому-фольклористу М. Тахмасибу интересную информацию об Ашуге Шенлике, Ашуге Джалиле, а так же имел тесные связи с профессором Ю. Сафаровым, автором этой статьи, который также был опытным культурным работником и мастером слава. Принимал активное участие в государственных мероприятиях республиканского, городского, районного уровней, был избран делегатом на 3-й, 4-й съезды ашугов Азербайджана. О нем были опубликованы ценные статьи в прессе. Хороший организатор, культурный работник, знаток словесности и пропагандист был награжден медалями, неоднократно дипломами и “почетными грамотами”.

Ключевые слова: эпос, знаток эпоса, ашугские стихи, поговорка, традиция

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

YASƏMƏN İSMAYILOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 02

MÜASİR KİTABXANAŞÜNASLIQDA MÜTALİƏNİN YENİ TƏZAHÜRLƏRİ

Müasir dövrdə mütaliənin yeni forma və təzahürünü araşdırarkən məlum həqiqətdir ki, insan təfəkkürünün tam qidalandırmaq, istənilən anlayışı bütün təfəsilatı ilə dərk etməyə kömək göstərmək baxımından heç bir köməkçi vasitə mütaliəni əvəz etmir. Çünki, mütaliə hər hansı məndə verilmiş məlumatı əxz etməyə yönəlmiş kommunikasiya - əlaqə fəaliyyətidir.

Onu da qeyd edək ki, mütaliə mahiyyətə fərdi psixoloji proses olsa da, cəmiyyətin sosial həyatına, ictimai marağın istiqamətlərinə, mövcud maraqların məhsulu olan yeni ideyaların yayılmasına bütövlükdə hamının malına cəvrlməsinə imkan yaradır. Məhz buna görə də bütün bunları nəzərə alaraq XXI əsri "informasiya əsri" adlandırmışlar. Haliyədə yaşadığımız bu cəmiyyəti isə informasiyalaşdırılmış cəmiyyət adlanır. Bu cəmiyyətin təşkili üçün ilk olaraq kitabxanalardan başlamaq lazımdır. Haliyədə kitabxanalar istər indi, istərsə də keçmiş sovetlər birliyində də informasiyanın ən mühüm vasitəsi kimi formalaşmışdır. Bu cəmiyyətdə elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi onun fəaliyyət sahələrinə tətbiqini tələb edir. Bu mənada da müasir kitabxanalar da informasiya texnologiyaları olmadan inkişaf edə bilməz.

İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə bütün sahələrdə olduğu kimi mütaliə sahəsində uşaqların da mənavi aləminin formalaşmasına, yüksək dəyərlərlə tərbiyə edilməsinə böyük təsir vasitəsidir. Bir sözlə kitabxanalar uşaq mütaliəsinin təşkilat mərkəzidir.

Müasir kitabxanaşünaslığın yeni təzahür forması kimi uşaq mütaliəsinə nəzarət, rəhbərlik etmək və ya istiqamətləndirmək zəruridir.

Açar sözlər: *informasiya, mütaliə, kitabxana, oxucu, kitab, uşaq*

Müasir dövrdə cəmiyyətimizin informallaşmasında, informasiyadan inkişaf resursları kimi istifadə edilməsində kitabxanalarımızın rolu əvəzsizdir. Haliyədə qlobal informasiya məkanında regional informasiya mübadiləsi sisteminin yaradılıb inkişaf etdirilməsində, informasiya bazarının yaradılmasında kitabxanalarımızın yüksək rolu vardır. Bu mənada da dünya alimləri XXI əsri "informasiya əsri" adlandırmışlar. Yaşadığımız bu cəmiyyət isə informasiyalaşdırılmış cəmiyyət adlanır. Bu cəmiyyətdə bir sıra müsbət keyfiyyət göstəriciləri, üstünlükləri, spesifik xüsusiyyətləri vardır ki, məhz bu xüsusiyyətlər onu özündən əvvəlki cəmiyyətdən tamamilə fərqləndirir. Bu spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi təxmini qruplaşdırmaq olar:

- İnfomasiyalaşdırılmış cəmiyyət - yeni tipli cəmiyyətdir. Bu cəmiyyət özündən əvvəlki cəmiyyətlərdən öz texnologiyalarına (xüsusi informasiya texnologiyalarına) görə fərqlənir;

- İnfomasiyalaşdırılmış cəmiyyət - bilik cəmiyyətidir. Bu cəmiyyət hər bir insanın, cəmiyyətin bilik almasını təmin edir, onlara informasiya mənbələrini maneəsiz istifadə etmək imkanını yaradır.

- İnfomasiyalaşdırılmış cəmiyyət-qlobal cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətdə informasiya mübadiləsinin nə vaxtı, nə məkanı, nə də siyasi sərhədləri var.

Sadaladığımız bu xüsusiyyətlər ilk olaraq öz əksini kitabxanalarda təcəssüm etdirir. Çünki, kitabxanalarımız əsrlər boyu zəngin informasiyanı toplayıb cəmiyyətin istifadəsinə vermişlər. Məhz bu kitabxanaların əsaslı iştirakı ilə müasir informasiya cəmiyyətini formalaşdırmaq mümkün olmuşdur. Elə buna görə də müasir kitabxanalarda informasiyanın toplanması, saxlanması və yayılması vasitələrinin təkmləşdirilməsi ilə paralel olaraq informasiyanın axtarışı və informasiyanın

işlənməsi vasitələri də modernləşdirilməlidir. Belə ki, informalaşdırma oxucuların informasiyaya tələbatının operativ və dolğun ödənilməsi üçün , kitabxanaçıların qarşısına qoyulan tələblərə , bütün kitabxana proseslərinə, eyni zamanda xidmət işinin təşkilinə və texnologiyasına köklü dəyişikliklərin edilməsini tələb edir. XXI əsr eyni zamanda mütləhin geniş yayıldığı, kütləvi xarakter daşdığı əsr kimi də formalaşmışdır. Bu dövrdə mütlə cəmiyyətimizin həyatına daxil olmuş və onun formalaşmasında yaxından iştirak edir. Bu mənada da müasir informasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə mütləyə, onun mahiyyətinə, prinsiplərinə, məzmun və quruluşuna cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyatında gedən proses kimi baxılır. Mütlənin fərdi psixoloji proses olmasına baxmayaraq , o xalqın sosial həyatına, mövcud marağın məhsulu olan yeni ideyaların yayılmasına və ictimaiyyətin malına çevrilməsinə imkan yaradır. Müasir in formasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə mütlənin rolu xüsusilə əvəzsizdir. Çünki, cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, elm və texnikada baş verən dəyişiklikləri, bəşəriyyətin əldə etdiyi nailiyyətlərin mahiyyətini dərk edib mənimsəmək üçün mütlə ən ən gözəl vasitədir. Dünyanın qabaqcıl ölkələrində istehsalın yeni-yeni texnika ilə silahlanması, elmi kəşflərin, elmi nəaliyyətlərin yaranması, bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər mütləni obyektiv, sosial zərurətə çevirir. Bütün bunlarla yanaşı mütlə həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin həyatının bütün sahələrinə təsirini göstərir. Məhz buna görə də mütlənin bəşəri problem kimi qiymətləndirmək lazımdır. Dünyada gedən bütün proseslər, cəmiyyətin formalaşması və tərəqqisi mütlənin inkişafının nəticəsidir. Mütlə insan təfəkkürünü zənginləşdirir, düşünmə qabiliyyətini artırır.

Cəmiyyətin informalaşdırılması prosesini yüksək səviyyədə təşkil etmək üçün bu işi ilk olaraq kitabxanalardan başlamaq lazımdır. Bu bir faktdır ki, cəmiyyət informasiyanın ən mühüm vasitəsi olan kitab və kitabxanalarsız keçinə bilməz. Müasir dövrdə kitabxanalar informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin informasiya müəssisəsinin ən mühüm vasitəsidir.

Cəmiyyətdə elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsi onun bütün fəaliyyət sahələrinə tətbiqini tələb edir. Bu baxımdan müasir kitabxanalar da informasiya texnologiyaları olmadan lazımı səviyyədə inkişaf edə bilməz.

İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətdə kitabxanalara yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi onların qarşısına çox geniş imkanlar açır , fondun, informasiya ehtiyatlarının mühafizə edilməsi və xidmət işində, oxucuların tələbatının ödənilməsində yaranan problemləri asanlaşdırmağa, onları həll etməyə imkan verir.

Müasir kitabxanaşünaslığın təzahür forması kimi yeni texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqədar kitabxanalar oxuculara yeni online xidmət növünü təklif edirlər ki, internet bu xidmət növünün həyata keçirilməsində əvəzsiz vasitədir. İnternet həm də kitabxanaların yeni informasiya resursları ilə zənginləşməsinə təmin edir. İnternet və on-line xidməti kitabxanalara imkan verir ki, onların informasiya ehtiyatlarından və məlumat bazalarından ölkədən kənar da istifadə olunsun. Buradan aydın olur ki, informasiyalaşdırılmış cəmiyyətə keçidlə əlaqədar olaraq kitabxanaların əhaliyə xidmət formaları zamanının tələbinə uyğun olaraq dəyişdirilməlidir. Lakin yaxşı olar ki, kitabxanadaxili ənənəvi xidmət üsullarının təkimləşdirilməsinə daha çox üstünlük verilsin. Xüsusilə, bu məsələyə məktəb və uşaq kitabxanalarında böyük diqqət yetirilməlidir. Çünki uşaq kitabxanalarında texnologiyaların və xidmət işinin tamamilə dəyişdirilməsi yeni müsbət nəticələrin alınmasına deyil, əksinə, bir sıra neqativ halların ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Bu neqativ hallar ilk növbədə öz əksini uşaq mütləsinin təşkilində göstərir. Bu mənada da uşaq mütləsi bir çox problemlərlə üzləşir. Bu problemlər aşağıdakılardır:

1. Mütlə böhranı – bu zaman elektiron sənəd daşıyıcıları uşaqların tərbiyə sistemini əhatə edə bilmir. Mütlə prosesi pozulur, uşaqların tələbatı bəsit formada ödənilir. Mütləyə rəhbərlik nəzarətdən çıxır. Elektiron sənəd daşıyıcılarının texnoloji tətbiqi demək olar ki, informativ xarakter daşıyır və qismən mütlə böhranına şərait yaradır.

2. Mütlə azadlığının pozulması – bu proses mütlə üçün zaman və məkan tələbinə uyğun gəlmir. Uşaq tərbiyə sistemi, xidmət işinə differensial yanaşma pozulur, mütləyə meyli olan yeniyetmə istədiyi vaxt və istədiyi yerdə mütlə edə bilmir. Ənənəvi informasiya daşıyıcısı olan

kitab, kitabça istənilən vaxt, istənilən məqamda müəliyə edilə bilər.

3. Müəliyə hüququ – bəllidir ki, elektiron nəşrlər və onların texnologiyası uşaqların informasiya tələbatını tam ödəyə bilmir. Müəliyəyə ehtiyacı olan uşaq oxucusu bu zaman ancaq virtual məkan axtarır bu isə onun müəliyə hüququ ilə uyğun gəlmir. Beləliklə, burada ənənəvi müəliyə sisteminə daha çox ehtiyac duyulur. Çünki, bu uşaqların müəliyə hüququna uyğun gəlir. Onu da qeyd edək ki, uşaq kitabxanalarında ənənəvi xidmətə və müəliyəyə verilən üstünlük İFLA-nın uşaq və məktəb kitabxanaları haqqında manifestində də öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, müəliyə uşaqların mənəvi aləminin formalaşmasına, fəallaşmasına, yüksək mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsinə mühüm təsir göstərən vasitədir. Daha konkret desək, kitabxanalar uşaq müəliyəsinin təşkilatçısıdır.

Müasir kitabxanaşünaslığın yeni təzahür forması kimi kitabxanalara təkcə müxtəlif sənədlərin əldə olunduğu yer kimi deyil, eyni zamanda uşaqların informasiya ilə təmin olunması prosesinin əsas təşkilatçısı kimi də baxılır.

Uşaq kitabxanalarında əyani təbliğatdan da istifadə edilməsi müasir dövrdə xüsusilə aktualıq kəsb edir. Bu iş kitabxanalarda sistemli şəkildə aparılmalıdır. Çünki, sistemli yanaşma əyani təbliğatın tətbiqinin səmərəliliyinin nəzəri əsasını təşkil edir. Uşağa əyani vasitələrlə yanaşmaqla biz onlara olan münasibəti daha səmərəli edirik, onlara bir şəxsiyyət kimi hörmət göstəririk. Nəticədə müəliyə prosesi zamanı oxunan ədəbiyyatın emosional, estetik tərbiyəvi xüsusiyyəti oxucuya daha çox təsir edir. Qeyd edək ki, uşaq kitabxanalarında əyani təbliğatdan istifadə uşaqlarda obrazlı təfəkkürün inkişafına və müəliyə prosesinə estetik yanaşmaya əsaslı təsir göstərir.

Müasir dövrdə əksər uşaqlar virtual vasitələrdən istifadə etməklə informasiya əldə edə bilirlər. Hətta son zamanlar kitabxanalarda kompüter texnologiyasına əsaslanaraq fəaliyyət göstərən şöbələr daha çox üstünlük qazanırlar. Eyni zamanda uşaqlar çap əsərlərinin elektiron versiyasından istifadənin təşkili problemi və bu tipli müəliyə mədəniyyətinin probleminə ehtiyac duyurlar. Bu da zaman və məkan daxilində mütəxəssislərin apardığı xüsusi tədqiqatlarla əlaqədardır. İnformasiya tələbatı nə qədər çox olarsa bu problemlər də öz həllini tez bir vaxtında tapacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A. A. Kitabxanaşünaslığa giriş. Dərslik. 3 hissədə. H. 1-2. B., Bakı Universiteti nəşriyyatı- 2001, - 400 s. H 3 – B.,: BUN
2. Xələfov A. A. İnformasiya cəmiyyəti və kitabxana işi. /Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, - 2004.- N3.- 316-327 s.
3. Xələfov A. A., Əhmədov E. Y. Məktəb kitabxanaları Azərbaycan müstəqilliyi şəraitində/ Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya.- 2004.- N1.s. 3-14
4. Sahib Rzayev. Müəliyənin funksiyaları və insana təsir mexanizmi. /Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya .- 2006.- N3.s. 1-10
5. Bayramov Ə. S.və Əlizadə Ə. Ə. Psixologiya /Ali məktəblər üçün dərslik,- B., 2002,- 624 s.

SUMMARY

Yasaman İsmayilova

NEW MANIFESTATIONS OF READING IN MODERN LIBRARY SCIENCE

When studying new forms and manifestations of reading in the modern era, it is a well-known fact that not any other means replace reading in terms of full nutrition of human thinking, helping to comprehend any concept in all its details. Because reading is a communicative activity aimed at assimilating the information presented in any text.

It should also be noted that, although reading is essentially an individual psychological process, it allows you to orient yourself in the social life of society, in areas of public interest, in spreading

new ideas that are the product of existing interests, in general, for the benefit of all.

That is why, considering all this, the XXI century was called the “information age”. The society in which we live is called an informatized society. For the organization of this society, first of all, it is necessary to start with libraries. Libraries in the state were formed as the most important means of information both now and in the former Soviet Union.

The rapid development of Science and technology in this society requires its application in the fields of activity. In this sense, modern libraries cannot develop without information technologies either.

As in all spheres of an informed society, reading is a means of great influence on the formation of the moral world of children and their upbringing with high values. In a word, libraries are the organizational center of children's reading.

As a new form of manifestation of modern library science, it is necessary to control, guide or direct children's reading.

Key words: *information, reading, library, reader, book, child*

РЕЗЮМЕ

Ясемен Исмаилова

НОВЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ БИБЛИОТЕЧНОМ ИССЛЕДОВАНИИ

При рассмотрении новых форм и проявлений чтения в новое время общеизвестно, что никакая помощь не может заменить чтение с точки зрения полноценного питания человеческого ума и помощи в понимании любого понятия во всех его деталях. Потому что чтение – это коммуникативная деятельность, направленная на усвоение данной информации, в каком-либо тексте.

Следует отметить, что, хотя чтение по своей сути является индивидуально-психологическим процессом, оно позволяет социальной жизни общества, направленности общественного интереса, распространению новых идей, являющихся продуктом существующих интересов, стать достоянием каждого. Вот почему, принимая все это во внимание, они назвали XXI век «веком информации». Общество, в котором мы живем сейчас, называется информированным обществом. Чтобы организовать это общество, необходимо начать с библиотек. Библиотеки сейчас являются важнейшим средством получения информации, как сейчас, так и в бывшем Советском Союзе. Быстрое развитие науки и техники в этом обществе требует их применения в сфере деятельности. В этом смысле современные библиотеки не могут развиваться без информационных технологий.

В информационном обществе, как и во всех сферах, чтение является прекрасным средством воздействия на формирование духовного мира детей и их высокоценностное воспитание. Одним словом, библиотеки являются организационным центром детского чтения.

Как новое проявление современного библиотечного дела необходимо контролировать, руководить или направлять детское чтение.

Ключевые слова: *информация, чтение, библиотека, читатель, книга, ребенок*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

TÜRKAN HƏSƏNZADƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

thasanzade@mail.ru

UOT: 821(091)

VİKTORIYA DÖVRÜ İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA HEKAYƏ JANRININ MEYDANA GƏLMƏSİ

Məqalədə Viktoriya dövrünü səciyyələndirən xüsusiyyətlər nəzərdən keçirilmişdir. Vurğulanmışdır ki, iki yüzdən çox yazıçının yetişdiyi bu əsrdə yazılan əsərlər mövzu rəngarəngliyi və janr müxtəlifliyi ilə seçilir. XIX əsr Viktoriyan dövründə ədəbiyyatın ciddi mənada inkişafının sürətlənməsi, realizm və romantizm cərəyanlarının paralel inkişaf etdirilərək realizm cərəyanının öz yerini romantizmə verməsi, roman janrının xüsusilə inkişaf edərək XIX əsr ədəbiyyatının “roman əsri” dövrü kimi xarakterizə olunması hekayə janrının inkişafına gətirib çıxardı. Hekayə janrının inkişafı Viktoriya dövrünə təsadüf etdiyindən həmin dövrün ictimai, ədəbi, ticarət, məişət prosesləri bilavasitə hekayə nümunələrində özünü göstərmişdir.

Müəllif belə qənaətə gəlmişdir ki, XIX əsrdə inkişaf etməyə başlayan, müasir dövrümüzdə xüsusi populyarlıq qazanan fantastik əsərlərin əsası elə həmin dövrdə yazılmış fantastik hekayə nümunələri ilə qoyulmuşdur.

Açar sözlər: hekayə janrı, Viktoriya dövrü, romantizm, realizm, roman əsri

XIX əsr ingilis ədəbiyyatı deyiləndə ilk ağıla gələn məqam Viktoriya dövrünün əsas ədəbi cərəyanı olan romantizm və ədəbiyyatın bu dövr üçün xarakterik istiqaməti olan roman janrı olur. Təbii ki, bu dövrün ədəbiyyatını yalnız roman yazarlığı ilə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı, çünki Viktoriyan dövrünə məxsus çox qiymətli poeziya nümayəndələri dəyərli əsərlər yaratmış, nasirlər kiçik hekayə, esse, povestlər yazmışlar. Bu baxımdan Viktoriya dövrünü səciyyələndirən xüsusiyyətləri nəzərdən keçirməklə, varmaq istədiyimiz nöqtəyə gələndə kiçik bir xronoloji ardıcılığı izləmək yerinə düşər.

Ədəbiyyatın Viktoriya dövrü təxminən Kraliça Viktoriyanın Böyük Britaniya və onun İmperiyasını idarə etdiyi illərə, yəni 1837-1901-ci illərə təsadüf edir. Bu dövrdə Britaniya əsasən kəndli, kənd təsərrüfatı cəmiyyətindən şəhər, sənaye cəmiyyətinə çevrildi. Dəmir yolları və buxar çap maşını kimi yeni texnologiyalar britaniyalıları həm fiziki, həm də intellektual cəhətdən birləşdirdi. Hal-hazırda bu dövr xalq arasında ilkin, mühafizəkar əxlaqi dəyərlər dövrü kimi tanınsa da, Viktoriyalıları dünyalarını sürətlə dəyişən kimi qəbul etdilər. Dini inanc evangelist və hətta ateist inanclara bölünürdü. İşçi sinfi, qadınlar və rəngli insanlar səs vermək və özlərini idarə etmək hüququ üçün təşviqat aparırdılar. İslahatçılar təhlükəsiz iş yerləri, sanitar islahatlar və universal təhsil üçün mübarizə apardılar. Viktoriya ədəbiyyatı bu dəyərləri, mübahisələri və mədəni qayğıları əks etdirir. Viktoriya ədəbiyyatı XVIII əsr və Romantik dövrdən olduqca əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, çünki o, mütəxəssis və ya elit auditoriyaya yönəlməyib; daha doğrusu, buxar çap maşını mətnlərin istehsalını xeyli ucuzlaşdırdığına və dəmir yollarının mətnləri tez və asanlıqla paylaya bildiyinə görə Viktoriya dövrü yeni janrların yeni kütləvi auditoriyaya müraciət etdiyi bir dövr idi.

Poeziya Viktoriya dövrünün ən məşhur janrlarından biri idi. Romantik şairlər, xüsusən də Viktoriya dövrünün əvvəlində yaşamış və 1850-ci ildə vəfat etmiş Vilyam Vordsvors hörmətlə qarşılanmış və ona geniş şəkildə istinad edilmişdir. Viktoriyalıları öz tamaşaçılarına bir hekayəni izah edən povest poeziyasını sınaqdan keçirdilər, o cümlədən Elizabet Barrett Brovningin “Avrora Leiqh” əsəri 1856-cı ildə şeirlə yazılmış bütöv bir roman idi. Şeir miras və kişi talibini rədd etdikdən sonra

şair kimi karyera axtaran Avrora Leiqhın hekayəsindən bəhs edir və buna görə də qismən Barrett Brövingin dünyada poetik yolunu açmaq üçün öz mübarizəsindən bəhs edir. Kristina Rozettinin “Qoblin bazarı” (1862) kimi, qadının goblinlər tərəfindən satılan gözəl meyvələri yeməyə necə şirnikdirildiyini və xəstələndikdən sonra bacısının onu necə xilas etdiyini izah edən daha qısa povest poeziyası nümunəsi ola bilər.

Viktoriya dövründə romanda müxtəlif realizm növləri üstünlük təşkil etsə də, XVIII əsr qotika ənənəsi, xüsusən Charlotte Brontenin 1847-ci ildə yazdığı Ceyn Eyr əsərində yaşadı. Ceyn Eyr bir çox qotik konvensiyalardan istifadə edir: gənc, saf qadın qəhrəman; sirlərlə dolu pis bir ev; və yaraşıqlı, düşüncəli yaşlı kişi - lakin bütün bunlar Viktoriya çərçivəsi daxilində təsvir edilmişdir. Ceyn Eyr bir tərbiyəçi kimi dünyada özünəməxsus yolunu yaratmalı və eyni zamanda Viktoriya dövrünün gender və sinif konvensiyalarına baxmayaraq, onun üçün doğru olanı izləməlidir.

Ceyn Eyr bəzi qotik məcazlardan istifadə edir, lakin sensasiya fantastikası (onun şübhəli süjetləri oxucularda təhlükəli “sensasiyaları” təlqin etdiyi üçün belə adlandırılmışdır) qotikaya xas olan sürpriz və dəhşəti daha tam əhatə etmişdir. Sensasiya fantastikası adətən kişilərin və ya qadınların saxta nikahlara cəlb olunduğu aldatma və ikiarvadlılığa və bundan daha da pis hallara əsaslanır. Vilki Kollinsin 1859-cu ildə yazdığı, qəribə görünən və müxtəlif nöqtələrdə bir-birini əvəz edən iki qadının hekayəsindən bəhs edən “Ağ paltarlı qadın” əsəri bəlkə də ən məşhur nümunədir. Meri Elizabet Breddonun 1862-cil ildə qələmə aldığı “Xanım Audlinin sirri” əsərində aqlını itirmiş bir qadının ərinin başqa kişi ilə evləndiyini anladıqdan sonra ərini öldürməyə çalışması da Viktoriya dövrü oxucularını şoka salmışdı (6).

Sensasiya fantastikasının məqsədlərindən biri sosial konvensiyalara meydan oxumaqla oxucuları təəccübləndirmək və narahat etmək idi, lakin başqa bir Viktoriya janrı olan melodram populyar dəyərləri dəstəkləyərək populyarlıq qazandı. Melodramlar personajları pis və fəzilətli olanlara kəskin şəkildə ayırır.(4, 123) Onlar fəzilətli personajları vəhşi süjetlərin mövzusunda çevirməklə oxucularda və tamaşaçılarda emosiya yaradırlar. Bunlar dövrün ən məşhur teatr tamaşalarından bəziləri idi. Viktoriya dövrünün mədəni həyatında poeziya və pyeslər mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, bu dövr romanın böyük dövrü kimi tanınır. Romanın hissələrinin müntəzəm olaraq buraxıldığı seriyalı nəşr forması məşğul olan tamaşaçıları həvəsləndirdi. Viktoriya dövrünün kitabları da məşhurdur. Bu, qismən ona görə idi ki, kağız istehsalı və çap texnologiyasındakı təkmilləşdirmələr kitab çapını xeyli ucuzlaşdırdı. Kitabların fərdi olaraq cildlərini (Ceyn Eyr kimi bir kitab “üç cilddən ibarət idi) borc verən kitabxanaların artması da Viktoriya romanlarının böyük uzunluğuna töhfə verdi. Üç cildlik kitabı eyni anda üç oxucu oxuya bilər, bircildliyi isə yalnız bir oxucu oxuya bilərdi. Borc verən kitabxanalar üçmərtəbəli evlərdə daha çox pul qazandı və onların təşviqi bu formanın Viktoriya bazarında üstünlük təşkil etməsinə kömək etdi.

Realist insanların başına gələn real hadisələri realist şəkildə təsvir etməyi qarşısına məqsəd qoyan realizm Viktoriya romanının dominant hekayə tərzidir - lakin onun bir çox variantı var idi:

Satirik realizm. Villiam Meykpiş Tekereyin “Şöhrətpərəstlik sərgisi” əsəri hər bir personajın ən pis keyfiyyətlərini vurğulayan və dünyanın və ya “Şöhrətpərəstlik sərgisi”nin qaranlıq və ədalətsiz bir yer olduğunu düşünən satirik realizmi ən yaxşı nümunə göstərir. Roman xoşbəxtlik tapmaq üçün mübarizə aparan etibarlı və fəzilətli gənc qadın Ameliya Sedleydən fərqli olaraq, ətrafındakıların hamısını manipulyasiya edən (və özü üçün çox yaxşı işlər görən) hiyləgər və əxlaqsız qəhrəman Beki Şarpenin macəralarını izləyir.

Psixoloji realizm. Psixoloji realizm personajların zəngin daxili həyatını – onların düşüncələrini, hissələrini, motivasiyalarını, narahatlıqlarını və s. təsvirini vurğulayır. Məsələn, Corc Eliotun “Middlemarch” əsərində (1871-72) o, kiçik bir əyalət şəhərində bir neçə evliliyin gedişatını təsvir edir. Qəhrəman Doroti Bruk, işində ona kömək etmək ümidi ilə yaşlı alim Casaubon ilə evlənən idealistdir. (5) Lakin o, məyus olur və özünü onun qardaşı oğlu Uill Ladislava cəlb etdiyini görür.

Sosial realizm. Sosial realizm tez-tez karikaturaya məruz qalan insanların zəifliklərinə, eksentrikliklərinə və diqqətəlayiq xüsusiyyətlərinə diqqət yetirir. Çox vaxt komik (bəzən də tragikomik) olan bu xüsusiyyətləri ən yaxşı Çarlz Dikensin əsərlərində göstərmək olar. “Oliver Tvist”

(1837-39) kimi romanlarında Dikensin yetim Oliverin acınacaqlı vəziyyətindən eksentrik bamblerlər tərəfindən idarə olunan ürəksiz bir yetimxananı tənqid etmək üçün istifadə etdiyi romanlarında Dikens həm sosial sistemi tənqid edirdi, həm də yaddaqalan personajların canlı dünyası yaradırdı (3, 173).

Sənaye romanları. İngiltərənin sürətlə sənaye cəmiyyətinə çevrilməsi bəzi yazıçıları fəhlə sinfinin ağır vəziyyətini ifşa edən romanlar yazmağa sövq etdi. Dikensin “Çətin Zamanlar” (1854) əsərində dəyirman işçisi qəhrəmanı Stiven Bləkpul dəyirman işçiləri həmkarlar ittifaqına qoşulmaqdan imtina etdikdən sonra təcridlə üzləşir. Elizabeth Gaskellin “Şimal və Cənub” (1855) əsəri dəyirman işçilərinin vəziyyətini həll etmək üçün İngiltərənin cənubundan şimaldakı sənaye şəhərinə köçmüş Marqaret Heylin nöqtəyi-nəzərindən istifadə edir (3, 178).

Roman və imperiya. Dikens və Qaskell mühüm daxili məsələlərə diqqət yetirərkən, digər yazıçılar diqqətlərini roman və poeziya mövzusu kimi götürdüləri Britaniyanın sürətlə genişlənən imperiyasına yönəldilər. Radyard Kiplinq, gənc Kimin Hindistanda İngilis casusuna çevrildiyi “Kim” (1901) romanı ilə Hindistandakı İngilis hökmranlığını qeyd edirdi. Cozef Konrad dənizçi Marlounun Belçika Konqosundan keçdiyi “Qaranlığın ürəyi” (1899) əsərində imperializmə qarşı daha skeptik mövqe tutdu. Guya Britaniya İmperiyasından çox Belçika haqqında danışsa da, Marlou dəniz yoldaşlarına onun nağılının Britaniyaya da aid olduğunu bildirir (1, 73-74).

Viktoriya dövrünün mədəni həyatında poeziya və pyeslərin mühüm əhəmiyyətinin vurğulanması, bu dövrün roman janrı dövrü kimi səciyyələndirilməsinə baxmayaraq, XVIII əsrdən başlanmış hekayə janrı XIX əsrdə öz inkişaf dövrünü yaşamağa başladı. XVIII əsrdə Daniel Defonun “fakt” və “fantastika” məsələsini kəskin şəkildə qaldırdığı “Bir xanım Vilin peyda olması ilə əsl əlaqə” (1706) əsərinin roman və qısa hekayə arasındakı bir çox ayrı-seçkiliyə nümunə ola bilər. (4, 220) Oliver Qoldsmitin “Əlil əsgər” (1765) əsəri böyük adamın bədbəxtliyindən çox, kiçik insanın “səfalətinə” diqqət yetirir ki, Frank O'Konnorun onu Qoqolun “Palto” hekayəsindəki kimi qısa hekayə üçün xarakterik olan məqam kimi dəyərləndirir. (2, 82-83) İngilis ədəbiyyatında ondan sonra gələn qısa hekayə formasına nəzərəcarpacaq təsir göstərmiş ilk və tək qısa bədii əsər, bəlkə də bütün on doqquzuncu əsr ingilis qısametrajlı bədii ədəbiyyatının tonunu təyin edən əsər Horas Valpolun “Otranto qalası”dır. (2, 125)

Romantikanın əsasında yazılmış hekayələr XIX əsrin ilk onilliklərindən yazılmağa başladı. İki yüzdən çox yazıçının yetişdiyi bu əsrdə yazılan əsərlər mövzu rəngarəngliyi və janr müxtəlifliyi ilə seçilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allen, Walter. The English Novel: A Short Critical History. New York: Dutton, 1954.
2. Bates, H. E. The Modern Short Story, A Critical Survey. London: T. Nelson and Sons, 1941.
3. Dickens's Christmas Books, Christmas Stories, and Other Short Fiction: An Annotated Bibliography. New York and London: Garland, 1985.
4. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası. Tərtibçi O.Heydər. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 400 s.
5. https://www.wiki.az-az.nina.az/%C4%B0ngilis_%C9%99d%C9%99biyyat%C4%B1.html
6. <https://www.bl.uk/romantics-and-victorians/themes/childhood-and-childrens-literature>

SUMMARY

Turkan Hasanzade

**THE EMERGENCE OF THE GENRE OF THE STORY IN ENGLISH
LITERATURE OF THE VICTORIAN ERA**

The article discusses the features that characterize the Victorian era. It was emphasized that the works written in this century, where more than two hundred writers grew up, are distinguished by the variety of themes and genres. The acceleration of the development of literature in the Victorian period in the 19th century, the parallel development of realism and romanticism, the replacement of realism by romanticism, the development of the novel genre and the characterization of nineteenth-century literature as the "Roman age" led to the development of the story genre. Since the development of the story genre dates back to the Victorian era, the social, literary, commercial, and domestic processes of that period were directly reflected in the examples of stories. The author came to the conclusion that the basis of fantastic works, which began to develop in the XIX century and gained special popularity in our time, was laid with examples of fantastic stories written at that time.

Key words: story genre, Victorian era, romanticism, realism, novel age

РЕЗЮМЕ

Тюркан Гасанзаде

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ ЖАНРА РАССКАЗА В ВИКТОРИАНСКОЙ
АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

В статье рассматриваются черты, характеризующие викторианскую эпоху. Подчеркнуто, что произведения, написанные в этом столетии, на которых выросло более двухсот писателей, отличаются разнообразием тем и жанров. Ускорение развития литературы викторианской эпохи в XIX в., параллельное развитие реализма и романтизма, развитие жанра романа привели к развитию жанра рассказа. Поскольку развитие жанра рассказа восходит к викторианскому периоду, социальные, литературные, коммерческие и бытовые процессы того периода нашли прямое отражение в примерах рассказов.

Автор пришел к выводу, что основу фантастических произведений, которые начали развиваться в XIX веке и приобрели особую популярность в наше время, заложили образцы фантастических рассказов, написанных в то время.

Ключевые слова: жанр рассказа, викторианская эпоха, романтизм, реализм, эпоха романа.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

SEVİNC ƏZİZ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sevincaziz92@gmail.com

UOT: 82-4

**C.OSTİN YARADICILIĞINDA EPİSTOLYAR ROMAN JANRI
("LEDİ SYUZAN" ROMANI ƏSASINDA)**

XVIII əsr ingilis epistolyar janrına öz dəsti-xətini gətirən Ceyn Ostin səlafi Samuel Riçardsondan fərqli olaraq, bu janrdakı "təmiz" təhkiyə strukturunu dəyişməyə nail oldu. O, epistolyar janrı mövcud sosial quruluşun dağılması ilə bağlı ortaya çıxan problemlərin təsvirində uyğun görmürdü. Məhz bu səbəbdən epistolyar janrdakı yazdığı "Ledi Suzan" romanındakı məktublar müəllifin dilmancı kimi çıxış edir. Yazıçı bu əsərində yaşadığı cəmiyyəti araşdırmağa imkan verən təhkiyə strategiyasından istifadə edərək cəmiyyətdəki problemlərdən, ailədaxili tənəzzüldən, sosial və ictimai böhrana səbəb olan insanlararası münasibətlərdən bəhs edir. Əsərdəki məktub müəllifləri özləri də bilmədən yazdıqları məktublarda məlumatlar ötürür, harada olduqlarını, nə baş verdiyini danışirlar. Bu şəkildə yazıçı məktub müəlliflərinin gerçək üzünü göstərməyə, özlərini ifadə edərkən təsadüfən sirləri açmağa şərait yaradır. Beləliklə, C.Ostin qəhrəmanları vasitəsilə viktorian cəmiyyətinin məddahlıq, yaltaqlıq, ikiüzlülük qarşısındakı ifrat kövrəkliyini, işbazların isə yüksək səlahiyyət sahibi olduğunu göstərir.

Açar sözlər: C.Ostin, "Ledi Syuzan", epistolyar roman, təhkiyə strategiyası

Ceyn Ostinin yaradıcılığa başladığı dövrdə epistolyar janrdan istifadə etdiyi məlumdur. Görünür, bu həm də onunla bağlıdır ki, məktub şəklində yazılan romanlar o dövrün ədəbiyyatında aparıcı janr idi. Amma Ceyn Ostin epistolyar janra öz dəsti xəttini əlavə edərək "təmiz" təhkiyə strukturuna sevimli yazıçısı Samuel Riçardsondan fərqli olaraq yeni üslub qatdı. O, ingilis burjua cəmiyyətində hökm sürən eybəcərlikləri tək məktub şəklində verməyin düzgün olmadığını dərk edirdi. Bu səbəbdən mövcud təhkiyədə həyatın sosial və ailədaxili problemlərinin epistolyar janrla bir araya sığmadığını görürdü. Epistolyar roman müəlliflərindən olan S.Riçardson belə hesab edir ki, insanın təbiəti və onun sosial nizamı mahiyyət etibarilə eynidir, ona görə də özünü müəyyən sənəd kimi təsdiqləyir (9). C.Ostin isə epistolyar janrı mövcud sosial quruluşun dağılması ilə bağlı ortaya çıxan mövzuların əksində uyğun görmürdü. Elə bu səbəbdən o, 1797-ci ildən etibarən XVIII əsrin "təmiz" təhkiyəsi olan epistolyar janrdan uzaqlaşır. Lakin bu uzaqlaşmaya – 90-cı illərə qədər bu janrdakı əsərlər yazır. Hər bir əsərində yazıçı sosial qaydaların böhranından söz açır, müəllif səsi ilə XVIII əsrin zəifləmiş ictimai fikrini ifadə edir. Onun epistolyar janrdakı yazdığı əsərləri sırasında "Ledi Suzan"(Ledy Syusan), "Elinor və Marianna" (Elinor and Marianna) və "Sevgi və dostluq" (Love and Freindship) romanlarındakı hadisələr məktublarla əks edilir, müəllif dilmancı kimi görünür (5, s.48). Lakin yazıçı tədricən "təmiz" məktub strukturundan imtina edərək, nizamı sarsılmış bir cəmiyyəti araşdırmağa imkan verən təhkiyə strategiyasını gözə alır və sırf məktublarla deyil, romanlara daxil olan məktublarla cəmiyyətdəki problemlərdən, ailədaxili tənəzzüldən, sosial və ictimai böhrana səbəb olan insanlararası münasibətlərdən bəhs edir. Görünür bu səbəbdən "Ledi Syuzan" romanı 1794-cü ildə yazılsa da 1871-ci ilə qədər nəşr edilmir. Epistolyar romanın məhdud cəhətlərindən biri də oxucunun personajların biri-biri ilə hansı şəkildə əlaqədə olduğunu görməməsindən ibarətdir. Oxucu hadisələrin müxtəlif personajlar tərəfindən yozumunu yalnız personajın baxış bucağından öyrənə bilir.

Lakin məktub şəklində yazılan romanların özəllikləri də yox deyildir. Müəllif belə məktubların

məzmunu və üslubu vasitəsilə özünü ifadə edə bilirdi. Düzdür, belə əsərlərin mərkəzində hər şeydən xəbərdar təhkiyəçi obrazı görünür və bu görünməzlik oxucuya müəyyən bir ip ucu da vermir. Oxucu personajların əslində kim olduğunu, hansı baxış bucağının ola biləcəyini və ya nəyə diqqət etməli olduğunu da görmür. Epistolıyər əsər elə qurulur ki, əsərdəki məktub müəllifləri özləri də bilmədən oxucuya hər şeyi söyləyirlər. Onlar məlumatları yazdıqları məktublarda ötürür, harada olduqları, nə baş verdiyi və özlərini necə hiss etdiklərindən bəhs edirlər. Yazıçının özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, məktub müəlliflərinin gerçək üzünü göstərməyə imkan verir, özlərini ifadə edərkən guya təsadüfən sirləri açmalarına şərait yaradır. C.Ostinin epistolıyər romanlarını öyrənən Şon Normandin yazır ki, “o, məktubları əksər müasirlərindən daha yaxşı formada istifadə etmək bacarığına malik idi” (7, s.160). C.Ostin süjeti inkişaf etdirmək və həll etmək üçün personajlar arasında göndərilən məktublardan istifadə edir, beləcə personajın fikirlərini müəllif şərhlərinin müdaxiləsi olmadan diqqətdə saxlayırdı. Beləliklə, oxucu personajlar və hadisələr haqqında öz fikrini formalaşdırırdı. Belə romanlarda dialoq və ya daxili monoloq şəklində yazılmış əsərlərdən fərqli olaraq məktublar romanın strukturunu müəyyən edir və süjetin bu şəkildə inkişafına yol açır, oxucuya personajlar və hadisələr arasında əlaqə yaratmağa imkan verirdi. Epistolıyər janrın C.Ostin yaradıcılığında yerini öyrənən Barbara Bender yazır: “epistolıyər metodun məhdud cəhətləri çox idi, lakin tənqidi və istehzal fıkirləri obyektiv əks etmək baxımından üstünlüyü də var idi. Görünür fikirlərini çatdırmaq üçün yazıçı məktublardan istifadəni ən uyğun forma bilirdi” (3, s.17).

C.Ostinin digər romanları kimi “Ledi Syuzan” da ailə və nikah, insanın cəmiyyətdə yeri, sosial statusu məsələləriylə bağlıdır. C.Ostinin sağlığında İngiltərənin fərdi sosial iqtisadiyyata keçidi ilə əlaqədar olaraq, evlilik qadınlar üçün getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edirdi. Qadınların sosial və iqtisadi azadlığı üçün müstəqil şərait az idi və bu baxımdan əsərin qəhrəmanının sosial status axtarışları üçün törətdiyi “əməllər” başa düşüləndir. Məhz bu səbəbdən ledi Syuzan ailə qurmaq, maddi asılılıqdan qurtulmaq istəyir. Digər tərəfdən XVIII əsr ingilis cəmiyyəti həddindən artıq konservativ qanunlarla idarə olunduğu üçün yüksək zümrədən nəcib davranışlar gözlənilirdi. Cəmiyyətdə hökm sürən problemlər isə açıq şəkildə səslənmirdi. Elə bununla bağlı demək olar ki, yazıçının müəllif strategiyası olan “Ledi Syuzan” romanının epistolıyər strukturu insanların öz həqiqi hissələrini məktublar vasitəsilə paylaşa bildiklərini nümayiş etdirir. Bu vacib müəllif priyomunu vurğulayan ingilis tədqiqatçısı Kristina Stouks yazır: “On doqquzuncu əsrin əvvəllərində ingilis yazıçısı köhnəlmiş epistolıyər formanı yenidən işləyir, personajları və süjeti inkişaf etdirmək üçün birinci şəxs məktublarını üçüncü şəxs hekayələri ilə qarışdırırdı” (10, s.38).

Qərb ədəbiyyatşünaslığında ledi Syuzanı makiavellist (öz məqsədlərinə çatmaq üçün başqalarından istifadə edən – S.Ə.) obraz kimi dəyərləndirir və təhlillər aparırlar. İngilis tədqiqatçısı Ceyms Malvihill “Ledi Syuzan makiavellist personajdır, öz məqsədlərinə çatmaq üçün başqalarını istifadə edən, vicdanı olmayan ədəbi personajdır” (6, s.620) deyir. Cessika L.Hant isə yazır ki, ledi Syuzan “Viktoriya dövrünün sosial imtiyazlarını güclü şəkildə başa düşən qadın kimi başqalarına istifadə obyekt kimi baxır və onlardan məqsədinə çatmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edir”(4). Tədqiqatçı obrazın özəlliyini tamamilə doğru qeyd edir və biz onu da əlavə edə bilərik ki, ledi Syuzan qadın gözəlliyindən də yetərincə istifadə edə bilirdi. Bu özəllik C.Ostin dövrü üçün yeni qadın obrazı kimi önə çıxmışdır. Onun xarici görünüşünün özəlliyi əsərin digər personajları tərəfindən dəfələrlə vurğulanırdı, hətta onu sevməyən miss Vernon da bu fikri təsdiqləyirdi. Ledi Syuzanın xarakterik xüsusiyyəti onun maddi durumuyla bağlı narahatlığındadır. Onu bir ana kimi heç vaxt qızı maraqlandırmır, yeri gələndə öz mənafeyi üçün ondan da istifadə etməkdən çəkinmir: “O, pis qızıdır və onun xeyrinə deyəcək heç nəyim yoxdur” (1, s.4). Anası onun yaşında qızların fransız, italyan, alman dillərini öyrənmələrini böyük nailiyyət hesab etmir. Ledi Syuzan istəyir ki, qızı varlı insanla ailə qursun və beləcə həm onu, həm də özünü sosial problemlərdən qurtarsın: “Mən belə hesab edirəm ki, fransız, italyan, alman dillərini öyrənmək vaxt itkisidir. Təbii ki, belə biliklər qadına şərəf gətirər, lakin onun siyahısına bir sevgili belə əlavə etməyəcək. Nə də olsa ədəb-ərkanlı, yaraşlıq görünmək daha önəmlidir” (1, s.5).

Yazıçı ledi Syuzan vasitəsilə viktorian cəmiyyətinin məddahlıq, yaltaqlıq, ikiüzlülük

qarşısındakı kövrəkliyini, işbazların isə cəmiyyətinin idarəsinə yüksək səlahiyyət sahibi olduğunu göstərir. Ledi Syuzanın xarakteri, davranışları və insani keyfiyyətləri məktublar vasitəsilə personajların dilindən səslənir.

Romandakı əksər məktublar onun özü, rəfiqəsi və missis Vernonun ailəsi tərəfindən yazılıb. Görünən odur ki, baş qəhrəmanın həqiqi düşüncələri və hissləri cəmiyyətdəki davranışları ilə üst-üstə düşür. Yazıçı onu makiavellist fiqur kimi təsvir edir. Ledi Syuzan insanlardan istifadə etməyi sevir və onları öz məqsədlərinə uyğun "sərf" edir. Görünür, yazıçı riyakar insanların öz məqsədlərinə çatmaq üçün sosial problemləri rəhbər tutaraq istəklərini yerinə yetirməsini göstərməklə ikiüzlü cəmiyyətdə hökm sürən reallığın parodiyasını yaratmağa çalışır.

Burada bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, C.Ostin romanının janr strukturu müəllifin "dilmancı" kimi çıxış edir və ingilis cəmiyyətində hökm sürən problemlərin açılmasına xidmət edir. Bu həmçinin onunla bağlıdır ki, yazıçının yaşadığı dövrdə mövcud cəmiyyət qaydaları insanların açıq şəkildə öz fikirlərini səsləndirməsinə imkan vermirdi. Viktoriya cəmiyyəti ikiüzlülüüyü və maddi rifahı göstərməsi ilə seçilən bir yer idi. Bu cəmiyyətdə yaşayan insanlar düşüncələrini açıq söyləyə bilmirdi və bu səbəbdən məktublar müəllif tərəfindən personajların əsl üzünü göstərməyin bir yolu kimi seçilmişdir. C.Ostin belə cəmiyyətdə mövcud olan riyakarlığın, yalanın labüdlüyünü şərh edir və yeri gələndə ona gülür. Hətta romanın sevimli personajları da bəzən gerçək görünümlər. Bu o deməkdir ki, riyakar cəmiyyətə dəyər verən bir toplumda heç kim səmimi ola bilməz.

Qırx bir məktubdan ibarət olan roman bütünlükdə ingilis cəmiyyətində mövcud olan eybəcərliyin, yalan və riyakarlığın parodiyasıdır. "İkiüzlü və məkrli Ledi Syuzan, dünyanın ona olan nifrətinə baxmayaraq, intriqalar qurur..." (1, s.12) və ya məktublardan birində "İki kişinin eyni vaxtda və bu dərəcədə ona aldanması çətin ki tapılar" (1, s.15) ifadəsi baş qəhrəmanın xarakterik xüsusiyyəti kimi göstərilir. Ian Uatt yazıçının məktublardan istifadə etməsini "technical genius" adlandırır və qeyd edir ki, o, hər şeydən xəbərdar təhkiyəçidən imtina edərək personajların diliylə danışır və beləcə Riçardson və Fildinq kimi xarakterləri açır: "Əsərdəki personajların mənəvi dünyası ilə yanaşı hadisələrin istehzal təsviri sosial və psixoloji anlamda bir aradadır" (11, s.301).

Əsərdəki hadisələr Vernonların Çörçill malikanəsində baş verir. Məhz bu məkan viktorianlığın ideallaşdırılmış yeri kimi təsvir edilir. Oxucu burada hökm sürən riyakarlığı və yalanı hiss edir. Çörçilldəki kübar cəmiyyətin həyatı yüksək zümrənin arzulanı yerdədir. Ledi Syuzan da məkr və hiylənin köməyi ilə Çörçillə can atır. Viktorian adət-ənənələrinə riayət edən hər bir insan burada mövcud olan uğurlu həyat tərzini müdafiə edir. Ledi Syuzan cəmiyyətə hakim olan əxlaq qaydalarına meydan oxuyur, onu öz istəklərinə uyğun idarə edir. Lakin, hadisələrin inkişafı boyu personajlar arşında yazılan məktublarda onun gerçək üzünü ortaya çıxır. Onun yalan və hiylələri, nikahdan kənar əlaqələri, insanları öz məqsədinə uyğun istifadə etməsi oxucuda ikrah doğurur, tərbiyə romanlarında olduğu kimi personajların çoxu onu əxlaq dərslərinə çəkir. Yazıçı missis Vernonun köməyiylə ağılın, sədaqətin və mədəniyyətin səsinə ucaldır və bu səbəbdən onun vasitəsilə ledi Syuzanın davranışlarını ifşa edir. O, qadın intuisiyası ilə ledi Syuzanın əsl mahiyyətini açmağa qadirdir, baxmayaraq ki, bir çox personajlar onu yaxından tanıya bilmirlər. C.Ostin öz personajlarının emosional və psixi vəziyyətini ustalıqla çatdırır, əxlaqi problemlərə daha çox yer ayırır. O, ailə və nikahın sosial tərəflərini, qadının cəmiyyətdə rolunu önə çəkir, eyni zamanda, epistoliar formadan istifadə edərək insanların davranışlarına, düşüncələrinə daha çox yer verir və beləcə, realist roman formasına keçid edir.

Yeni qadın tipini yaradan yazıçı onun tək-cə hisslərini sərbəst ifadə etmək hüququnu qabartmır, həm də düşünmək qabiliyyətini önə çəkir. Başqa sözlə, ağıllı, düşünülmüş davranışlarla qadının öz həyatını qura bilmək bacarığını göstərir. Bu həmçinin, yazıçının "Ledi Syuzan" romanını Riçardson və Smolettin epistoliar romanlarından fərqli olaraq yeni üslubi priyomu kimi səciyyələndirir. Ədəbi tənqiddə C.Ostin və Riçardsonun yaradıcılığı arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənən tənqidçilər bir qayda olaraq bu oxşarlığı hər iki yazıçı arasında dialoq kimi nəzərdən keçirmişlər (12, s.5). Görünür belə yanaşma ilə tədqiqatçı epistoliar janrın hələ də hakim mövqedə olmasını vurğulamağa çalışmışdır. Lakin biz bu fikrin üzərində qalırıq ki, C.Ostin dövrün epistoliar janrına yeni üslubi yanaşmaları da əlavə edə bilmiş, bununla özünün yeni yazı üslubunu yaratmışdır.

Ledi Syuzan Viktoriya dövrünün tipik qadın obrazlarından fərqli olaraq praqmatikdir və o, qızının onun icazəsi olmadan aşiq olmasından, oğlanın bunu bilməsindən dəhşətə gəlir. Rəfiqəsinə yazdığı məktubda qızının hisslərini axmaqlıq adlandırır və zadəgan Recinald de Korsinin bundan xəbər tutmasını qadın üçün ən böyük qəbahət hesab edir: “Mən indiyədək bu yaşda qızın hər kəsin gülüş hədəfinə çevrilməsini görməmişəm. Qızının hissləri həddindən artıq açıq-saçıqdır və o, hisslərini məsumcasına bürüzə verir. Qeyri-ixtiyari onun güllünc görünəcəyindən və kişilərin ona xor baxacağından qorxuram” (1, s.16).

Epistolyar janrdə tətbiq edilən məhdud bədii vasitələrə baxmayaraq, C.Ostin kifayət qədər mürəkkəb obrazlar yaradır və öz personajlarının daxili aləmini adi həyat şəraitində əks etdirə bilirdi. Yazıçı bütün münasibətlərdə maddiyyat uaman ledi Syuzanı eqoist qadın kimi göstərsə də, onun cəlbedici və gözəl olduğunu da dəfələrlə vurğulayır. Onu gözəl qadın olması ilə yanaşı həm də ağıllı və hazırcavab qadın kimi də təqdim edir.

Hesablanmış evlilik mövzusu bütün roman boyu qadın personajlarının problemləri kimi diqqətdə saxlanılır. Viktoriya dövrünün qaydalarına görə peşəsinin və vərəsəlik hüququnun olmaması səbəbindən qadınlar ümidlərini evliliyə bağlayırdılar. Ledi Syuzan da zəngin olmaq üçün əlindən gələni edərək varlı insanla ailə qurmaq arzusundadır. Bu səbəbdən ser Ceyms Martin və cənab Recinald de Korsin rahat və zəngin yaşamaq istəyən Ledi Syuzanın qurbanına çevrilirlər. Əsərin sonunda ledi Syuzan ser Martinə ərə gedir, lakin bu evliliyə qədər qızını qaynı mister Vernonun malikanəsində yaşamağa məcbur edir. Diqqətli oxucu onun bu hərəkətinin ardında maddiyyat arxasınca qaçan ananın, eyni zamanda, rəhmsiz biri olduğunu görür. Ledi Syuzan bütün əsər boyu qızı ilə mübahisələr edir, onun ağılsız və bacarıqsız olduğunu söyləyir. Hər görüşündə isə ona zəngin insanla ailə qurmağı təklif edir və yox cavabında qəzəbini gizlətmir. C.Ostinin romanını təhlilə çəkən Patrisiya Speks yazır ki, “bu, ana üçün “kədərli” bir sonudur. Syuzanın evlilik tələbi sosial ehtiyaclar haqqında acı bir işarədir”(7). Həqiqətən, Viktoriya dövrünün qadını üçün ailə həyatı eyni zamanda sosial asılılıqdan qurtulmaq idi və C.Ostinin qəhrəmanı da zəngin insanla nikahı maddi rifah və qurtuluş hesab edirdi.

Əsərdəki hər bir qəhrəman öz məqsədinə çatmaq üçün şayiələri və yalanları dağıtmaq istəyir. Ledi Syuzan davranışlarında özünə bəraət qazandırır və hamı kimi yaxşı yaşamaq istəyini səsləndirir. Missis Vernon isə ledi Syuzanı ifşa etmək istəyir və qardaşının ondan xoşlanmasını ailəsinin faciəsi kimi qəbul edir: “Ledi Syuzan iki həftə ərzində qardaşımı özünə məftun edə bildi... Bu qadının hiylələri məni çox incidir. Onun əməllərindən xəbərdar olan Recinalda nə oldu ki, bu qədər ona inandı...”(1, s.6). Ledi Syuzan öz istəklərini yerinə yetirmək üçün Recinaldı əldə etmək və beləcə maliyyə dəstəyi qazanmaq, gələcəyini təmin etmək istəyir. Göründüyü kimi əsərdəki reallıq Viktoriya dövrünün sosial problemləri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Müəllifin təhkiyə strategiyası olan məktublar da bu reallığı dövrünün gerçəkliyi ilə əks edir. Elə bu səbəbdən məktublar mətnaltında gizlənən yalanlarla kodlanır.

Misilsiz gözəlliyi ilə öyünən, lakin göründüyü kimi olmayan ledi Syuzan ilk dəfə Recinald de Korsi ilə tanış olanda öz şikarını tapır. Lakin missis Vernon onun həddindən artıq hiyləgər olduğunu bilir və hər fürsətdə qardaşını ondan çəkindirir. Ata Recinald de Korsi də oğlunu xəbərdar edir və “onun toruna düşməməsini” xahiş edir. “Onun ərinə laqeyd qalmasını, israfçılığını və diqqətsizliyini çox kobud və bədnam hadisələrə səbəb olduğunu” (1, s.28) deyir.

Ledi Syuzanın yeganə həyat amalı və sevinci zəngin yaşamaq və ondan zövq almaqdır. O, mahir bir kələkbaz kimi çevrəsindəki insanları idarə edir və hər zaman özünün haqlı olduğunu sübuta yetirməyə çalışırdı. Oxucu əsərin ilk səhifələrindən hiyləgər qadınla rastlaşdığının fərqi nə varır. Onun məqsədlərinə çatmaq üçün oyun qurduğunu, hər kəsdən istifadə etdiyini görür. Əsər başlayanda Ledi Syuzan yaşayış yerini tərk edib qaynının evinə sığınmağa məcbur olur. Lakin burada da törətdiyi əməllər ifşa olunur. Əsərin sonunda ən yaxın rəfiqəsinə də onunla münasibət qurmasına əngəl olurlar. Onun ağılsız hərəkətləri Conson ailəsində problemlərə səbəb olur. Sonuncu məktubda isə onun ser Martinlə evliliyinin yalnız var-dövlətlə bağlı olduğu vurğulanır. Məktublardan məlum olur ki, eqoist Ledi Syuzanla evlənən ser Martin də onunla eyni xarakterə malikdir. Görünür elə buna görə

müəllif onu ledi Syuzanla “evləndirir” və beləcə, ömürlük həbsə məhkum edir.

Bütün roman boyu yüksək əxlaq və xeyirxahlıq təcəssümü kimi təqdim edilən missis Vernonu başqalarının həyatını idarə etməyə çalışan ledi Syuzana qarşı qoyan müəllif cəmiyyətdə daha səviyyəli qadınlara ehtiyac olduğunu vurğulamağa çalışır və məhz bu obraz vasitəsilə ana, övlad, bacı, həyat yoldaşı nümunəsi yaradır. C.Ostinin yaradıcılığında epistolıy üslubu öyrənən Co Breyin fikrinə görə “epistolıy mənanın açılması Ostin qəhrəmanlarını ən dərin şəxsi mübarizələrə cəlb edir və nəticədə bu oxu səhnələri hər romanda həlledici rol oynayır. Məktublar Ostin üçün təxəyyül oyunlarını təsvir etməyin güclü bir vasitəsi və mürəkkəb üslubi yolların yaradılmasının açarıdır, amma eyni zamanda da müəllif dilmancı kimi əxlaq və mənəviyyatın daşıyıcısıdır” (1, s.134).

ƏDƏBİYYAT

1. Austen J. Lady Susan. Harper Perennial Classics. 2005. 49p.
2. Bray J. The Tensions of Jane Austen's Epistolary Style // Romanticism and the Letter. Palgrave Macmillan. 2020. 133-146p.
3. Bender B.T. Jane Austen's use of the epistolary method. Master's Theses. 1967. 258p.
4. Hunt J.L. Lady Susan: The Coquette, Machiavellian, and Villain of Jane Austen's Novels. <https://jasna.org/publications-2/essay-contest-winning-entries/2020-essay-contest/hunt/>
5. Le Faye D. Jane Austen: The World of Her Novels. London: Frances Lincoln Publishers. 2002. 154p.
6. Mulvihill J. Lady Susan: Jane Austen's Machiavellian Moment // Studies in Romanticism. Johns Hopkins University. Vol. 50, No. 4 (WINTER 2011). 619-637p.
7. Normandin S. Jane Austen's Epistolarity // ANQ: A Quarterly Journal of Short Articles, Notes and Reviews 27 (4), 158-165p.
8. Patricia Meyer Spacks. Female Resources: Epistles, Plot, and Power. <https://jasna.org/persuasions/printed-/number9/spacks.htm#5>
9. Samuel Richardson. English novelist <https://www.britannica.com/biography-/Samuel-Richardson>
10. Stokes K. Resuscitating the Epistolary Form: The Use of Letters in Jane Austen's Novels and Their Modern Retellings. Penn State:University Libraries. 2021. 105p.
11. Watt İ. The Rise of the Novel. University of California Press. Berkeley and Los Angeles. 1974. 319 p.
12. Тимошенко Ю. В. Литературный диалог Джейн Остен с Сэмюэлем Ричардсоном. Автореферат: Самара. 2013. 18с.

SUMMARY

Sevinj Aziz

EPISTOLARY NOVEL GENRE IN THE WORKS OF JANE AUSTIN (BASED ON THE NOVEL “LADY SUSAN”)

Adding her own line to the English epistolary genre of the eighteenth century, Jane Austen, unlike her predecessor Samuel Richardson, managed to change the structure of the “pure” genre in this genre. She did not see the epistolary genre in the description of the problems that arose in connection with the collapse of the existing social structure. That is why the letters in the novel “Lady Susan” written in the epistolary genre act as the author's interpreter. In this work, the author uses a research strategy that allows to study the society in which lives, and discusses the problems in society, family breakdown, and interpersonal relationships that cause social and public crises. The authors of the letters in the work unknowingly convey information in their letters, talk about where they are and what happened. In this way, the writer was able to show the real faces of the authors of the letter, to reveal the secrets by chance while expressing themselves. Thus, through the heroes of Jane Austin, the author shows how vulnerable Victorian society is in the face of flattery and hypocrisy, and how powerful businessmen are.

Key words: J.Austin, “Lady Susan”, epistolary novel, narrative strategy

РЕЗЮМЕ

Севиндж Азиз

**ЖАНР ЭПИСТОЛЯРНОГО РОМАНА В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖ. ОСТИН
(НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «ЛЕДИ СЬЮЗАН»)**

В XVIII веке Джейн Остин внесла особый вклад в развитие эпистолярного жанра и в отличие от своего предшественника Сэмюэля Ричардсона смогла изменить структуру «чистого» повествования. Она выбрала эпистолярный жанр в качестве самого подходящего для изображения проблем, возникших в результате распада существующего социального строя. Именно по этой причине письма, написанные в эпистолярном романе «Леди Сьюзан», выступают в качестве авторского рупора. Писательница, используя в данном произведении стратегию повествования, служащую пониманию общественного порядка, повествует о проблемах общества, расшатанности семейных уз, взаимоотношениях между людьми, ведущих к социальному и общественному упадку. Авторы писем, сами того не подозревая, выдают определенную информацию, сообщают о том, где они и что происходит. Посредством данных писем Дж. Остин создает условия, благоприятные для понимания истинного лица авторов писем, случайно раскрывающих все тайны. Таким образом, писательница через своих героев показывает свое бессилие перед чрезмерным восхвалением, лестью, двуличием викторианского общества и вместе с тем дельцов, обладающих высокими полномочиями.

Ключевые слова: Дж.Остин, «Леди Сьюзан», эпистолярный роман, нарративная стратегия

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA

SEVİNC ORUCOVA
TÜNZALƏ ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Dövlət Universiteti
s.orucova.71@gmail.com

UOT: 37.03

ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİLİN ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə müasir təhsil islahatları kontekstində şəxsiyyətyönümlü təhsil və onun əhəmiyyətini araşdırılması pedaqoji baxımdan tədqiq edilmişdir. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin əhəmiyyətinin tədqiqinin müasir dövrdə təhsil prosesinin düzgün təşkil olunması baxımından vacibliyi məqalənin ana xəttini təşkil edir. Qeyd edilir ki, müasir dövrdə təhsilin humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, millilik və dünyəvilik, səmərəlilik, fasiləsizlik, varislik və s. kimi prinsiplər əsasında təşkili şəxsiyyətyönümlü istiqamətdə inkişafı tələb edir. Bu baxımdan təhsil prosesi üçün şəxsiyyətyönümlülük prinsipinin əhəmiyyətini araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşuq. Şəxsiyyətyönümlülük bir prinsip kimi təhsil-tərbiyə prosesinin istənilən mərhələsində təhsil alanın fiziki-mənəvi, psixi və ideoloji inkişafına yönəlmişdir. Nəzərdə tutulan humanistlik, demokratiklik, eləcə də digər prinsiplər mahiyyətə şəxsiyyətyönümlü təhsilin tərkib hissələri hesab edilir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil hər şeydən öncə fərdin hərtərəfli gələcək inkişafına istiqamətlənmiş məqsədyönlü addımlar sistemidir. Bu sistemdə fərdin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün onun əxlaqi-mənəvi sferanın, əqli-psixi inkişafının, dünyagörüşünün artırılması özünəməxsus yer tutur. Məqalədə bu məsələ ilə bağlı respublikamızda aparılmış tədqiqatların nəticələri öz əksini tapmışdır. Aparılan araşdırmalar arasında şəxsiyyətyönümlü təhsilin inkişafına dair dəyərli tədqiqatlar aparmış alim, professor İ.H.Cəbrayilov şəxsiyyətyönümlü təhsilin praqdimalarının müəyyənləşdirilməsini əsas amil kimi diqqətə çatdırır.

Açar sözlər: *şəxsiyyətyönümlülük, şəxsiyyətyönümlü təhsil, integrativlik, təhsil, təhsil səviyyəsi*

Müasir dövrdə təhsilin humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, millilik və dünyəvilik, səmərəlilik, fasiləsizlik, varislik və s. kimi prinsiplər əsasında təşkili şəxsiyyətyönümlü istiqamətdə inkişafı tələb edir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil anlayışını açıqlamaq istəsək əslində təhsil prosesinin başdan sona açılması tələb olunur. Lakin biz bu tədqiqat prosesində onun geniş deyil, əsas, dar anlamda hansı mənaya malik olduğunu və təhsil prosesi üçün şəxsiyyətyönümlülük prinsipinin əhəmiyyətini araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Şəxsiyyətyönümlülük bir prinsip kimi təhsil-tərbiyə prosesinin istənilən mərhələsində təhsil alanın fiziki-mənəvi, psixi və ideoloji inkişafına yönəlmişdir. Nəzərdə tutulan humanistlik, demokratiklik, eləcə də digər prinsiplər mahiyyətə şəxsiyyətyönümlü təhsilin tərkib hissələri hesab edilir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil hər şeydən öncə fərdin hərtərəfli gələcək inkişafına istiqamətlənmiş məqsədyönlü addımlar sistemidir. Bu sistemdə fərdin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün onun əxlaqi-mənəvi sferanın, əqli-psixi inkişafının, dünyagörüşünün artırılması özünəməxsus yer tutur.

Respublikamızda şəxsiyyətyönümlü təhsilin mahiyyəti, məqsədi və vəzifələrinə dair xeyli elmi araşdırmalar aparılmışdır. Hesab edirik ki, insan cəmiyyətinin mövcudluğu müddətində araşdırmalar davam edəcək və yeni mahiyyət kəsb edəcək. Aparılan araşdırmalar arasında şəxsiyyətyönümlü təhsilin inkişafına dair dəyərli tədqiqatlar aparmış alim, professor İ.H.Cəbrayilov

şəxsiyyətyönümlü təhsilin praqdimalarının müəyyənləşdirilməsini əsas amil kimi diqqətə çatdırır. O, şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunundan bəhs edərkən şəxsiyyətyönümlülüyün aşağıdakı əsas praqdimalarının müəyyənləşdirilməsi vacibliyini irəli sürmüşdür. Bunlar aşağıdakılardır (1):

1. Təhsil alanlar təlim prosesinin mərkəzinə gətirilir;
2. Təhsil quruculuğunda şəxsiyyətyönümlü təhsilin həyata keçirilməsində insan təbiətinin tamlığı, bütövlüyü nəzərə alınır;
3. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin inkişafetdiriciliyi;
4. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin interaktivliyi;
5. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin fundametallığı;

İ.H.Cəbrayilovun tədqiq etdiyi praqdimalar əsas praqdimalar kimi təhsil prosesində diqqət mərkəzində saxlanılır.

Respublikamızda şəxsiyyətyönümlü kurikulumların hazırlanmasına rəhbərlik edən alimlərimiz A.Əhmədov və Ə. Abbasovun birgə yazdığı “Ümumi təhsildə inteqrasiya: müasir yanaşmalar” adlı məqalədə şəxsiyyətyönümlülüyün inteqrativ xarakterə malik olması xüsusi vurğulanır: “Təhsildə interaktivliyin konseptual yanaşma kimi nəzərə alınması onun şəxsiyyətyönümlü mahiyyət kəsb etməsindən irəli gəlir. Şəxsiyyətyönümlülük isə daha çox inteqrativ bilik və bacarıqlara söykənən dəyərlərin mənimsənilməsini tələb edir ki, buna da yalnız inteqrativ təhsil prosesində nail olmaq mümkündür.” (2).

Bildiyimiz kimi hazırda dünya təhsil siteminin əsas istiqamətini təhsilin humanistləşdirilməsi və humanitarlaşdırılması təşkil edir. Bu da öz növbəsində uğurlu şəxsiyyətyönümlü təhsilin nəticələrinə əsaslanan nailiyyətlərin əldə edilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də şəxsiyyətyönümlü təhsil hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində təhsilin əsas istinad nöqtəsini təşkil edir. Onun əsasında müəllim və şagird arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi, təhsil prosesinin iştirakçılarının bərabər hüquqlara malik olması, şəxsiyyətin fərdiliyi və ictimailiyi, müasir cəmiyyətin və hər bir dövlətin təhsilli insanın qarşısına qoyduğu tələblərə cavab verməsi, eləcə də formalaşdırılan şəxsiyyətin gələcək həyatında müstəqil fəaliyyətə və şəxsi dayanıqlığa malik olması durur.

Beynəlxalq təcrübədən də məlum olduğu kimi şəxsiyyətyönümlü təhsil və təhsil sisteminin qurulmasında ona istinad olunması son dərəcə vacib məsələdir. Mövcud ədəbiyyatda kurikulumlar iki yerə ayrılmışdır: fənn və şəxsiyyətyönümlü kurrikulumlar (3). Adından da göründüyü kimi ikinci qrup kurikulumların tətbiqi məhz şəxsiyyətə yönəlişliyi ilə seçilir. Burada şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması və fasiləsiz təhsili təmin edən əsas həyati bacarıqların reallaşdırılması nəzərdə tutulur. Müasir cəmiyyətin təbii emosional sferası yüksək inkişaf həddinə çatmış, hisslərini idarə edə bilən, müstəqil qərarlar qəbul edə bilən və riski dəyərləndirə bilən, bir sözlə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxslərin formalaşdırılmasıdır. Bu isə ümumtəhsil məktəblərində müxtəlif təhsil səviyyələri üzrə həyata keçirilir. Məlumdur ki, ibtidai təhsil səviyyəsində şəxsiyyətyönümlü təhsilin rolu daha vacibdir. Çünki şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması fərdi xarakterin müəyyənləşməsi gələcək inkişafının konturları məhz bu təhsil səviyyəsində qurulur.

Şəxsiyyətyönümlü təhsil kontekstində pedaqoji prosesin iştirakçılarının münasibətlər sistemi tamamilə fərqlidir. Pedaqoji prosesin əsas tərəfləri olan təhsil alanlarla təhsil verənlər arasında “Subyekt-subyekt” münasibətləri qurulur. Müəllim şagirdlərin uğurlu inkişafını təmin etmək üçün ən optimal təlim texnologiyalarını seçir və yeri gəldikcə onu fərdiləşdirir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil müasir cəmiyyətin tələbinə uyğun tərbiyə edilən şagirdlərdən tələb edir ki, öz təfəkkürünü, düşüncəsini inkişaf etdirdirsin. İbtidai təhsil səviyyəsində bu baxımdan müəllimin üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür.

Qeyd etdiyimiz kimi, ibtidai təhsil səviyyəsində şagirdin şəxsiyyət kimi inkişafının təməli qoyulur. Hər bir müəllim unutmamalıdır ki, şəxsiyyətyönümlü təhsilin əhəmiyyəti hər şeydən öncə təhsil alanların münasibətlər sistemində özünü biruzə verir və bundan sonra əxlaqi, mənəvi, estetik, əqli və psixi sferalar inkişaf etdirilir. Yekun olaraq qeyd edək ki, bütün təhsil səviyyələrində şəxsiyyətyönümlü təhsilin əhəmiyyəti şagirdlər üçün səmimi və sağlam təhsil mühitinin yaradılmasından ibarətdir. O cümlədən şəxsiyyətyönümlü təhsil bilavasitə həyati bacarıq və

vərdişlərə üstünlük verilməsi ilə fərqlənir. Şagirdlərin gələcək həyat fəaliyyətində lazım olacaq praktik bacarıq və vərdişlər tərbiyə edilir, onların əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin formalaşması ön plana çəkilir.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, şəxsiyyətyönümlü təhsilin tətbiqi gənc nəslin şəxsiyyət kimi formalaşmasına zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. A.Əhmədov, Ə.Abbasov. Ümumi təhsildə inteqrasiya: Müasir yanaşmalar. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 10 may 2013.
2. İ.H.Cəbrayilov. Şəxsiyyətyönümlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı: 2011
3. Kurikulum islahatı: Tədqiqatlar, nəticələr/nəşrə haz: Ə.Abbasov. İ.Cavadov. Bakı: 2011

SUMMARY

Sevinj Orujova, Tunzala Aliyeva

THE IMPORTANCE OF PERSONALITY-ORIENTED EDUCATION

The article examines the study of personality-oriented education and its significance in the context of modern educational reforms from a pedagogical point of view. The importance of the study of personality-oriented education in terms of proper organization of the educational process in the modern period forms the core of the article.

It is noted that in the modern period, the organization of education based on such principles as humanism, democracy, equality, nationalism and secularism, efficiency, continuity, succession, etc., requires development in a personality-oriented direction.

In this regard, we have set a goal to study the importance of the principle of personal orientation for the educational process.

Personality-oriented, as a principle, is aimed at the physical-spiritual, mental and ideological development of learners at any stage of the educational process. Humanism, democracy, as well as other principles are considered as components of personality-oriented education.

Personality-oriented education is, first of all, a system of purposeful steps aimed at the comprehensive future development of the individual.

In this system, the purification of the moral-spiritual sphere, mental-psyche development, worldview takes a special place for the formation of an individual as a personality.

The article reflects the results of the researches carried out in our republic on this issue. Among the studies conducted, a scientist who made valuable research on the development of personality-oriented education, professor I.H.Jabrailov identifies the definition of the pragmatics of personality-oriented education.

Key words: *personality-oriented, personality-oriented education, integrativity, education, level of education*

РЕЗЮМЕ

Севиндж Оруджова, Тунзала Алиева

ВАЖНОСТЬ ЛИЧНОСТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматривается личностно-ориентированное образование и его значение в контексте современных образовательных реформ с педагогической точки зрения. Актуальность исследования значения личностно-ориентированного образования с точки зрения правильной организации образовательного процесса в современное время является основной линией статьи. Отмечается, что в Новое время образование базируется на гуманизме, демократии, равенстве, национализме и светскости, эффективности, преемственности и так далее. Организация, основанная на таких принципах, как требует развития личностно-ориентированного направления. В связи с этим мы стремимся исследовать значение принципа личностной направленности для образовательного процесса. Личностная направленность как принцип направлена на физическое, духовно-психическое и мировоззренческое развитие обучающегося на любом этапе образовательного процесса. Предполагаемый гуманизм, демократизм, а также другие принципы являются существенными составляющими личностно-ориентированного образования. Личностно-ориентированное образование – это, прежде всего, система целенаправленных шагов, направленных на всестороннее будущее развитие личности. В этой системе для формирования личности особое место отводится утончению его нравственно-духовной сферы, психическому развитию, мировоззрению. В статье отражены результаты исследований, проведенных в нашей стране по данному вопросу. Среди исследований ученый, профессор Джабраилов И.Х., проведший ценные исследования по развитию личностно-ориентированного образования, обращает внимание на определение принципов личностно-ориентированного образования как ключевого фактора.

***Ключевые слова:** личностная направленность, личностно-ориентированное образование, интегративное, образование, уровень образования*

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

NƏZAKƏT YUSİFOVA

"Naxçıvan" Universiteti

n.yusifova@nu.edu.az

PƏRVANƏ QULİYEVA

quliyevapervane18021987@gmail.com

UOT: 37.01:39

ETNOPEDAQOGİKA ELMİNİN YARANMASINDA ƏLİHEYDƏR HƏŞİMOVUN XİDMƏTLƏRİ

Hər bir xalqın etik, estetik baxışları həm də onun pedaqogikasıdır. Elmi pedaqogikanın yaranması xalq pedaqogikasını meydana bir qədər uzaqlaşdırmış, o, cəmiyyət daxilində yaşasa da, məktəbə, rəsmi təlim-tərbiyə prosesinə daxil olmamışdır. Uzun illərdən bəri etnopedaqoji materiallara qeyri-normal münasibət bəslənilmiş və onlardan tərbiyə prosesində çox nadir hallarda istifadə olunmuşdur. Bu, təkcə Azərbaycana deyil, elmi pedaqogika ilə işləyən bütün xalqlara aiddir. XX əsrin II yarısında xalq pedaqogikası tədqiqat obyektinə kimi aktuallaşdı. Azərbaycanda gənc tədqiqatçı Əliheydər Həşimov bu işin bünövrəsini qoydu. Həmin dövr keçmiş Sovetlər Birliyində xalq pedaqogikasının tədqiqatına başlanılması dövrü idi. 50-ci illərin əvvəllərindən etibarən respublikanın mətbuat orqanlarında xalq pedaqogikası ilə bağlı məqalələr çap olunmağa başladı. Bu məqalələr gənc nəslə xalq ədəbiyyatını öyrənməyə, təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olan hər kəsi problemlə bağlı maraqlandırdı. Bu məqalədə məhz Azərbaycanda etnopedaqogika elminin yaranmasında Əliheydər Həşimovun xidmətlərindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: etnopedaqogika, tərbiyə, şəxsiyyət, etnopedaqoji materiallar, xalq ədəbiyyatı, xalq tərbiyəsi

Tərbiyə sahəsində xalqın əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübə, fikir və ideyaları özündə cəmləşdirən etnopedaqogika elmi pedaqogikanın həm mənbəyi, həm tədqiqat sahəsi, həm də üzvi tərkib hissəsi olduğundan etnopedaqogikanın öyrənilməsi hər zaman aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Etnopedaqogikanın dərin mənimsədikdə elmi - pedaqoji fikrin inkişaf tarixi haqqında dəqiq təsəvvürə yiyələnmək mümkündür və beləliklə kamil adam, yaxşı müəllim və tərbiyəçi olmaq olar. Akademik pedaqogikanın bundan sonrakı inkişafı da xeyli dərəcədə onun məhz etnopedaqogikadakı ən yaxşı təcrübə və ideyalardan yaradıcılıqla bəhrələnmə miqyasından asılı olacaqdır.

Əliheydər Həşimovu ən çox maraqlandıran problem Azərbaycan xalq pedaqogikası ilə bağlı olmuşdur. O, keçmiş SSRİ miqyasında xalq pedaqogikasının ilk və nüfuzlu tədqiqatçılarından biri, respublikamızda isə - birincidir, etnopedaqogikamızın memarıdır. Azərbaycan xalq pedaqogikası sahəsində elmi metodologiyaları mükəmməl işləyən alimdir. Əliheydər müəllimi müasirləri olan digər pedaqoqlardan fərqləndirən əsas cəhət onun xalq pedaqogikası sahəsində dərin araşdırmalar aparmasıdır. Kökləri uzaq keçmişə gedən şifahi xalq ədəbiyyatımızın qaynaqlarından pedaqoji inciləri həssaslıqla, böyük bacarıqla seçib, Azərbaycan xalq pedaqogikası yaratmaqla Əliheydər Həşimov pedaqogika elmində tarixi xidmət göstərmişdir. Onun axtarırlarının kökləri dərinidir.

Ə.Həşimov tədqiqatlarının nəticələrini qələmə alarkən yaşından və məşğuliyyətindən asılı olmayaraq çox geniş auditoriyaya - bütün xalqı nəzərdə tuturdu. O, eyni vaxtda bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir:

a) xalqın pedaqoji fikir və mülahizələrini, təlim və tərbiyə konsepsiyasını tədqiq edib üzə çıxarmaq;

b) müasirlərini xalqın pedaqoji fikir dünyası ilə tanış etmək;

c) xalqın pedaqoji fikir və mülahizələrini şüurlarda yerləşdirmək;

d) böyüməkdə olan nəsli xalqın yeni mütərəqqi ənənələri əsasında tərbiyə etmək üçün müəllimlərə kömək göstərmək.

1953-cü ildən həmin problemlə bağlı axtarışlar aparən Əliheydər müəllim, ilk kitabını («Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər») nəşr etdirdi. Tədqiqat genişləndikcə monoqrafiya, kitab və kitabçalar ərsəyə gəldi. Bir-birinin ardınca «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər», «Azərbaycan xalq pedaqogikasıdan mühazirələr», «Azəri xalq pedaqogikasının ümumi əsasları və xüsusiyyətləri», «Azərbaycan xalq pedaqogikasıdan iki mühazirə», «Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri», «Xalq pedaqogikasında tərbiyənin üsul və vasitələri», «Azərbaycan xalq pedaqogikasının əsasları» (rus dilində), «Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə» və s. adlı monoqrafiya, kitab və kitabçalar nəşr etdirmişdir. Həmin materiallar əsasında o, 1993-cü ildə Fərahim Sadiqovla birlikdə «Azərbaycan xalq pedaqogikası» və «Azərbaycan xalq pedaqogikası antologiyası» adlı kitabları çap etdirmişdir. Onların hər biri pedaqoji işlə məşğul olan şəxslər üçün gərəkli istinad mənbəyinə çevrildi.

«Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə» əsərində istifadə olunmuş xalq hikməti nümunələrinin əksəriyyəti qədim dövrlərin və orta əsrlərin yadigarlarıdır. Ancaq onlar tərbiyəvi mənasını indi də saxlayır və xalqımızın pedaqoji təfəkkürü haqqında dəqiq qənaət yaradır.

Araşdırmalar göstərir ki, mərhum professor tədqiqatlarına zərgər dəqiqliyi ilə yanaşmış, əsərini ünvanladığı auditoriyanın ehtiyaclarını nəzərə almışdır. Məsələn, «Azərbaycan xalq pedaqogikasıdan mühazirələr» əsəri tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nəzərə alsaq ki, əsərin nəşr olunduğu vaxt ali məktəblərimizdə milli pedaqoji fikir axırıncı yerlərdə dayanırdı, onda müəllifin mövqeyini aydın dərk edərək. Əsərin giriş hissəsində oxuyuruq: «Kitabçanın həcmi imkan vermədiyinə görə, biz Azərbaycan xalq pedaqogikasında təlim-tərbiyənin bütün məsələləri üzrə irəli sürülmüş fikirlərin deyil, yalnız əxlaqi tərbiyəyə aid olan fikir və ideyalar üzərində dayanmaqla kifayətlənir və ümid edirik ki, əsərdəki məlumat pedaqogika kursunun bəzi məsələlərini yaxşı başa düşməkdə tələbələrimizə xeyli kömək göstərəcəkdir».

Əsərdə əxlaqın kökləri, yaranma prosesi qısa və aydın şəkildə səciyyələndirilərək onun ibtidai icma quruluşundan, yön götürdüyü və həmin quruluş şəraitində adamların ailəyə, öz-özlərinə, başqalarına olan münasibətlərindən, onların məişətindən, çətinliklərə qarşı birgə mübarizəsindən yaranan bir sıra rəftar qaydaları və adət-ənənələrin tədrisən möhkəmlənib əxlaq normaları şəklini alması əsaslandırılır. Məlumdur ki, əxlaq yaranıb formalaşdığı dövrdən sinfi səciyyə daşımış, cəmiyyətdə hər təbəqənin öz əxlaqı olmuşdur. Bu səbəbdən də ziddiyyətlər, mənafe toqquşmaları həmişə baş vermişdir. Təbii ki, xalq böyüməkdə olan nəsle görə olsun deyə bütün bunları öz təfəkkür süzgəcindən keçirərək bədii söz vasitəsilə münasibət bildirmişdir. Onun yaratdığı müxtəlif janrlı bədii nümunələrdə, bir qayda olaraq, böyük çətinliklərdən sonra haqq nahaqqı üstələnmiş, xeyir şər üzərində qələbə çalmışdır. Bu çox mütərəqqi ideya insani məziyyətlərə, yüksək əxlaqa aparən işıqlı yol və pedaqoji işdir.

Ə.Həşimov xalq pedaqogikasına belə tərif vermişdir: «Xalq pedaqogikası sözün geniş mənasında tərbiyə məsələləri üzrə zəhmətkeş kütlələrin baxış, fikir, ideya, əməli təcrübə, qayda-qanun, adət və ənənələrinin məcmusudur. Onun mövzusu tərbiyədir. Tərbiyənin obyektinə isə yaşından və cinsindən asılı olmayaraq şəxsiyyətdir, insandır» (9, s.12). Verdiyi tərifə uyğun olaraq xalq pedaqogikasını elmi pedaqogikanın mənbələrindən biri kimi səciyyələndirən Ə.Həşimov adı çəkilən əsərində dostluq və qardaşlıq, vətənpərvərlik, mərdlik, əməksevərlik, düzlük, doğruluq, təvazökarlıq vəs. bu kimi əxlaqi keyfiyyətlərə xalqın münasibətini araşdıraraq elmi pedaqogikanın tələblərinə uyğun ümumiləşdirmələr aparmışdır. Yeri gəldikcə şifahi ədəbiyyatdakı yüksək əxlaqi ideyaların bədii ədəbiyyata təsirini də diqqət mərkəzində saxlamış, görkəmli şair, yazıçı və dramaturqlarımızın xalqın söz qaynaqlarından bəhrələndiyini qeyd etmişdir. Dastan və nağıllardakı atalar sözlərini, məsəlləri, konkret ünvanlı aşiq şerindəki fikirləri araşdırıb əxlaq tərbiyəsinin ayrı-ayrı komponentləri ilə əlaqələndirən alim belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, xalqa görə:

- nəcib əxlaqi sifətlərin tərbiyəsi işində tərbiyəçinin rolu böyükdür;

• tərbiyəçi və ya ustad öz təhsili, bacarığı və insanlığı etibarilə tərbiyə edilənlərə nümunə olmalıdır;

• yaşlılarla yanaşı, təcrübəli və təhsilli cavanlar da tərbiyəçi ola bilərlər;

• tərbiyə olunan tərbiyə verənə hörmət etməli, onu dinləməli və söylədiyi fikirlərə müstəqil, fəal və şüurlu münasibət bəsləməyi bacarmalıdır;

• tərbiyə işində nümunədən, nəsihət və göstərişlərdən, əmək prosesindən, yoxlama və imtahanlardan istifadə edilməlidir;

• müsbət əxlaqi sifətlərin aşılınması üçün yeri gələndə qorxu və cəza da tətbiq edilə bilər;

• tərbiyədə həyati tələbatın və əməli fəaliyyətin də rolu böyükdür; insan öz üzərində müstəqil çalışmaq yolu ilə həqiqi həyat yoluna düşə bilər və s.

Azərbaycan xalq pedaqogikasının fundamental tədqiqi Ə.Həşimovun sonrakı tədqiqatları artıq fundamental səciyyə daşıyır. O, xalq pedaqogikasının elmi pedaqogikadan fərqlərini müəyyənləşdirmişdir:

1. Xalq pedaqogikasında elmi pedaqogikadakı sistem yoxdur;

2. O heç bir pedaqoji istilahdan, termindən istifadə etmir, yalnız xalqın tərbiyə sahəsindəki təcrübəsinə əsaslanır;

3. Tarixi qədimdir;

4. Tərbiyəvi ideyaların konkret müəllifi və yarandığı vaxt məlum deyil;

5. O, elmi pedaqogika kimi sinfi səciyyə daşıyır, amma xidmət baxımından əhatə dairəsi daha genişdir;

6. Xalq pedaqogikası elmi pedaqogikanın mənbələrindən biridir. Lakin onun özünün də mənbəyi var. Tərbiyə sahəsində toplanmış təcrübə həmin mənbədir.

Eləcə də «folkloru xalq pedaqogikasının qiymətli yadigarı və milyonların tərbiyə məktəbi kimi» qəbul edərək həm üfüqi, həm də şaquli istiqamətlərdə araşdırmalar aparır. Belə ki, həm ümumpedaqoji problemlər, həm də tərbiyənin ayrı-ayrı komponentləri diqqət mərkəzində dayanır. «Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri», «Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə», «Azərbaycan xalq pedaqogikası» monoqrafiyaları deyilənlərə sübutdur.

Ə.Həşimov elmi sistemi olmayan atalar sözü, məsəllər, bayatı, oxşama, layla, lətifə, nağıl, dastan, aşıq şəri kimi rəngarəng janrlar içərisində səpələnmiş tərbiyəvi ideyaları seçib cəmləyərək elmi pedaqogikanın qəliblərinə uyğun qruplaşdırmış, həmçinin, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərlə və böyüməkdə olan nəslin yaş dövrlərlə bağlı xalqın fikir və müddəalarını üzə çıxarmışdır. Beləliklə, əgər onun tədqiqatlarının istiqamətini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

• şifahi söz xəzinəsinin araşdırılması;

• tədqiqatçıların folkloru və xalq pedaqogikasına dair fikirlərinin öyrənilməsi;

• Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının folklorla əlaqəsi və ondan bəhrələnmə faktının üzə çıxarılması;

• xalqın pedaqoji ideyalarının elmi pedaqogika yönümündən sistemə salınaraq müvafiq bölmələrə ayrılması.

Ə.Həşimov sübut edir ki, xalqın insan şəxsiyyətinin təşəkkülünə təsir göstərən əsas amillərlə bağlı əksər fikirləri elmin müasir nəticələri ilə təsbit olunur. Alimin tədqiqatları sübut edir ki, xalq şəxsiyyətin inkişafında irsiyyətlə bərabər, mühit və tərbiyəni də istisna etməmişdir. Lakin irsiyyətə daha çox önəm vermişdir. Xalqın irsiyyətə üstünlük verməsinin səbəblərini izah edərkən Ə.Həşimov maraqlı bir müqayisə aparır. O, irsi təzahürləri saatın saniyəölçən əqrəbinin, mühit və tərbiyənin təsiri nəticəsində yaranan təzahürləri isə dəqiqə, yaxud saatı göstərən əqrəbin hərəkəti ilə müqayisə edir. Göstərir ki, irsiyyətdən gələn xüsusiyyətlər saniyəölçənin hərəkəti kimi tez nəzərə çarpır. Mühit və tərbiyədən qazanılanlar isə saatı göstərən əqrəb timsalındadır; burada da hərəkət var, amma çətin və gec görünür (2, s.37).

Əliheydər Həşimovun tədqiqatlarında xalqın yaş dövrləri ilə bağlı fikirləri də təhlil olunur. Professor folklor mənbələrini tədqiq edərək insanın dünyaya gəldiyi vaxtdan sona qədər keçdiyi ömür yolunun mərhələlərini xalqın hansı prizmadan gördüyünü dəqiqləşdirmişdir. Xalq tərbiyə işinə hansı

dövrədən başlamağın vacibliyində təcrübədən keçirib dəqiqləşdirmişdir. Uşaq bələkdə olduğu vaxtdan tərbiyə işinə başlamağı hər yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətini nəzərə alaraq pedaqoji yanaşma tərzini seçməyi tövsüyə etmişdir: “Uşaqla beş yaşa qədər şah kimi, beş yaşdan on beş yaşadək nökr kimi, on beş yaşdan sonra dost kimi rəftar et” (3, s. 35).

Professorlar Əliheydər Həşimov və Fərahim Sadıqov xalq pedaqogikasında tərbiyənin məqsədi, vəzifələri və amillərini belə ifadə etmişlər. Məqsəd insanı boya – başa, ərsəyə, kamala çatdırmaqdır, yəni ideal insan yetişdirməkdir. Vəzifəsi onun fiziki inkişafını, sağlamlığını təmin etməkdən, adamı əmək fəaliyyətinə hazırlamaqdan, ona ədəb - ərkan qayda – qanunlarını , mərifət elmini aşılamaqdan və zövqünü inkişaf etdirməkdən ibarətdir, amillər isə özünün bütün cisim və hadisələri ilə birlikdə doğma təbiət, əmək, xalq incəsənəti, canlı söz, məişət qayda-qanunlarıdır (8, s. 23).

Əliheydər Həşimov sübut edir ki, ekoloji, iqtisadi, hüquq tərbiyəsi istilahları elmi pedaqogikaya son onilliklərdə gəlib çıxmışsa, xalq pedaqogikasında onun tarixi çox qədimdir. Elmi pedaqogikada tərbiyənin tərkib hissələri sırasında verilmiş ekoloji tərbiyənin əsas ideyaları, ən vacib istiqamətləri etnopedaqogikaya istinad edilərək sistemə salınmışdır. Əsrlər boyu xalqımız ekoloji tərbiyəyə dair fikirləri, nəsihətləri, tövsiyələri nəsilərdən-nəsilərə ötürərək insanları yaşadıqları mühit üçün cavabdeh olmağa çağırmışlar. Bir pedaqoji anlayış kimi o, akademik pedaqogikaya son illərdə daxil edilmişdir. Lakin ekoloji tərbiyə sahəsinə aid fikirlər ən qədim dövrlərdən mövcuddur. Xalq pedaqogikasının formalaşmasına təsir göstərmiş Zərdüştün “Avesta”sı və Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s) kəlamları da təbiətin saflığını qorumağa, torpağa, suya, meşəyə, heyvanlara, quşlara qayğı göstərməyə çağıran fikirlərlə zəngindir.

Pedaqoji elmlər doktoru, professor R.Ş.Mustafeyevanın təbirincə desək, Əliheydər müəllim əsrlərin qəlbindən qopub gələn bitməz-tükənməz xalq yaradıcılığı, materiallarını, zəhmətkeş kütlələrin tərbiyəvi adət-ənənələrini, etnoqrafik mənbələri təxəyyül süzgecindən keçirib özünə qədər mövcud olmayan Azərbaycan xalq pedaqogikası adlı əbədi yaşayacaq bir məktəb yaratmışdır. Elə bir məktəb ki, onun səsi-sorağı doğma Azərbaycanın hüdudlarını aşıb Rusiya, Ukraniya, Belorusiya, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Litva, Estoniya, ...adlı ərəzilərdə yaşayan insanlara çatsın və rəğbət doğursun?! Samballı tədqiqat saibləri bu nəhəng işin qarşısında heyrətdə qalsılar, müəllifinə səcdə etsinlər, təşəkkürlərini bildirsinlər (9, s.56).

Əliheydər müəllim Azərbaycan qaynaqlarında seçilmiş səciyyəvi faktlar zəminində ilk dəfə belə bir həqiqəti aşkarlamışdır ki;

- indi elmi pedaqogikada olan ideyaların böyük əksəriyyəti xalq pedaqogikasından gəlmədir;
- xalq pedaqogikası elmi pedaqogikanın beşiyi başında duran ulu babası, eyni zamanda qızıl fondu, tədqiqat sahəsi, öyrənmə mənbəyidir;
- şifahi xalq yaradıcılığı kamal dünyası, müdriklik çeşməsi, milyonların ibrət məktəbidir;
- təlim-tərbiyənin idemokratikləşdirmənin, humanistləşdirmənin, məzmunca zənginləşdirmənin və xəlqiləşdirmənin ən mühüm yollarından biri onu xalq pedaqogikası zəminində qurmaqdır;
- xalq pedaqogikasında həm nəzəriyyə, həm də praktika vardır, bu pedaqogikada məsəd də, prinsiplər də, üsullar da vardır (intəhası onları görməyi, seçməyi və yaradıcılıqla tətbiq etməyi bacarmaq lazımdır!);
- xalq ən böyük pedaqoqdur, ən böyük pedaqoqlar da xalq tərbiyəçiləridir və onların irsində xalq müdrikliyi aparıcı komponentdir;
- milli pedaqogikada qiymətli, yaxşı nə varsa, o eyni zamanda ümumbəşəri dəyərdir; ümumbəşəri olan şeydə hökmən milli çalar da olur və ilaxır (7,s.82) .

Professorun gəldiyi bu qəbil nəticələr və ümumən onun əsərləri, xüsusilə xalq pedaqogikası sahəsində apardığı araşdırmaları həm Azərbaycan Respublikasında, həm də keçmiş SSRİ –nin tərkibinə daxil olan bir sıra digər respublikalarda çalışan görkəmli alimlərin, pedaqoqların, çoxsaylı pedaqoji ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş və yüksək qiymətləndirilmişdir. Həmin əsərlərlə tanış olan hər kəs filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi, professor Qulu Xəlilovun aşağıdakı sözlərinin tam haqlı olduğunu bir daha təsdiqləyər: “ Əsl alimin şüurlu həyatı bir qayda olaraq həmişə çox narahat və yaradıcı axtarışda keçib. Belə alim çiyini elə samballı, siqlətli mövzuların altına verir

ki, onun xalq üçün, müasir həyatımız üçün, bu günkü elmimiz üçün olduqca ciddi əhəmiyyəti olur. Bu tipli alimlər bir qəvvəs kimi xalq həyatının, elmin dərinliklərində üzməyi sevirələr və ordan xalqın ictimai-siyasi düşüncəsi, məişəti, psixologiyası, tarixi, etnoqrafiyası, bədii irsi ilə bağlı bütün inciləri seçib qruplaşdırır, ümumiləşdirir, elmi şəkildə tədqiq təhlil edirlər. Mən ədəbi və pedaqoji ictimaiyyətə çoxdan ciddi, prinsipial bir pedaqoq kimi tanınan Əliheydər Həşimovu məhz belə alimlərdən sayır və onun əsərlərini elmimiz üçün, pedaqoji fikrimiz üçün çox qiymətli bir hədiyyə hesab edirəm”.

Ə.Həşimov xalqın şifahi söz xəzinəsini elmi pedaqogikanın meyarları ilə tədqiq etmişdir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, o, elmi pedaqogikanın inkişafında xalq pedaqogikasının müstəsna rolunu üzə çıxarmışdır. Əliheydər müəllim həm də davamçılarını yetişdirmişdir. Bugün Azərbaycanın hər yerində Əliheydər müəllimin tələbələri onun yolunu davam etdirirlər. Böyük həvəslə pedaqogikanı, xüsusilə Azərbaycan xalq pedaqogikası nümunələrini tədris etdiyi tələbələr həm auditriyalarda böyük alimdən öyrəndiklərini, həm də kitablarından öyrəndiklərini öz tələbələrinə mənimsədirlər. Onların sırasında tanınmış elmlər doktoru, professorlar Fərahim Sadıqov, İsmayıl Əliyev, pedaqoji elmlər namizədi; dosentlər İncilab Xəlilov, Ayaz Kazımov, Xumarə Səlimxanova, Zakir Rəsulov, Nübubət Babayeva və başqalarının adlarını çəkmək olar. İndi Əliheydər müəllimin yetirmələrinin də yetirmələri var. Onlarla tədqiqatçı xalqın pedaqoji fikirlərini ən müxtəlif istiqamətlərdə araşdırıb üzə çıxarmaqda və təcrübəyə tətbiq etməkdədir. Demək, Azərbaycan xalq pedaqogikasının tədqiqi məktəbi yaranmışdır; onun banisi mərhum professor Əliheydər Şirin oğlu Həşimovdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Həşimov Ə.Ş. Azəri xalq pedaqogikasının ümumi əsasları və xüsusiyyətləri haqqında. Kirovabad: 1968
2. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: 1970, 256 səh.
3. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər. Bakı: Uşaqgənnəşr, 1958.
4. Həşimov Ə.Ş. Düz sözün kəsəri. Bakı: Azərnəşr, 1966.
5. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasından iki mühazirə. Kirovabad: 1969.
6. Həşimov Ə.Ş. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə. Bakı: 1991, 240 səh.
7. Həşimov Ə.Ş. Xalq pedaqogikasında tərbiyənin üsul və vasitələri. Bakı: Maarif, 1980
8. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası antologiyası. Bakı: Azərbaycan, DPU, 1993.
9. Mustafayeva R. "Əliheydər Şirin oğlu Həşimov (bibliografik göstərici)", Bakı: 1994
10. Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: 2000, 251 səh.

SUMMARY

Nazakat Yusifova, Parvana Kuliyeva

THE MERITS OF ALIKHAIDAR HASHIMOV IN THE CREATION OF ETHNOPEDAGOGICAL SCIENCE

The ethical and aesthetic views of each nation are also its pedagogy. The emergence of scientific pedagogy somewhat pushed folk pedagogy away from the square, although it lived within the framework of society, it was not included in the school, in the process of formal education and upbringing. For many years, an abnormal attitude towards ethnopedagogical materials has been brought up and very rarely they were used in the process of education. This applies not only to Azerbaijan, but also to all peoples engaged in scientific pedagogy.

In the second half of the XX century, folk pedagogy was actualized as an object of research. In Azerbaijan, a young researcher, Aligeydar Hashimov, laid the foundation for this work. This period

was the beginning of the study of folk pedagogy in the former Soviet Union. Since the beginning of the 50s, articles on folk pedagogy have been published in the press of the republic. These articles called on the younger generation to study folk literature, to educate everyone who is engaged in educational work about the problem. This article examines the merits of Alikhaidar Hashimov in the creation of ethnopedagogic science in Azerbaijan.

Key words: *ethnopedagogics, education, personality, ethnopedagogical materials, folk literature, folk education*

РЕЗЮМЕ

Назакат Юсифова, Парвана Кулиева

ЗАСЛУГИ АЛИГЕЙДАРА ГАШИМОВА В СОЗДАНИИ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Этические и эстетические взгляды каждого народа- это есть и его педагогика. Появление научной педагогики несколько оттеснило народную педагогику от площади, она, хотя и жила в рамках общества, но не входила в школу, в процесс формального обучения и воспитания. На протяжении многих лет воспитывалось ненормальное отношение к этнопедагогическим материалам и очень редко они использовались в процессе воспитания. Это касается не только Азербайджана, но и всех народов, занимающихся научной педагогией.

Во второй половине XX века актуализировалась народная педагогика как объект исследования. В Азербайджане молодой исследователь Алигейдар Гашимов заложил фундамент этой работы. Этот период стал началом изучения народной педагогики в бывшем Советском Союзе. С начала 50-х годов в органах печати республики стали печататься статьи о народной педагогике. Эти статьи призывали молодое поколение изучать народную литературу, просвещать о проблеме всех, кто занимается учебно-воспитательной работой. В этой статье исследованы заслуги Алигейдара Гашимова в создании этнопедагогической науки в Азербайджане.

Ключевые слова: *этнопедагогика, воспитание, личность, этнопедагогические материалы, народная литература, народное воспитание*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

SOLMAZ CABBAROVA

scabbarli@yahoo.com

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 373.2

BEŞYAŞLILARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLIĞININ ƏHƏMİYYƏTİ

Məqalədə məktəbəqədər təhsilin məqsədindən, erkən yaş dövründən başlayaraq uşaqların əqli, fiziki və yaradıcı potensialının, mədəni səviyyəsinin, inkişafının, psixoloji dayanıqlığının və sağlamlığının, mühafizəsinin, ətraf aləmə şüurlu münasibətinin və şəxsiyyətinin formalaşdırılmasından bəhs edilmiş, Naxçıvan MR-da yerləşən məktəbəqədər təhsil müəssisələrində və ümumtəhsil məktəblərinin nəzdində beşyaşlıları məktəbə hazırlamaq məqsədi daşıyan qruplarda onların işi ilə bağlı aparılacaq işlərlə tanış olunmuşdur. “Problemlə bağlı bağçada görülən işlər bizi qane edirmi? Bu baxımdan bağçalarda vəziyyət necədir?” kimi suallara cavab tapmaq məqsədi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən bir sıra uşaq bağçalarında müşahidə aparılmış, onların təcrübələri öyrənilib, ümumiləşdirməyə çalışılmışdır. Həmçinin məqalədə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən 10 saylı, 12 saylı, 15 saylı, 6 saylı, 5 saylı uşaq bağçalarında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması üzrə xeyli təcrübə toplamış, beşyaşlıların məktəb təliminə necə hazırlanmalarını öyrənməklə yanaşı, həm də valdeyinlərin tərbiyəçilərlə əməkdaşlığını, yaxud sadəcə olaraq tərbiyəçilərin bu sahədəki işindən nə dərəcədə xəbərdar olduqlarını aşkara çıxarmaq məqsədilə yazılı anket sorğusu təşkil olunmuş, çatışmamazlıqları araşdırmaq və səmərəlilik şərtlərini artırmaq üçün görüləcək işlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: beşyaşlı, məktəbəqədər, məktəbhazırlıq, təlim, valdeyin, müəllim

Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil sisteminin ilk pilləsi kimi məktəbəqədər təhsil dövlətin, cəmiyyətin və fərdin maraqlarını nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf etdirilən ilkin fəaliyyət sahəsidir. Məktəbəqədər dövrdə qoyulmuş təməl uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, sosiallaşmasına, məktəbdəki uğurlu təhsilinə, ictimai həyatda iştirak etməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məktəbəqədər yaş dövrü uşağın fəal sosiallaşması, mədəni vərdisləri mənimsəməsi, mənəvi və estetik hissələrin oyanması dövrüdür. Uşaqlar burada qrup şəraitində böyüklər və yaşlıları ilə hərətərəfli ünsiyyət qurmaq və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı əldə edir. Məktəbəqədər təhsilin məqsədi erkən yaş dövründən başlayaraq uşaqların mədəni səviyyəsinin, emosiyalarının və duyğularının inkişafının, əqli, fiziki və yaradıcı potensialının, psixoloji dayanıqlığının və sağlamlığının, mühafizəsinin, ətraf aləmə münasibətinin və şəxsiyyətinin formalaşdırılmasından ibarətdir. Məktəbəqədər təhsil məktəbəqədər yaşlı uşaqların zəruri həyati bacarıqlara yiyələnmələrini və məktəb təhsilinə hazırlığını və uşaqların tərbiyəsinin milli-mənəvi və bəşəri dəyərlər ruhunda, milli dövlətçilik və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında formalaşdırılmasını təmin edir.

Y.Ş.Kərimov belə bir qənaətə gəlir ki, “Uşağın məktəbə hazırlanmasının iki cəhəti nəzərdiqqəti cəlb edir:

1. Uşaqların məktəbdə müəvəffəqiyyətlə oxumaları üçün bütün tərbiyə işlərini elə təşkil etmək lazımdır ki, onların yüksək səviyyədə ümumi inkişafını təmin etsin;

2. Onların ibtidai siniflərdə rastlaşacaqları təlim fənlərini mənimsəməyə xüsusi hazırlıq təmin olunmalıdır”. (5. s. 3-8.)

Respublikamızda beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlanması sahəsində əhəmiyyətli işlər

görülürmüş, iş sistemli şəkildə aparılmış və müxtəlif nəticələr əldə edilmişdir. Müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, I sinfə gələn uşaqlar məktəb təliminə hazırlıq baxımından müxtəlif səviyyədə olurlar:

1) Uşaqların az bir qismi məktəbə yüksək hazırlıqla gəlir. Tək-tək də olsa elə uşaqlara rast gəlirik ki, onlar gözəl nitqə, məntiqi təfəkkürə malik olur, sərbəst oxumağı, hesablamağı, çap hərflərlə yazmağı, əl yazısı ilə ayrı-ayrı sözləri yazmağı bacarırlar.

2) Beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlanması üzrə tələblərə tam cavab verən uşaqlar təxminən 20-25 faiz təşkil edir. Onlar heç bir çətinlik çəkmədən təlimə qoşulurlar, verilən tələbləri həvəslə yerinə yetirirlər. Belələri üçün təlim yük deyil əksinə inkişaf mənbəyi olur.

3) I sinfə gələnlərin əksəriyyəti (55-60) məktəbə yarımçıq hazır olurlar. Onların hazırlığının birtərəfli olması diqqəti cəlb edir. Onlar ya nitqi, ya psixoloji hazırlığı, ya savad təlimi, ya riyazi təfəkkürü, ya təsviri fəaliyyəti, ya musiqini qavraması, ya ümumi sərbəstliyi, ya da yaradıcı müstəqilliyi və s. üzrə seçilir. Bunların bir neçəsini özlərində əks etdirənlərə də təsadüf olunur. Bu uşaqlar arasında xüsusilə psixoloji hazırlığı natamam olanlar üstünlük təşkil edir.

4) Uşaqların 5-6 faizi bu və ya digər sahədə özünü göstərməyə çalışır, öyrənməyə həvəsli olduğunu büruzə verir, təəsüf ki, əsaslı bir şey nümayiş etdirə bilmirlər.

5) Birinci sinfə gələnlərdən heç bir hazırlığı olmayan, qaradınməz uşaqlara da rast gəlinir ki, bu da 4-5 faiz təşkil edir.

Beləliklə, I sinfə qəbul edilənlərin ən çoxu 50-60 faizinin məktəb təliminə hazır olması ilə razılaşmaq mümkündür. Deməli, bu gün uşaqların 50-40 faizinin məktəb təliminə hazırlıq səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Belə bir sual qarşıya çıxır: "Məktəbə hazırlığı qənaətbəxş olanlar (35-40%) kimin və nəyin hesabınadır?" Bu sual hamını düşünməyə məcbur edir. Hamı deyə bilər ki, uşaq bağçalarının hesabına. Bu fikirlə razılaşmalı olsaq, qarşıya başqa bir sual çıxacaq: "Beşyaşlıların neçə faizi uşaq bağçası ilə əhatə olunur?" Rəsmi məlumatlara görə bu faizi 12,5-dir.

"Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən məktəbəqədər təhsil təhsilin ilkin pilləsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 19 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bunlardan səkkizi rayonlarda (Şərur 1, Şahbuz 1, Culfa 2, Ordubad 1, Babək 1, Kəngərli 1, Sədərək 1), on biri isə Naxçıvan şəhərində yerləşir. Naxçıvan şəhər İcra Hakimiyyətinin əhatə etdiyi 11 məktəbəqədər təhsil müəssisəsində 114 qrupda 2150-dən artıq uşaq təlim-tərbiyəyə cəlb olunmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı il "22" avqust tarixli 80 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir ki, "Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində məktəbhazırlıq qrupları 5 yaşdan 6 yaşadək uşaqları əhatə edir və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində ehtiyac olduğu halda, 5 yaşlı uşaqlar üçün məktəbhazırlıq qrupları təşkil olunmalıdır".(6)

Məlumdur ki, yalnız şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində məktəbəqədər təhsil müəssisələr fəaliyyət göstərir. Kəndlərdə yaşayan uşaqlarımız bu xidmətdən istifadə edə bilmir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Naxçıvan Muxtar Respublikasında uşaqların məktəbhazırlığının təşkili məsələləri haqqında" Qərarından əvvəl uşaqların xeyli hissəsi məktəbəqədər təhsil mərhələsini, eləcə də məktəbhazırlıq dövrünü keçmədən birbaşa məktəbə qəbul edilirdilər. Bu, uşağın məktəbə hazırlanma sistemində varisliyin pozulmasına gətirib çıxarırdı. Ancaq "Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Uşaqların məktəbhazırlığının təşkili məsələləri haqqında" 2016-cı il 11 iyul tarixli 271 nömrəli qərarına uyğun olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti qərarı"na (7) əsasən 2020-ci ilin oktyabr ayının 3-dən başlayaraq muxtar respublikanın 121 ümumtəhsil məktəbində məktəbhazırlıq qrupları fəaliyyətə başlayıb. Bu qruplar beşyaşlıların məktəbə hazırlığı işini xeyli asanlaşdırır və böyük əhəmiyyətə malikdirlər. İbtidai təhsil məktəbəqədər təhsil və məktəbhazırlıq təliminin davamı kimi vahid sistemdə birləşdirilib və bununla da, uşağın psixoloji və mənəvi cəhətdən məktəb təliminə hazırlığının əsası qoyulub. Məktəblərdə təşkil edilən qruplarda beşyaşlı uşaqların psixoloji, fiziki inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsinə başlanılıb. Hazırda muxtar respublikanın şəhər və rayonlarında 2800-dən çox beşyaşlı uşaq ödənişsiz əsaslarla məktəbhazırlıq qruplarına cəlb edilib. Hər həftənin 4 gününü ərzində fəaliyyət göstərən məktəbhazırlıq qruplarının əsas məqsədi uşaqların tədrisə hazırlıqlı başlaması, dərslər

prosesinə öncədən adaptasiya olması, onlarda müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. Tam orta məktəbdə yaradılmış məktəbhazırlıq qruplarına 5 yaşı tamam olmuş uşaqlar qəbul edilir. Həmin qruplarda “Ətraf aləmlə tanışlıq”, “Savad təliminə hazırlıq və nitq inkişafı”, “Bədii təfəkkürün inkişafı”, “Məntiqi və riyazi təfəkkürün inkişafı”, “Təsviri fəaliyyət”, “Musiqi” və “Fiziki mədəniyyət” dərslər məşğələləri tədris edilir. Gün ərzində 3 məşğələ tədris olunur. Məşğələnin müddəti 30, məşğələlərarası fasilə 10 dəqiqədir. Bu qruplarda təhsil alan uşaqlar üçün ev tapşırıqları nəzərdə tutulmayıb. Məktəbhazırlıq qruplarında məşğələləri aparmaq məqsədilə təcrübəli ibtidai sinif müəllimləri seçilib və onlar kurslara cəlb olunublar. Belə müəllimlərdən biri olan Türkan Cəfərli ilə söhbətimiz əsasında məlumat aldıq ki, bu məşğələlərə cəlb olunan beşyaşlıların səviyyəsinin müxtəlif olması müəllimin işini xeyli çətinləşdirir və ümumi işi ləngidir. Pedaqoji maarifə cəlb edilməmiş, pedaqoji-psixoloji biliklərdən xəbəri olmayan valideynlərin öhdəsinə buraxılmış uşaqların, şübhəsiz, məktəbə lazımınca hazır gəlmələri mümkünsüzdür. Məşğələlərdə uşaqlar sadə nitq etiketlərini öyrənir, hecaları və sözləri oxuya bilir, şifahi şəkildə hərfləri tanıyır, 20-yə qədər saymağı bacarır, zaman və məkan anlayışlarını dərk edir, özünəxidmət vərdişləri formalaşır, ətraf aləm haqqında məlumatlandırılır və s.

İbtidai sinif müəllimləri isə qeyd etdilər ki, təbii olaraq hazırlıqsız uşaqlarla iş çox vaxt aparır, digər uşaqlar dərstdə baxımsız qalırlar və təlim, məktəb onlar üçün maraqsız olur. Ailələrdə və bəzi uşaq bağçalarında təsadüfən təlimə hazırlıq xarakterli məşğələlərə cəlb edilən uşaqlar, təbii olaraq ki, bütün parametrlər üzrə hazırlığın tələblərinə cavab verə bilmirlər. Bu baxımdan beşyaşlı uşaqların məktəbhazırlıq qruplarına cəlb edilməsi təkcə valideynlərin deyil, ibtidai sinif müəllimlərinin də işini xeyli asanlaşdırır.

Bütün bunlara baxmayaraq biz düşünməli oluruq: Məgər Muxtar Respublikamızda yaşayan uşaqların hamısı məktəbə tam hazır gəlirmi?” Əlbəttə yox. Məzunların 7-8 faizi məktəbə tam hazır olur. Bəs qalanlar kimin hesabındadır?

Bu suala cavab axtarmaq məqsədilə müəyyən araşdırmalar apardıq. Məlum oldu ki, uşaq bağçalarında bu istiqamətdə sistemli iş aparılır və bir çox yerlərdə yaxşı nailiyyətlər əldə edilir. Hazırlıq işi bağçadan başqa məktəblərin hazırlıq qruplarında, avqust ayında təşkil olunan ongünlük məşğələlərdə, ümumtəhsil müəssisəsinin nəzdində təşkil olunmuş beşyaşlılar üçün qruplarda, ailələrdə də aparılır. Bəzi ailələrdə uşaqlar məktəbə heç də bağçadakından pis hazırlanmır, bunu təcübələrə əsasən əminliklə qeyd edə bilərik.

Uşağın məktəbə hazırlığının “məktəb yetkinliyinin” səviyyəsi təkcə uşaq bağçalarının və beşyaşlıların tərbiyə və təlim proqramının həyata keçirilməsi ilə deyil, bir çox başqa amillərlə də bağlıdır. Buraya gen, ailənin tərkibi, ailənin mədəni səviyyəsi, yaşadığı coğrafi şərait, sağlamlıq, xalqın adət-ənənələrini və s. kimi amilləri daxil etmək olar.

“Beşyaşlıların məktəbə hazırlanması” anlayışına üç aspektdən yanaşmaq lazımdır:

1) məktəbəqədər tərbiyə müəssisəsində müəyyən yol keçmiş və müəyyən bacarıqlar qazanmış uşağın 5 yaşında məktəbə hazırlanması;

2) ümumtəhsil məktəblərinin nəzdində yaradılmış beşyaşlılar üçün qruplarda uşağın məktəbə hazırlanması;

3) yalnız məktəbə hazırlıq qrupuna (özəl şəxslər tərəfindən də təşkil oluna bilər) cəlb olunmuş uşağın məktəbə hazırlanması.

Birinci halda ola bilər ki, uşaq bir yaşından bağçada olmuş və oranı başa vurmuşdur. Deməli, o, azı 4-5 il ictimai tərbiyə görür, dövlət proqramı üzrə tam kurs keçir. Bu kursun müddəti 4 və ya 3 il də ola bilər.

İkinci halda uşaqlar ümumtəhsil məktəblərində təşkil olunmuş beşyaşlılar üçün qruplarda mütəxəssis rəhbərliyində, 7 ay ərzində (oktyabrın 1-də başlayır mayın 31-i bitir) kurs keçir.

Üçüncü halda valideyn övladının məktəbə getmək dövrünün yaxınlaşdığına baxmayaraq yaşadlarından geri qaldığını, məktəb təliminə hazır olmadığını hiss edir, məcburiyyət qarşısında onu uşaq bağçasının məktəbə hazırlıq qrupuna və ya özəl müəssisələrə gətirir. Bu birillik hazırlıq uşağa az-çox şey verir, onu qismən də olsa məktəbə hazırlayır.

Birinci variantın normal təşkil edilməsi şərt ilə beşyaşlının məktəb təliminə tam hazır olmasına inanmaq mümkündür. Nə üçün “normal təşkil olunarsa” şərtini qoyuruq. Səbəb olaraq göstərə bilirik ki, məktəbəqədər tərbiyə və təlim proqramının tələblərinə görə uşaq kiçik qrupdan (əslində doğulduğu gündən) təlimə hazırlanır. Əgər kiçik, orta, böyük qruplarda proqram tələbləri ardıcıl, sistemlə yerinə yetirilməzsə, məktəbə hazırlıq qrupunda tərbiyəçinin gərgin əməyi lazımı nəticə verməz. Ona görə də uşağın yalnız hazırlıq qrupunu keçməsinə məktəbə hazırlığın tələblərini qismən ödəməsi kimi qeyd edirik. Problemlə bağlı bağçada görülən işlər bizi qane edirmi? Bu baxımdan bağçalarda vəziyyət necədir? Bu suala cavab tapmaq məqsədi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən bir sıra uşaq bağçalarında müşahidə aparmış, onların təcrübəsini öyrənib, ümumiləşdirməyə çalışmışıq. Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən 10 saylı, 12 saylı, 15 saylı, 6 saylı, 5 saylı uşaq bağçalarında beşyaşlıların məktəbə hazırlanması üzrə xeyli təcrübə toplamışdır. Yazılı anketə 30 tərbiyəçi cəlb edildi. Tərbiyəçilər demək olar ki, hamısı məktəbəqədər təhsil müəssisələrində daha kiçik yaşlı uşaqlarla işləməyin daha avantajlı olduğunu qeyd etmişlər. Belə yaşlılarla işə başlayan tərbiyəçilər onların nitqi, məşğələlərdə iştirakı (əyləşmə, dinləmə, dialoqa girmə, ünsiyyət qurma, cavab vermə, sual vermə, müxtəlif xətlər, şəkillər çəkmə, müstəqil düşünmə, karandaşı tutma, yoldaşlara münasibət, paylaşmaq, yardımlaşmaq və s. digər bacarıqlar) üzərində illər boyu müntəzəm iş apardıqları halda, beşyaşlı uşaqlarla bircə il işləyənlər bir çox çətinliklərlə qarşılaşmışlar və bəzən uşaqları yükləməli olmuşlar.

Naxçıvan şəhərindəki məktəbəqədər təhsil müəssisələrində proqramın tələblərini tam gözləyən tərbiyəçilərin sayı üstünlük təşkil etsədə, az da olsa bəzi tərbiyəçilər bu halda istədikləri nailiyyətləri əldə edə bilmədiklərindən narazılıq edirdilər. Bir qismi isə proqramın tələblərilə yanaşı öz təcrübələrindən istifadə etdiklərini etiraf edir və bu halda məşğələlərin daha səmərəli olduğunu vurğulayırdılar.

Tərbiyəçilərin əksəriyyətinin şikayəti valideynlərin kömək etmədiklərini, bu işdə səriştələrinin olmamasını qeyd etdi. Suala cavab verənlərin 8 faizi bildirdi ki, I sinif müəllimləri uşaqların bu və ya digər sahədə zəifliyini, məktəbə tam hazır olmadıqlarını nəzərlərinə çatdırıblar.

Tərbiyəçilərlə sorğunun keçirildiyi dövrdə valideynlərlə də anket sorğusu təşkil olundu. Bundan məqsəd beşyaşlıların məktəb təliminə ailədə necə hazırlanmalarını öyrənməklə yanaşı, həm də onların tərbiyəçilərlə əməkdaşlığını, yaxud sadəcə olaraq tərbiyəçilərin bu sahədəki işindən nə dərəcədə xəbərdar olduqlarını aşkara çıxarmaq idi. Biz eyni zamanda ailə şəraiti, təhsili, vəzifəsi, dünyagörüşü müxtəlif olan valideynlərin övladlarını məktəbə necə hazırladıqlarını öyrənməyi də bir məqsəd kimi qarşımıza qoyduq.

Valideynlərə belə anket təqdim olundu:

1. Adı, soyadı _____
2. Yaşadığı yer _____
3. Təhsili və ixtisası _____
4. İş yeri və vəzifəsi _____
5. Uşağınızın məktəbə hazırlanmasına nə vaxtdan başlamısınız? _____
6. Uşağınız bağçaya gedirmi? Gedirsə, neçə yaşından? _____
7. Uşağınızın məktəbə hazırlanması üzrə bağçada görülən iş sizi qane edirmi? _____
8. Ailədə uşağınızın məktəbə hazırlanması ilə kim (kimlər) məşğul olur?
9. Bu sahədə hansı işləri görürsünüz? _____
10. Problemlə əlaqədar nə kimi çətinliklərlə qarşılaşırırsınız? _____

Sorğuya beşyaşlı uşaqlarının valideynlərindən 258 nəfər cəlb edildi. Onların 30 nəfəri kişi, qalanı qadın idi.

Valideynlərin demək olar ki, hamısı gənc idi. Üzərində tədqiqat aparılan uşaqların əksəriyyəti ailənin ilk övladları idi.

Hazırlıqlarına görə valideynlərin tərkibi belə idi: pedaqoq (tərbiyəçi, müəllim) 80 nəfər, həkim, tibb işçisi 22 nəfər, ali təhsilli başqa ixtisas sahibi 64 nəfər, orta təhsilli zəhmətkeş 30 nəfər, ali təhsilli evdar qadın 36 nəfər, orta təhsilli evdar qadın 26 nəfər.

5-ci suala cavabın nəticələri belə oldu: 2 yaşdan 45 nəfər, 3 yaşından 53 nəfər, 4 yaşından 52 nəfər, 5 yaşından 82 nəfər, hazırlığı ilə xüsusi məşğul olmayıb 26 nəfər.

6-cı suala belə cavab alındı: övladım 3 yaşından bağçaya verən 137 nəfər, 4 yaşından verən 74 nəfər, 5 yaşından verən 31 nəfər, bağçaya getməyən 16 nəfər.

7-ci suala cavabların nəticələri belə oldu: qane edir 136 nəfər, qismən qane edir 43 nəfər, qane etmir 27 nəfər, cavab vermədi 52 nəfər.

8-ci suala belə cavablar alındı: ana və ata 104 nəfər, digərləri (ana və nənə, ana və baba, ana və böyük bacısı və ya qardaşı, ana və bibisi, ana və xalası) 42 nəfər; ana-112 nəfər.

9-cu suala çox müxtəlif cavablar alındı. Sorguda iştirak edənlərin 125 nəfəri uşaqlara kitab oxuduqlarını, şeir öyrətdiklərini bildirdi. 41 nəfər daha çox riyaziyyat üzərində dayandıqlarını xəbər verdi. 20 nəfər uşağın musiqi və ya təsviri sənət məktəbinə apardığını qeyd etdi, 8 nəfər şahmata apardığını, 30 nəfəri ingilis dili və ya rus dili kimi xarici dil öyrətdiklərini, 50 nəfəri xüsusi mütəxəssislərə müraciət etdiklərini qeyd etmişdilər. Valideynlərin əksəriyyəti övladlarının savadlılığına xüsusi diqqət yetirdiklərini qeyd etdi. Uşağını idmana alışdırmağa çalışanların sayı 8 nəfər oldu. 10-cu suala cavablardan məlum idi ki, valideynlərin bir qismi iş rejiminin mürəkkəbliyi, sosial şəraitin əlverişsizliyi üzündən uşaqlarla işləməyə vaxt tapmadıqlarını qeyd etdilər. Evdə uşaq məşğul olmaq, didaktik oyunlar keçirmək üçün oyuncaqların, ləvazimatın çatışmadığını qeyd edən 21 nəfər oldu. 18 nəfər bildirdi ki, uşağı məktəbə hazırlamaq istəyir, lakin yollarını bilmirlər. Yaxşı olar ki, valideynlər üçün pedaqoji, psixoloji və metodik vəsaitlər çap edilib, onların istifadəsi üçün şərait yaradılsın. Gənc ailələr üçün seminarlar, vebinarlar təkil edilsin və pedaqoji biliklərinin artırılması yönündə məsləhətlər verilsin. Metodik vəsaitlərin azlığı, xüsusilə şəhərimizdə dilimizdə olan vəsaitlərin yox dərəcəsində olması, bu barədə valideynlərin məlumatsız olması uşaqların təlim-təربiyəsi işində yetərincə çatışmamazlıqların yaranmasına səbəbiyyət verir.

Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərdi ki, beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlanmaları sahəsində müəyyən işlər görülsə də, hələ çatışmayan tərəfləri çoxdur. Bu sahədə işin qaydaya salınması əhəmiyyətli dərəcədə bağçanın tərbiyəçiləri, beşyaşlılarla iş aparan ibtidai sinif müəllimləri, valideynlər və yaxınlıqdakı məktəbin müəllimlərinin (xüsusilə, gələn il bağçanın məzunları ilə məşğul olacaq IV sinif müəllimlərinin) birgə fəaliyyətində aslıdır.

Müəllimlər qeyd etdilər ki, hazırkı dövrdə əsas problem uşaqların ibtidai sinifdə oxuya bilməməsi deyil, oxumaq istəməməsidir. Bu da həm onların, həm də valideynlərinin motivasiyasının zəif olmasına, məktəbə psixoloji cəhətdən hazır olmamasına dəlalət edir.

Müasir cəmiyyətin, xüsusilə texnologiyanın inkişafı məktəbəqədər sahənin, xüsusilə məktəbhazırlıq qruplarının qarşısına mühüm tələblər qoyur. Bu tələblərə cavab vermək üçün muxtar respublikamızda, ilk növbədə, uşaqların hərtərəfli inkişafına, valideynlərin maarifləndirilməsinə, tərbiyəçi və digər pedaqoji kadrların təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev R. Bağça, ailə və məktəb. İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 1984, №3. s. 63
1. Əliyeva S.A, Əliyeva V.S. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla tərbiyə işinin təşkili metodikası. Bakı: 2019. s. 168
2. Həsənov A. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: "Nasir" nəşriyyatı,. 2011. səh. 374.
3. Kərimov Y.Ş. Uşaq bağçalarının məktəbə hazırlıq qruplarında uşaqların məktəbə hazırlanmalarının başlıca problemləri. "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə", 1984, №1. s.3-4
4. Kərimov Y.Ş. Uşaq bağçası və ailədə uşaqların məktəbə hazırlanması. "İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə" 1977, №1, s. 3-8.
5. <http://tehsil.nmr.az> > "Məktəbə hazırlığın təşkili Qaydaları"nın təsdiq edilməsi haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı
6. <http://tehsil.nmr.az> > "Naxçıvan Muxtar Respublikasında uşaqların məktəbə hazırlığının təşkili məsələləri" haqqında qərar

SUMMARY

Solmaz Jabbarova

THE IMPORTANCE OF PRESCHOOL EDUCATION
FOR THE FIVE-YEAR-OLD

The article deals with the purpose of preschool education, the formation of children's mental, physical and creative potential, cultural level, development, psychological stability and health, protection, conscious attitude to the environment and formation of personality from an early age. The article also discusses the work of preschools and groups for the five-year-old in the secondary schools in Nakhchivan Autonomous Republic. Are we satisfied with the work done in the kindergarten on this problem? How is the situation in kindergartens in this regard?" In order to find answers to such questions, observations were made in a number of kindergartens located in Nakhchivan Autonomous Republic, their experience was studied and generalized. The article covers sufficient experience for the pre-school preparation of the five-year-old in the kindergartens number 10,12,15,6,5 in Nakhchivan. Also the written questionnaire was conducted for the purpose of teacher-parent corporation, the degree of the educators' awareness in this field, besides learning the preparation of the five year-old for schools. In this article the study of deficiencies in the field of preschool education, and activities for increasing the efficiency have found their reflection.

Key words: Five-year-old, preschool, training, parent, teacher

РЕЗЮМЕ

Солмаз Джаббарова

ЗНАЧЕНИЕ ГОТОВНОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ
К ШКОЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ

В статье говорилось о целях дошкольного образования, формировании у детей, начиная с раннего возраста, интеллектуального, физического и творческого потенциала, культурного уровня, развития, психологической устойчивости и здоровья, охраны, осознанного отношения к окружающему миру и личности, была представлена работа, связанная с подготовкой сверстников к школе в дошкольных образовательных учреждениях и общеобразовательных школах Нахчыванской АР. "Удовлетворяет ли нас работа, проделанная в саду в связи с проблемой? Какова ситуация в садах в связи с этим?" в ряде детских садов, расположенных в Нахчыванской Автономной республике, были проведены наблюдения, изучен их опыт, предпринята попытка обобщить его. В статье также говорится, что в детских садах № 10, № 12, № 15, № 6, № 5, функционирующих в городе Нахчыван, был накоплен значительный опыт по подготовке детей к школе, а также был организован письменный анкетный опрос с целью выявления сотрудничества родителей с воспитателями или просто насколько они осведомлены о работе воспитателей в этой области, для изучения недостатков и повышения эффективности.

Ключевые слова: пятилетка, дошкольник, готовность к школе, обучение, родитель, воспитатель.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

SAHİLƏ ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sahileli.uni@gmail.com

UOT: 37.013

**AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ TƏLİM MƏQSƏDLƏRİ,
NƏTİCƏLƏRİ VƏ ŞAĞIRD NAİLİYYƏTLƏRİ MƏSƏLƏSİ**

Kurikulum metodologiyasında bu tip prinsipial məsələ məzmun standartlarını da doğruduğundan, habelə dərslərin təşkili vəzifələrini müəyyən etdiyindən Azərbaycan dili təlimində təlim məqsədləri, təlim nəticələri, şagird nailiyyətləri məsələsi şərh olunur.

Ənənəvi təlim didaktikasında bəzi meyarlar yox idi, yalnız təlimin məqsədi və vəzifələri planlaşdırılırdı, şagird nailiyyətlərindən isə bəhs olunmaz, standartlar əvəzinə tələblər göstərilirdi.

Buna görə də müəllimlər təlim məqsədi, nəticəsi və şagird nailiyyətlərinin şərhindən bəhrələnməlidirlər.

Açar sözlər: təlim, kurikulum, şagird, folklor, nəticə, məqsəd

Kurikulum metodologiyasında bu tip prinsipial məsələ məzmun standartlarını da doğruduğundan, habelə dərslərin təşkili vəzifələrini müəyyən etdiyindən bu problemi şərh etməyə ciddi ehtiyac duyulur.

Əvvəlcə, onu qeyd edək ki, ənənəvi təlim didaktikasında bu meyarların heç biri yox idi; yalnız təlimin məqsədi və vəzifələri planlaşdırılırdı. Şagird nailiyyətlərindən isə bəhs olunmazdı, standartlar əvəzinə tələblər göstərilirdi. İstiqamətləndirici, motivasiyaedici, təhrikədi cəhətlər strategiyanın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Odur ki, müəllimlər təlim məqsədi, nəticəsi və şagird nailiyyətlərinin şərhindən bəhrələnməlidirlər.

Kurikulumda yazılan təlim vasitələri və ya dərsləklər üzrə metodik vəsaitləri folklorun tədrisi baxımından təhlil edirik.

1) I sinif Azərbaycan dili təlimində təlim məqsədi standartları doğurur [3]; II sinif Azərbaycan dili təlimində gözlənilən şagird nailiyyətləri standartları doğurur [4]; III sinif Azərbaycan dili dərslərində məzmun standartları təlim məqsədlərini doğurur [5], nəhayət, IV sinif Azərbaycan dili dərslərində təlim məqsədləri məzmun standartlarını doğurur [6].

2) Təlim məqsədi folklor ədəbiyyatının öyrədilməsində başlıca hədəf hesab olunur. Çünki məntiq də bunu təsdiq edir ki, məqsəd hər bir meyardan birinci sırada dayanmalıdır. Strategiyanı müəyyən edən özudə məqsəddir. Vəzifə isə həmin hədəfə çatmağın optimal imkan və yollarını tapmaqdan ibarət olur. Hədəfə necə çatmaq və onu necə əldə etmək və ya kəşf etmək üçün hansı yollar, optimal imkanlar axtarışına çıxmaq motivasiya olunmaqdan, gözlənilən nəticəni son nəticəyə çevirməkdən asılıdır. Dəyər son nəticə ilə olandır. Əlbəttə ki, ona şagird nailiyyətləri də son məqsəd və ya təlim məqsədinin nüvəsidə demək mümkündür. Lakin I-XI siniflər üzrə standartlar təkrarlayıcı ifadə formasında hərəkət etdiyi kimi, təlim məqsədləri də gərək hər sinifdə bir cür adla və ya standartlarla yerdəyişmədə verilməsin. Bir sözlə, məqsəd standartları doğurmuş olsun. Təəssüf ki, indiki halda bunlar bəzən qarışıq, bəzən yerdəyişmədə müşahidə edilir.

3) Təlim məqsədi və ya nəticəsi I-IV siniflərdə özünü mətnin yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunəsi verilməsindən asılı olmayaraq mahiyyətə eynidir. Odur ki, kurikulumla yazılan Azərbaycan dili dərsləkləri üzrə metodik vəsaitlərdə təlim nəticəsi, təlim məqsədi, şagird nailiyyətləri bunlardır: “Danışanın fikrinə münasibət bildirir, öz fikirlərini ardıcıl şəkildə ifadə edir”, “düzgün, sürətli, şüurlu, ifadəli oxuyur, oxuduğu mətnlərə münasibət bildirir, kiçik həcmli mətnlər qurur”,

“lüğətlərdən, məlumat kitablarından istifadə edir”, “Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi dəyərləri, incəsənəti, adət-ənənələri haqqında öyrəndiyi məlumatları, sadə, yığcam formada təqdim edir [Azərbaycan dili fənni üzrə ümumi təlim nəticələri, s. 5]”.

Konkret olaraq mətnlər əsasında təlim məqsədi ilə təlim nəticəsi daha müxtəlif və rəngarəngdir. Onlara aşağıdakıları nümunəni göstərmək mümkündür: sinif dinlədiyi mətn üzrə faktoloji suallara cavab verir (“Qar adam” mətni); mətndəki əsas məqamlarla bağlı sualları cavablandırır; situasiyalara uyğun nitq etiketi seçir; nitqində yaxınmənəli sözlərdən istifadə etməklə söz ehtiyatını nümayiş etdirir; verilmiş mövzu ilə bağlı şifahi təqdimat hazırlayır; varlığı səciyyələndirmək üçün əlamət və hərəkət bildirən sözlərdən istifadə edir; şəkildə gördüyünü cümlə ilə ifadə edərək yazır” və s. (“Zolaqlı burunduk” mətni); “Mətdəki əsas məqamlarla bağlı sualları cavablandırır; situasiyaya uyğun nitq etiketi seçir; mətni təxəyyülünə uyğun dəyişdirir və ya davam etdirir; varlığı səciyyələndirmək üçün əlamət və hərəkət bildirən sözlərdən istifadə edir və s. (“Canavar məsləhəti” mətni); rollu oyun zamanı obrazın xarakterinə uyğun mimika və jestlərdən istifadə edir, “nida cümləsinin ifadə etdiyi hiss və duyğunu (sevinc, qəzəb, həyəcan) müəyyən edir” (“Nə üçün pişik yeməkdən sonra yuyunur” mətni); “Mətni təxəyyülünə uyğun dəyişdirir və ya davam etdirir” (“İtlə insan necə dost oldular” mətni); “mətdən ad və əlamət bildirən sözləri seçib qruplaşdırır” (“Ayı və kəndli” mətni); “Mətnin məzmununu hadisələrin ardıcılığına uyğun nəql edilir”; Rollu oyun zamanı obrazın xarakterinə uyğun mimika və jestlərdən istifadə edir”, oxuduğu mətnin məzmununu əsasında bir neçə cümlə qurub yazır və s. (“Qarı nəninin kələyi” mətni); dialoji mətni səhnələşdirərkən obrazların nitqini öz sözləri ilə ifadə edir.

“Mətnin müxtəlif hissələrinə aid olan illüstrasiyaları müəyyən edir”, “Rollu oyun zamanı obrazın xarakterinə uyğun mimika və jestlərdən istifadə edir” (Ördək balası və cücə); “Mətdəki əsas məqamlarla bağlı sualları cavablandırır”; “Tanış atalar sözlərindən mətnin məzmununa uyğun olanını seçir” (“Ağac hər dərdə əlac”); mətdəki əsas məqamlarla bağlı sualları cavablandırır; “Situasiyaya uyğun nitq etiketi seçir” (“Nəzakətli dovşan”); “Verilmiş mövzu ilə bağlı təqdimat hazırlayır”, “Varlığı səciyyələndirmək üçün əlamət və hərəkət bildirən sözlərdən istifadə edir”; “Dinlədiyi kiçikhəcmli rəbitəli mətni yazır” (“Ayı və günəş” mətni); “Sözləri düzgün tələffüz etməklə cümlələri oxuyur”, “Mətni təxəyyülünə uyğun şəkildə dəyişdirir və ya davam etdirir” (“Kələm yarpağı” mətni); “Dialoji mətni səhnələşdirərkən obrazların nitqini öz sözləri ilə ifadə edir”; “Tanış atalar sözlərindən mətnin məzmununa uyğun olanları seçir”; “Həyatda gördükləri və təəssüratları haqqında danışır”; “Dinlədiyi mətdəki obraza və ya onun hərəkətlərinə münasibət bildirir” (“Ayoqa” mətni). “Mənəvi dəyərlərə söykənərək dinlədiyi fikirlə razılışıb-razılışmadığını bildirir”, “Nəqli cümlələrin intonasiyasını dəyişərək sual cümləsi kimi tələffüz edir” (“Kimin əlləri daha gözəldir” mətni).

II sinif. İkinci sinif “Azərbaycan dili” dərsləri üzrə müəllim üçün metodik vəsaitlə təlim məqsədlərini şagird nailiyyətləri əvəz etmişdir. Halbuki bunlar məzmunu etibarilə fərqli ifadələr və ya terminlər deyil. Folklor materiallarında bunlardan rəngarənglik məqsədi ilə aşağıdakı kimi istifadə olunur:

“Mətnin əsas ideyasını müəyyən edə bilir”, “Obrazlar haqqında fikir yürüdə bilir” (Canavar əfsanəsi” mətni); “Mətnin hissələrini adlandırır, məzmununa uyğun plan tutur”, “Mətdəki hadisələrin arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməklə şüurlu oxuduğunu müəyyən etdirir”, (“Çahargah əfsanəsi” 2-ci saat); “Verilmiş atalar sözlərindən mətnin ideya məzmununa uyğun gələnini seçməklə əsas fikri anladığını nümayiş etdirir”, “Mətnə ad qoyur” (“Yaşıl fincan” mətni); “Yarımqıq mətni öz təxəyyülünə uyğun davam etdirir”, “Mətnin hissələrinə başlıqlar verməklə planını qurur və plana əsasən öz sözləri ilə danışır”, (“Bağban və oğulları” mətni); “Danışq prosesində müvafiq jest və mimikalardan istifadə edir”, “Mətdə qarşılaşdığı yeni sözlərdən nitqində istifadə edir”, (“Ağa və nökar” mətni); “Süjetə uyğun ardıcılıqla verilmiş illüstrasiyalardan istifadə edərək qarışıq mətnin ardıcılığını bərpa edir və oxuyur” (“Şir və siçan” mətni), “Mətni sürətlə, düzgün, şüurlu oxuyur” (“Papaqçı və meymunlar” mətni), “Mətni sürətlə və ifadəli oxuyur, mətdəki əsas fikrə münasibətini bildirir” (“Dovşanın adı” mətni); Mətni sürətlə, düzgün və şüurlu oxuyur”, Mətdəki əsas fikrə münasibətini bildirir, (“Sərkərdə və qarışqa” mətni), mətdəki hadisələrin

ardıcılığını müəyyən etməklə plan tutur və nəql edir” (“Əqrəb və qurbağa” mətni); bədii mətnləri janrlara görə fərqləndirir” (“Tapmacalar” mətni), “Atalar sözlərini digər janrlardan fərqləndirir”, “Atalar sözlərindəki müdrik fikri izah edir”; (“Atalar sözləri” mətni).

“Laylanı məzmun və forma cəhətdən digər janrlardan fərqləndirir” (“Laylalar” mətni); “Təmsil janrının forma və məzmun, xüsusiyyətlərinə bələd olur”, (“Tülkü və dəvə” mətni); “Hərəkət bildirən frazeoloji ifadələri yaxınmənalı ifadələrlə əvəz edir”; (“Ərəbin dövələri” mətni); “Yanıltmaclar janrının xüsusiyyətlərinə bələd olur”, Tələffüz baxımından çətin mətni düzgün və sürətlə oxuyur”; (“Yanıltmaclar” mətni); oxuduğu bayatıda ifadə olunan əsas fikri müəyyən edir”, “Bayatı janrını digər janrlardan fərqləndirir” (“Bayatılar” mətni); “Nağıldakı hadisə və obrazları təhlil edir, nağılın ideya məzmununu müəyyən edir və ona münasibət bildirir”; “Mətnədə rast gəldiyi arxaik sözlərin mənasını lüğətin köməyi ilə araşdırır”, “Dinlədiyi mətnədə səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyənləşdirir”, “Mətnədəki hadisələrin gedişini qabaqcadan proqnozlaşdırır”, sual verməklə dinlədiyi fikrin mahiyyətini aydınlaşdırır; dinlədiyi fikirlə bağlı münasibətini aydınlaşdırır”; (“Qırmızı papaq” mətni); “Verilmiş atalar sözlərindən mətnin məzmununa uyğun olanı seçir” (“Kəndli və ilan” mətni); “Sual verməklə dinlədiyi fikrin mahiyyətini aydınlaşdırır”; (“İsgəndərin buynuzu” mətni). Öz biliklərindən istifadə etməklə mətnədəki fikri açıqlayır və düşüncələrini yazır, müşahidə etdikləri, oxuduqları, haqqında danışır”; (“Əkinçi və canavar” mətni); “Mətnin ardıcılığını bərpa etməklə oxuyub anladığını nümayiş etdirir”, həyatda eşitdikləri və gördüyü haqqında danışır; əsərin baş qəhrəmanına öz münasibətini bildirir, mətnədəki əsas fikrə münasibətini bildirir, verilmiş atalar sözlərindən mətnin məzmununa uyğun olanı seçməklə əsas fikrə münasibətini bildirir; oxuduğu mətnin məzmunu real həyatda gördükləri ilə bağlayıb danışır”; (“Yalançı çoban” mətni); “Oxuduqları haqqında danışır”; (Balanın nağılı) mətni; “Mətnədəki çoxmənalı sözün mənasını kontekstə görə izah edir”; (“Rəhmli küçük” mətni); Mətnədəki obraz və hadisələr haqqında mühakimə yürüdür”; (İki gənc və dovşan” mətni); “Dostluq haqqında gördüklərini, eşitdiklərini, oxuduqlarını danışır”; (“Məstanın dostluğu” mətni); mətnədə buraxılmış cümlələri yerinə qoymaqla mətni oxuyub anladığını nümayiş etdirir”; (“Əsl dostluq” mətni); “Mətnlə illüstrasiya arasındakı fərqli cəhətləri tapmaqla mətni oxuyub anladığını nümayiş etdirir”; (“Lovğa tülkü” mətni).

III sinif Azərbaycan dili dərsləri üzrə metodik vəsaitdə folklor materiallarının da təlim məqsədlərinə uyğun nümunələr aşağıdakı kimidir: “Dinlədiyi mətnlə bağlı faktoloji sualları cavablandırır; çoxmənalı sözləri kontekstlərdə işlətməklə onların məna çalarları arasındakı fərqi aşkar edir”; “Qarşılaşdığı yeni sözlərin mənasını lüğətin köməyi ilə izah edir; mətni bitkin hissələrə bölür; bədii mətnədəki məlumatlardan elmi nəticə çıxarır; tələffüz formasında verilmiş sözləri orfoqrafik normalara uyğun yazır; “Sözlərin yazılış və tələffüz qaydalarını müəyyən etmək üçün lüğətdən istifadə edir”; (“Qartalın təşəkkürü” mətni); mətni qəhrəmanların hiss və həyəcanına uyğun ifadəli oxuyur; mətndən çıxarılmış hissənin yerini müəyyən edir; mətnin nağıl xəritəsini tərtib edir; mətnin ideyasından çıxış edərək verilmiş mövzuda inşa yazır; deyilişi və yazılışı fərqlənən sözləri müqayisə edir; (“Tənha Qu quşu” mətni); mətnin məkanına uyğun başlıq seçir, mətnin məzmununu əhatə edən açar sözləri seçir; mətnin bir hissəsini oxuduqdan sonra davamını təxmin edir” (“Sərçə” mətni); “Oxuduğu mətnin yarımçıq qalmış süjet xəttini təxəyyülünə uyğun davam etdirir”, “Oxuduğu mətndən çıxarılmış bir cümləni genişləndirərək mətni qurub yazır” (“Göyçək Fatma” mətni); Oxuduğu və dinlədiyi mətnədəki məlumatları birləşdirərək vahid mətn yaradır və nəql edir; (Alı kişinin qisası mətni); “Mətni tutduğu plana uyğun nəql edir; mətnin ideyasını şəxsi həyatı ilə əlaqələndirərək inşa yazır”; (“Qaraca çoban” mətni); “Debat zamanı mövqeyini müdafiə etmək üçün müvafiq arqumentlər gətirir”; “Lətifə danışarkən gülməli məqamları qabartmaq məqsədilə uyğun jest və mimikalardan istifadə edir; lətifə janrında yazılmış mətnədəki yumoru duyur” (“Qazanın ölməyi” mətni); “Mətni orfoepik normalara uyğun oxuyur” (Şair və hökmüdar” mətni); mətnədəki frazeoloji ifadələrdən istifadə edir; (“Mətnin hekayə xəritəsini tərtib edir” mətni); “Atalar sözündə və aforizmdə ifadə olunmuş kəlamla bağlı öz fikirlərini yazır” (“Siçan və dəvə mətni”) və s.

IV sinif Azərbaycan dili dərsləri üzrə metodik vəsaitdə folklor materiallarının təlim məqsədlərinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: “Dialoji mətnlər qurur və təqdim edir”; “Mühakimə xarakterli

kiçikhəcmli rəy-inşa yazır” (“Çünkü oldun dəyirmançı” mətni); Oxuduğu əsərin baş qəhrəmanlarının hərəkətlərinə qiymət verir; “Dinlədiyi əsərdəki obrazlar haqqında fikirlərini əsaslandırır, qarşı tərəfin bu haqda fikirlərinə münasibət bildirir”; (“Çünkü oldun dəyirmançı” mətni); “Oxuduğu mövzuda mətni dinlədikdən sonra obrazlar haqqında yekun rəy bildirir”; “Müəyyən məsəli yerində işlətməklə bədii mətn qurub nəql edir”; “Oxuduğu və dinlədiyi eyni mövzuda mətnləri ümumiləşdirib məzmununu yazır” (“Söz dəyirmandakıdır” mətni); “Dinlədiyi mətndəki atalar sözləri ilə mətnin ideyasını əlaqələndirərək mühakimə xarakterli fikirlər irəli sürür”; (“Atanın üç məsləhəti” mətni); “Əsərin baş qəhrəmanının xarakterindəki mənfi və müsbət cəhətləri göstərərək sadalayır” (“Təndir tikə bilməyən ev tikə bilməz” mətni); “Əsərin ideyasından bəhrələnərək mühakimə xarakterli inşa yazır” (“Hökmdar qardaşlar” mətni); “Mətndəki obrazların nitqini onların xarakterinə uyğun əsaslandırır”, “Plan şəklində mətni genişləndirir və davam etdirib məntiqi sonluğa çatdırır” (“Şah Abbas və vəzirləri” mətni); “Oxuduğu mətndəki obrazların dilindən məktub yazır”, “Oxuduğu və dinlədiyi mətnlərdəki məlumatları müqayisə edir və ümumiləşdirərək təqdim edir”, “Verilmiş elmi mövzu ilə bağlı bədii mətn quraraq şifahi şəkildə təqdim edir” (“Yarasa nə üçün gecə ova çıxır?” mətni) və s.

Nəticə. Qeyd olunan təlim məqsədlərini bir-bir nəzərdən keçirsək, bu kimi halları müşahidə edə bilərik:

1. Folklor materialları içərisində nağıl, dastan, atalar sözləri, məsəl, lətifə, layla və digər janrların təlim məqsədləri I-IV sinif dərslərində metodik vəsaitlərdə didaktik tələblərdən asılı olaraq, müxtəlifdir. Hamısı da düzgün və məqsədəuyğun tərtib edilmişdir;

2. Biz burada bütün folklor materiallarının təlim məqsədlərinin bir çoxunun təkrar olduğu üçün qeydə almağı məqsədəuyğun bilmədik. Çünki bizi təlim məqsədlərinin rəngarəngliyi daha çox maraqlandırdı. Rəngarənglik burada çox məqsədlilik və didaktik əhəmiyyətlik kimi başa düşülməlidir;

3. Folklor materiallarından əsas mətn kimi istifadə olunanlar da var, onlardan (atalar sözləri, məsəl, lətifə və s.) vasitə kimi istifadə olunanlar da;

4. Folklor mətnlərini biz folklor motivli yazılı formalardan, yəni mövzunun məntiqinə uyğun olsun deyərək, müəllifi olanlardan fərqləndirdik. Ancaq inteqrasiya prinsipini də nəzərə almamaq olmaz. Hesab edirik ki, folklor və folklor motivli mətnlərin didaktikası əlaqə və vəhdətdə qurulmalıdır;

5. Təlim məqsədlərindən şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişaf etdirmək baxımından səmərəli istifadə olunmalıdır. Bunlar məzmun standartları ilə çox yaxındır;

6. Folklor materialları həm əsas mətn və həm də dinləmə mətnlərindən ibarət olur. İmla, ifadə mətnlərindən olan folklor mətnləri də inteqrasiya prinsipinə uyğun öyrədilməlidir;

7. Oxu məqsədli çalışma mətnləri folklor materialı olduqda təlim nəticələri əsas mətnlərlə əlaqələndirilərək tədris edilməlidir;

8. Folklor materiallarının oxusu strategiyalı qurulmalıdır. Belə olduqda, gözlənilən nəticələr son nəticələrə çevrilmək imkanlarına malik olur;

9. Müəllim üçün metodik vəsaitdə nəzərdə tutulmuş təlim nəticələrinə yaradıcı yanaşılmalıdır;

10. Düzgün oxu, ifadəli oxu hər bir folklor materialının təlim məqsədlərinə daxil edilməlidir;

11. Əsas mətnlərin ideya məzmununa uyğun atalar sözləri, məsəl çıxarılması şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafına səbəb olmalıdır;

12. Folklor materiallarına dair ümumiləşdirici təkrar dərslər nəzərdə tutulmalı və belə dərslər bölmələr üzrə sistemli aparılmalıdır.

Folklor materiallarının üzərində ədəbi tələffüz vərdislərinin aşılınması didaktikası təlim məqsədləri, təlim nəticələri və standartların reallaşdırılması ilə bilavasitə bağlı olmalıdır. Çünki bu nitq inkişafı metodikasında ən başlıca kurikulum tələbləri hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov V.T., Cəfərova S.R. İbtidai siniflərdə folklor materiallarının öyrədilməsi metodikası. Bakı: 2000, 93 s.

2. Rafiq İsmayilov, Solmaz Abdullayeva, Gülşən Orucova, Dilrubə Cəfərova. Azərbaycan dili-1.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Altun – Kitab, 2009.
4. Gülşən Orucova, Nərinə Qaragözova, Rafiq İsmayilov, Zahid Xəlilov. Azərbaycan dili (2-ci sinif) (Müəllim üçün metodik vəsait). Bakı: Altun – Kitab, 2013.
5. Rafiq İsmayilov, Gülşən Orucova, Dilrubə Cəfərova, Zahid Xəlilov. Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı: Altun – Kitab, 2009.
6. Rafiq İsmayilov, Solmaz Abdullayeva, Dilrubə Cəfərova, Xanım Qasımova. Azərbaycan dili (4-cü sinif üçün dərslik). Bakı: Altun – Kitab, 2009.

SUMMARY

Sahila Abbasova

LEARNING OBJECTIVES IN AZERBAIJANI LANGUAGE TEACHING, TRAINING RESULTS, STUDENT ACHIEVEMENTS

Curriculum methodology explains the learning objectives, learning outcomes, and student achievement in Azerbaijani language teaching, as this type of fundamental issue also raises content standards, as well as defines the objectives of lesson organization.

In traditional teaching didactics, there were no criteria, only the goals and objectives of training were planned, and student achievement was not mentioned, but requirements were set instead of standards.

Therefore, teachers should benefit from an explanation of learning objectives, outcomes, and student achievement.

Key words: *training, curriculum, student, folklore, result, purpose*

РЕЗЮМЕ

Сахила Аббасова

ЦЕЛИ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА, РЕЗУЛЬТАТЫ ОБУЧЕНИЯ, ДОСТИЖЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Методология учебной программы объясняет цели обучения, результаты обучения и достижения учащихся в преподавании азербайджанского языка, поскольку этот тип фундаментального вопроса также поднимает стандарты содержания, а также определяет цели организации урока.

В традиционной педагогической дидактике не существовало критериев, планировались только цели и задачи обучения, а достижения учащихся не упоминались, а вместо нормативов устанавливались требования.

Таким образом, преподавателям должно быть полезно разъяснение целей обучения, результатов и достижений учащихся.

Ключевые слова: *обучение, учебная программа, ученик, фольклор, результат, цель.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

GÜLSÜM KƏRİMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

gkarimova371@gmail.com

UOT: 37

KİÇİK MƏKTƏBYAŞLI ŞAGİRDƏLƏRİN TƏRBIYƏSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Xalqın ensiklopedik yaddaşı olan atalar sözləri insanın ömrü boyu istiqamət ala biləcəyi tükənməz mənbədir. Atalar sözləri insanların bütün yaşlarında həyatı mükəmməl qurmaq üçün istifadə edə biləcəkləri xəzinədir. Əgər kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsində ilkin əxlaqi təsəvvürlərə dair atalar sözlərindən istifadə edilirsə, yeniyetməlik və gənclik yaşlarında daha çox namus, qeyrət, vətən sevgisi, milli xüsusiyyətləri təbliğ edən atalar sözlərindən istifadə daha uğurlu nəticə verir.

Nəzərə alaq ki, uşaqların xəyal dünyası geniş olur. Təfəkkürün inkişafında konkretlik və emosionallıq geniş yer tutur. Uşaqlar fikri əməliyyatlar aparır, ümumiləşdirir, əyani təfəkkürlə mücərrəd təfəkkürün birgə fəaliyyəti praktik və nəzəri təfəkkürü də inkişaf etdirir. Yəni bu dövrdə onlara atalar sözlərini izah etməyə çalışarkən onların geniş xəyal dünyasını da nəzərə almaq lazımdır. Bir tərəfdən də yaddaş qalıcılığını nəzərə alsaq çox əlverişli bir dövrdür. Atalar sözlərindən istifadə edərək uşaqları həm milli ruhda böyütmüş oluruq, həm də düzgün, intellektual bir sözlə gələcək üçün ali cənab bir insan yetişdirə bilirik. Bu dövrdə onlarda Vətənə məhəbbət, insanlara qayğı göstərmək kimi hisslər formalaşır.

Hazırkı məqalədə atalar sözlərinin bu xüsusiyyətlərindən, xüsusilə kiçik məktəbyaş dövründə uşaqların tərbiyəsində onlardan istifadə məsələlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *atalar sözləri, ailə tərbiyəsi, kiçik məktəbyaş dövrü, böyüklərə hörmət*

Tərbiyə məsələləri son dərəcə çətin mürəkkəb bir prosesdir. Bu isə təbiidir, çünki tərbiyə insan üzərində qurulur, insan özü isə son dərəcə mürəkkəb biososial varlıqdır. Məşhur çin filosofu Konfutsinin dediyi kimi (e.ə. 551-479) adamların qəlbindəkiləri bilmək təbiəti dərk etməkdən daha çətinidir. İnsan qəlbi dağlardan və çaylardan təhlükəlidir.

Tərbiyə işində hamıya aid olunacaq vahid qayda yoxdur. Amma hamının istinad edə biləcəyi müəyyən qaydalar, üsullar vardır. Bunlardan biri kimi xalq tərbiyə vasitəsi olaraq, ulu babalarımızdan bizə miras qalan atalar sözlərini götürmək olar. Məhz gənc nəsil məktəbdə elə tərbiyə olunmalıdır ki, valideynlərə, uşağa, qadına, qocaya, hörmət, ailəyə sədaqət, ehtiyacı olanlara kömək göstərmək, xalqın, el-obanın xeyrinə təmənnsiz işlər görmək və sair belə məsələlər sahəsindəki tarixi irsimiz onların qanına, iliyinə hopmuş olsun. Təbii ki, istər təlim, istər tərbiyə məsələlərində uşaqların yaş və hazırlıq səviyyəsi, cinsi və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Məsələn: Kiçik məktəb yaşında (6-10 yaş) əhatə edir) olan uşaqlara nəzər salsaq bu dövrün başlıca xüsusiyyətləri-uşağın məktəbli olması, tərbiyə ilə birgə əsas fəaliyyətini təlim fəaliyyəti təşkil etməsindən ibarətdir. Bu dövrdə inkişafetdirici oyunlar təlimdən sonra ikinci yeri tutur. Bu dövr bir növ keçid dövrü olub, məktəbəqədər dövrün xüsusiyyətləri ilə məktəblinin xüsusiyyətlərini birləşdirir. Şəxsiyyətin bir çox psixi xüsusiyyətlərinin əsası məhz bu dövrdə qoyulur.

Təlim və tərbiyənin təsiri altında və ümumi inkişaf prosesində kiçik məktəblilərdə zaman və məkan qavrayışının təkmilləşməsi baş verir. Bu dövrdə uşaqlarda idrak prosesləri möhkəmlənir və inkişaf edir. Məhz bu dövrdə atalar sözlərindən istifadə etmək uşaqlara düzgün tərbiyə vermək,

onlarda əxlaqi keyfiyyətləri aşılamaqda böyük rol oynayır.

Atalar sözlərinin məğzində insanın həyatda davranışına verilən qiymət durur (1, s.126). Atalar sözləri cəmiyyətin bütün dövrləri üçün, həyatın bütün sahələri üçün doğru olan xalq təcrübəsinin, xalq aqlının cilalanmış ifadələridir. Onlar xalq əxlaqının nübvəsini özündə daşıyan məhək daşdır. Atalar sözlərinin bu möhtəşəm pedaqoji mahiyyəti kiçikliyindən və böyüklüyündən asılı olmayaraq bütün xalqlarda vardır. Uşağın dünyaya gəlməsi hamı üçün bayramdır. Uşaqları böyütmək çox çətin, amma onlarsız həyat lap çətin. “Övladın qız, ya oğlan olması əhəmiyyətli deyil, şüurlu olması əhəmiyyətlidir”, “Uşaqsız ev susuz dəyirman kimidir”, “Uşaq evin bəzəyidir”.....

“Yol böyüyün, su kiçiyin”, “Böyük danışanda kiçik danışmaz”, “Böyüyə hörmət vacibdir”, “Böyüyün sözündən çıxmazlar”, “Bağ salan barın yeyər”, “Ananın canı övladdadır”. Gəlin bu atalar sözlərini təhlil edək:

“Yol böyüyün, su kiçiyin” - ilk olaraq, deyə bilirik ki, böyüyün ailədə yerinin bilinməsi, sözünün keçməsi ailənin rifahını təmin edən ən əsas şərtlərdəndir. Əgər bütün ailə, hətta səhv də olsa, böyük deyəni hörmətlə yanaşırsa, birlik olur, güc, qüvvət olur, ən ağır işləri isə birlikdə yerinə yetirmək, ərsəyə gətirmək mümkündür. Yol gedərkən yolu böyüyə verərlər, bu özündən yaşca böyük birinə hörmət əlaməti olaraq ədəbdəndir. Digər tərəfdən getdiyimiz yolda qarşılaşacağımız hər hansı bir hadisə, təhlükə, heç rastlaşmadığımız bir hal ola bilər. Bu kimi məsələlərdə böyük öndən gedib yaş təcrübəsindən, biliyindən, qol gücündən yararlanaraq bizi müdafiə edə bilər. Su kiçiyindir dedikdə isə nəzərə alınmalıdır ki, az yaşlılar, xüsusən də uşaqlar böyük qədər dözümlü deyil. Acarkən, suzarkən uşağın gözü qarşısında uşağa vermədən yemək, içmək hətta günah sayıla bilər.

“Böyük danışanda kiçik danışmaz” – Bu atalar sözündə fikir tam aydın ifadə olunur. Evdə, ailədə, ictimai yerlərdə və.s kiçik bilməlidir ki, böyüyün sözünü kəsmək olmaz. Böyük sözünü qurtarana qədər kiçik gözləməlidir, yəni böyüyün sözünü kəsmək hörmətsizlikdir. Necə deyərlər, uşağı əvvəldən necə öyrətsən elə də gedər.

“Böyüyə hörmət vacibdir”- Dediymiz kimi tərbiyə ailədən başlayır. Məktəbdə davam edir. Məktəbdə, məktəbdən kənarında, xüsusilədə ailədə uşaqların atalar sözləri vasitəsilə tərbiyə olunması (yaş həddi nəzərə alınmaqla lazım gəldikdə mənasını izah etməklə) uşaqlar üçün ən qiymətli sərvət hesab oluna bilər. Böyüklərə hörmət həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, bizim dünyaya gəlməyimizdə, şəxsiyyət kimi formalaşmağımızda onların rolu böyükdür. Yəni, bu danılmaz faktdır ki, Uca Yaradan məhz onların vasitəsilə bizə bu dünyanı bəxş etmişdir. Bütün bunları nəzərə alsaq böyüklərimizin bizim üzərimizdə nə qədər böyük haqlarının olduğu aşkardır. Bunun üçün hər bir insan ilk növbədə onu dünyaya gətirən, körpə vaxtlarından onun qayğısını çəkən, boya-başa çatdıran valideynlərinə qarşı həlim və mehriban olmalıdır.

“Böyüyün sözündən çıxmazlar” – Ümumilikdə götürdükdə, böyük bizdən təcrübəli, bilikli və qabaq görəni olurlar. Onlar həyat təcrübəsinə əsaslanaraq bizə doğru yolu göstərirlər. Onların sözünü dinlədikdə daha az ziyan çəkərik. Məsələn, ailədə valideyin və ya nənə, baba uşağa soyuq, küləkli havada əynini isti geyinməyini məsləhət görür. Uşaq isə heç kimin sözünə qulaq asmadıqda xəstələnir. Əgər böyükleri dinləsə idi ziyan çəkməzdi. Eləcə də, bu kimi digər hallarda böyük sözünü dinləmədən zərər çəkə bilərlər.

“Bağ salan barın yeyər” – Bu atalar sözündə atalarımızın məqsədi insanları zəhmətə, işgüzarlığa yönəltməkdir. Zəhmət çəkmədən heç nə əldə edə bilmərik. İşləyib əmək sərf etdikdə isə bəhrəsini görürük. Necə ki bağban əziyyət çəkib bağına qulluq edib, gecə gündüz işləyərsə bağında məhsulu bol olar. İnsan həyatının hər sahəsi elədir. Boş durduqca həyatda yaşamaq olmaz. İşləyib qazanaraq həyatda ehtiyaclarımızı ödəməliyik.

“Ananın canı övladdadır”- Ananın müqəddəs olduğunu nə qədər dilə gətirsək də azdır. Onu sözlərlə, kəlamlarla ifadə etmək mümkün deyil. Övladı dünyaya gətirib, zəhmətin çəkib böyüdən, övladının hər nazına can deyən ana yer üzərində əvəzolunmaz varlıqdır. Eləcə də, ana üçün də ən

dəyərli varlıq övladdır. Övlad xəstələnsə birinci ananın canı yanar, başına pis bir hadisə gəlsə ən çox ananın ürəyi yanar. Övladın sevincini, uğurlarını görmək ən çox ananı qürurlandırır. Bir sözlə övlad güldüsə ana da gülər, ağlasa ana da ağlar.

Burdakı atalar sözləri də digər atalar sözləri kimi qüdrətli tərbiyəvi təcrübəni özündə əks etdirir.

Atalar sözlərinin əsas məqsədlərindən biri adamların davranış və xarakterlərini hərtərəfli yaxşılaşdırmaqda şəxsiyyətin müsbət və mənfi xüsusiyyətlərinə əsaslanmağın əhəmiyyətini üzə çıxarmaqdır.

Dilin tarixi inkişafı nəticəsində yaranaraq mənaca da bölünməz olan atalar sözləri bu dilin əski adət-ənənələrə güzgü tutan mürəkkəb frazeoloji sistemiylə bütövləşmiş, onunla iç-içə yoğrulmuşdur. (2, s. 2) Ona görə də atalar sözündə, məsəllərdə bir sözü yerindən oynatmaq, ya sözlərin sırasını dəyişdirmək o ifadənin sintaksisini pozub təsir gücünü azalda bilir. Çünki həmin tərkiblər milli dil və düşüncənin bir-birinə qarşıqlı təsiri nəticəsində artıq qəlibləşmiş bir şəkil almışdır. Dil ilə folklorun sərhədində dayanan və xalqın milli təfəkkür səviyyəsini anlamaq da az qala yox dərəcəsidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövrdə uşaqların məktəbə daxil olması ilə əlaqədar onların həyatında bir sıra psixoloji dəyişikliklər baş verir. Belə ki, uşaq onun üçün tamam yeni olan bir şəraitə - məktəbə düşdükdən sonra özünün hərəkət, rəftar və davranışını məktəbin daxili intizam qaydaları əsasında həyata keçirməli, yoldaşları və müəllimlə əvvəlkindən fərqli davranış formaları mənimsəməli olur. Məktəb həyatının uşaqda doğurduğu hisslərə əsasən o, məktəbə, ümumiyyətlə götürdükdə isə, mühitə münasibət bəsləməli olur.

Nəzərə alaq ki, onların xəyal dünyası geniş olur. Təfəkkürün inkişafında konkretlik və emosionallıq geniş yer tutur. Uşaqlar fikri əməliyyatlar aparır, ümumiləşdirir, əyani təfəkkürlə mücərrəd təfəkkürün birgə fəaliyyəti praktik və nəzəri təfəkkürü də inkişaf etdirir. Yəni bu dövrdə onlara atalar sözlərini izah etməyə çalışarkən onların geniş xəyal dünyasını da nəzərə almaq lazımdır. Bir tərəfdən də yaddaş qalıcılığını nəzərə alsaq çox əlverişli bir dövrdür. Atalar sözlərindən istifadə edərək uşaqları həm milli ruhda böyütmüş oluruq, həm də düzgün, intellektual bir sözlə gələcək üçün ali cənab bir insan yetişdirə bilirik. Bu dövrdə onlarda Vətənə məhəbbət, insanlara qayğı göstərmək kimi hisslər formalaşır.

Böyüklər də öz növbəsində Allah-Təalanın böyük hədiyyəsi və sonsuz lütfünün göstəricisi olaraq dünyaya gətirdikləri övladlarına qayğı və nəvazişlə yanaşmaq, onlara məhəbbət göstərmək məcburiyyətindədirlər. Yəni, hər bir valideyn bu missiyanı özü üçün bir vəzifə olaraq qəbul etməlidir. Necə ki, böyüklərə hörmətsizlik etmək, onlarla qəzəblə rəftar etmək, sözlərinə qulaq asmamaq İslamda bəyənilməyən əməllərdən hesab olunursa, eləcə də kiçikləri incitmək, sözlərinə əhəmiyyət verməmək, başqalarının yanında onları təhqir etmək də dinimizin prinsiplərinə uyğun olmayan davranışlardır.

Dünya xalqları arasında günü-gündən vüsət alan çoxşaxəli əməkdaşlıq, mədəni əlaqələrin inkişafına da zəmin yaradır. Şifahi xalq ədəbiyyatının “kiçik janrı” sayılan atalar sözü dilimizi ekspressiv edən, onu müxtəlif çalarlar bəzəyib gözəlləşdirir (3, s.5).

Yekunda belə ortaq nəticəyə gəlmək oklar ki, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin tərbiyəsində atalar sözlərindən istifadə onları gələcəyə doğru təcrübəli, konkret fikirli, ön düşüncəli biri olaraq yetişdirir. Atalar sözləri onlarda elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məhz elmi dünyagörüşü insanın dünyaya konkret-tarixi məzmunlu baxışlarının, təbiət və cəmiyyət qanunlarına münasibətdə elmi baxımdan əsaslandırılmış əqidəsinin, fəal həyat mövqeyini müəyyən edən ictimai-siyasi münasibətinin üzvi birliyidir. (4, s-180) burada maarifləndirici funksiyanı, tərbiyəvi funksiyanı və inkişafetdirici funksiyanı xüsusi qeyd etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayıl Əliyev – Azərbaycan etnopedaqogikası. Elm və Təhsil, Bakı: 2009. s – 126
2. Cəlal Bəydili (Məmmədov) – Atalar sözü – Bakı :“Öndər nəşriyyat” –2004- s-2
3. Rzayev Xalıq Ağa Həsən oğlu – Bakı :Nurlar-2004 – s-5
4. İsmayıl Əliyev- Pedaqogika- / İsmayıl Əliyev- Naxçıvan: Əcəmi-2017.- s-180

SUMMARY

Gulsum Kerimova

USE OF PROVERBS IN THE EDUCATION OF SMALL
SCHOOL AGE PUPILS

Proverbs, which are the encyclopedic memory of the people, are an inexhaustible source of guidance throughout one's life. Proverbs are a treasure that people of all ages can use to build their lives perfectly. If proverbs about primary moral ideas are used in the upbringing of young children, the use of proverbs that promote honor, zeal, patriotism, and national characteristics is more successful in adolescence and youth.

Consider that children's imaginary worlds are expanding. Concreteness and emotionality play an important role in the development of thinking. Children conduct mental operations, generalize, and the interaction of visual and abstract thinking develops both practical and theoretical thinking. In other words, when trying to explain proverbs to them during this period, it is necessary to take into account their wide imaginary world. On the one hand, given the persistence of memory, for this, it is a very favorable period. Using proverbs, we both raise children in the national spirit, and in a correct, intellectual way, we can raise a great man for the future. During this period, they develop feelings of love for the Motherland and care for people.

This article discusses these features of proverbs, especially their use in the upbringing of children at an early age.

Key words: proverbs, family upbringing, small school age, respect for adults

РЕЗЮМЕ

Гульсум Каримова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СЛОВ ОТЦА В ОБРАЗОВАНИИ
МАЛЕНЬКИХ ШКОЛЬНИКОВ

Пословицы, являющиеся энциклопедической памятью народа, являются неисчерпаемым источником руководства на протяжении всей жизни. Пословицы — это сокровище, которое люди всех возрастов могут использовать, чтобы построить свою жизнь идеально. Если в воспитании детей раннего возраста используются пословицы о первичных нравственных представлениях, то более успешно использование пословиц, воспитывающих честь, усердие, патриотизм, национальные особенности в подростковом и юношеском возрасте.

Учтите, что детские воображаемые миры расширяются. Конкретность и эмоциональность играют важную роль в развитии мышления. Дети осуществляют мыслительные операции, обобщают, а сочетание наглядного и абстрактного мышления развивает как практическое, так и теоретическое мышление. Иными словами, пытаюсь объяснить им пословицы в этот период, необходимо учитывать их широкий воображаемый мир. С одной стороны, учитывая постоянство памяти, это очень благоприятный период. Используя пословицы, мы и в народном духе воспитываем детей, и в правильном, интеллектуальном ключе можем вырастить великого джентльмена на будущее. В этот период у них развиваются чувства любви к Родине и заботы о людях.

В данной статье рассматриваются эти особенности пословиц, особенности их использования в воспитании детей раннего возраста.

Ключевые слова: пословицы, семейное воспитание, детство, уважение к взрослым.

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

KÜBRA QULİYEVƏ
k.guliyeva@yahoo.com
ELMİRƏ İSMAYİLOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82.09; 82-95

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏ MÖVHUMATÇILIĞIN TƏNQİDİ HAQQINDA

Məqalədə Ö.F.Nemanzadənin mövhumatçı fikir və düşüncəyə dair münasibəti ön plana çəkilməmişdir. Qeyd edilmişdir ki, yazarın hər zaman istər yaradıcılığında, istərsə də təhsil aldığı ocaqlarda mövhumatçılığa qarşı olan münasibəti sərt və kəskin mövqedə idi. O, həmçinin o dövrdə mövhumatçılığın ön planda olmasının səbəblərini insanların dinin əsl, həqiqi mənasını anlamamalarında görürdü. Yazar deyirdi ki, xalqın bu vəziyyətdən xilasına bir yol vardır ki, o da elmə, işıqlığa doğru yönəlmək, cəhalətin bütün bəlalərindən uzaqlaşmaq idi. Məqalədə bunlarla yanaşı, Ö.F.Nemanzadənin Hz.Məhəmmədin elm və mədəniyyətə dair fikirlərinə olan münasibəti öz əksini tapmışdır. Ö.F.Nemanzadə həmçinin xalqın şeyxləri yüksək dərəcəyə qaldırıb, hətta onların ayaqlarını öpməsini, onların dəstəmaz aldığı sudan içmələrinə dözə bilmirdi. O, insanların türbələrə, pirlərə gedib qurban kəsilməsi, dilək tutulması kimi hərəkətləri də şiddətlə tənqid etmiş və buna qarşı münasibəti kəskin olmuşdur. O da vurğulanmışdır ki, mövhumat və xurafatçılığa aid olan düşüncələr elmin digər sahələrində də izsiz keçməmiş və bununla bağlı Abdulla Şaiqin “Pirin kəraməti” adlı hekayəsi diqqətə çatdırılmışdır.

Açar sözlər: din xadimləri, mövhumatçılıq, elm, ailə, dini inanc

Ö.F.Nemanzadənin istər yaradıcılığında, istərsə də təhsil aldığı, dərslər dediyi müddətdə dinə, mövhumatçılığa qarşı olan münasibəti hər zaman kəskin şəkildə özünü büruzə vermişdir. Yazar yarı gizli, yarı açıq şəkildə bu məsələyə xüsusi şəkildə yanaşmış, din xadimlərinə qarşı mübarizəsini tamliqlə ortaya qoymuşdur. Onun yazılarında, qələmə aldığı əsərlərində dini düşüncə və inanclar, gerilmək, parlaq, işıqlı gələcəyi görə bilməmək bir incə çizgi kimi işlənmişdir. Bunun əsasında Ö.F.Nemanzadə mədəniyyət, müsbət insani keyfiyyətlərə malik bir şəxsiyyət formalaşması fikirlərin aydınlaşması kimi anlayışları dinin kökəninə olması, lakin insanların bu gün üçün düşdükləri cəhalətə səbəb olan din anlayışlarının bir-birindən ayrılmasının vacibliyini vurğulayırdı.

Ö.F.Nemanzadə deyirdi ki, ağıl və hikmətə sahib olan şəxsə heç bir zaman səfehlik meydana gəlməz və doğru yola yönəlir. Yazar geri qalmağın, mövhumatçılığın bu qədər ön planda olmasının səbəbini dinin əsl, həqiqi mənasından uzaq qalmağında görürdü. Ö.F.Nemanzadə vaxtilə müsəlmanların az zamanda cahangir olmaları, misli görülməmiş əsri-mədəni vücuda gətirmələri əqidə və imanlarının ilk dövrlərə qədər möhkəm və məqbul olduğunu göstərsə, bu günkü pərişən vəziyyətləridə indiki əqidə və imanlarının nə dərəcə qeyri məqbul olduğunu çox açıq göstərir-deyə o vaxtın din anlayışı və mahiyyətini ortaya qoymuşdur (3). Ağıla, mədəniyyətə xitab edən islam bu gün bir sıra məsələlərə görə əsl mahiyyətini itirmişdir. Xalqın bu vəziyyətdən xilasına bir yol vardır ki, o da elmə, işıqlığa doğru yönəlmək, cəhalətin bütün bəlalərindən uzaqlaşmaq idi.

Yazar avropada olan mədəniyyəti təqlid edən bəzi müsəlman zənginlərin özlərini din xadimi adlandıraraq, xalqı doğru yola yönəltməklərinə inanan bu şəxsləri tənqid etmişdir. Onlar xalqın yolunu açmaq, cəhalətdən, batil inanclardan uzaqlaşdırmaq yerinə öz xeyirləri üçün bir çox xərc və israfçılıq mövzusunda digər xalqlarla rəqabət etməyə başladılar. Ö.F.Nemanzadəyə görə elm öyrənmək, fikirlərdə, düşüncə tərzində yeniliklərə getmək, zamanın əsl məqsədini, maarifin mənəvi qüvvətini

başla düşmək o qədər də asan deyildir. Buna görə də müsəlmanların geyim və mədəniyyəti səviyyəsi yüksək olan xalqlara bənzədəyi halda maarif sahəsindəki fikirləri 700-800 il əvvəl əfsanələrə, bütpərəst adətlərə dayanıldığı açıq-aşkar görünür. Başqa bir yazısında müsəlmanların geri qalması və köhnə adət-ənənələrin tənqidi kimi məsələlər öz əksini əhatəli şəkildə tapır: “Düşünürəm ki, niyə hər yerdə müsəlmanlar yeni ixtiradan, kəşfiyyatdan, fənn və hikmətdən, sənaye-nəfisdən, ticarət və sənəyinin əsası olan ümumi-aqliyeden uzaqlaşmış miskinliyi, aza qənaəti, təvəkkül ilə keçinməyi, köhnə adətlərə uymağı, yeni şeylərdən ürkməyi, ruh və xurafatla məşğul olmağı özünə, öz əqidəsinə fəhr və nicat yolu hesab edirlər” (4).

Ö.F.Nemanzadə qeyd edirdi ki, müsəlmanlar öz itirdiklərini qazanmaq, dini bu qədər mərkəzə yerləşdirmək, xurafatdan, köhnə-adət ənənələrdən uzaqlaşdırmaq və yenidən maariflə qüvvətləndirmək üçün gecə-gündüz bu işə səfərbər olmaq lazımdır. Ö.F.Nemanzadə Hz. Məhəmməd peyğəmbərin beşikdən məzara qədər öyrənin sözünü tamliqlə təsdiqləyir, lakin xalqın bu elmdən, irfandan uzaqlaşdığını küfürə və cahilaniyə fikirlərə düşdüklərini vurğulamışdır. Peyğəmbərimizin həyatına diqqət yetirsək onun əldə etdiyi uğurlar təkcə din və ibadətə bağlı deyildir. Öz dövründə elm adına nə varsa öyrənmiş və bu məlumatları nəinki öz sadə yaşamı üçün, həmçinin savaşa düşmənlərinə qarşı işlətməmiş, elmdə də savaşa da qələbə çalmışdır.

Ö.F.Nemanzadə elmdə kamil bir dərəcəyə çatan, zirvəyə yol alan birinin eyni zamanda islamiyyətdə də yaxşı əməl etmiş olur deyirdi. Yazar mətbuat həyatına da başlayarkən əsas məqsəd kimi qarşısına yalançı, riyakar din adamlarının nüfuzunu azaltmaq, xalqı elmə mövhumatçılıqdan, uzaqlaşdırmağa yönəltmək idi. Yazar Şərqi-rus qəzetinin 4-cü nömrəsindən etibarən molla, axund, şeyxislam əleyhinə yazmağa başlamışdı. Yazarın bunda əsas məqsədi onların fikirlərinin köhnəlmiş olduğunu xalqa açıqlamaq, dini düşüncəyə qarşı çıxmaq idi.

Ö.F.Nemanzadə özünün bir sehrə, kəramətə inanmadığını, təbiətdə baş verən hadisələrin hər bir insan üçün üstün, əbədi olmayacağını deyirdi. Kəramət deyərək adlandırılan hadisənin müsəlman olmayan insanların göstərə biləcəyini deyərək bunları qeyd etmişdir: “Hindistanlı kasıbların, bəzi firənglərin insanın aqlını həqiqətən heyrətə gətirəcək dərəcədə başqa yerdən xəbər vermələri, möhtəşəm və bizim avamca kəramət deyiləcək mərtəbədəki sehrimiz aməllər zamanımızda görülməyən hallardan deyildir. Bunların biri bizim yalançı şeyx paltarını geyinib Şamaxı və Şəki qəzalarına gedər ad qazanmağına kimin şəkki ola bilər? Halbuki Hz.Məhəmməd bu kimi halların qarşısına çoxdan divar çəkdi” (1).

O, xalqın şeyxləri yüksək dərəcəyə qaldıraraq, hətta onların ayaqlarını öpməsini, ayaqlarını üzünə vurmalarını, onların dəstəmaz aldıkları sudan içmələrinə dözə bilmirdi. Avropalı elm adamlarının fikirlərindən, isbatlarından nümunə verərək, kəramət olaraq adlandırılan hadisələrin əvvəlcədən hiss etmə olduğunu deməyə çalışırdı. Ö.F.Nemanzadə həmçinin türbələrə, pirlərə gedib qurban kəsilməsi, dilək tutulması kimi hərəkətləri də şiddətlə tənqid etmişdir. O, bu cür əməlləri dinimizin rədd etdiyini, xalqın mövhumatçı, xurafatçı görüşlərdən əl çəkməyin inkişaf və düşüncələrin formalaşdırmağın vacibliyini qeyd edirdi. O, qəbirdəki əziz, kamil bir şəxsə şam yandırmaq, ətrafına toplaşmış dualar etmək, parçalar bağlayıb dilək tutmaq kimi edilən hərəkətlərə gülər və bu cür şeylərin qəbirdəki insan üçün heç bir şey qazandırmayacağını deyirdi.

Yazar onu da qeyd etmişdir ki, bu cəhalət, bədbəxtlik və pərişanlıq tükənməzliyi içərisində yaşamaq olmaz. Bizlər elm, maarif adamları mövhumatçılıqdan, xurafatçılıqdan, cəhalətdən xilasa yol tapmalıyıq deyərək ictimai xadimlərə müraciət edirdi. Bizlər bir-birimizə aslan kəsilir, başqalarının dediklərinə boyun əyir, pişikdən də aşağı düşürük. Hətta Ö.F.Nemanzadə ən sərt şəkildə heyvanların öz aralarında bu cür bəd rəftar olmadıqlarını deyirdi. O, cəhaləti, mövhumatçılığı, insanlar arasındakı şəxsi qərəzi pisləyir. O dövr üçün daxili və xarici münasibətləri nəzərə alanda insan əsəbləşir, mənən sarsılır, nifaq və qərəzin, xurafatçılığın, din pərəstliyinin bu qədər artması dolaşlıqlara səbəb olurdu.

Mövhumatçılıq və xurafatçılığın ön planda olduğu XVIII-XIX əsrlərdə həyatın digər sahələrində də izsiz keçməmişdir. Tibb elminin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə yerli əhali, camaat xəstələnən kimi ilk çarəni mollada tapır, onlara müraciət edirdilər. Xəstəni pirə, müqəddəs

adlandırdıqları yerlərə aparırdılar. Ö.F.Nemanzadə ilə yanaşı bu kimi hallar dövrün bir çox şair və yazıçıları qəzəbləndirmişdir. Onlar öz əsərlərində dilə gətirə bilmədikləri sözləri qələmə almışlar. Azərbaycanın görkəmli maarifpərvər, ziyalısı Abdulla Şaiqin mövhumatçılığı ön plana çəkən, göstərən “Pirin kəraməti” adlı bir hekayəsi var. Hekayədə bir gəncin başına gələnlərdən danışılır. Mövhumatçı düşüncə ilə o piri ziyarət edir, hətta gecəni də piri yanında yatıb ondan xəstəliyinə şəfa diləyir. Amma hər şey tərsinə olur. Açıq havada yatdığı üçün daha da bərk soyuqlayır. Üstəlik qaranlıqda duman çökmüş vahiməli məkanda bərk qorxur. Bütün bunların nəticəsində xəstəliyi sağalmaq əvəzinə daha da şiddətlənir və o, dünyasını dəyişir. Nə qədər də cahil, avam, məhdudlaşdırılmış, bir düşüncədir, fikirdir?!

Çox təəssüf ki, nəin ki o dövrdə son zamanlarda ölkəmizdə həmçinin digər ölkələrdə də mövhumatçılıq hələ də öz təsirini göstərir. İnsanlar mövhumatçı fikirlərdən, ideyalardan elmin sürətlə inkişafına baxmayaraq uzaqlaşma bilməyiblər. Bu mövhumatçı fikir və düşüncə ilə bağlı hər zaman maarifpərvərlərimiz, ziyalılarımız, pedaqoq və psixoloqlarımız mübarizə aparmışlar. Bu mübarizənin əsasını onların qələmə aldıkları yazılarında və çıxışlarında söylədikləri ifadələr, sözlər təşkil edir. Mövhumatçı fikirlər və onlara bu qədər bağlılıq göstərmək irəli getmək və yeni ideologiyalardan istifadə etməkdə bir sıra çətinliklər törədirdi. Təlim və tərbiyənin əsası ailədən başladığı kimi bu cür dini inanclar və din adı altında mövhumatçı fikirlərin əsasında ailədən başlayırdı. Və bizlər məhz bu problemin mərkəzi hissəsində dayanan ailələri bu düşüncələrdən uzaqlaşdırmalıyıq ki, xarici qüvvələrin, etiqadların, dini inancların təsiri olmadan özümüzü, düşüncələrimizi inkişaf etdirə və formalaşdırma bilək. Məhz görkəmli yazar, maarifpərvər, ziyalı Ö.F.Nemanzadənin ideyaları da bu istiqamətdə idi.

ƏDƏBİYYAT

1. İmzasız: Bütperəstlikmi, müsəlmanlıqdırımı?. “Şərqi Rus” qəzeti. № 280. 14 dekabr 1904.
2. İnternet resursları
3. Ö.F.Nemanzadə. Çareyi-Tərəqqimiz. “İrşad” qəzeti № 27. 11 fevral 1907
4. Ö.F.Nemanzadə. Düşünürəm ki. “İrşad” qəzeti № 113. 17 yanvar 1907

SUMMARY

Kubra Guliyeva, Elmira Ismayilova

**OMAR FAIG NEMANZADEH ON THE CRITICISM
OF SUPERSTITION**

The article highlights O.F. Nemanzadeh's attitude to superstitious thoughts and ideas. It was noted that the author's attitude to superstitions has always been tough, both in his work and in the institutions where he studied. He also attributed the reasons that superstition was very strong at that time to the fact that people did not understand the true nature of religion. The author said that there was only way to save people from this situation, which was to turn to science, to enlightenment, to get away from all the evils of ignorance.

In addition, the article reflects the attitude of O. F. Nemanzadeh to the views of the Prophet Muhammad on science and culture.

O.F. Nemanzadeh also could not stand how the people raised the sheikhs to a high level, kissed their feet and drank the water from which they performed ablutions. He also sharply criticized people's actions, such as going to tombs and shrines, making sacrifices and wishes, and his attitude towards this was harsh. It was also emphasized that thoughts related to superstitions and ignorance have spread to other fields of science, and in this regard, Abdullah Shaig's story "The Miracle of the Feast" ("Pirin kəraməti") was brought to the attention.

Key words: religious figures, theology, science, family, religious beliefs

РЕЗЮМЕ

Кюбра Гулиева, Эльмира Исмаилова

ОМАР ФАИГ НЕМАНЗАДЕ О КРИТИКЕ СУЕВЕРИЙ

Статья посвящена отношению О. Ф. Неманзаде к суеверным представлениям и мыслям. Отмечено, что отношение автора к суевериям всегда было жестким, как в его творчестве, так и в учреждениях, где он учился. Он также видел причину, по которой суеверия были так распространены в то время, потому что люди не понимали истинного значения религии. Автор сказал, что был способ спасти людей от этой ситуации, который заключался в том, чтобы обратиться к науке, к просвещению, чтобы уйти от всех зол невежества. Кроме того, в статье отражено отношение О.Ф.Неманзаде к взглядам Пророка Мухаммеда на науку и культуру. О.Ф.Неманзаде также не мог переносить как народ возводил на высокую ступень шейхов целовал им ноги и пил воду, из которой они совершали омовения. Он также резко критиковал действия людей, такие как хождение к гробницам и святыням, принесение жертв и желаний, и его отношение к этому было резким. Также было подчеркнута, что мысли, связанные с суевериями распространились и в другие другие области науки, и в связи с этим был доведен до сведения рассказ Абдуллы Шаига «Чудо Пира». (Пир-место поломничество верующих)

Ключевые слова: духовенство, суеверие, наука, семья, религиозные верования.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

ÜLVİYYƏ NAĞİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ulviyyenagiyeva921@gmail.com

UOT:371

AZƏRBAYCANDA İBTİDAI SINIF MÜƏLLİMİ HAZIRLIĞINA VERİLƏN ÜMUMİ TƏLƏBLƏR

XX əsrin 90-cı illərdən başlayaraq Azərbaycanda ibtidai sinif müəllimi hazırlığına verilən tələblər (standartlar) dəyişmişdir. Keyfiyyətli ibtidai sinif müəllimi hazırlamaq məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə Çərçivə Kurikulumu” (2008) təsdiq edilmişdir. İbtidai sinif müəlliminin peşə funksiyalarına yeni tələblər verilmişdir. 2020-ci ildə “İbtidai sinif müəllimliyi” ixtisası üçün təsdiq edilən Təhsil Proqramlarında həmin tələblər (standartlar) daha da artırılmış, pedaqoji fənlərin tədrisinə ayrılan saatların həcmi xeyli artırılmışdır. Pedaqoji təcrübəyə ayrılan kreditlərin sayı 21-dən 30-a qaldırılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, ibtidai sinif müəllimi, standart, pedaqoji təcrübə, peşə mədəniyyəti

XX əsrin 90-cı illərdən başlayaraq ibtidai sinif müəllimi hazırlığına müəyyən tələblər (standartlar) verilmişdir. “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” (1999), “Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası” (2007), “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası” (Milli Kurikulum) (2006), “Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə Çərçivə Kurikulumu” (2008), “Təhsil sahəsində Azərbaycan Respublikasının Qanunu” (2009), “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (2013) və digər normativ sənədlərin qəbulundan sonra Azərbaycanda müəllim hazırlığına yeni yanaşmalar meydana gəldi.

Təhsillə bağlı normativ sənədlərin hamısında bir mənalı olaraq vurğulandı ki, Təlimin məhsuldarlığının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, rəqabətə davamlı insan inkişafında aparıcı rol müəllimə və onun peşəkarlığına məxsusdur. Cəmiyyətin inkişafına və tərəqqisinə töhfə verən belə müəllimlər əxlaqi keyfiyyəti, didaktik bacarığı, ünsiyyət qabiliyyəti, məsuliyyətliyi, pedaqoji texnologiyalardan istifadə etmək bacarığı ilə seçilir. Bu səbəbdən də son illərdə müəllim kadrları hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə pedaqoji təhsilin yeni modelləri qurulur ki, burada da əsas diqqət funksiyalara, bacarıqlara, struktura deyil, müəllimin şəxsiyyətinə yönəlir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin əməkdaşları (Ə.Əlizadə, F.Rüstəmov, K.Quliyeva) tərəfindən müəllim peşəsinin professioqramı (standartları) hazırlandı və Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edildi [1].

2008-ci ildə ibtidai sinif müəllimi hazırlığının yeni modeli olan “Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə Çərçivə Kurikulumu” (2008) təsdiq olundu. Ali təhsilin bakalavriatura pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı ilə bağlı kurikulumun hazırlanmasını zəruri edən əsas məsələ ümumtəhsil məktəblərində ciddi məzmun islahatı ilə bağlı idi. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu”nda (2006) ibtidai təhsilin məqsədi belə formalaşdırılmışdı: “uşaqlarda oxu, yazı və hesablama vərdişləri yaratmaq və möhkəmləndirmək; onlara insan, cəmiyyət, təbiət və onlar arasındakı qanunauyğunluqlar haqqında ilkin biliklərin verilməsini təmin etmək, uşaqlarda məntiqi və yaradıcı təfəkkürün ilkin elementlərini formalaşdırmaq, istedadlı uşaqların erkən yaşdan üzə çıxarılmasını təmin etmək” [2]. Məqsədə müvafiq olaraq ibtidai təhsil üzrə ümumi təlim nəticələri müəyyənləşdirilmişdi.

Çərçivə Kurikulumu aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirilməli idi:

- 1) ibtidai sinif müəllimliyi ixtisasında tədris olunan fənlər arasında inteqrasiya və ardıcılığın təmin olunması;
- 2) tədris edilən fənlərin məzmununun cəmiyyətin və ümumi təhsilin tələbatına uyğun olaraq daim yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi;
- 3) təlim texnologiyalarının interaktivliyi və çevikliyinin təmin olunması; nəticəyönümlü fənn kurikulumlarının hazırlanıb tətbiq olunması;
- 4) ibtidai sinif müəlliminin hazırlığı üzrə ali təhsilin ümumi təhsillə əlaqəsinin genişləndirilməsi və bu prosesdə ümumtəhsil məktəblərinin də iştirakının təmin olunması;
- 5) müsbət təlim mühiti, peşə təhsili fəaliyyətinin səmərəliliyi, təlimin praktik, inkişafetdirici və qabaqlayıcı xarakteri, müəllimlər üçün bilik, bacarıq və vərdişlərin praktik tədris fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsinin təmin olunması, tələbələrin nəzəri və praktik nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması.

Kurikulum hazırlanarkən gələcək ibtidai sinif müəllimləri üçün əlverişli təlim mühitinin yaradılması, nəticəyönümlülük, tələbəyönümlülük və inteqrativlik prinsiplərinin tələbləri nəzərə alınmışdır.

“Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə Çərçivə Kurikulumu”nun “*Bakalavr pilləsində İbtidai sinif müəllimi və onun hazırlığına verilən ümumi tələblər*” adlı ilk fəslində göstərilir ki, ibtidai sinif müəllimi hazırlığı hər bir insanın marağı, arzu və istəyinə, cəmiyyətin, dövlətin tələbatı və sifarişinə, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, inteqrativlik, demokratiklik, dünyəvilik, sistemlilik, varislik prinsiplərinə əsaslanan, nəzəri və praktik fəaliyyət vasitəsi ilə şəxsiyyətin formalaşmasına, onun intellektual, fiziki və ictimai inkişafına, təhsilini magistratura, doktorantura mərhələsində, əlavə təhsil müəssisələrində və sərbəst surətdə fasiləsiz olaraq davam etdirməsinə, əmək fəaliyyətinə zəmin yaradılmasına istiqamətlənmiş məqsədyönlü proses olub, şəxsin psixoloji, fizioloji, fərdi xüsusiyyətləri və potensial imkanları nəzərə alınmaqla qloballaşan dünyada gedən prosesləri, problemləri və inkişaf meyillərini anlamaq, təhlil etmək və qiymətləndirmək, zəruri bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmaq, biliyini təcrübəyə tətbiq etmək, tədqiqat aparmaq bacarığını, cəmiyyətin aparıcı üzvünə çevrilə bilməsini, onun azad, hərtərəfli, inkişafını təmin edir [3, s.5].

İbtidai sinif müəllimi fəaliyyətində aşağıdakı peşə funksiyalarını həyata keçirir: 1) konstruktiv funksiya; 2) mobiləşdirici funksiya; 3) təşkilatçılıq funksiyası; 4) məlumatlılıq (informasiya) funksiyası.

Kurikulumun II fəslində bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığının məzmun standartları, III fəslində tədris olunan fənlərin əsaslandırılması, təlim nəticələri və fənlərin məzmununa verilən minimum tələblər, IV fəslində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə pedaqoji prosesin təşkili prinsipləri və təlim strategiyaları, V fəslində tələbə nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, VI fəslində fənn kurikulumlarının strukturu verilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə Çərçivə Kurikulumu”nun əsasında hazırlanan “İbtidai sinif müəllimliyi” ixtisasının hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan məcburi minimum tələblər “Ali ixtisas təhsilinin dövlət standartı” adı ilə 5 avqust 2009-cu ildə Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olundu.

Beşillik təcrübədən sonra ali təhsil pilləsinin dövlət standartı yenidən təkmilləşdirilərək 2014-cü ildə təsdiq edildi. Bakalavr səviyyəsinin İbtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə Təhsil Proqramı 6 bölmədən ibarətdir: 1) ümumi müddəalar; 2) məzmunun ixtisas xarakteristikası və kompetensiyası; 3) təhsilin məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum tələblər; 4) maddi-texniki, tədris bazası və kadr potensialı; 5) tədris prosesinin forma və metodları; 6) yekun dövlət attestasiyasına qoyulan tələblər və qiymətləndirmə.

İbtidai sinif müəllimliyi üzrə standartlarda ixtisas və peşə sərişətləri müəyyənləşdirilir. Ümummədəni sərişətlərə qrupda işləmək bacarığı, kommunikativ bacarıq, dinləmə və müşahidə etmə bacarığı, fəaliyyətində empatiya bacarıqlarını nümayiş etdirmək, yeni ideyalar irəli sürmək və

əsaslandırmaq, analitik və tənqidi düşüncə tərzinə malik olmaq, dözümlülük və məsuliyyətlik nümayiş etdirmək, sürətlə dəyişən situasiyaya uyğunlaşmaq və çeviklik göstərmək, davamlı inkişaf konsepsiyasını qəbul etmək və özünün inkişafı qayğısına qalmaq, şifahi və yazılı nitq bacarıqlarına malik olmaq, İKT-dən istifadə etmək, xarici dillərdən birində kommunikativ əlaqələr qurmaq, problemlərin həllində vətəndaş mövqeyi nümayiş etdirmək, sağlam həyat tərzini qoruyub saxlamaq aid edilir.

Qeyd edək ki, gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin sağlam həyat tərzini qoruyub saxlamaq bacarığı 20-ci illərdə müəllimlərə verilən tələblər sırasında olsa da, təəssüf ki, 50-ci illərdən sonra sağlamlıqla bağlı tələb ümumi tələblərdən çıxarılmışdı. 2014-cü ildə müəllim hazırlığı standartlarına sağlamlıqla bağlı tələbin salınması müsbət yanaşma kimi dəyərləndirilməlidir.

Peşə üzrə səriştələrə isə aşağıdakılar aid edilmişdir: fənn üzrə zəruri bilik və bacarıqlara malik olmaq və davamlı olaraq onları inkişaf etdirmək; pedaqoji prosesi planlaşdırmaq və təşkil etmək; peşə fəaliyyətində İKT-dən istifadə etmək, müvafiq metodlar seçmək və tətbiq etmək; peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi qayğısına qalmaq; məqsədə uyğun olaraq təlim strategiyalarını seçmək və tətbiq etmək; məqsədə uyğun təlim resursları seçmək və hazırlamaq; təhsilalanların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq və pedaqoji prosesdə onları nəzərə almaq; qrupların fəaliyyətini təşkil etmək, ümumi nəticənin əldə olunması məqsədi ilə onların söylərini əlaqələndirmək; pedaqoji prosesin planlaşdırılması və təşkili məqsədi ilə tədqiqatlar aparmaq və nəticələrindən istifadə etmək; peşə fəaliyyətində qiymətləndirmə mexanizmlərindən istifadə etmək; istedadlı şagirdləri müəyyənləşdirmək və inkişaf etdirilməsində pedaqoji bacarıqlar nümayiş etdirmək; təlim prosesində inklüziv təhsil texnologiyalarından istifadə etmək; təhsilalanların milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnməsi qayğısına qalmaq.

Standartda ixtisas üzrə fənn bölümləri, fənlər üzrə kreditlər, onların mənimsənilməsinin nəticələri (bilik, bacarıq və vərdişlər baxımından) və qazanılması nəzərdə tutulan kompetensiyaların kodları verilmişdir. Humanitar fənlər bölümündə, ixtisas-peşə hazırlığı fənləri bölümündə, təcrübə və yekun attestasiya zamanı gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin bilməli, bacarmalı və yiyələnməli olduğu məsələlər konkretləşdirilmişdir.

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin 4 illik təhsil müddətində 240 kredit toplanması nəzərdə tutulmuşdur. İbtidai sinif müəllimliyini ixtisası üzrə bakalavr təhsil proqramının yerinə yetirilməsinin müddəti aşağıdakı kimi planlaşdırılmışdır:

- 1) Bakalavr təhsil proqramını mənimsəmək üçün ayrılan ümumi həftələrin sayı: 198
- 2) Nəzəri təlim, o cümlədən, təcrübələr (14 həftə) üçün ayrılan həftələrin sayı 154 həftə.
- 3) Tətillər üçün ayrılan həftələrin sayı: 38 həftə.
- 4) Yekun attestasiyaya ayrılan həftələrin sayı: 6 həftə.

2020-ci ildə Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunan “İbtidai sinif müəllimi” ixtisası üzrə təhsil standartlarında Çərçivə kurikulumundakı və 2014-cü ildə təsdiq edilmiş bakalavr səviyyəsinin İbtidai sinif müəllimliyini ixtisası üzrə Təhsil Proqramında əsas ideyalar qorunub saxlanılmış və daha da inkişaf etdirilmişdir.

Mütəxəssislər haqlı olaraq, yuxarıda sadalanan bacarıqları XXI əsr müəllimlərinin bacarıqları hesab edirlər. “İbtidai sinif müəllimliyini” ixtisasında təhsil alan gələcək müəllimlərin ümummədəni və peşə səriştəliliyinə verilən tələblərin artırılmasının əsas səbəbi ibtidai sinif şagirdlərində aşağıdakı zəruri səriştələrin formalaşdırılması ilə bağlıdır: özünü dərk etmə, özünü tənzimləmə, sosial dərk etmə, qərar qəbul etmə problem həll etmə, öyrənməyi öyrənmək, tənqidi düşünmək, əməkdaşlıq, yaradıcılıq və innovasiya, sahibkarlıq, informasiya savadlılığı, sosial vərdişlər, sağlam həyat təzi, ekoloji dərk etmə, tədqiqatçılıq vərdişləri, vətəndaşlıq və sosial məsuliyyət və s. Zəruri səriştələrə malik olmayan müəllim öz şagirdlərində zəruri keyfiyyətlər formalaşdırma bilməz. Bu səbəbdən müasir dövrdə universitet məzunlarının qarşısına yeni tələblər qoyulur. Müasir dövrdə ibtidai sinif müəllimi hazırlığına verilən tələblər yeni hazırlanan bakalavr səviyyəsinin (əsas baza) ali tibb təhsilinin İbtidai sinif müəllimliyini ixtisasının Təhsil Proqramında gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin (məzunların) aşağıdakı ümumi kompetensiyalara yiyələnməsi vacib hesab edilir: 1) ixtisası üzrə Azərbaycan

dilində şifahi və yazılı ünsiyyət bacarıqlarına; 2) ixtisası üzrə ən azı bir xarici dildə ünsiyyət bacarıqlarına; 3) Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi, hüquqi, siyasi, mədəni, ideoloji əsasları və müasir dünyadakı yeri və roluna dair sistemli və hərtərəfli bilikləri şərh etmək bacarığına, milli dövlətimizin perspektiv inkişafını proqnozlaşdırma qabiliyyətinə; 3) milli dövlətimizin qarşılaşdığı təhdidləri və çağırışları müəyyən etmək bacarığına; 4) informasiya texnologiyalarından istifadə etmək qabiliyyətinə; 5) dinləmə, müşahidə etmə, yeni ideyalar irəli sürmək və əsaslandırmaq, qrupda işləmək, problemi birgə həll etmək, analitik tənqidi düşüncə bacarığına; 6) yeni şəraitə uyğunlaşmaq, təşəbbüs irəli sürmək və uğur qazanmaq bacarığına; 7) problemlərin həlli üçün əlavə məlumat resurslarını seçmək və ondan istifadə etmək bacarığına; 8) peşəsinə aid məqsədlərə müvafiq məlumatı təhlil etmək, ümumiləşdirmək və tətbiq etmək bacarıqlarına; 9) peşə fəaliyyətini planlaşdırmaq, təşkil etmək, gələcək təhsilini, mövcud bacarıqlarını təkmilləşdirilmək, vaxtı idarə etmək və tapşırıqları vaxtında tamamlamaq bacarığına; 10) fəaliyyətində sosial və ekoloji məsuliyyətə, vətəndaş şüuruna və etik yanaşmaya, keyfiyyətə üstünlük vermək bacarığına; 11) özünü yenidən qiymətləndirmək və özünü tənqid etmək bacarığına; 12) sağlam həyat tərzini qoruyub saxlamaq, dözümlülük və məsuliyyətlik nümayiş etdirmək bacarığına malik olmaq bacarığına [4, s.5].

Təhsil Proqramında məzunun peşə kompetensiyaları da verilmişdir. Əgər müqayisə etsək görərik ki, 2009, 2014-cü illərdə təsdiq edilən Təhsil Proqramlarında gələcək ibtidai sinif müəllimlərinə verilən tələblər (səriştələr) burada xeyli artırılmışdır. Təhsil Proqramının sonunda gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin aşağıdakı peşə səriştələrinə yiyələnməsi tələb edilir: 1) uşaqları birləşdirmək, işi planlaşdırmaq, vəzifələri bölüşdürmək, görülən işə yekun vurmaq bacarığına; 2) fəaliyyət və ya təhsil sahəsi ilə bağlı fakt, nəzəriyyə, qayda və metodları təhlil etmək; 3) bir-biri ilə əlaqəli olan sahələrdə çətin tapşırıqların yaradıcı şəkildə həlli üçün biliklərdən istifadə etmək; 4) yeni yanaşma tətbiq etməklə, mürəkkəb tapşırıqları yerinə yetirmək bacarığına; 5) tədris materialını, əyani vasitələri, avadanlığı seçmək və hazırlamaq, tədris materialını başa düşülən şəkildə, aydın, ifadəli, inandırıcı və ardıcıl şərh etmək, idraki maraqların və mənəvi tələbatların inkişafını stimullaşdırmaq, öyrənmə-idrak fəallığını yüksəltmək bacarığına; 6) təlim prosesində inklüziv təhsil texnologiyalarından istifadə etmək, uşaqların düşüncə tərzini başa düşmək, daxili aləmini görmək, onların emosional vəziyyətini obyektiv qiymətləndirmək, yaş, fərdi, psixoloji, anatomik-fizioloji xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və təhsil-tərbiyə prosesində nəzərə almaq bacarığına; 7) pedaqoji situasiyaları və prosesləri dərk etmək, obyektiv qiymətləndirmək, peşə fəaliyyətində informasiya texnologiyalarından istifadə etmək, ümumi və pedaqoji mədəniyyətə malik olmaq, öz təcrübəsini fərdi və qrup şəklində təhlil etmək bacarığına; 8) şagirdlər, onların valideynləri, həmkarları və tədris müəssisəsinin rəhbərliyi ilə pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü ünsiyyət yaratmaq bacarığına; 9) sağlam və şəxsiyyətyönlü təhsil mühiti formalaşdırmaq, şagirdlərin sosial bacarıqları, hərtərəfli şəxsi inkişafı və özünü ifadəsi üçün münbit şərait yaratmaq bacarığına; 10) fəaliyyət və ya təhsil sahəsi ilə bağlı yeni problemləri aşkar etmək, onların müxtəlif həll yollarını təhlil etmək, təhsilənlərin irəliləyişinin, nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini, tərbiyəlilik səviyyəsini müəyyənləşdirmək və onlara emosional-iradi təsir göstərmək bacarığına; 11) fəaliyyətini diaqnozlaşdırmaq, proqnozlaşdırmaq və layihələşdirmək, layihələrin həyata keçirilməsi zamanı təşəbbüskarlıq, məsuliyyət, liderlik və komandada işləmək bacarığına; 12) konkret çərçivədə fəaliyyət və ya təhsil sahəsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün müvafiq informasiyaların toplanması və emalında müasir texnologiyalardan istifadə etməklə elmi yenilikləri öyrənmək, verilən informasiya əsasında gözlənilən nəticələri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək qarşıya müəyyən vəzifələr qoymaq, onların həlli üçün müvafiq metodlar seçmək və tətbiq etmək bacarığına; 13) demokratik prinsiplərə hörmətlə yanaşmaq, insanlara, təbiətə, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə həssas və ədalətli münasibət bəsləmək və bunu şagirdlərə də aşılamaq bacarığına; 14) müxtəlif innovativ təlim resurslarından, texnologiyalarından istifadə etməklə ibtidai siniflərdə təlim prosesinin səmərəliliyini və keyfiyyətini yüksəltmək bacarığına.

Gələcək ibtidai sinif müəllimlərində sadalanan peşə səriştələrini formalaşdırmaq məqsədilə yeni tədris planı hazırlanaraq təsdiq edilmişdir (Bax: Əlavə 2).

Yeni tədris planında ümumi fənlərə 30 kredit, ixtisas fənlərinə 120 kredit, ali təhsil müəssisəsi tərəfindən müəyyən edilən fənlərə 60 kredit, pedaqoji internaturaya 30 kredit nəzərdə tutulmuşdur. Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ tədris planına yeni pedaqoji fənlərin daxil edilməsi və ümumiyyətlə, pedaqoji-psixoloji fənlərə ayrılan kreditlərin artırılmasıdır. Tədris planına daxil edilən yeni pedaqoji fənlər aşağıdakılardır: 1) İbtidai siniflərdə inklüziv təhsil (5 kredit); 2) Təhsil və pedaqoji fikir tarixi (5 kredit); 3) Təhsil fəlsəfəsi (5 kredit); 4) Təhsil sistemləri və layihələrin idarə edilməsi tarixi (5 kredit). Ali təhsil müəssisəsi tərəfindən müəyyən edilən fənlərə ayrılan 60 kreditin 20 krediti də pedaqoji fənlərə ayrılmışdır.

Təhsil müddətində (4 il) gələcək ibtidai sinif müəllimlərində formalaşdırılmalı olan peşə kompetensiyaları kifayət qədər zəngin olduğu qədər də mürəkkəbdir. İbtidai sinif müəllimi hazırlığına verilən tələblərin artırılması Azərbaycanda bu sahədə xeyli tədbirlərin həyata keçirilməsini reallaşdırmışdır.

Fikrimizcə, bu tədbirlər aşağıdakılardır: 1) pedaqoji kolleclərdə ibtidai sinif müəllimi hazırlığı dayandırılmışdır; 2) kadr potensialı, ixtisas kafedraları olmayan ali məktəblərdə ibtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə müəllim kadrları hazırlığı dayandırılmışdır; 3) digər ixtisas sahiblərinin 9 aylıq kurs keçməklə ixtisaslarını dəyişərək ibtidai sinif müəllimi olmaları qadağan edilmişdir; 4) digər ixtisas sahiblərinin ibtidai sinif müəllimliyi ixtisası üzrə təkrar təhsil almaq imkanları məhdudlaşdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə, Ə.Ə. Müəllimin peşə profессиogramı /Ə.Ə.Əlizadə, F.A.Rüstəmov, K.R.Quliyeva // Azərbaycan müəllimi, 2000, 5 oktyabr
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu. //Kurikulum, 2008, №1, 131-150
3. Azərbaycan Respublikasında ali təhsilin bakalavr pilləsində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üzrə Çərçivə Kurikulumu. Bakı:2008, 85 s.
4. Bakalavr səviyyəsinin (əsas baza) ali tibb təhsilinin İbtidai sinif müəllimliyi ixtisasının (050107) Təhsil Proqramı. Bakı: 2020, 20 s.

SUMMARY

Ulviya Nagieva

GENERAL REQUIREMENTS FOR THE TRAINING OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN AZERBAIJAN

Since the 1990s, the requirements (standards) for the training of primary school teachers in Azerbaijan have changed. In order to train quality primary school teachers, the “Framework Curriculum for the Training of Primary School Teachers at the Bachelor of Higher Education Level in the Republic of Azerbaijan” (2008) was approved. New requirements for the professional functions of primary school teachers have been established. In 2020, in the Educational programs approved in the specialty "Education in primary school", these requirements (standards) are further strengthened, and the number of hours allocated for teaching pedagogical subjects has been significantly increased. The number of credits allocated for teaching practice has been increased from 21 to 30.

Key words: Azerbaijan, primary school teacher, standard, pedagogical practice, professional culture

РЕЗЮМЕ

Ульвия Нагиева

**ОБЩИЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПОДГОТОВКЕ УЧИТЕЛЕЙ
НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

Начиная с 90-х годов XX века требования (стандарты) к подготовке учителей начальных классов в Азербайджане изменились. В целях подготовки качественных учителей начальных классов была утверждена «Рамочная учебная программа по подготовке учителей начальных классов на уровне бакалавра высшего образования в Азербайджанской Республике» (2008 г.). Установлены новые требования к профессиональным функциям учителя начальных классов. В 2020 году в Образовательных программах, утвержденных по специальности «Обучение в начальных классах», данные требования (нормативы) дополнительно усилены, а количество часов, отводимых на преподавание педагогических предметов, значительно увеличено. Количество кредитов, выделяемых на педагогическую практику, увеличено с 21 до 30.

Ключевые слова: Азербайджан, учитель начальных классов, стандарт, педагогический опыт, профессиональная культура

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

XƏQANI İSMAYILOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 37.01

ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏLİM SİSTEMİNDƏ FƏLSƏFİ-PEDAQOJİ NƏZƏRİYYƏNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Məqalədə sağlamlığı qoruyan və inkişaf etdirən texnologiyaları tətbiq edən pedaqoqların fikir ayrılıqlığına səbəb olan bəzi problemlərlə üzləşdiyi göstərilir. Ümumiyyətlə pedaqoji və sosial elmlərin nümayəndələrinin səylərinin birləşdirilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Fəlsəfi-pedaqoji nəzəriyyədə şagirdlərin təlim-tərbiyəsi təsir şəraitində psixi fəaliyyətin qanunauyğunluqlarından, şəxsiyyətin formalaşdırılmasında ona imkan yaradan mexanizmlərdən pedaqogika tarixində şəxsiyyətin inkişafını şərtləndirən cəhətdən bəhs edilir.

Həmçinin məqalədə sağlamlığı qoruyan pedaqoji prosesinin lahiyələşdirilməsinə hazır olmanın bütöv elementlər sistemində səfərbərtmə elementinin əhəmiyyətini lazımınca qiymətləndirmək tələb olunur. Bu fəaliyyətə hazırolma şəxsiyyətin elə vəziyyətinə deyilir ki, subyektdə lahiyələşdirilən pedaqoji prosesin obrazının olduğunun və şüurun daimi bu obrazın reallaşdırılmasına yönəlişliyini nəzərdə tutur. Burada sağlamlığı qoruyan pedaqoji prosesin lahiyələndirilməsinə hazırolmanın refleksiya və səfərbərtmə elementləri ayrıca olaraq qeyd edilir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu elementlər müəyyən bacarıq və vərdislərin qabiliyyəti şərtləndirir. Ədəbiyyat mənbələrinin təhlilinə söykənərək onları tədqiq etdiyimiz problemlə əlaqələndirərək, biz aşağıdakı nəticələrə gəldik. Öyrənilən fəaliyyət növünə hazırolmanı biz bütöv bir hadisə kimi nəzərdən keçiririk. Həmçinin sağlamlığı qoruyan texnologiyaların inkişafının müasir tendensiyalarının nəzərdən keçirilməsi göstərdi ki, hazırda təlimə ən səmərəli yanaşmalardan biri şəxsiyyətyönümlü təlimin tətbiq edilməsidir.

Məqalədə nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edən bir sıra dəyərli tövsiyələr irəli sürülür. Deməli pedaqoji kateqoriyalar sistemində sağlamlıq insanın dolğun, sərbəst həyatının zəruri şərti olan, onun psixi, mənəvi, həyat fəaliyyəti səviyyələrində təzahür edən xarici və daxili səbəblərdən dəyişən spesifik tam durum kimi nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Sosial element, sosial komponent, psixofiziki-keyfiyyət, fiziki inkişaf, psixi proses

Müasir cəmiyyət sürətlə antroposentrizmə, sosial proseslərin, ictimai həyat strukturlarının insanda cəmləşdiyi, bütүн sosial kainatın insanın ətrafında fırlandığı bir duruma doğru irəliləyir. Antroposentrizm ideyası müasir pedaqoji təfəkkürün prinsiplərində ona görə öz təcəssümünü tapır ki, o, pedaqoji reallıqda baş vermiş dəyişiklikləri dərinədən əks etdirir. Azərbaycanda bu proseslər spesifik tərzdə təzahür edir. Deyilənlər, məsələn, tədricən insanların yeni ictimai davranış növlərini (həyat tərzinin dinamizmi, başqa ölkələrin pedaqoji sistemlərinin təcrübəsinə azadlıq, təhsil ocaqlarının müasir texnoloji proseslərdə fəal iştirak etməsi və s.) özünü çəkən ənənəvi həyatımızın məzmunundakı dəyişikliklərdə özünü büruzə verir.

Pedaqoji elmlə fərdin psixofiziki keyfiyyətlərinin təzahürlərinin insanın sağlamlığına təsiri ya möhkəmləndirici, ya da sağlamlığa zərərli xarakter daşıyır. Sağlamlığa fərdi, mənəvi, psixi və sosial komponentlərdən ibarət olan bir tam kimi səciyyələndirmək olar. Mənəvi element insanın şəxsiyyət kimi inkişaf səviyyəsi, məqsəd və dəyərləri, özünü, təbiət və cəmiyyətə münasibətləri əsasında müəyyən olunur. Fiziki element fiziki inkişaf səviyyəsi, orqan və sistemlərin özünü-tənzipləmə dərəcəsi, orqanizm ehtiyat imkanlarının olması ilə xarakterizə olunur. Psixoloji element psixi proseslərin inkişaf səviyyəsi ilə, fəaliyyəti tənzipləmə dərəcəsi ilə və emosional-iradəvi sfera ilə müəyyən olunur. Nəhayət, sosial element şəxsiyyətin cəmiyyətdə adaptasiya etmə dərəcəsi ilə, fəal həyat təzi üçün lazım olan sosial əhəmiyyətli keyfiyyətlərin formalaşma dərəcəsi ilə xarakterizə olunur.

Yaş xüsusiyyətlərini, bioloji və sosial inkişafın senzitiv dövrlərini nəzərə almaqla sağlamlığın bu elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrində dəyişkənliyi izləmək mümkündür. Beləliklə, sağlam həyat

tərzinin formalaşdırılmasının əsasında bu qarşılıqlı təsirlərin, irsi və mühit amillərinin, fərdi inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması durur.

Sağlamlığı qoruyan və inkişaf etdirən texnologiyaları tətbiq edərkən pedaqoqlar fikir ayrılığına səbəb olan bəzi problemlərlə izləşdilər. Onlardan biri ətraf mühit amillərinin uşaq orqanizminə təsirinin xüsusiyyətləridir. Bu problemin təhlili göstərdi ki, tibb, pedaqoji, psixoloji-sosial elmlərin nümayəndələrinin söylərinin birləşdirilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Axı uşaqlarla böyükləri bir-birindən fərqləndirən iki ən vacib məqam var:

- antropogen və təbii mənşəli ətraf mühit amillərinin uşaq orqanizminə təsirinin mürəkkəbliyi onunla əlaqədardır ki, təbiətin ana bətnində uşağa verdiyi adaptasiya mexanizmləri kifayət qədər mükəmməl olmur. Buna görə də uşaq orqanizmi davamsız, müxtəlif mənşəli amillərin təsirinə çox həssas olur;

- uzun müddət təhsil ocağı şəraitində intensiv təlim prosesi ilə səciyyələnən sosial vəziyyət.

Uşağı əhatə edən mühitin rəngarəngliyi və çoxamilliyi uşaqlarda gündəlik iş prosesində amillərin təsirini optimallaşdırmaq məqsədilə bu amillərin ümumi əlamətlərinə və əhəmiyyətinə görə təsnifləşdirilməsini tələb edir. Bu amillər aşağıdakılardır:

- ekoloji;
- irsi;
- yaxın dairə-ailə,
- təlim-tərbiyə mühiti,
- maddi şərait;
- həyat tərz.

İndi bu amillərin hər birinə ayrıca nəzər salaq.

*Uşağın həyat tərz*i tələbatların və onlara müvafiq olan fəaliyyət formalarının hər hansı bir inteqrasiya üsuludur. Həyat tərzinin strukturu müxtəlif fəaliyyət növləri arasında koordinasiya və subordinasiya münasibətlərində ifadə olunur. Bu, həyat fəaliyyəti növləri arasında vaxt büdcəsinin paylaşdırılmasında, müəyyən iş və istirahət növlərinin üstün tutulmasında öz ifadəsini tapır. Müəyyən dünyagörüşə malik olan uşaq şəxsiyyəti öz hərəkət tərzi formalaşdırır. Uşağın həyat fəaliyyəti bir qədər mizamsızlıqla və xaotikliklə xarakterizə olunur: vaxtında midalanmama, yuxudan doymama (xüsusən də yuxarı sinif şagirdləri), hərəkət azlığı, təmiz havada az olma və s. Bu, motivasiya sferasının, dəyərlər sisteminin kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə əlaqədardır.

İrsi amillər bu gün xüsusi çəkiyə malikdir ki, bu da irsi tarakterli xəstəliklərin dairəsini genişlənməsi ilə bağlıdır. İnsanın sağlamlığı genetik fondan, həyat tsiklinin mərhələlərindən, orqanizmin adaptasiya imkanlarından asılıdır. Buna görə də uşaqlarda sağlamlığın qorunmasına və valideynlərdən alınmış genlərin aqressivliyinin qoşulmasına yönəldilən bacarıqların formalaşdırılması bu gün çox kəskin problemlərdəndir.

Uşağın sağlamlığına təsir göstərən üçüncü amil ekoloji amildir. Bu gün üçün ətraf mühit amillərinin (iqlim, hava, elektromaqnit şüalar, ekoloji şərait) insanın (o cümlədən uşağın) orqanizminə təsirini sübut edən kifayət qədər elmi material toplanmışdır.

Uşağın sağlamlığına təsir göstərən dördüncü qrup amillərə yaxın dairə aiddir. Təlim-tərbiyə müəssisələrində formalaşan və uşaq orqanizminə 4-10 saat ərzində təsir göstərən ən təhlükəli amillərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) gigiyena amilləri: hava mühitinin tozlu olması, mebelin gigiyena normalarına uyğun olmaması, iş yerlərinin kifayət qədər işıqlandırılmaması, otaqların su və istilik təchizatı sisteminin pozulması, məktəb yeməxanasında yeməklərin kaloriyasının məktəbli qidasının rasionuna uyğun gəlməməsi və s.;

2) təlim-təşkil amilləri: təlim prosesində dərslərin yükünün həddindən artıq olması, dərslərin təşkili-pedagoji şəraiti;

3) psixoloji-pedagoji amillər: sinif və məktəblərdə psixoloji iqlim, müəllimlərin psixoloji keyfiyyətləri, peşə hazırlığı və s.

Kompüter texnologiyaları təlimin hələ tədqiq olunmamış tamamilə yeni variantlarını təklif edir ki, bu da müasir kompüter və telekommunikasiyalarının unikal imkanları ilə bağlıdır. İnformasiyanın hazırlanması və təlim alana çatdırılması vasitəsi kimi burada kompüter çıxış edir. Yeni informasiya texnologiyalarının və texniki vasitələrinin öyrənilməsinin və tətbiqinin əsas məqsədi tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək və tələbələrdə şəbəkə resurslarından sərbəst istifadə

vərdislərini inkişaf etdirməkdir.

Beləliklə, şəxsiyyətyönümlü təlimdə aşağıdakı texnologiyalardan istifadə olunur: humanist texnologiyası, əməkdaşlıq texnologiyası, azad tərbiyə texnologiyası, fərdiləşdirilmiş təlim texnologiyası, Baxtin-Biblerin mədəniyyətin dialoq konsepsiyası, layihələr metodu, Tramp planı, informasiya texnologiyaları.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov H. H., Əsgərov J.Y., Ramazanov Ə.X. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı: 2006
2. Quliyev B. Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktik işlərinin əsasları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2009
3. Nəsrullayev M.Ə. Məktəblilərin fiziki tərbiyəsi. Dərs vəsaiti. Bakı:2003
4. Aslanlı M. Fiziki mədəniyyət və mənəvi kamillik.
5. Ağayev H.H., Hüseynov C.C. Azərbaycan uşaq mütəhərrik oyunları. Bakı: 1989
6. Həşimov Ə.Ş, Sadiqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Patronat, 1933
7. Kazimov N. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çarşıoğlu, 2006
8. İbtidai sinif müəlliminin stolüstü kitabı (Tərtib edən: prof Y.Kərimov). Bakı: 2001
9. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: 2005
10. Nəsrullayev M.Ə.Məktəblilərin fiziki tərbiyəsi. Dərs vəsaiti. Bakı: 2003
- 11.Nərimanov Ə.A.Əliyeva G.T, Nərimanov E.Ə. İdman gimnastikası, Bakı: 2004
- 12.Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün bədən tərbiyəsi proqramları. Bakı: 1996
- 13.Paşayev Ə., Rüstəmov F. Pedaqogika. Bakı, Nurlan, 2007
14. Qasimov H.İ, Cəfərov Q.T. İdman təbabəti, müalicə bədən tərbiyəsi, massaj. Bakı: 2002.
- 15.Quliyev B.Fiziki tərbiyənin nəzəri- metodik və praktik işlərinin əsasları. Bakı: ADPU nin nəşriyyatı, 2009
- 16.Qurbanov H.H.Əsgərov, A.Y.Ramazanov, Ə.X. Bədən tərbiyəsi nəzəriyyəsi və metodikası nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı: 2006
- 17.Quliyev B.S. Fiziki tərbiyənin nəzəri – metodik və praktik işlərinin əsasları. Bakı: 2009
18. Salmanova N.V. “Vətənin müdafiəsinə hazırım kompleks”. Bakı: 2004
- 19.Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A. Pedaqogika. Bakı: 1993
- 20.İvanov S.A.Theoriə i metodika fiziçeskoqo vospitanie, çastı 1,2,3. Qomelğ, 2012
- 21.Matveev A.P. Fiziçeskaya kultura, Raboçie proqrammi. Moskva: Prosvehenie, 2011

SUMMARY

Khagani Ismayilov

IMPLEMENTATION OF PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL THEORY IN THE SYSTEM OF PERSONALITY-ORIENTED LEARNING

The article discusses some of the problems that have led to disagreements among pedagogists using technologies to preserve and improve health. In general, combining of the efforts of representatives of pedagogical and social sciences is of great importance.

In the philosophical-pedagogical theory, the training and education of students depends on the regularities of their mental activity, mechanisms enabling the formation of personality,

In philosophical-pedagogical theory, the training and education of students depends on the regularities of their mental activity, the mechanisms that allow the formation of personality, the aspects that condition the development of personality in the history of pedagogy.

The article also proposes to properly assess the importance of the mobilization element in the integral system of elements of readiness for the design of a health-saving pedagogical process.

Readiness for this activity is said in such a state of personality that it implies the image of the pedagogical process being designed in the subject and the constant orientation of consciousness to the realization of this image.

Here, the elements of reflex and mobilization of the preparation for the project of the pedagogical process for maintaining health are separately mentioned. It should also be noted that these elements determine certain skills and habits.

Based on the analysis of literary sources and correlating them with the problem we are investigating, we have come to the following conclusions.

We consider readiness for the studied type of activity as a whole. Also, a review of current trends in the development of health-saving technologies has shown that currently one of the most effective approaches to learning is the use of personality-oriented learning. The article presents a number of valuable recommendations of theoretical and practical importance.

In the system of pedagogical categories, health is considered as a specific full-fledged state, which is a necessary condition for free life of a person, changing for external and internal reasons, manifested at the levels of his mental, spiritual, vital activity.

Key words: *social element, social component, psychophysics-qualitative, physical development, mental process*

РЕЗЮМЕ

Хагани Исмаилов

РЕАЛИЗАЦИЯ ФИЛОСОФСКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ В СИСТЕМЕ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье показано, что педагоги, внедряющие здоровьесберегающие и развивающие технологии, сталкиваются с некоторыми проблемами, вызывающими разногласия. В целом объединение усилий представителей педагогических и социальных наук имеет достаточно большое значение. В философско-педагогической теории говорится о закономерностях психической деятельности учащихся в условиях учебно-воспитательного воздействия, о механизмах, способствующих ей в формировании личности в аспекте, обуславливающим развитие личности в истории педагогики.

Также в статье предлагается надлежащим образом оценить значение мобилизационного элемента в системе целостных элементов готовности к проектированию здоровьесберегающего педагогического процесса. Подготовкой к этой деятельности называют такое состояние личности, которое предполагает наличие у субъекта образа проектируемого педагогического процесса и направленность сознания на постоянную реализацию этого образа. Здесь отдельно выделяются рефлексивные и мобилизационные элементы подготовки к проектированию здоровьесберегающего педагогического процесса. Следует также отметить, что эти элементы обуславливают способность определенных навыков и привычек. Опираясь на анализ литературных источников и соотнося их с исследуемой нами проблемой, мы пришли к следующим выводам. Подготовку к изучаемому виду деятельности мы рассматриваем как целое событие. Также Обзор современных тенденций развития здоровьесберегающих технологий показал, что в настоящее время одним из наиболее эффективных подходов к обучению является применение личностно-ориентированного обучения.

В статье предлагается ряд ценных рекомендаций, имеющих теоретическое и практическое значение. Следовательно, в системе педагогических категорий здоровье рассматривается как специфическое полноценное состояние, являющееся необходимым условием полноценной, свободной жизни человека, изменяющееся по внешним и внутренним причинам, проявляющееся на уровнях его психической, духовной, жизненной активности.

Ключевые слова: *социальный элемент, социальный компонент, психофизико-качественный, физическое развитие, психический процесс*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

YUSİF VƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 355.23; 355.54/55

**MƏKTƏBLİ GƏNCLƏRİN İDMANA MARAĞIN FORMALAŞMASINDA
HƏRBI-İDMAN OYUNLARININ ROLU**

Məqalədə müstəqilliyimiz dövründə gənc nəslin hərtərəfli inkişafında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi, gənclərə milli ruhun aşılması tədqiq olunmuşdur. Orta məktəblərdə tədris olunan hərbi hazırlıq fənlərinin, idman oyunları yarışlarının və buna bənzər digər tədbirlərin keçirilməsi haqqında məlumatlar, eyni zamanda, gənclərin vətənə, torpağa bağlılığından, mənəvi-psixoloji hazırlığı təhlil edilmişdir. Gənclərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılması bütün qurumların qarşısında duran prioritet açıqlanmışdır. Uşaq və yeniyetmələrin oyuna, xüsusən hərbi idman oyunlarına cəlb olunmalarının zəruriyyəti elmi şəkildə təhlili verilmişdir. Gənclərin mərdliyini, qətiyyətliliyini, qüvvəsini, iradəsini, intizamı və kollektivçiliyini formalaşdırması təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi, fiziki tərbiyə, idmanın texniki növləri, idman qurğuları, texniki idman klubları, üfüqdə parıltı, qartal balası

Müstəqilliyimiz dövründə gənc nəslin hərtərəfli inkişafında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi mühüm rol oynayır. Bu gün Azərbaycanın müharibə şəraitində olması gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda formalaşdırılmasını labüd edir. Gənclərə milli ruhun aşılması prosesi hələ körpə yaşlarından həyata keçirilməli, məktəblərdə davam etdirilməli və təkmilləşdirilməlidir. Bunun üçün orta məktəblərdə tədris olunan hərbi hazırlıq fənlərinin, idman oyunları yarışlarının və buna bənzər digər tədbirlərin keçirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Söhbət təkcə onların silahlardan istifadə qaydalarını öyrənməsindən, fiziki hazırlıqdan getmir. Eyni zamanda, gənclərin vətənə, torpağa bağlılığından, mənəvi-psixoloji hazırlığından gedir. Gənclərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılması bütün qurumların qarşısında duran prioritet vəzifə olmalıdır.

Tərbiyənin bu sahəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində məktəblilərdə Silahlı Qüvvələrə məhəbbət, Vətənə sədaqət, Vətənin düşmənlərinə nifrət, onun müdafiəsinə daim hazır olmaq hissləri aşılabilir. Bunların pedaqoji cəhətdən düzgün təşkili bir sıra sınılanmış və özünü doğrultmuş forma və vasitələrdən geniş istifadə edilməkdədir. Respublikamızda 2500-dən çox döyüş və əmək şöhrəti muzeyi, 20 min nəfərdən çox əhatə edən qırmızı ləpircilər hərəkəti, 600 mindən çox yeniyetmə məktəbli birləşdirən «Üfüqdə parıltı» hərbi idman oyunu dəstələri fəaliyyət göstərməkdədir. Bunlarda həvəslə iştirak edən yeniyetmələr dözümlük, cəldlik, qıvrıqlıq, çeviklik kimi fiziki-iradi keyfiyyətlərə, atıcılıq, kəşfiyyətçilik, rabitəçilik və s. hərbi bacarıq və vərdislərə yiyələnirlər. Bu isə onların gələcəkdə Silahlı Qüvvələr sırasında mətin addımlar atmalarının başlıca şərti kimi qiymətləndirilməlidir.

Uşaq və yeniyetmələrin oyuna, xüsusən hərbi idman oyunlarına cəlb olunmalarının zəruriyyəti elmi şəkildə ilk dəfə marksizm klassikləri tərəfindən əsaslandırılmışdır.

Karl Marks 1866-cı ildə I İnternasionalın Çenevrə konqresinə göndərdiyi «Müvəqqəti Mərkəzi Şuranın nümayəndələrinə ayrı-ayrı məsələlər haqqında təlimatnamə»də tərbiyə anlayışı altında irəli sürdüyü üç sahədən biri kimi «...gimnastika məktəblərinin və hərbi təmrinlərin verdiyi bədən tərbiyəsinə» nəzərdə tutmuşdu. «Yaxşı verilən məhsuldar əməyin, zehni tərbiyənin, bədən tərbiyəsinin və politexnik təhsilin əlaqələndirilməsi nəticəsində fəhlə sinfinin ali və orta sinflər səviyyəsindən xeyli yüksəyə qalxa biləcəyini» güman edir [3].

Yeniyetmə və gənclərin hərbi idman oyunları bir çox hərbciləri və pedaqoqları

düşündürmüşdür. Sərkərdə M.V.Frunze gənclərin hərbi işi sahəsindəki vəzifələrindən bəhs edərək yazırdı ki, gənclər orduya və donanmaya nümunəvi, tərbiyəli döyüşçü kimi mədəni inkişafı və siyasi tərbiyə cəhətdən bütün əvvəlki əsgərlərdən əsaslı şəkildə fərqlənməlidir [4].

Məktəblilərin hərbi-idman oyunları böyük pedaqoq N.K.Krupskayanın diqqətini xüsusilə cəlb etmişdir. N.Krupskaya məktəblilərdə bu keyfiyyətləri möhkəmləndirən hərbi oyunlar keçirməyi təkidlə tələb edirdi. «Oyunda uşağın fiziki qüvvəsi inkişaf edir, əli möhkəmlənir, bədəni çevik, gözü daha iti olur, düşüncəsi, zərəkliliyi, təşəbbüskarlığı inkişaf edir. Oyun zamanı uşaqlarda təşkilatçılıq vərdisləri əmələ gəlir, dözümlü olmaq, şəraitə nəzərə almaq bacarığı və s. inkişaf edir» [2].

Böyük novator pedaqoq A.S.Makarenko da məktəblilərin intizamlı olmalarında hərbi idman oyunlarının rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Onun rəhbərlik etdiyi uşaq müəssisələrində bu hərbi intizam tədbirlərində bayrağa hörmət, bayraq yanında keşik çəkmək, cəza tərəqi ilə «naryad» vermək (növbədənəkar işləmək) və s. tətbiq edilirdi; işlədiyi koloniya və kommunada müntəzəm olaraq hərbi oyunlar keçirirdi. Bu barədə sonralar yazırdı: «Əvvəllər mən kolonistlərlə bədən tərbiyəsi və hərbi məşğələlər aparırdım. Mən heç bir vaxt bədən tərbiyəçisi olmamışdım... Ancaq hərbi şeylərdən xəbərim vardı. Fikirləşmədən və heç bir pedaqoji tərəddüdə yol vermədən uşaqlarla bütün bu faydalı işlər üzrə məşğələlər keçməyə başladım».

O, bu oyunlara böyük əhəmiyyət verməsinin ikinci bir səbəbindən danışaraq yazırdı: «Səbəbini özüm də bilmirəm, yaqın ki, mənə məlum olmayan pedaqoji instinkt nəticəsində, birdən hərbi məşğələlərə əhəmiyyət verməyə başladım... Qışda bizim dəstəmiz bütün kənd sahəsində çox maraqlı və mürəkkəb əməliyyatlar keçirməyə başladılar. Ayrı-ayrı obyektlərə – daxmalara və anbarlara çox qəşəng və metodik cəhətdən düzgün hücumlar edirdik. Hücumları süngü döyüşləri ilə tamamlayırıdık.

Bu məşğələlər uşaqların çox xoşuna gəlirdi... Beləliklə də sonralar fəaliyyətimizin əsas hissələrindən biri olan hərbi oyunların binası qoyuldu».

Təsadüfi deyildir ki, M.İ Kalinin müəllimlərdən tələb edirdi ki, «başlıca cəhət - ...bizim uşaqlardan həqiqətən vətəndaşlar - ...intizamlı vətəndaşlar tərbiyə edib yetişdirməkdir». Təəssüf ki, müəllimlərin intizam tərbiyəsində gördükləri işləri müşahidə edərkən məlum olur ki, onların çoxu intizam tərbiyələrini izah etməklə öz işlərini bitmiş hesab edirlər. Professor M.Muradxanov bu kimi halları tənqid edərək yazır: «Bir çox müəllim intizam tələblərini izah etməyi az qala yeganə üsula çevirir, şagirdlərin çoxdan bildikləri tələbləri hey izah edir, nəsihətə güc verir ki, bu da nəticəsiz qalır» [3].

Bu mənada, hərbi idman oyunları bütün kollektivi intizama alışıdırmaqda sınıanmış və təcrübədə özünü doğrultmuşdur. Oyunun intizam tərbiyəsindəki mövqeyindən hələ böyük alman filosofu H.Hegel bəhs edərək göstərirdi ki, oyun ancaq fiziki inkişafa yox, həm də intizamın möhkəmlənməsinə təsir edir. «Qartal balası» hərbi idman oyununun iştirakçıları Azərbaycanın Hərbi Qüvvələrində ləyaqətlə və bacarıqla xidmət edirlər.

Onlardan çoxu öz həyatını hərbi işə bağlamışdır. «Qartal balası» hərbi-idman oyununun məqsəd və vəzifələri:

«Qartal balası» oyunu fiziki və ideya cəhətdən möhkəmləndirici, mərdlik məktəbi və gənclərin Vətənin Müdafiə Hazırlığının (VMH) əsası adlandırılır.

Bu oyun qız və oğlanlara VMH kompleksinin normativlərinə daxil olan fiziki və hərbi-texniki sahələr üzrə daxil olan normativləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə imkan yaradır.

Yarışın əsasnaməsində göstərilir ki, oyunun keçirilməsinin məqsədi yeniyetmə və gəncləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək və Vətənin müdafiəsinə, Silahlı Qüvvələrdə hərbi xidmətə və hərbi məktəblərə qəbul olunmağa hazırlamaq;

Gənclərin mərdliyini, qətiyyətliliyini, qüvvəsini, iradəsini, intizamlı və kollektivçiliyini formalaşdırmaq;

Hər bir iştirakçının hərbi qüvvələrin şanlı tarixini mənimsəmək, gənclərin döyüş və əmək şöhrəti muzeylərinə, gənclərin hərbi hazırlığının və hərbi-idman işlərinin aparılmasının və tədris maddi-bazasının təkmilləşdirilməsi işlərinə cəlb etmək.

Çoxillik təcrübə göstərmişdir ki, «Qartal balası» hərbi – idman oyunu dəqiq güllə atmağı,

qumbara tullamağı, vətəndaşlıq müdafiəsinin normativlərini düzgün icra etməyi, sürətlə qaçmağı, sırada hərəkət etməyi öyrədir və habelə uşaqların iradəsini möhkəmləndirir. «Qartal balası» oyununun proqramının hər bir iştirakçı tərəfindən mükəmməl şəkildə öyrənilməsi onun gələcəkdə hərbi Silahlı Qüvvələrdə xidmətini asanlaşdırır.

A.S.Makarenkonun hərbi oyunu bu qədər yüksək qiymətləndirməsinin nəticəsi idi ki, 1935-ci ildə rəhbərlik etdiyi kommunada atıcı, süvari, paraşütçü, avtomodelçi, planerçi, hərbi topoqrafiya dərnləri yaratmışdır. Dərnlək üzvlərindən 526 nəfər normaları ödəmiş, 376 nəfər isə onu verməyə hazırlanmışlar. Azərbaycan LKGİ MK-sı 1972-ci ilin aprel ayının 12-də hərbi idman oyunlarına dair xüsusi məsələ müzakirə etmiş və onu genişəndirməyə, geniş ictimaiyyəti bu mühüm tədbirin gedışinə cəlb etməyə çağırılmışdır. Bununla əlaqədar respublika sənədlərində göstərilir ki: «Tapşırılsın vilayət, şəhər, rayon gəncər təşkilatına – «Üfüqdə parıltı» hərbi idman oyunlarının keçirilməsi üçün sahələri, yerləri təşkil etsinlər...»

Azərbaycan məktəblərində hərbi idman oyunlarının keçirilməsi tarixi bilavasitə keçmiş sovet məktəblərinin tarixi ilə bağlıdır. Lakin respublikamızın məktəb tarixində bu məsələnin bir sıra spesifik inkişaf yolu olmuşdur. Bu yol öz aydınlığı və parlaqlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan məktəblərində əvvəl «Skaut», «Sokol» və xüsusi adamların əlində olan «Yunitas» uşaq idman təşkilatları fəaliyyət göstərmişdir. Düzdür, bunlar keçmiş burjua uşaq təşkilatları olmuşdur, lakin keçmiş kommunist uşaq təşkilatlarının yenicə və tam fəaliyyət göstərməməsindən həmin uşaq təşkilatları bir müddət keçmiş sovet məktəbində, eyni zamanda Azərbaycanda da özlərinə yer etmişlər. Bu təşkilatların hər üçünün iş məzmununda hərbi idman oyunları bu və ya digər şəkildə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikası Ümumittifaq «Üfüqdə parıltı» hərbi idman oyunu barədə məsələ müzakirə edərək bu oyunun respublika Baş qərargahını yaratmışdır. Burada ehtiyatda olan general A.Ə.Abbasov «Üfüqdə parıltı» hərbi idman oyununun Baş komandanı, zabit İ.A.Əliyev isə Baş qərargahın rəisi təyin edilmişlər. Hazırda respublika «Şahin» və «Cəsurlar» hərbi idman oyununun komandanı vəzifəsini general-leytenant Valeh Bərşadlı icra edir.

Hərbi idman oyunlarını genişləndirmək işində 1967-ci ilin fevralında qəbul edilmiş «Bələdlük» («Oriyentir») proqramının böyük əhəmiyyəti var idi. Bu proqram yeniyetmələrin hərbi idman oyunlarına cəlb olunması işində yüksək rol oynamışdır.

Yeniyetmələrin hərbi idman oyunları yarandığı gündən böyük şöhrət kəsb etməkdədir. Respublikada «Üfüqdə parıltı» idman oyunu üç mərhələdə keçirilir. Birinci mərhələ rayon daxilində aparılır və buradan qalib çıxmış dəstə zona yarışlarına göndərilir. İkinci mərhələ zonalar üzrə keçirilir və qalib komanda respublika final yarışlarında iştirak etmək hüququ qazanır. Finalda zonaların hərəsindən yalnız bir qalib dəstə iştirak edir.

Respublikamızda «Üfüqdə parıltı»nın birinci yarışı ilk dəfə 1967-ci ildə keçirilmişdir. 1968, 1969, 1970-ci illərdə «Üfüqdə parıltı» oyununun yarışlarında Mingəçevir şəhər 3 №-li orta məktəbin gənc hərbciləri birinci yeri tutaraq Ümumittifaq yarışlarında respublikamızın şərəfini inamla qorumuşlar. 1971-ci ildə Ümumittifaq yarışlarında iştirak etmək yenidən Lənkəran internat məktəbinin yeniyetmələrinə nəsis olmuşdur. Onlar Brest şəhərində keçirilən oyunlarda gözəl döyüş bacarığı nümayiş etdirmişlər. Lənkəran məktəbliləri Ümumittifaq yarışlarından öz məktəblərinə qiymətli hədiyyələrlə qayıtmışlar. Dəstə üzvlərinin hamısı «Fərqlənməyə görə» medalı, «Üfüqdə parıltı» hərbi idman oyunlarının döş nişanları, dəstə özü isə «Qalib» medalı ilə təltif olunmuşdur.

Dövlətimizin diqqəti və qayğısı nəticəsində hərbi idman oyunları Azərbaycan məktəblərində geniş vüsət aldı. Təkcə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, 1970-ci ildə «Üfüqdə parıltı»da 1650 batalyonu birləşdirən 5342 dəstə iştirak etmişdir. 1971-ci ildə isə bu oyunda 6000 gənc hərbcı öz güclərini sınamışlar. 1972-ci ildə respublikamızda «Üfüqdə parıltı» hərbi idman oyunu yeniyetmələr bayramına həsr edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dəfə yarışlarda respublikanın 59 şəhər və rayonu iştirak etmişdir. İl ərzində respublikada 5452 gənc hərbcı dəstəsi, 1703 batalyon hərbi idman oyunlarında öz güclərini sınamışlar.

1990-cı illərə qədər keçmiş SSRİ-nin bütün ümumtəhsil məktəblərində olduğu kimi

Azərbaycanın da ən ucqar rayonlarının məktəblərində belə «Üfüqdə parıltı», «Bala qartal» hərbi idman oyunları keçirilirdi. Müharibə gedən bir ölkədə gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə böyük təsir göstərəcək həmin oyunların bərpası və yenidən qurulması üçün ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyinin və Azərbaycan Gənclər İttifaqının təşəbbüsü ilə böyüməkdə olan nəslin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə diqqət və marağı artırmaq, məktəb şagirdlərini hərbi-idman oyunlarına daha geniş cəlb etməklə, onların ordu sıralarına xidmətə hazırlanmasına köməklik göstərmək məqsədilə gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinə müstəsna rolunu olan məktəblilərin ənənəvi «Şahin» hərbi idman oyunları 1995-ci ilin mart ayından başlayaraq keçirilir.

Oyunların mütəşəkkil keçirilməsi məqsədi ilə respublika qərarı qərarlanmış, ora general-leytenant Valeh Bəşadlının rəhbərliyi ilə 8 nəfər üzv daxil edilmişdir. «Şahin» hərbi idman oyunlarının yeni əsasnaməsi Gənclər və İdman Nazirliyinin sosial proqramları şöbəsi tərəfindən işlənib hazırlanmış, sonradan təkmiləşdirilərək Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, Respublika Hərbi Komissarlığı və Könüllü İdman Cəmiyyəti Respublika Şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Gənclər arasında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi istiqamətlərində aparılan işlərdən biri hərbi idman-oyunlarının təşkilidir. Son dövrlər bu sahədə müəyyən canlanma duyulmaqdadır.

«Şahin» hərbi idman oyunlarının 1997-ci ildə yüksək səviyyədə təşkil olunub keçirilməsi, kütləvilərin təmin edilməsi məqsədi ilə rayon idarə rəislərinin, əlaqədar nazirliklərin oyunların respublika qərarı üzvlərinin fevral-aprel aylarında geniş müşavirəsi olmuşdur.

Müşavirədən sonrakı keçən dövr ərzində geniş təşkilatı işlər görülmüş, qarşıya çıxan problemlər, məsələlər operativ şəkildə həll olunmuş, əlaqədar nazirliklərə, təşkilatlara müvafiq müraciətlər edilmişdir. Belə ki, birincilikləri keçirilən rayon və şəhərlərdə icra hakimiyyəti başçısının sərəncamı ilə «Şahin» hərbi-idman oyunlarının qərarları qərarlanmışdır. Həmin sərəncamlara əsasən rayon və şəhərlərin icra hakimiyyətlərinin nümayəndələri gənclər və idman idarə rəisləri, təhsil şöbələrinin nümayəndələri, hərbi komissarlıqların zabitləri, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları və digər məsul şəxslər qırargaha daxil edilmişdir. Bu işə öz növbəsində təşkilatı məsələlərin həll edilməsinə, oyunların müvəffəqiyyətlə keçirilməsinə geniş şərait qərarlanmışdır.

Müdafiə nazirliyi tərəfindən, respublika ərazisində yerləşən hərbi hissələrə oyunların təşkilində hərbiçilərin yaxından iştirakını təmin etmək üçün xüsusi tapşırıqlar verilmiş, hərbi hissələrin maddi-texniki imkanlarından istifadə olunmasına razılıq verilmiş və müvafiq şərait qərarlanmışdır.

Könüllü Hərbi Vətənpərvərlik Texniki İdman Cəmiyyətinin Respublika Şurasının (KHVTİCRŞ) gördüyü işlər sayəsində, oyunların tufəngdən güllə atmaq mərhələsi müvəffəqiyyətlə keçirilmiş, atıcılıq tirlərindən komandaların iştirakı üçün müvafiq şərait qərarlanmışdır. Bundan əlavə KHVTİC yerli şöbələri oyunların təşkili və keçirilməsində yaxından iştirak etmişlər.

Aprəl ayında keçirilən müşavirədə təhsil nazirliyinin əməkdaşının iştirak etməsi, təhsil nazirliyinin oyunların keçirilməsi üçün görülən işlərində müsbət dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Təhsil nazirliyinin nümayəndələri zona birinciliklərində yaxından iştirak etmişlər.

«Şahin» hərbi oyunlarının 1997-ci ildə 1-ci mərhələsi fevral-aprel aylarında respublikanın 75 rayon və şəhərlərində müvəffəqiyyətlə başa çatmışdır. Həmin yarışlarda 1300-dən çox rayon, şəhər, qəsəbə, kənd orta məktəbləri, liseyləri, gimnaziyalar iştirak etmişdir. Oyunların keçirilməsində 20.944 məktəblinin iştirakı təmin olunmuşdur.

«Şahin» hərbi idman oyunlarında kütləviləyə nail olmaq respublikanın rayon və şəhərlərində gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə onun rolunun daha da gücləndirilməsi məqsədi ilə zona birinciliklərinin keçirilməsi qərarına alınmışdır.

Oyunların rayon zona birincilikləri 2 mərhələdə aprəl ayında Bakı, Gəncə, Masallı, Goranboy, Sumqayıt, Naxçıvan MR-də təşkil edilmişdir. Zona birinciliklərində respublikamızın 74 rayonundan 1200 məktəbli öz hərbi hazırlığını nümayiş etdirmişdir.

Oyunların zona birinciliklərinin yüksək səviyyədə təşkil olunması yerlərdə qarşıya çıxan

problemlərin operativ şəkildə həll olunması və mütəşəkkilliyinin təmin edilməsi məqsədilə Gənclər və İdman Nazirliyinin əməkdaşları həmin rayon və şəhərlərə ezam olunmuşlar.

Yerlərdə zona birincilikləri şəhərin görkəmli yerlərində, mərkəzi meydanlarda, stadionlarda və hərbi hissələrdə təşkil edilmişdir. İsmayılı, Əli-Bayramlı, Masallı, Goranboy, Gəncə, Bakı idarə (baş idarə) rəisləri, Naxçıvan MR Gənclər və İdman Nazirliyi «Şahin» hərbi idman oyunlarının təşkil olunub keçirilməsinə daha məsuliyyətlə yanaşaraq, öz vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmişlər.

Yuxarıda adları çəkilən zonalarda oyunlar rayon (şəhər) ərazilərində yerləşən şəhidlər xiyabanının ziyarət edilməsi ilə başlanmışdır.

Daha sonra Azərbaycan Respublikası bayrağının qaldırılması və dövlət himninin səsləndirilməsi ilə oyunlara start verilmişdir. Bütün zonalarda oyunların obyektiv keçirilməsi məqsədiylə hərbcilərdən, gənclər və idman təhsil nazirliklərinin nümayəndələrindən və digər məsul şəxslərdən ibarət hakimlər heyəti və qiymətləndirmə komissiyaları yaradılmışdır.

Oyunların 6 məhrələ üzrə keçirilməsi üçün tam şərait yaradılmış, avtomat, güllə, tüfəng, tir və digər təminat məsələləri həll edilmişdir.

Aşağıda adları çəkilən rayon komandaları oyunlara daha məsuliyyətlə hazırlaşaraq yüksək göstəriciləri ilə respublika finalında çıxış etmək hüququ qazanmışlar.

Bunlar Xətai, Yasamal, Nizami, Nefçala, Gəncə, Xanlar, Qusar, Goranboy, Sumqayıt, Naxçıvan MR-nın Naxçıvan şəhər və Culfa rayon komandalarıdır.

Zona birinciliklərində iştirak edən İsmayılı, Zərdab, Xaçmaz, Əli-Bayramlı, Yasamal, Gəncə, Tovuz, Ağstafa, Ağdam, Qax, Naftalan, Zaqatala, Oğuz, Goranboy və s. komandaları geyimlərinə görə daha çox fərqlənmişlər və yüksək hərbi hazırlıq nümayiş etdirmişlər.

Tüfəngdən güllə atmaq yarışlarında avtomat silahının sökülüb yığılması, mərhələsində və ümumi göstəricilərə görə Dəvəçi, Saatlı, Quba, Sabirabad, Şəki, Balakənd, Qazax, Gədəbəy, Tərtər, Bərdə komandaları zəif nəticə göstərərək mövcud normativləri ödəyə bilməmişlər. Bütün bunların səbəbi orta məktəblərdə ibtidai hərbi hazırlıq dərslərinin zəif tədris olunması ilə bağlıdır.

«Şahin» hərbi idman oyunlarının keçirilməsinə bəzi rayonların gənclər və idman idarələri rəislərinin məsuliyyətsiz yanaşmalarının nəticəsidir ki, 7 rayon komandaları yarışlara cəlb olunmamışdır.

Bunlar Xocalı, Cəbrayıl, Zəngilan, Xocavənd, Füzuli, Laçın, Qəbələ və zona birinciliyində iştirak etməyən Cəlilabadın rayon gənclər və idman idarələrinin rəisləridir.

Rayon (şəhər) təhsil şöbələrinin zona birinciliklərinin keçirilməsində passiv mövqeyi də neqativ hal kimi qeyd olunmasıdır. Belə ki, zona birinciliklərində iştirak edən komandaların nəqliyyat vasitələrindən istifadə etmələri, avtobusların icarə haqlarının ödənilməsi əksər yerlərdə gənclər və idman idarələri rəhbərlərinin üzərinə düşmüşdür. Halbuki, birgə qərara görə bütün maliyyə xərcləri Təhsil nazirliyi və onun yerli idarələri tərəfindən ödənilməli idi.

Zona birincilikləri keçirilən rayon və şəhərlərdə icra hakimiyyətlərinin köməyi ilə yarış iştirakçıları pulsuz nahar ilə təmin olunmuş, həmin ərazilərdə mağazalar təşkil edilmişdi.

Mayın 10-da Bakıda «Şahin» hərbi idman oyunlarının final mərhələsi keçirildi. Müdafiə Nazirliyinin hərbi orkestrinin müşayiəti ilə finalçılar xalqımızın müqəddəs and yeri olan «Şəhidlər Xiyabanı»-nı ziyarət etdilər.

«Şahin», «Cəsurlar», «Sağcinah uğrunda!» hərbi-idman oyunlarına bütün məktəblər cəlb edilmiş, ümumrayon turunda «Şahin»də 676 nəfər, «Cəsurlar»da 242 nəfər, «Sağ cinah uğrunda!» oyununda 756 nəfər şagird güc və bacarığını nümayiş etdirmişdir.

138 sayılı məktəbin «Şahin» komandası dəfələrlə «Şahin» hərbi-idman oyunlarının Respublika final yarışlarında birinci yeri tutmuş və Respublika Müdafiə Nazirliyinin, Gənclər və İdman Nazirliyinin, Təhsil Nazirliyinin xüsusi prizləri ilə təltif olunmuşdur. 1998-ci ildə Respublikada ilk dəfə keçirilən «Cəsurlar» yarışında 138 sayılı məktəbin komandasının qələbəsi ilə başa çatmışdır. Bakı şəhəri ümumtəhsil məktəbləri arasında keçirilən «Sağ cinah uğrunda» hərbi-idman oyununun da qalibi Xətai məktəbliləridir. Bu yarışlarda isə birincilik 204 və 263 sayılı məktəblərin qismətinə düşmüşdür.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin gücləndirilməsi daim Nazirliyin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər il olduğu kimi, 1999-cu ildə də «Cəsurlar», «Şahin», «Marş irəli» hərbi-idman oyunları 3 mərhələdə keçirilmişdir.

«Cəsurlar» hərbi-idman oyunlarının rayon birincilikləri başa çatdıqdan sonra 10 aprel 1999-cu il tarixdə C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseydə finala vəsiqə qazanmış 18 rayon komandasının iştirakı ilə respublika birinciliyi keçirilmişdir. I,II,III yerləri tutmuş komandalar Gənclər, İdman və Turizm, Təhsil və Müdafiə Nazirlikləri, Gənclər Təşkilatları Milli Şurası, Respublika Hərbi Komissarlığı, Respublika Mülki Müdafiə Qərargahı tərəfindən mükafatlandırılmış, fəxri fərman və diplomlarla təltif edilmişdir.

«Şahin» hərbi-idman oyunlarının rayon birincilikləri başa çatdıqdan sonra 1 may 1999-cu il tarixdə Bakı, Naxçıvan şəhərlərində, Xaçmaz, Saatlı, Masallı, Tərtər, Şəki, Qazax rayonlarında zona yarışları, 10 may 1999-cu il tarixdə isə Bakı Birləşmiş Komandirlər Məktəbində respublika finalı keçirilmişdir.

«Marş irəli» Vətənin Müdafiəsinə Hazıram çoxnövcülüyü üzrə zona yarışları 16-18 aprel 1999-cu il tarixdə Əli-Bayramlı şəhərində, Gədəbəy, Yevlax, Quba və İsmayilli rayonlarında, qaliblərin respublika finalı isə 7-9 may 1999-cu il tarixdə İsmayilli rayonunda keçirilmişdir.

Hər il Xətai rayonundakı ümumtəhsil məktəblərini bitirmiş onlarla gənc müvəffəqiyyətlə imtahan verərək ali hərbi məktəblərə daxli olur və bütün həyatlarını Silahlı Qüvvələrə bağlayırlar. Bununla yanaşı, Cəmşid Naxçıvanski adına Hərbi Liseydə də xeyli Xətai məktəblisi zabit olmaq həvəsiylə öz təhsilini davam etdirir. Təkcə 1996-1997-ci tədris ilinin məzunlarından 100 nəfərə yaxın gənc ali hərbi məktəblərinə qəbul olunmuşlar. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin sərəncam verdiyi, iştirak etdiyi və yüksək qiymətləndirdiyi müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin forumundan sonra bu istiqamətdə daha məqsədyönlü iş aparılır. Uşaq müəssisələrində, tədris ocaqlarında, idarə və müəssisələrdə, birlik və təşkilatlarda gənclərimizin milli hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi həyatımızın əsas mövzusu olmaqla ön plana çəkilmişdir. Bu sahədə Gənclər və İdman Nazirliyi, Müdafiə və Təhsil Nazirlikləri, Respublika Veteranlar Şurası, Gənclər İttifaqı daha böyük səy göstərirlər.

Xalqımızın ümummillə lideri Heydər Əliyev Respublika Hərbi Təyyarəçilər Məktəbinin ilk buraxılışına həsr olunan təntənəli mərasimdə demişdir: «İstəyirəm ki, bizim cəsur şahinlərimiz olsun, bu şahinlər öz məharətlərini bütün dünyaya göstərsinlər, o cümlədən, keçmiş illərdə bizim millətə bu sahədə bacarıqsız kimi qiymət verən adamlara göstərsinlər ki, azərbaycanlılar hər bir işin öhdəsindən gəlməyə qadirdirlər. Azərbaycan xalqı istedadlı xalqdır, onun istedadı hərbi sahədə də ən yüksək səviyyədə ola bilər. Azərbaycanlıların istedadı, qabiliyyəti havanı, səmanı fəth etməkdə də ən yüksək səviyyədə ola bilər. Mən əminəm ki, bu belə də olacaqdır. Çünki mən bizim Azərbaycan gənclərinin həm fiziki cəhətdən genetik keyfiyyətlərinin yüksək olmasını, həm də xaraktercə, xasiyyətcə cəsur olmasını yaxşı bilirəm. Bunu bir çox azərbaycanlılar dəfələrlə, tarix boyu öz cəsurluğu ilə dünyaya nümayiş etdiriblər. Mən əminəm ki, bu gün də, gələcəkdə də bizim gənclərimiz bunu nümayiş etdirəcəklər» [6].

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov İ. "Kitabi-Dədə-Qorqud". "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 1973, № 7
2. Булатов А.С., Брысин П.М. Учебно-материальная база начальной военной подготовки в школе. М.: 1984, 24 с.
3. Fətəliyev X. Hərbi idman oyunları. Bakı: Maarif, 1978, 56 s.
4. Frunze M.V. Gənclər haqqında. Bakı: Maarif, 1939, s. 56-57.
5. Катюков А.М., Цветаев Е.Н. Военно-патриотическое воспитание учащихся на занятиях по начальной военной подготовке. М., 1984, ст.56- 60
6. [http://www.anl.az/down/meqale/xalqgazeti/2020/fevral/700133\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqgazeti/2020/fevral/700133(meqale).pdf)

SUMMARY

Yusif Valiyev

**THE ROLE OF MILITARY SPORTS GAMES IN THE FORMATION
OF SPORTS INTEREST IN SCHOOL YOUNGSTERS**

The article deals with the education of military patriotism in the comprehensive development of the young generation during our independence, inculcating the national spirit in young people. The impact of military education and training subjects, sports competitions and other similar events taught in secondary schools, on the spiritual and psychological training of young people patriotism is analyzed. Inculcating patriotism in young people is a priority for all institutions. The need for the involvement of children and adolescents in the game, especially in military sports, has been scientifically researched. The formation of courage, determination, strength, will, discipline and collectivity of young people has been analyzed.

Key words: military-patriotic education, physical education, technical types of sports, sports facilities, technical sports clubs, horizon shining, eaglet

РЕЗЮМЕ

Юсиф Валиев

**РОЛЬ ВОЕННО-СПОРТИВНЫХ ИГР В ФОРМИРОВАНИИ
ИНТЕРЕСА К СПОРТУ ШКОЛЬНОЙ МОЛОДЕЖИ**

В статье рассматривается воспитание воинского патриотизма во всестороннем развитии молодого поколения в годы нашей независимости, воспитании у молодежи национального духа. Проанализирована информация о проведении предметов военной подготовки, спортивных соревнований и других подобных мероприятий, преподаваемых в общеобразовательных школах, а также о духовно-психологической подготовке молодежи в связи с ее привязанностью к Родине и земле. Воспитание патриотизма у молодежи является приоритетом для всех учреждений. Научно проанализирована необходимость вовлечения детей и подростков в игру, особенно в военно-спортивные. Проанализировано формирование мужества, решительности, силы, воли, дисциплины и коллективности молодежи.

Ключевые слова: военно-патриотическое воспитание, физическая культура, технические виды спорта, спортивные сооружения, секции технического спорта, сияние на горизонте, орленок.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

NAZİM ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

nazimaliyev52@bk.ru.1952

UOT: 796.325

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI GƏNC VOLEYBOLÇULARIN
HAZIRLIĞINDA TƏLİM TƏRBIYƏ PROSESİ**

Məqalə gənc voleybolçuların hazırlığında təlim-tərbiyə prosesində bədən tərbiyəsinin metod və prinsiplərindən istifadə edərək voleybolçuların düzgün hazırlığından bəhs edir.

Açar sözlər: hakimiyyət, adaptiv sağlamlıq, təşkil elmi metodik obyekt, müvafiq orqan

İdman hazırlıq sisteminin məqsədi yüksək idman nəticələrinə nail olmaqdan ibarətdir. Məşqçi ilə idmançının çoxillik birgə yekunu hər şeydən öncə yüksək mənəvi keyfiyyətlər, qüvvəli xüsusiyyətə, müstəsna iradi gücünə malik olan insan tərbiyə etməkdir.

Məhz idmanın getdikcə mürəkkəbləşən vəzifələri ona xas olan kəskin elementləri və insanın imkanlarının hüdudunda səy göstərmək zəruriyyəti insani cəmiyyət üçün daha faydalı şəxsə çevirir onun xasiyyətini formalaşdırır və bunlara xidmət edir.

Gərgin məşqlər və yarışlarda çətin mübarizələrdə iştirak etmələr idmançının xasiyyətini gözə görünmədən mətinləşdirir. Lakin tərbiyə prosesinin daha hərtərəfli və təsirli olması üçün idman hazırlığının bütün mərhələsində sistemativ və məqsədyönlü tərbiyə işi aparılmalıdır. Beləliklə idmançının təli tərbiyəsi hər bir məşqçinin ilk və ən başlıca vəzifəsidir. Bu vəzifə təzə gələnlərin öyrədilməsində tutmuş ta yüksək səviyyəli idmançıların məşqlərində idman hazırlığının bütün mərhələsində həll edilməlidir.

Çox tərəfli və müxtəlif çeşidli tərbiyə prosesini bir neçə vəzifələrə bölmək olar:

- məşğul olanlarda yüksək mənəvi – iradi keyfiyyətlərin tərbiyəsi
- idmançının xasiyyətini formalaşdıran inadçılıq, cəsarətlilik, təşəbbüskarlıq və dözümlülük keyfiyyətinin tərbiyəsi,
- müasir idmanda kobud olan çoxsaylı fiziki və psixi çətinliklərin aradan qaldırılması üçün sabit və şüurlu seçilmiş metod və vasitələrin tətbiqi və onların daima möhkəmləndirilməsinin tərbiyəsi.

Tərbiyə işi nəinki mühüm və məsuliyyətlidir, o həm də son dərəcədə mürəkkəbdir. Bu işin uğuru tərbiyəçinin şəxsiyyətindən və onun məharətindən xeyli dərəcədə asılıdır. Tərbiyə işinin forması da, mühüm əhəmiyyətə malikdir bu iş maraqlı, fəal, canlı və yaradıcı olmalıdır. İdman hazırlığının ən mühüm vəzifələrindən biri, yüksək idman nəticəsinə nail olmaqdır. Bu işin özülü də əməksevərlik keyfiyyətinin tərbiyəsi ilə bağlıdır. Konkret və canlı nümunələr əsasında idmançılara göstərmək lazımdır ki, müasir idmanda uğur hər şeydən əvvəl, əməksevərlikdən asılıdır. Məşqçinin öz yetirmələri ilə sıx əlaqələri, onların həyat və təhsil şəraitinə bələd olmağı tərbiyə işinin vəzifələrini yerinə yetirməkdə xeyli yüngülləşdirir. Məşqçi öz yetirmələrinin böyük yoldaşı və yaxın dostudur. O, bütün tapşırıqların dürüst yerinə yetirməyəsini izləməlidir. Tapşırıqların yerinə yetirilməsi ilə bağlı birgə halı da diqqətdən kənar qalmamalıdır. Uşaqların həyatına əməyin və zəhmətin daha möhkəm daxil olduğu bir vaxtda məşqçilərin məsləhəti hətdən artıq əhəmiyyət kəsb edir. İdmançılar özlərindən böyük yoldaşın köməyinə ehtiyac duyurlar. Məşqçi öz yetirmələrinə əməyin yaradıcı mahiyyətini anlamaqda köməklik etməlidir.

İdmançının intizamlılığı məşğələlərə vaxtı vaxtında gəlmək, məşq rejminə riayət etmək, müəyyən qaydaları və məşqçinin göstərişlərini ciddi və dəqiq yerinə yetirmək deməkdir. Şüurlu intizam tərbiyənin əsasıdır. Məşqçi müəyyən edilmiş qaydalara riayət edilməsini ciddi surətdə və dönmədən tələb etməlidir.

Nizam-intizam yarışlarda böyük əhəmiyyət kəsb edir. İdman təcrübəsində çoxsaylı misallar var ki, görkəmli idmançılar məhz intizamı pozaraq və qeyri mütəşəkkillik üzündən məğlub olmuşlar.

Bəzən içtimai yerlərdə özlərini hayküylü aparan səliqəsiz geyinən, dövlət himni çalınan zaman söhbət edən, yarışlara gecikən idmançıları görmək olar. İdmançıların davranışındakı bu və digər qusurlar hər şeydən öncə məşqçinin tərbiyə işinin və tələbkarlıq səviyyəsinin aşağı olması ilə izah olunur. Mənəviyyat tərbiyəsinin müxtəlif üsulları arasında, məşqçinin şəxsi nümunəsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki yerdə qalan bütün digər metodlar yalnız o zaman həqiqi səmərə verə bilər ki, məşqçi idmançılar arasında böyük nüfuza malik olsun. Məşqçinin yalnız davranışı deyil, zahiri görkəmi də qüsursuz olmalıdır. Səliqəli və təmiz idman geyimi, gündəlik paltarın xoşagələn görünüşü qeyri-ixtiyari olaraq, şagirdləri də məcbur edir ki, öz zahiri görkəmlərinə xüsusi diqqət yetirsinlər. İdmançı xüsusilə gənc idmançı, öz məşqçisini yüksək mədəniyyətə malik savadlı, məlumatlı həyatın ən müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir şəxs kimi, görmək istəyir. Məşqçinin dünya görüşü nə qədər geniş, onun ixtisas bilikləri nə qədər dərin olsa idmançılar arasında nüfuzu da bir o qədər yüksək olacaqdır. Məşqçi idmançıların dostu, özü də ədalətli və tələbkar dostdur. İdmançılar öz qayğı və sirlərini yalnız əsl dostla dərdləşməyi etibar edirlər.

İdmançılar nəyə maraq göstərdiyini bilərək, məşqçi onun fəaliyyətini düzgün məcraya yönəltməkdir. Yaxşı təşkil edilmiş şəhərkənarı gəzintilər, turist yürüşləri, açıq havada məşqlər, tarixi yerlərə ekskursiyalar, uşaqların daxili aləmi, maraq və görüş dairələri ilə daha yaxşı və yarışlara yola düşərkən idmançıların boş vaxtının yaxşı təşkili, böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mehriban və sıx birləşmiş kollektiv yaratmaq məşqçinin tərbiyə işinin ən mühüm vəzifələrindən biridir. İdmançıların kollektivçilik, dostluq və yoldaşlıq ruhunda tərbiyə etmək zəruridir. Məşqçə gələn idmançıların hamısı öz davranışı ilə kollektiv qarşısında məsuliyyət daşmalıdır. Məşqlərdən sonra şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlərdə olmaqla məşqçi öz yetirmələrinin maraqlarını və xasiyyətlərini daha dərinləndirən öyrənmək üçün, yaxşı imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. O.M. Ağayev. Voleybol. Bakı: 1977-ci il
2. O.M. Ağayev. E.N. Qədəşov. Voleybol. Bakı: 2003-cü il
3. Самарин Подгатувка — горячий волейболист. Москва: 1990 г.

SUMMARY

Nazim Aliyev

TRAINING PROCESS OF YOUNG VOLLEYBALL PLAYERS OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article deals with the correct training of volleyball players using the methods and principles of physical education in the training and education of young volleyball players.

Key words: power, adaptive health, organized scientific methodological object, relevant body.

РЕЗЮМЕ

Назим Алиев

УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС НА ТРЕНИРОВКЕ ЮНЫХ ВОЛЕЙБОЛИСТОВ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Правильное построение волейболистов с использованием методов и принципов физического воспитания в учебно-воспитательном процессе подготовки юных волейболистов. Тема как раз о процессе обучения и воспитания.

Ключевые слова: власть, адаптивное здоровье, организация научно-методический объект, соответствующий орган.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

RÜFƏT ƏHMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 371

**TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ MUĞAMLARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ
ŞAĞİRDƏLƏRİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI**

Məqalədə muğamlarımız vasitəsilə şagirdlərdə vətənə məhəbbət, igidlik, qoçaqlıq, mübarizlik, əzmkarlıq, cəsarətlilik, mətanətlilik, şərəfətlilik, rəşadətlik, münəvvərlik, qələbə əzmi kimi mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması imkanları araşdırılır.

Əsaslandırılır ki, qədim və orta əsr Şərq musiqi mədəniyyətinin, folklorunun öyrənilməsində bu gün də əsas amillərdən biri kimi tədqiqatçıların təhlil obyektinə çevrilən muğam bir sənət, elm olaraq, daha çox Azərbaycanda inkişaf etmişdir. Bunu muğama yönələn dövlət qayğısı, bu sənətin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi, dünya miqyasında Azərbaycanın milli irsinin incisi kimi tanınması söyləməyə əsas verir.

Sonda bu nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyəri olan muğamlarımızdan daha səmərəli şəkildə istifadə etməklə şagirdlərdə vətənə məhəbbət, igidlik, qoçaqlıq, mübarizlik, əzmkarlıq, cəsarətlilik, mətanətlilik, şərəfətlilik, rəşadətlik, münəvvərlik, qələbə əzmi kimi mənəvi keyfiyyətlər aşılamaq mümkündür.

Açar sözlər: *muğam, milli-mənəvi dəyərlər, mənəvi keyfiyyətlər, şagirdlər, təlim-tərbiyə*

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri olan muğam bu xalqın dərin zəkaya, bənzərsiz bədii məntiqə, estetik zövqə, yüksək istedad səviyyəsinə, talantlılıq imkanlarına malik olmasını sübut edir. Muğam musiqi xəzinəmizin elə bir zəngin dəryasıdır ki, hər kəs ora baş vurub öz düşüncəsinin, mənəviyyətinin səviyyəsinə uyğun olan incini tapa bilər. Muğamı bilmədən millətin psixologiyasını, müstəqil, milli və fərdi mentalitetini tapıb, ayıraraq incələmək qeyri-mümkündür.

Milli-mənəvi dəyərlərimizdən olan muğamların qorunması, inkişaf etdirilməsi və təbliği ulu öndərimiz Heydər Əliyevin qayğı və himayəsində olmuşdur. Bu gün də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən bu xətt uğurla, bacarıqla davam etdirilməkdədir. Prezident İlham Əliyev bunu öz əməli fəaliyyəti, milli-mənəvi dəyərlərimizə verdiyi qiymət, xalqımızın milli ruhunu canlandırılması sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərlə bir daha təsdiqləyir.

Qeyd edək ki, muğamın tarixi bir millətin tarixidir və istənilən zaman kəsiyində bu tarixə nüfuz edən hər bir şəxs həmin an bir ecazkarlığa, qədimiliyə, nağıllar aləminə düşür. Onun bu layiqli yerini təsdiq etmək məqsədi ilə Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyeva XXI əsrin əvvəlindən başlayaraq muğama nəinki ikinci nəfəs verib, həm də onu dünyada tanınmasına və geniş təbliğinə nail olub. Onun söylədiyi kimi, "Həyatın elə bir anı gəlir ki, biz məhz muğamı boya-başa çatdırdığımızımıza ən qiymətli miras kimi ötürürük –qəlbimizin, ruhumuzun ən əziz, ən zərif zərrəsi kimi. Çünki məhz muğam bizim nəsillərin kökə bağlılığını, milli ləyaqət hissini qoruyur, onlarda qürur, emosional zənginlik, mərhəmət və acıma, mənəvi kamillik kimi vacib keyfiyyətlərin yaradıcısına dönür" (11).

Muğam sənəti əsrlər boyu Azərbaycan xalqının milli tanıtma nişanlarından biri kimi milli-mədəni irsimizin əsas hissəsini təşkil edib. Bu mənada, bizi millət kimi qoruyub saxlayan bu mədəni irsi, mədəniyyəti yaşatmaq və təbliğ etmək hər birimizin mənəvi borcudur.

Qeyd edək ki, klassik musiqi incilərimiz olan muğamların tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında fikirlərə hələ qədim zamanlardan Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin, Əbu Əli İbn Sinanın, Mahmud Kaşğarının, Rəşidəddinin, Dəvadarın, Yazıçıoğlu Əlinin və Əbül Qazinin, Əbu Nəsr Fərabinin,

Əbdülqadir Mərağinin və s. məşhur şair, mütəfəkkir və musiqişünas alimlərin yazdıqları əsərlərində rast gəlmək olar.

Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasında insanın daxili aləminə muğamın təsirini belə əks etdirir:

Müğənni, muğamlar atəşi ilə yan,
Çal qədim o muğam havalarından,
Yazığam, əzizlə dərdimi dinlə,
Qızıdır, havamı nəğmələrinlə (2, s.479)

Misralardan aydın göründüyü kimi, şair muğamları xalqın mənəviyyatının mayası, müxtəlif hisslərin tərcümanı kimi tərənnüm etmişdir.

Ensiklopedik alim İbn Sinaya görə musiqi, xüsusən muğamlar insanın mənəvi aləminin zənginləşdirir. O, muğamların tərbiyəvi əhəmiyyətini açaraq göstərir ki, insanda mənəvi keyfiyyətlər anadan gəlmə deyil və bu keyfiyyətlər tədricən tərbiyə olunmalıdır. İbn Sina muğamları təkə insanın bədii tərbiyəsində deyil, həm də onların bir-biri ilə münasibətində, bir-birini başa düşməsində, mənəvi zənginliyin inkişafında vacib vasitə hesab edirdi.

Əl-Fərabî on bir cildlik muğam ensiklopediyasında şərh etdiyi muğamların hər birini milli-mənəvi dəyərlər səviyyəsinə yüksəltmişdir. Çox təəssüf ki, onların hamısı dövrümüzə qədər gəlib çıxmamışdır.

Vətənə, doğma yerlərə məhəbbət qədim zamanlardan Azərbaycan xalqına xas olan xüsusiyyət olmuşdur. Bu xüsusiyyət el arasında böyüklərdən kiçiklərə bir varislik kimi keçmişdir. Analar uşaqlarına hələ beşik başında muğamlarımız üstündə laylalar oxuyurmuşlar. Bu laylalar sonradan uşaqların tərbiyəsi prosesində muğamlarımızdakı rənglər və təsniflərlə əvəz olunur.

Qeyd edək ki, klassik muğamlarımızın bir sıra şöbələri şagirdlərdə vətənpərvərlik, xalqa, vətənə, ata-anaya, torpağa sevgi kimi hissləri özündə əks etdirir. Əgər muğamların müxtəlif şöbələrinə nəzər salsaq görərik ki, “Rast” muğamının “Bərdaşt”, “Hüseyni”, “Vilayəti”, “Əraq”, “Pəncigah”, “Şur”un, “Bayatı-Türk”, “Şikəsteyi-fars”, “Segah”ın, “Manəndi-hisar”, “Çahargah” muğamının “Bərdaşt”, “Mayeyi-Çahargah”, “Müxalif”, “Bayatı-Şiraz” muğamının “Maye”, “Xavəran” şöbələri dinləyicidə mərdlik, gümrəhlik kimi ülvî hisslər yaratmaq imkanına malikdirlər.

“Rast” muğamının “Maye”, “Şur” muğamının “Hicaz”, “Çahargah” muğamının “Müxalif” şöbələri isə çalğının xarakterindən, oxunan qəzəllərin məzmunundan asılı olaraq bir çox hallarda dinləyicilərdə qəmgin əhval-ruhiyyə yaradır.

Ümumtəhsil məktəblərində muğamlar vasitəsilə şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün musiqi müəllimləri hər hansı muğamla əlaqədar xarakterik nümunələr seçməyi bacarmalıdırlar.

Qeyd etdiyimiz muğamların şöbələri nəinki şagirdlərin bədii zövqlərini inkişaf etdirir, hətta onların mənəvi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına ən zəruri şərait yaratmış olur. Həm mənəvi keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasına yol açır, həm də bu yolda onlarda qeyri-adi vərdişlər qazandırır.

Məlumdur ki, mənəvi tərbiyəyə daxil olan keyfiyyətlərdən biri də böyüyə hörmət hissəsidir. Bu baxımdan Azərbaycan xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Muğam” poemasında “Rast” muğamı haqqındakı misralara istinad etmək yerinə düşər:

“Dağlarda göynəyən Məcnundur segah,
Rast onun atası ...Nəsihət eylər.
Məcnun səhralara gətirdi pənah
Ata bu sövdanı məzəmmət eylər” (13, 201).

Göründüyü kimi, muğamların tərbiyəvi əhəmiyyətini çox parlaq şəkildə nəzərə çatdıran görkəmli şair “Rast”ı müdik ataya, “Segah” muğamını isə Məcnuna bənzədir. Ata öz oğlunu səhraya getməsini pisləyir, məzəmmət edir.

Yaxud da:

“Rast”- müdrik bir ağıl, dərin düşüncə,
Danışır təmkinlə, aramla tək-tək...
“Rast” çılğın qəlblərə bir ağsaqqalın
Öyüdü, danlağı, ərək etməsidir.
Bir zaman büdrəyən qəlbin, kamalın
Ayılıb özünü dərk etməsidir (13, 201).

Poemada “Rast” muğamı nəsihət, öyüd verən, bir qocaya bənzədilir. Dərstdə həmin muğam və onun müvafiq şöbəsi dinlənildikən müəllim kiçiklərin, böyüklərin nəsihətinə qulaq asmaları, böyüyə həmişə hörmət etmələri haqqında söhbətlər apara bilər. Belə söhbətlər nəticəsində şagirdlər daha aydın şəkildə dərk edərlər ki, müdrik böyüklərin sözüne qulaq asan uşaq, yeniyetmə heç vaxt səhv yola düşməz və öz gələcəyini düzgün təyin edə bilər. Bu prosesdə böyüklərə hörmətin Azərbaycan xalqının qədimdən milli xüsusiyyəti olması haqqında məlumatı xarakterik faktlar, misallarla genişləndirmək məqsədmüvafiq sayılır. Bu səpgidə olan söhbətlərdən sonra “Rast” muğamının “Maye” şöbəsinə səsləndirilməklə şagirdlərin muğamın mahiyyətinin asanlıqla qavranılmasına səbəb olar.

Bu prosesdə şagirdlərin musiqi inkişafını təmin üçün də əlverişli imkan yaranır. Belə ki, “Rast” muğamının major və ya minor qammasına uyğun olduğunu aydınlaşdırmaq üçün musiqi müəllimi “Rast” muğamının “Maye” şöbəsinə bir də səsləndirir. Bundan sonra isə major və minor qammalarını musiqi alətində ifa edir. Beləliklə, “Rast”ın “Mayesinin” majora yaxın olduğu şagirdlərə aydın olur.

Müəllim “Şur” muğamının tərbiyəvi əhəmiyyəti ilə əlaqədar məlumatı verməzdən əvvəl yaxşı olar ki, muğamın “Maye” şöbəsinə səsləndirsin. Sonra B.Vahabzadənin “Muğam” poeməsindən aşağıdakı misraları bədii qiraətlə şagirdlərə çatdırmaq muğamın estetik-emosional təsirini daha da artırır:

Aydan arı, sudan belə durum mənəm,
Ay yanıqlı “Şur”um mənəm!
İstərəm ki, əlvən-əlvən çiçək olub,
Dolaşdıgın pərədlərə mən səpiləm (13, 183).

Beləliklə, “Şur” muğamı vasitəsilə şagirdlərə Vətənə məhəbbət hissi, onu hər cür yad ellərdən qurumaq kimi keyfiyyətlər tərbiyə etmək olar. Şagirdlər tam aydınlığı ilə dərk etməlidirlər ki, Vətənin şad günlərilə bərabər, eyni zamanda onun qəmli, əzablı günləri də ola bilər. Buna görə də hər an Vətəni qorumağa hazır olmalıyıq. Bu cür məlumatlar şagirdlərə cəsurluq, qoçaqlıq, igidlik, qəhrəmanlıq kimi müsbət keyfiyyətlər aşılamaqla bərabər, onlarda Vətəni dərinləndirən sevmək, onu qorumaq kimi hissləri tərbiyə edir.

Mübarizə, döyüş ruhlu “Çahargah” muğamının tərbiyəvi imkanlarını araşdırmazdan əvvəl müəllim bu muğamın “Bərdaşt” şöbəsinə səsləndirməsi məqsəduyğun olar. Yaxşı olar ki, bundan sonra muğamın həmin şöbəsi ilə əlaqədar B.Vahabzadənin aşağıdakı misraları bədii qiraətlə şagirdlərə çatdırılsın:

Şaha qalxan ağ dalğalar köpük-köpük...
Uca-uca, böyük-böyük
Qayalara gah çırpılır,
Gah çəkilir axın-axın...
Tələtümlər, həyacanlar
Bərdaştıdır, ön sözüdür Çahargahın...
Deyir – həyat bir döyüşdür,
Bir vuruşdur başdan-başa...
Rahatlığı, həyacanlar qucağında ara, yaşa! (13, 185).

Göründüyü kimi, şeirdə “Çahargah” muğamının və onun “Bərdaşt” şöbəsinin adları çəkilir. Buradan aydın olur ki, insan öz arzusuna çatmaq üçün mübarizə etməlidir. Deməli, “Çahargah” muğamı insanları öz arzuları, gələcək həyatları uğrunda mübarizə aparmağa çağırır.

Hər bir insan qətiyyətli, təmkinli olmaqla bərabər, həm də öz müqəddəs arzularının həyata keçməsi uğrunda çalışmalı, zəhmət çəkməli və çarpışmalıdır. İnsanın arzuları heç də asanlıqla həyata keçmir və çox o, həyatda müxtəlif maneələrə rast gəlir. Bu maneələri aşmaq üçün qətiyyətli, təmkinli və mübariz olmaq lazımdır. Bu cür keyfiyyətləri şagirdlərdə məktəb dövründən tərbiyə etmək lazımdır.

Şagirdlərə çatdırılmalıdır ki, haqq işi uğrunda, özünün və dostlarının daim inkişaf etməsi uğrunda qətiyyətlə mübarizə etməlidirlər. Bunun üçün isə onlar əməksevər və zəhmətkeş olmalı, heç bir işdən qorxmamalıdır. Unutmamalıdır ki, insanı yalnız halal zəhmət yüksəklərə qaldırır. Beləliklə, "Çahargah" muğamının nümunəsində və onunla əlaqədar söhbətlərdə haqq işi uğrunda mübarizə ararmaq, qətiyyətlilik, təmkinlilik kimi keyfiyyətləri yaratmaq mümkündür.

Bu muğamla əlaqədar musiqi müəllimi digər şöbələrin və onların xarakteri haqqında nəzəri məlumatı poeziya nümunələri ilə əlaqəli şəkildə verə bilər. Məsələn, "Çahargah"ın "Hisar" şöbəsilə əlaqədar B.Vahabzadənin "Muğam" poeməsindən aşağıdakı misralara istinad etmək tamamilə yerinə düşər:

"Qorxu" adlı hasarları aşmaq gərək,
Çahargahın "hasar"ında
Yadellinin qabağına hasar çəkən qalalarda
Kürələrə od qalandı,
Ocaq yandı,
Dəmir bişdi,
Çəkiç altda, zindan üstə
Xamır kimi kündələndi?

cilalandı (13, 187).

"Muğam" poeməsindən nümunə göstərilən misralar bir daha hər kəsi əmin edir ki, məslək uğrunda, Vətən uğrunda ədalətli mübarizə həmişə qələbə ilə nəticələnir. Məhz bundan sonra adları çəkilən muğam şöbələrinin ifa edilməsi və onların xaraktercə poetik nümunəyə uyğunluğu daha ətraflı şəkildə aydınlaşdırılmalıdır.

"Segah" muğamının tərbiyəvi imkanlarını araşdırmazdan əvvəl yaxşı olar ki, bu muğamın instrumental variantı respublikamızın xalq artisti tarzən Ramiz Quliyevin ifasında və ya lent yazısı səsləndirilsin. Bundan sonra müəllim B.Vahabzadənin "Muğam" poeməsindən "Segah"la əlaqədar aşağıdakı misraları bu muğamın təranələri altında bədii qırıqla oxuması məqsədəuyğun olar:

Nə deyir könlümü oymaqla, oyulmaqla Segah?
Gözə göz yaşları tək bir belə dolmaqla Segah!
Könül hıçqırtısı, Qəlb atəşi, can yanğısıdır,
Sən mənim göz yaşım ol, çağla Segah, çağla Segah (13, 189).

Bu misralar Vətən sevgisini, ana sevgisini və yaxın bir adama olan sevgini özündə əks etdirir. Şagirdlərə çatdırılmalıdır ki, hər biriniz ata-ananızı, bacıqardaşlarınızı, dostlarınızı, gələcəkdə isə qurduğunuz ailəni və uşaqlarınızı sevməli, onları qorumalısınız. Göründüyü kimi, "Segah" muğam nümunəsi ilə şagirdlərdə saf sevgi, valideynlərə, dost və yoldaşlara, onu əhatə edən canlı aləmə, gələcəkdə quracağı ailəsinə məhəbbət hissləri tərbiyə etmək mümkündür.

"Şüştər" və "Humayun" muğamları dahi bəstəkarımız Ü.Haçıbəyovun dediyinə görə insanda dərin kədər hissləri yaradır. Məktəblərdə muğamların estetik təsirini, tərbiyəvi əhəmiyyətini şagirdlərə daha əyani şəkildə çatdırmaq üçün dinlənilməsi təşkil olunan siniflərdə əsas mahiyyəti açıqlayan müsahibələr aparılmalıdır. Müəllim onları ümumiləşdirdikdən sonra məşhur kaman ifaçılarından birinin ifasında "Şüştər" in lentə yazılmış nümunəsini səsləndirməsi yaxşı olar. Şagirdlər həmin muğamı dinləyərkən şair Hüseyn Razinin bu muğamın mahiyyətini əks etdirən misralarını yada salır:

"Şüştər"ə diqqətlə qulaq as bir az,
Ürək tellərinin titrəməsidir...

Beləliklə, musiqi və poeziya arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılması nəticəsində şagirdlər "Şüştər" muğamının əsil mahiyyətini başa düşürlər. Belə bir cəhət tam aydınlığı ilə nəzərə çatdırılır ki, bu muğam Vətənimizin, xalqımızın başına gəlmiş dəhşətli hadisələrdən danışır. Müəllim şagirdlərə çatdırmalıdır ki, xalqımızın faciəsini, dərini, yarasını, tarixə dönmüş kədərli günlərini özündə əks etdirən bu muğamları dinlədikdən sonra ruhdan düşməməli, əksinə Vətənin gələcək xoşbəxtliyi uğrunda mübarizəyə qoşulmalı, dana çox oxuyub öyrənməli, geniş biliyə malik olmalıdırlar.

Bütün bunlar göstərir ki, çox qədim tarixə malik olan Azərbaycan muğamlarından böyüməkdə olan gənc nəslin tərbiyəsi prosesində, xüsusilə mənəvi tərbiyənin formalaşdırılması prosesində daha səmərəli şəkildə istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərova M. "Çahargah" muğamının öyrədilməsi zamanı yeniyetmələrin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması yolları // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Naxçıvan: Qeyrət, 2015, № 1 (66), s. 188-192
2. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: "Lider nəşriyyatı". 2004, 509 s.
3. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: Yazıçı, 1985, 154 s.
4. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s.
5. Hacıbəyli Ü. Musiqidə xəlqilik // Seçilmiş əsərləri 2 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
6. Hacıbəyli Ü. Muğamat və xalq mahnılarının ifası haqqında // Seçilmiş əsərləri 2 cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
7. Hüseynov R. Muğam təcrübəsində modellər yaradan improvizələr və "Kürdi Şahnaz" muğamının yaranma tarixi. // Azərbaycan muğamsünashlığı: problemlər, perspektivlər. Bakı: 2015
8. Muğam ensiklopediyası // <http://mugam.musiqi-dunya.az/h/hicaz.html>
9. Sadiqov F.B. Muğam (dərs vəsaiti). Bakı: Zərdabi LTD, 2011, s. 136
10. Segah // <https://az.wikipedia.org/wiki/Segah>
11. UNESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın «Muğam aləmi» Beynəlxalq elmi simpoziumunda çıxışı. 18-20 mart 2009, s. 3-4
12. UNESCO Collection of Traditional Music of the World – Netherlands, 1975
13. Vahabzadə B. Muğam // Seçilmiş əsərləri iki cildə. II cild, Bakı: "Öndər nəşriyyat", 2004, s.201

SUMMARY

Rufat Ahmedov

FORMATION OF MORAL QUALITIES IN STUDENTS BY USING MUGHAMS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

The article deals with the possibilities of inculcating moral qualities such as love for the motherland, courage, bravery, struggle, perseverance, honor, enlightenment, determination for victory by means of our mughams.

It is mentioned that mugham as an art and science, which has become the object of researchers' analysis as one of the main factors in the study of ancient and medieval oriental musical culture and folklore, has been most developed in Azerbaijan. The state care for mugham, the preservation and development of this art, the recognition of Azerbaijan as an important national heritage of the world predispose for coming to such kind of conclusion.

In the end, it is concluded that using our mughams more effectively, which are the national and spiritual values of the Azerbaijani people, it is possible to instill some spiritual qualities such as love for the motherland, courage, bravery, struggle, perseverance, honor, enlightenment and determination for victory in students.

Key words: *mugam, national-moral values, moral qualities, students, education*

РЕЗЮМЕ

Руфат Ахмедов

**ФОРМИРОВАНИЕ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ С
ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МУГАМОВ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ**

В статье исследуются возможности воспитания у студентов через наши мугамы таких духовных качеств, как любовь к Родине, мужество, отвага, борьба, стойкость, честь, просвещенность, решимость побеждать.

Обосновано, что мугам как искусство и наука, ставший объектом анализа исследователей как один из основных факторов изучения древней и средневековой восточной музыкальной культуры и фольклора, больше всего получил развитие в Азербайджане. Государственная забота о мугаме, сохранение и развитие этого искусства, признание Азербайджана жемчужиной национального достояния мира дают основания говорить об этом. В итоге делается вывод о том, что более эффективно используя наши мугамы, являющиеся национальными и духовными ценностями азербайджанского народа, можно привить учащимся такие духовные качества, как любовь к Родине, мужество, отвага, борьба, стойкость, упорство, честь, смелость, просвещение, решимость победить.

Ключевые слова: мугам, национально-нравственные ценности, нравственные качества, школьники, обучение и воспитание.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

SAHİLƏ QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 30

DİSTANT TƏHSİLİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI

Pandemiya dünyada gözlənilməyən problemlər gətirdi. Covid 19 pandemiyasından sonra iş həyatımızda, sosial həyatımızda və bir çox başqa mövzularda vərdişlərimiz dəyişmiş oldu. Təbii ki, təhsil də dəyişib. Təkcə ölkəmizdə deyil, bütün dünyada təhsilin forma və məzmunu dəyişib. Xüsusilə qapalı dövrlərdə başlayan distant təhsil həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün çox fərqli bir təcrübə oldu. Tələbələr distant təhsili sevsələr də, üz-üzə təhsildən yayınanlar da var. Buna səbəb distant təhsilin sosiallaşmaya maneələridir. Müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı təhsil siteminə öz təsirini göstərərək distant yəni müəyyən məsafədən keçirilən təlim-tədris sistemi yaranıb. Təhsilin distant forması müəyyən səbəblər üzündən təhsilini artırmaq imkanı olmayan və yeni ixtisas almaq arzusunun həyata keçirə bilməyənlər potensial şəxslərə real təhsil imkanları yaradır. Bu təhsil forması ənənəvi təhsil formalarına nisbətən öyrənmələrin müstəqilliyini, fəallığını, şüurluluğunu, yaradıcılığını optimal şəkildə inkişaf etdirir. Distant təhsilində mənfə və müsbət cəhətləri var.

Açar sözlər: *distant, həyat, təhsil, sosiallaşma, təlimatçı, iş imkanı, texnologiya*

Distant təhsil və üz-büz təhsil təkcə hazırda təhsil alan tələbələrin maraq dairəsi deyil. Hər hansı bir fənn üzrə özünü təkmilləşdirmək istəyən hər kəs bu iki təhsil növü ilə sıx bağlıdır. Məsələn, idman üzrə təlim almaq istəyənlər distant təhsilin rahatlığı ilə üz-büz təhsilin praktik tərəfi arasında seçim etməkdə çətinlik çəkə bilirlər. Buna görə də hansını seçməli olduqlarına əmin olmaq üçün araşdırma aparırlar. İllər ərzində distant təhsilin müxtəlif formaları, açıq universitetlərdən distant təhsil proqramları, onlayn proqramlar və bu kimi şeylər tam zamanlı və kampus əsaslı kurslarda iştirak edə bilməyən tələbələrin təhsil istəklərini həyata keçirməyə kömək etmişdir. Tələbələrin bu təhsil formasının müsbət və mənfə cəhətləri barədə aydınlıq olmadığı üçün distant təhsil çox vaxt fənn üzrə sertifikat almaq istəyənlərin seçimi olmuşdur [6,s.116]. Siz başa düşməlisiniz ki, distant təhsil hər kəs üçün ən yaxşı seçim olmaya bilər, lakin onun üstünlüklərini və mənfə cəhətlərini başa düşmək distant təhsilin sizin üçün uyğun olub-olmadığına qərar verməyə kömək edə bilər.

Təhsillə yanaşı, bir iş də davam etdirə bilərsiniz: Əslində, distant təhsili seçən şəxslərin əksəriyyəti işini tərک etmək istəməyən, eyni zamanda ali təhsil istəyənlərdir. Distant təhsil belə insanlar üçün bir nemətdir. Həftə sonları, işdən qayıdanda, hətta gecənin ortasında işləyə bilərsiniz. Bir iş görərkən öyrənə bilərsiniz!

Siz pula qənaət edə bilərsiniz: İstənilən proqram üçün distant təhsilin qiyməti (onlayn və ya başqa şəkildə) kampusda adi təhsil haqqı ilə müqayisədə daha sərfəli ola bilər. İqtisadi cəhətdən sərfəli variantları axtaran insanlar distant təhsil proqramına müraciət edə bilirlər.

Vaxtınıza qənaət edə bilərsiniz: Siz təhsil müəssisəsinə getmək, avtobus və ya qatar gözləmək üçün vaxt itirmirsiniz. Distant təhsil proqramında dərs sahəsi yataq otağınızdadır. Tədris materialı masanızda və ya kompüterinizdə rəqəmsal material ola bilər [2]. Kifayət qədər vaxtı olmayan insanlar bir seçim olaraq distant təhsilə müraciət edə və evlərinin rahatlığında onu izləyə bilirlər.

Siz öz sürətinizlə öyrənə bilərsiniz: Sınıf təliminə qayıtmaq perspektivi bir çoxumuz üçün qorxulu ola bilər. Sual vermək və ya sinifdə bir anlayışı başa düşmədiyinizi öyrənmək çoxları üçün olduqca utançverici ola bilər. Distant təhsil burada sizə kömək edir!

Özünüzü intizamlı və motivasiyalısınızsa, distant təhsilin ən yaxşı faydası öz sürətinizdə öyrənə bilməyinizdir. Məlumdur ki, müxtəlif insanlar müxtəlif yollarla və müxtəlif sürətlərdə

öyrənilər. Bir sinifdə, hamı birlikdə öyrədildikdə, hər bir şagirdin eyni yerdə olması çox vaxt çətin olur. Bəzi insanlar sinifdə şübhələrini dilə gətirməkdən çox utanırlar. Burada distant təhsilin adi təhsil proqramından üstünlüyü var.

Bütün kurs işləri sizə əvvəlcədən verildiyi üçün, tədris materialınızı müəyyən olunmuş vaxtda tamamladığınız müddətdə hər gün istədiyiniz qədər və ya az oxuya bilərsiniz. Şübhə və ya sualınız varsa, bunun üçün müzakirə forumları, təlimatçılarla söhbət imkanları və distant təhsil provayderinin tam dəstəyi var. [5]

İstənilən vaxt, hər yerdə təhsil ala bilərsiniz: Müəyyən vaxtda onlayn təlimə və ya video konfrans vasitəsilə mühazirəyə qatılmalı olduğunuz ssenarilər istisna olmaqla, istədiyiniz zaman, hər yerdə təhsil ala bilərsiniz. Bir mühtdə ilişib qalmağınıza ehtiyac yoxdur, bağçanızda, qonaq otağınızda, öz yatağınızın rahatlığından, hətta tətildə də öyrənə bilərsiniz. İstər səhərlər yaşamağı xoşlayın, istərsə də gecə bayquşu olsanız, işləmək üçün ən məhsuldar olduğunuz vaxtı seçə bilərsiniz.

İşəgötürənlər arasında tanınma: İllər keçdikcə distant təhsil nəhayət işəgötürənlər arasında müəyyən dərəcədə qəbul olundu ki, bu da həvəsləndirici əlamətdir. Nə qədər ki, distant təhsil proqramı akkreditasiya olunub, narahat olmağa dəyməz [1]. Özəl sektorun işəgötürənləri də indi distant təhsil sertifikatlarını/dərəcələrini qiymətləndirirlər və hətta işçilərin öz iş sahələrində bacarıq və təcrübə inkişaf etdirə bilmələri üçün işçiləri iş yerləri ilə yanaşı ali təhsil almağa da həvəsləndirirlər.

Distant Təhsilin Çatışmazlıqları

Diqqətin yayınma ehtimalı yüksəkdir: Üz-üzə qarşılıqlı əlaqə üçün səlahiyyət və gözlənilən iş haqqında daimi xatırlatmalar olan faydalı bir mühit olmadıqda, diqqətin yayınma və son tarixləri qaçırma ehtimalı yüksəkdir. Əgər distant təhsil kursunuzu uğurla başa vurmaq istəyirsinizsə, motivasiyalı və diqqətli olmalısınız. Əgər siz təxirə salmağa meyllisinizsə və son tarixlərə əməl edə bilmirsinizsə, distant təhsil yaxşı fikir deyil.

Gizli xərclər: Distant təhsil proqramının dəyəri çox vaxt adi proqramdan az olsa da, gizli xərclər ola bilər. Məsələn, distant təhsil kursunuz onlayn olaraq təklif olunursa, kompüter quraşdırmaq və etibarlı internet bağlantısı əldə etmək kimi bəzi ilkin xərcləri çəkməli ola bilərsiniz. Sizə printer, veb-kamera və s. kimi əlavə resurslar almaq lazım ola bilər. Elektrik xərcləri kimi bəzi xərclər arta bilər. Bundan əlavə, yaxşı bir proqrama yazılırsınızsa, təhsil haqqını da unutmamalısınız [7s.152].

Mürəkkəb texnologiya: Texnologiyadan həddindən artıq asılılıq distant təhsil rejimində böyük çatışmazlıq ola bilər, xüsusən də öyrənmə onlayn mühitdə baş verdikdə. İstənilən nasaz proqram və ya aparat davam edən dərsi dayandıra və öyrənmə prosesini dayandıra bilər [3]. Eynilə, əgər stajçı kompüter və texnologiyadan savadlı deyilsə, öyrənmə təcrübəsi qənaətbəxş olmaya bilər.

Fakültə keyfiyyətinin aşağı salınması: Distant təhsil tez-tez kifayət qədər ixtisaslı professor-müəllim heyətinin çatışmazlığından əziyyət çəkir. Digər hallarda, təlimatçı yaxşı olsa belə, onlayn dərs verməkdə rahat olmaya bilər. Bəzən texnologiya kursun çatdırılması və dizaynı üçün tamamilə qənaətbəxş olmaya bilər. Yaxşı təhsil almaq istəyən insan bütün bu ssenarilərdə udurur. Distant təhsil təminatçıları başa düşməlidirlər ki, tələbələri öyrədən texnologiya deyil, yaxşı və effektiv müəllimlərdir [3].

Sertifikatların şübhə doğuran etibarlılığı: Distant və onlayn təhsilin tanınmasına baxmayaraq, çoxlu sayda saxta və akkreditə olunmamış dərəcələr hələ də təklif olunur. Distant/onlayn proqramların sayının artması ilə firılacaq və məlumatsız təlimatçıların sayı da artır. Bu, potensial işəgötürənlər arasında tanınan distant təhsil sertifikatlarının etibarlılığına təsir göstərir [4].

Mənfi cəhətlərə baxmayaraq, distant təhsil tələbələr arasında hər zamankindən daha çox populyarlıq qazanır və bir çoxları öyrənmə təcrübələrindən razıdırlar. Texnologiyada irəliləyişlər və təlimatçıları bu yeni öyrənmə üsuluna uyğunlaşdırmaq üçün daha çox təlim sayəsində distant təhsildəki çatışmazlıqlar tezliklə aradan qaldırılabilir.

Bir çox çatışmazlıqlar olsa da, distant təhsil kursu izləməkdə daha çox rahatlıq və çox

yönlülük istəyənlər üçün daha çox öyrənmə variantları təklif edir. Distant təhsilin əsas üstünlükləri ondan ibarətdir ki, o, tələbələrə müxtəlif təlim alətlərinə daxil olmaq üçün minimal maliyyə resurslarından istifadə etməyə imkan verir. [6, s.117]. Video konfrans alətlərinin istifadəsi onlayn öyrənməni daha da əhatəli edir. Bu, müəyyən bir mövzu haqqında məlumat toplamaq və saxlamaq qabiliyyətini artırır.

Lakin distant təhsil sosial qarşılıqlı əlaqəni məhdudlaşdırır, mürəkkəb texnologiyalardan istifadəni tələb edir və bəzi işəgötürənlər bunu faydalı hesab etmirlər. Diplom, magistr dərəcəsi və ya sertifikat almaq istəyən hər bir şəxs bunun düzgün seçim olub-olmadığını müəyyən etmək üçün üstünlükləri və çatışmazlıqları balanslaşdırmalıdır. Distant təhsil çox vaxt işləyənlər üçün əla seçim olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədzadə N., <https://tehsilim.org/distant-tehsilin-ustunlukleri-ve-catismazliqlari/>
2. Müasir dünyada distant təhsilin dəyəri. Distant təhsilin mahiyyəti və xüsusiyyətləri distant təhsilin rolu, <https://mbukckslg.ru/az/znachenie-distancionnogo-obrazovaniya-v-sovremennom-mire-sushchnost-i.html>
3. Tədrisdə distant təhsil, <https://muallim.edu.az/news.php?id=12524>
4. Distant təhsil nədir və hansı xüsusiyyətləri var?, <https://ikisahil.az/post/distant-tehsil-nedirve-hansi-xususiyyetleri-var>
5. Особенности дистанционного обучения, <https://swsu.ru/sbornik-statey/osobennosti-distancionnogo-obucheniya.php>
6. Наврузова Л.Х. Результаты анкетирования студентов и преподавателей по внедрению и использованию электронного обучения// Дистанционные технологии образования: экономические, технические, педагогические и социальные аспекты. Орехово-Зуево. - 2015. - С. 116-117
7. Сафарова Н.С., Омонов Х.Т. Перспективы химической лабораторной виртуальной реальности для дистанционного химического образования в медицинских вузах. // Современные вызовы медицинского образования в условиях пандемии: опыт быстрых решений и стратегические инициативы. -Караганда. - 2020. - С. 152

SUMMARY

Sahila Guliyeva

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF DISTANCE EDUCATION

The pandemic has brought unexpected problems to the world. After the Covid 19 pandemic, our habits changed in our work life, social life and many other issues. Of course, education has also changed. The form and content of education have changed not only in our country, but all over the world. Distance education, which began especially in closed periods, was a very different experience for both students and teachers. Although students love distance education, there are those who avoid face-to-face education. This is due to the obstacles of distance education to socialization. In modern times, the development of technology has affected the education system, creating a system of distance learning. Distance education creates real educational opportunities for potential people who for some reason are not able to increase their education and do not realize their desire to learn a new profession. This form of education optimally develops students' independence, activity, awareness and creativity compared to traditional forms of education. There are pros and cons to distance education.

Key words: distance, life, education, socialization, instructor, job opportunity, technology

РЕЗЮМЕ

Сахила Гулиева

**ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ
ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ**

Пандемия принесла миру неожиданные проблемы. После пандемии Covid 19 наши привычки в работе, социальной жизни и многих других вопросах изменились. Конечно, изменилось и образование. Форма и содержание образования изменились не только в нашей стране, но и во всем мире. Дистанционное обучение, которое началось особенно в закрытые периоды, было совершенно другим опытом как для студентов, так и для учителей. Хотя студенты любят дистанционное обучение, есть и те, кто избегает очного обучения. Это связано с препятствиями дистанционного образования к социализации. В современное время развитие технологий затронуло систему образования, создав систему дистанционного обучения. Дистанционное обучение создает реальные образовательные возможности для потенциальных людей, которые по тем или иным причинам не имеют возможности повышать свое образование и не реализуют свое желание освоить новую профессию. Данная форма обучения оптимально развивает у обучающихся самостоятельность, активность, сознательность и творческие способности по сравнению с традиционной формы образования. В дистанционном обучении есть плюсы и минусы.

Ключевые слова: дистанция, жизнь, образование, социализация, инструктор, вакансия, технологии

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

NASİM ABIŞOV

*İ.Hacıyev adına "Tərəqqi" texniki-humanitar liseyi**nasimabishov@gmail.com*

SAMİRƏ ƏLİYEVƏ

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**samire_eliyeva1989@mail.ru*

UOT: 5801.01

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ KİMYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ FİZİKA FƏNNİNDƏN İSTİFADƏ

Məqalə orta ümumtəhsil məktəblərində kimyanın tədrisi zamanı fizika fənnindən istifadəyə həsr olunmuşdur. Məqalədə fənlərarası əlaqə anlayışı, ondan istifadə yolları və bu sahədə görülmüş işlər haqqında məlumatlar verilmişdir. Kimya fənni üzrə dərslərdə rast gəlinən kimyəvi proseslər zamanı müşahidə olunan fiziki parametrlərin dəyişməsi qanunauyğunluqlarını başa düşmək üçün fizika fənni üzrə biliklərin istifadəsinin vacibliyi qeyd olunmuş, bununla bağlı bir sıra məslələrin həlli yolları işlənib hazırlanmışdır. Kimyanın tədrisində fizika fənni ilə fənlərarası əlaqənin imkanları araşdırılmış və konkret misallar verilmişdir. "Əgər kimyanın tədrisində fizika fənni ilə fənlərarası əlaqə düzgün tətbiq olunarsa, şagirdlərin hər iki fənnə olan marağı və aldığı bilik, bacarıq və vərdisləri daha da yüksəlmiş olar" pedaqoji fərziyyəsi aparılmış pedaqoji eksperiment vasitəsilə sübuta yetirilmişdir.

Açar sözlər: *Fənlərarası əlaqə, kimyanın tədrisi, kimyanın tədrisində fizika fənnindən istifadə, kimya və fizika arasında fənlərarası əlaqə, pedaqoji eksperiment, pedaqoji fərziyyə, STEAM, kimyadan məsələlər, kimyadan dərslərlər*

Orta ümumtəhsil məktəblərində istifadə olunan fənn kurikulumlarının tərtibində fənlərarası əlaqədən geniş istifadə olunur. Kimya fənnində maddələr, onların quruluşu, kimyəvi xassələri, kimyəvi reaksiyalar, onların baş vermə şəraiti, bu zaman rast gəlinən qanunauyğunluqları öyrənilməsinə görə kimya elminin digər elmlərsiz dərindən izah etmək mümkünsüz olar. Müasir kimya elminin inkişafı digər elmlərin də tədqiqat sahələrinin inkişafına səbəb olur. Kimya elminin digər elmlərlə təmasından elmin müxtəlif sahələri yaranır. Belə ki, kimyanın fizika ilə təmasından fiziki kimya, nanokimya, kimyəvi fizika, biologiya ilə təmasından biokimya, molekulyar biologiya və s. yaranıb. Kimyəvi proseslərin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi riyazi biliklərsiz qeyri mümkündür, bunu təsəvvür etmək olmaz, hər bir kimyəvi prosesin riyazi modelləndirilməsi vacib məsələdir. Fiziki kimyada kimyəvi obyekt və prosesləri öyrənən fiziki tədqiqat üsulları, kimyəvi proseslər zamanı rast gəlinən kimyəvi qanunauyğunluqlar ümumi fizika qanunlarına əsaslanır.

Aşirbekova S., Serimbetova M. və Kamalov A. şəxsiyyətyönümlü təhsil sistemində təhsilənlərin tədris yükünün azaldılması, prosesin daha da optimallaşdırılması məqsədilə fizika kursunun tədrisində digər fənlərlə fənlərarası əlaqənin vacib olduğunu qeyd edirlər. Bu fənlərarası əlaqənin şagirdlərdə informasiya qəbul və emal etmə, kommunikasiya, texnoloji, elmi-tədqiqat, riyazi, mühəndislik kompetensiyalarının inkişafına səbəb olduğu nəticəsinə gəlmişlər. Tədqiqatçıların fikrincə son dövrlərdə təhsil sisteminə gətirilən STEAM sistemi fənlərarası əlaqə və praktik tətbiqlə sıx bağlıdır, belə ki, beş ayrı fənnin birlikdə tam olaraq öyrənilməsi həyata keçirilir. Onlar öz tədqiqatlarında fizika kursunun tədrisində fənlərarası əlaqənin tətbiqinin bir sıra xüsusiyyətlərinin araşdırmış, elm və təhsil arasında sıx əlaqənin olduğunu nəzərə alaraq fənlərarası əlaqələrin

formalaşmasının müxtəlif üsullarının təhsil sistemində tətbiqi imkanlarını dəyərləndirmişlər [6].

Uzoqova G.S. və Abdullayev U.A tədris prosesində tətbiq olunan fənlərarası inteqrasiyanın mahiyyəti, sistem dəyişiklikləri və tədris fənlərinin müvafiq kurikulumlarının məzmunu, fənnin quruluşu və məzmununun tam əhatə olunması (ilk növbədə təbiət və riyaziyyat elmləri), yeni yazılan dərsliklər və əlavə dərs vəsaitlərindən istifadə məsələlərini araşdırmışlar. Tədqiqatçılar sonda belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, təhsildə fənlərarası inteqrasiyanın həyata keçirilməsi günün tələbidir, şagirdlərin ətraf aləmdə baş verən qanunauyğunluqlarını daha yaxşı dərk edilməsində vacib amildir, bu isə fənlərin təklikdə deyil, bütöv sistem şəklində tədris olunması zamanı mümkündür. Müəlliflər VIII fizika kursunda enerjinin saxlanması qanununun tədrisində kimya ilə inteqrasiyadan istifadə olunmasını təklif etmiş, şagirdlərə kimya fənnindən artıq məlum olan ekzotermik, endotermik reaksiyalar, orqanizmdə tənəffüs zamanı gedən kimyəvi reaksiyalar, kimyəvi reaksiyalar zamanı enerjinin ayrılması və ya udulması haqqında problemlə suallar təklif etmişlər [7]. Maraqlıdır ki, məqalədə istifadə olunmuş metanın yanma reaksiyasının tənliyi, sink metalının sulfat turşusu ilə reaksiyasının tənliyi, qlükozanın yanma tənlikləri səhv verilsə də onlara əsasən enerjinin saxlanması qanununun izahı düzgün verilmişdir. Müəlliflərin fikrincə, orta məktəblərdə fənlərarası əlaqənin gücləndirilməsi məqsədilə “Fizikada kimya”, “Fizikada biologiya” və “Fizikada sosial elmlər” tipli dərs vəsaitlərinin yazılıb hazırlanması və istifadəsi məqsədəuyğundur. Bizim fikrimizcə, fənlərarası əlaqələrin sistemli, düzgün və səmərəli tətbiq üçün hər hansı bir fənnin digərində tətbiq ilə bağlı vəsaitlər deyil, hər bir sinif üçün ümumi bir fənlərarası əlaqə vəsaitinin hazırlanması daha da məqsədəuyğun olardı. Artıq respublikamızın bəzi məktəblərində 2019-2020-ci tədris ilindən başlayaraq STEAM adlı fənn tədris olunmağa başlanılmışdır. Bu fənn Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin Təhsil İnstitutunun dəstəyi ilə “STEAM Azerbaijan” layihəsi çərçivəsində həyata keçirilir. STEAM abervaturasının açılışı belədir: Science (Elm), Technology (Texnologiya), Engineering (Mühəndislik), Art (İncəsənət), Math (Riyaziyyat). Məhz, bu fənninin kurikulumundakı modul dərslərdə fizika, kimya, biologiya, informatika, texnologiya, təsviri incəsənət kimi fənlərin arasında inteqrasiyaya aid çoxlu materiallar vardır. STEAM layihəsi ildən ilə genişlənir, ona qoşulmuş məktəblərin və şagirdlərin sayı artır.

Raxmatullin M.T. profil məktəblərində fundamental təbiət elmləri nəzəriyyələrinin tədrisində fizika, kimya və biologiya fənləri üzrə fənlərarası əlaqəni tədqiq etmişdir. Onun fikrincə, fənlərarası əlaqə ilə bağlı elmi-pedaqoji ədəbiyyatların analizi göstərir ki, bu əlaqələr əsasən iki fənn arasında, məsələn, fizika və kimya, fizika və biologiya, fizika və riyaziyyat fənləri arasında həyata keçirilir və fənlərarası əlaqənin təşkilində az sayda elmi biliklər: faktlar, hadisələr, proseslər və qanunlar əsas götürülür. Demək olar ki, araşdırılan mənbələrin heç birində təbiət elmləri üzrə ümumləşdirilmiş elementlər olan metodikanın tədqiqinə rast gəlinmir. Raxmatullin M.T. belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, canlı və cansız aləmdə molekulyar fizika və termodinamika mövzusunun tədrisində fənlərarası əlaqə zamanı praktik işlər, elmi tədqiqatlar aparılırsa profil kursların inkişafına, onun kurikulumunun genişlənməsinə, şagirdlərin fundamental təbiət hadisələrini daha yaxşı mənimsəmələrinə səbəb olar [8].

Fat Aqilyon Xil orta ümumtəhsil məktəblərində üzvi kimya bölmələrinin tədrisi zamanı fiziki təcrüblərdən istifadə edərək, fiziki eksperiment-fiziki xassə, fiziki eksperiment-kimyəvi xassə, fiziki eksperiment-kimyəvi eksperiment, fiziki eksperiment-fiziki xassə-üzvi maddələrin fiziki xassələrinin molekulyar kütlədən və molekul tərkibindən asılılığı, fiziki-eksperiment-fiziki xassə-maddənin fiziki xassəsinin maddənin kimyəvi quruluşundan asılılığı kimi qrup əlaqələrini uğurla tətbiq etməyin mümkünlüyünü araşdırmışdır [9]. Tədqiqatçı bu əlaqələrdən istifadə edərək Quantanamo şəhərində bir neçə məktəbdə nümunəvi dərslər təşkil etmiş, orta ümumtəhsil məktəblərində üzvi kimya mövzularının tədrisində fiziki təcrübədən istifadəyə dair konkret metodiki tövsiyələr işləyib hazırlamış, üzvi birləşmələrin qaynama temperaturu, ərimə temperaturu, özlülüyünün və səthi gərginliyinin ölçülməsi kimi fiziki parametrlərinin müəyyən edilməsi üçün laboratoriya işi və praktiki tapşırıqlar hazırlamışdır.

İlk növbədə VII sinifdə kimyanın tədrisi zamanı fizika fənni ilə fənlərarası əlaqəyə baxaq.

Kimyanın tədrisində fənlərarası əlaqəsi dedikdə, ilk növbədə onun fizika ilə əlaqəsi xüsusi yer tutur. Bu əlaqənin xarakteri, forma və məqsədləri dəfələrlə müzakirə olunub, lakin hələ də çoxsaylı problemlər və baxışlar mövcuddur.

Bildiyimiz kimi, fizika fənni VI sinifdən başlayaraq tədris olunur. VII sinifdə kimya dərslərində ilk paragraf 1.1 Maddə və cisim. Maddələrin xassələri mövzusunda aiddir. Şagirdlər bu mövzuda əsas anlayışlarla –materiya, maddə, cisim, maddələrin fiziki xassələri (maddələrin aqreqat halları, həll olması, istilik və elektrik keçiriciliyi, rəngi, sıxlığı, iyi, ərimə və qaynama temperaturu, dadı) kimi fiziki xassələrlə tanış olurlar. Düzdür, bu anlayışlardan bəziləri ilə, məsələn materiya, maddə, cisim, maddənin aqreqat halları, maddənin sıxlığı ilə şagirdlər artıq VI sinif fizika dərslərindən tanış olublar. İstilik və elektrik keçiriciliyi, ərimə və qaynama temperaturu anlayışlarının əsas mahiyyətini isə şagirdlər VIII sinif fizika dərslərində tanış olurlar. Gördüyünüz kimi, şagirdlər anlayışların əsas mahiyyətini anlamadan VII sinif dərslərində onlarla rastlaşırlar [1]. Bu isə onu göstərir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində ayrı-ayrı fənlərin kurikulumları hazırlanan zaman fənn müəllimləri arasında uyğunlaşdırılma aparılmır və nəticədə müəllim və şagirdlər problemlərlə üzləşirlər.

VII sinif dərslərində II paragraf Saf maddələr və qarışıqlar adlanır. Bu paragrafdakı saf maddələr və qarışıqlar, fiziki xassələrin sabitliyi və ya dəyişkənliyi, homogen və heterogen qarışıqlar, ərimə və qaynama temperaturları, buxarlandırma, kristallaşdırma, distillə, xromotoqrafiya, durultma, süzmə, maqnitlə təsiretmə anlayışları da kimya fənninin fizika fənni ilə sıx əlaqənin olduğunu göstərir. Sadaladığımız anlayışlardan heç birinin mahiyyəti fizika fənnin tədrisində şagirdlərə kimya fənnindən əvvəl izah olunmur və bu da kimya müəllimləri qarşısında müəyyən problemlər yaradır.

VII sinif dərslərində III paragraf Maddələrin tərkibi və quruluşu. Atom və molekul, IV paragraf isə Atomun tərkibi adlanır. Əvvəlki mövzulardan fərqli olaraq bu mövzular VI sinif fizika kursunda tədris olunmuşdur. Şagirdlər VI sinif fizika dərslərindən atomun kəşfi, quruluş haqqında müxtəlif fikirlər, atomun sadə modeli, E.Rezerfordun atomun quruluşu haqqındakı fikirlərləri, molekullar ilə tanış olublar.

VII sinif kimya dərslərində yol verilən nöqsanlardan biri də şagirdlərin istilik hadisəsinin fiziki mənasını və mahiyyətini bilmədən onlara II fəsildə kimyəvi reaksiyaların istilik effektinin, ekzotermik və endotermik reaksiyalar, termokimyəvi tənliliklər, əmələgəlmə istiliyi və bunlar əsasında kimyəvi reaksiyalar əsasında müxtəlif termodinamik hesablamalar tədris olunmasıdır. Yaxşı olardı ki, şagirdlər fizika fənnindən əvvəlcə istilik hadisəsinin fiziki mənasını və mahiyyətini mənimsəyəndən sonra onlara termodinamikayla bağlı məsələlər tədris olunardı. Qeyd edək ki, şagirdlər bu anlayışlarla VIII sinifdə fizika fənninin tədrisi zamanı tanış olurlar. Termodinamik anlayışlar VII sinif kimya dərslərində oksigen, ozon, hidrogen və məhlullar mövzusunda da verilmişdir.

VII sinif kimya dərslərində yol verilən digər nöqsanlardan biri də parsial təzyiğin verilməsidir. Fizika fənnindən təzyiq anlayışı yalnız VII sinif fizika dərslərində rast gəlinir [2].

VIII siniflərdə istifadə olunan dərslər 5 fəsildən ibarət olmaqla 12,5 çap vərəqindən ibarətdir. Bu dərslərin tədrisinə həftəlik 2 saat ayrılmışdır. Fikrimizcə, bu həcmdə kimya dərslərinə ayrılmış həftəlik 2 saat azdır.

Dövri qanun fəslində şagirdlərin rastlaşdığı əksər anlayışlar- atom, atom modelləri, atomun nüvəsi, proton, neytron, elektron, ion, ionun yükü, mənfi və müsbət ionlar, elektrik yükü və s. artıq VI sinif dərslərində rastlaşıblar. Energetik səviyyələrdə orbitaların elektronlarla dolma ardıcılığı paragrafında “Minimum enerji prinsipi” verilmişdir. Enerji anlayışının mahiyyəti, növləri, xassələri VI sinif fizika dərslərində IV fəsildə izah olunmuşdur. Dərslərdə olan oksidlər, əsaslar, turşular və duzlar II fəsildə maddələrin suda həll olması və fiziki xassələri tədris olunarkən də fizika fənni ilə əlaqədən istifadə oluna bilər. Kimyəvi rəbitə adlanan III fəsildə isə rəbitələrin möhkəmliyi, rəbitənin enerjisi, ion rəbitəsinin əmələgəlməsi, metal rəbitəsinin təbiəti, metalların elektrik və istilik keçiriciliyi, ərimə temperaturu, işığı əks etdirməsi, hidrogen rəbitəsinin yaranması, molekul daxili və molekullararası hidrogen rəbitəsinin yaranması, kristal qəfəslərin tipləri, ion, atom, molekulyar, metal kristal qəfəsə malik maddələrin bir sıra fiziki və kimyəvi xassələri fizika fənnini bilmədən dərindən

öyrənmək mümkün deyil.

Kimyəvi reaksiyaların təsnifatı və tarazlıq adlanan IV fəsildə homogen və heterogen reaksiyalar, oksidləşmə və reduksiya, ionlararası qarşılıqlı təsir, kimyəvi reaksiyaların sürəti və ona təsir edən amillər, reaksiya sürətinin kinetik tənliyi, kimyəvi tarazlığa təsir edən amillərin də dərindən qavranılması üçün şagirdlərdən fizikanı dərindən bilmək tələb olunur. Homogen və heterogen reaksiyalarda reaksiyanın sürətinin müxtəlif formada ifadə olunması, homogen reaksiyalarda sürətin həcmdən, heterogen reaksiyalarda isə səthin sahəsindən asılılığını fizika fənni dərindən bilmədən izah etmək qeyri-mümkündür. Kimyəvi reaksiyaların sürətinə maddələrin təbiətinin, reaksiyada iştirak edən maddələrin qatılığının, reaksiyaya daxil olan qazların təzyiqinin, temperaturun, bərk maddələrin səthinin sahəsinin, katalizatorun, inhibitorun təsir mexanizmi də fizika kursunun köməyi ilə daha mükəmməl izah oluna bilər. Kimyəvi tarazlıq mövzusunun izahında temperatur, təzyiq, kimyəvi reaksiya iştirak edən maddələrin qatılığının tarazlığın yerdəyişməsinə necə təsir etməsinin izahında da fizika bilikləri müəllimlərin köməyinə gəlir.

Elektrolitik dissosiasiya, elektroliz və hidroliz adlanan V fəsildə elektrolitlər, qeyri-elektrolitlər, elektrolitik dissosiasiya, elektrolitik dissosiasiya dərəcəsi və ona təsir edən amillər (elektrolitin təbiəti, həlledicinin təbiəti, temperaturun, ionların qatılığının), ion mübadilə reaksiyaları, elektroliz, ərintidə və məhlulda elektroliz prosesi, metalların elektrokimyəvi gərginlik sırası, elektroliz prosesinə təsir edən amillər, elektrolizin tətbiqi, hidroliz, ona təsir edən amillər, məhlulların hidrat nəzəriyyəsi kimi anlayışlar kimya fənninin fizika fənni ilə nə qədər bağlı olduğuna bir daha sübut edir.

IX siniflərdə istifadə olunan dərslik 9 fəsildən ibarət olmaqla 12,75 çap vərəqindən ibarətdir [3]. Bu dərsliyin tədrisinə də həftəlik 2 saat ayrılmışdır. IX sinif kimya dərsliyi qeyri-üzvi və üzvi kimyanın bölmələri əsasında hazırlanıb. Bu bölmələrdən metalların ümumi xarakteristikası, əsas yarımqrup metalları, əlavə yarımqrup metalları, qeyri-metalların ümumi xarakteristikası, oksigen yarımqrupu elementləri, azot yarımqrup elementləri və karbon yarımqrupu elementləri qeyri-üzvi kimyaya, karbohidrogenlər, karbohidrogenlərin oksigenli və azotlu törəmələri fəslindəki mövzular isə üzvi kimyaya aiddir. Həmin mövzuların tədrisi zamanı fizika fənnindən olan istilik və elektrik keçiriciliyi, möhkəmlik, ərimə və qaynama temperaturu, molekul daxili, molekul, ion və atomlararası qarşılıqlı təsir, maddələrin fiziki xassələrindən istifadə olunur.

X siniflərdə istifadə olunan dərslik 5 bölmədən ibarət olmaqla 12,5 çap vərəqindən ibarətdir [4]. Bu dərsliyin tədrisinə də həftəlik 2 saat ayrılmışdır. Dərslikdəki yalnız oksid, əsas, tuşu və duzların quruluşları bölməsi qeyri-üzvi kimyaya, digərləri isə üzvi kimyaya aiddir. Bu bölmələrin tədrisində fizika fənni üzrə maddələrin aqreqat halları, fəza quruluşları, istilik və elektrik keçiriciliyi, möhkəmlik, ərimə və qaynama temperaturu, molekul daxili, molekul, ion və atomlararası qarşılıqlı təsir, maddələrin fiziki xassələrindən istifadə olunur.

XI siniflərdə istifadə olunan dərslik 6 fəsildən ibarət olmaqla 13 çap vərəqindən ibarətdir [4]. Bu dərsliyin tədrisinə də həftəlik 2 saat ayrılmışdır. Dərslikdəki bütün fəslər üzvi kimyaya aiddir. Bu fəslərdə olan olan mövzuların öyrənilməsi zamanı molekullararası qarşılıqlı təsir, maddələrin rəngi, iy, dadı, sıxlığı, ərimə və qaynama temperaturları, fəza quruluşu, möhkəmlik, termoreaktivlik, termoplastiklik kimi anlayışları da kimya və fizika fənləri arasında əlaqənin olduğunu göstərir. Yekunda onu qeyd etmək lazımdır ki, orta ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin ümumi və qeyri-üzvi kimya bölmələrinin tədrisində kimya və fizika fənlərarası əlaqədən daha daha geniş istifadə olunur.

Kimyanın tədrisi zamanı fizika fənni ilə fənlərarası əlaqənin tətbiq ilə bağlı Bakı şəhəri Nərimanov rayonu Azad Hüseynov adına 291 nömrəli Ekologiya liseyində pedaqoji eksperiment aparılmışdır. Pedaqoji eksperimentin fərziyyəsi belə olmuşdur: “Əgər kimyanın tədrisində fizika fənni ilə fənlərarası əlaqə düzgün tətbiq olunarsa, şagirdlərin hər iki fənnə olan marağı və aldığı bilik, bacarıq və vərdisləri daha da yüksəlmiş olar”. IX sinif şagirdlərinin 2021-2022-ci tədris ilinin I yarımilində kimya və fizika fənləri üzrə aldıkları qiymətlər əsasında siniflərin nəticələri öyrənilmişdir. Həmin nəticələrə əsasən liseyin IXa sinfi kontrol, IX^b sinfi isə eksperimental qrup olaraq

müəyyənləşdirildi. Qrupların seçilməsində əsas faktor kimi IXb sinif şagirdlərinin kimya və fizika fənləri üzrə orta qiymətlərinin IXa sinif şagirdlərinə nisbətən aşağı olması oldu. Pedaqoji eksperiment zamanı irəli sürdüyümüz fərziyyənin təlim müvəffəqiyyətlərinin nisbətən aşağı olduğu fokus qrupuna necə təsir etməsi olmuşdur.

Eksperimental və kontrol siniflərdə IX sinif kimya dərslində olan Mövzu 33. Karbon oksidləri tədris olundu. Eksperimental sinif üçün fizika ilə fənlərərası əlaqənin tətbiq olunduğu aşağıdakı dərslər modeli quruldu və fənn müəlliminə təqdim olundu.

Dərsin müxtəlif mərhələsində müəllim aşağıdakı tədqiqat suallarından istifadə etdi:

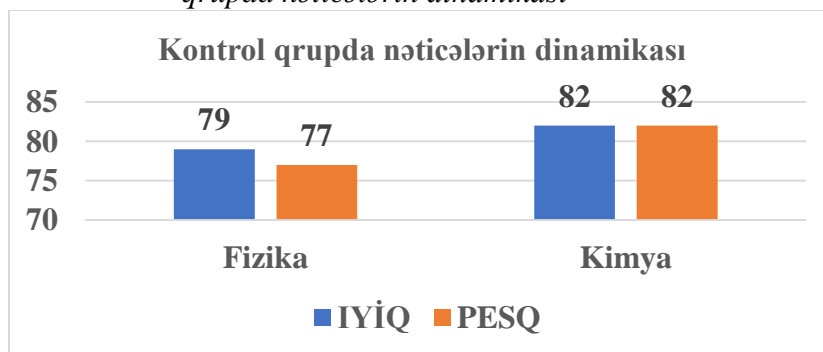
1. Qazların sıxlığı onların hansı xassələrinə təsir edir?
2. İçdiyimiz mineral suların tərkibinə hansı qaz vurulur?
3. Məişət qazının tam yanmamasından insanlar zəhərlənir. Sizcə, bu zaman hansı qaz ayrılır?
4. CO-nun sıxlığı havanın sıxlığına yaxındır. Sizcə monooksidin bu fizik xassəsi onun daha çox zəhərli olmasına səbəb olurmu?
5. Karbon-monooksidin daha hansı fiziki xassələri onunla daha çox insanın zəhərlənməsinə səbəb olur?
6. Havada CO-nun miqdarının çox olması zamanı insan niyə zəhərlənir?
7. Tez xarab olan ərzaq mallarının saxlanılmasında hansı qazdan istifadə olunur və bu həmin qazın hansı xassəsinə əsaslanır?
8. Qazların yanması zamanı niyə istilik ayrılır?
9. Hansı reaksiyalar zamanı istiliyin ayrılacağını necə proqnozlaşdırmaq olar? Bu hal reaksiyadakı ilkin və alınan maddə molekullarının tərkibindəki rəbitələrdən necə asılıdır?

Sadaladığımız tədqiqat suallarının izahında şagirdlər özlərinin fizika biliklərindən istifadə edərək cavab verə bilər. Dərsin gedişində müəllim də fizika fənninə istinad edərək, qazların normal şəraitdə sıxlığı, qazların suda həll olması, qazların fiziki xassələrinə əsasən şagirdlərin irəli sürdükleri fərziyyələrin şərhində, müzakirə və yekunlaşdırmasında istifadə edə bilər. Müəllim yaxşı olar ki, bu mövzunun izahı zamanı fizikadan termodinamika bağlı məsələlərə də toxunsun. Bura qazların yanma istiliyi, xüsusi yanma istiliyi, yanma reaksiyaları zamanı termodinamik parametrlər, rəbitə enerjiləri və s. daxil ola bilər.

Müəllim tərəfindən səsləndirilən tədqiqat suallarına şagirdlər tərəfindən irəli sürülən fərziyyələr ətrafında fikir mübadiləsi aparılmalı və yekunlaşdırılmalıdır. Dərsdə resurlardan istifadə edərək müxtəlif laboratoriya işləri nümayiş etdirilməlidir. Əgər həmin müəssisədə sorucu şkaflar yoxdursa, müxtəlif kompyuter proqramlarının köməyi ilə hazırlanmış təcrübələr və ya internet resurslarından istifadə edərək onlayn təcrübələrin nümayişini təşkil etmək olar. Dərs zamanı karbon-monooksidin quruluşu, alınması, fiziki və kimyəvi xassələri, tətbiqi, karbon-dioksidin quruluşu, alınması, fiziki və kimyəvi xassələri, tətbiqi şərh olunmalıdır. Sonda isə şagirdlərin özünüqiymətləndirməsi və müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsi təşkil edilir.

Pedaqoji eksperimentin sonunda kontrol və eksperimental qrupda olan şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişləri yoxlanıldı.

Şəkil 1. Pedaqoji eksperiment dövründə kontrol qrupda nəticələrin dinamikası

Şəkil 1-də kontrol qrupda təhsil alan şagirdlərin pedaqoji eksperimentin əvvəlində və sonunda fizika və kimya fənləri üzrə aldığı ballar verilmişdir. Kontrol qrupda oxuyan şagirdlərin pedaqoji eksperimentin sonunda fizika və kimya fənləri üzrə aldığı balların qiyməti azalmışdır. Həmin qrupdakı şagirdlərin fizika fənni üzrə 17 nəfərdən 9-nun qiyməti azalmış, 8-nin qiyməti artmış, 1 – nin qiyməti isə dəyişməmişdir. Kontrol qrupdakı şagirdlərdən kimya fənni üzrə 7 nəfərinin qiyməti azalmış, 8 nəfərininki artmış, 2 nəfərininki isə dəyişməmişdir.

Şəkil 2. Pedaqoji eksperiment dövründə eksperimental qrupda nəticələrin dinamikası

Şəkil 2-də eksperimental qrupda təhsil alan şagirdlərin pedaqoji eksperimentin əvvəlində və sonunda fizika və kimya fənləri üzrə aldığı ballar verilmişdir.

Eksperimental qrupda oxuyan şagirdlərin pedaqoji eksperimentin sonunda fizika və kimya fənləri üzrə aldığı balların qiyməti artmışdır. Həmin qrupdakı şagirdlərin fizika fənni üzrə 17 nəfərdən 16 nəfərinin qiyməti artmış, 1 –nin qiyməti isə azalmışdır. Eksperimental qrupdakı şagirdlərdən kimya fənni üzrə 16 nəfərinin qiyməti artmış, yalnız 1 nəfərininki isə 1 bal azalmışdır.

Kontrol və eksperimental qruplarda təhsil alan şagirdlərin pedaqoji eksperiment dövründə qiymətləndirilməsi zamanı aldığımız nəticələrin riyazi analizi irəli sürdüyümüz fərziyyənin doğru olduğunu sübut edir. Belə ki, kimya fənnin tədrisində fizika fənni ilə fənlərarası əlaqədən istifadə zamanı şagirdlərdə hər iki fənnə marağı artır, şagirdlərin təlim keyfiyyətləri yüksəlir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq VII-XI sinif kimya dərsliklərində olan mövzuların tədrisi zamanı fizika fənni ilə fənlərarası əlaqənin imkanları araşdırılmış, pedaqoji eksperiment vasitəsilə kimyanın tədrisində fizika ilə fənlərarası əlaqənin tətbiqi zamanı şagirdlərdə hər iki fənnə marağın artması və onların təlim nəticələrinin yüksəlməsi sübut olunmuşdur.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində çalışan kimya müəllimləri sadaladığımız mövzuların tədrisində fizika ilə fənlərarası əlaqədən bizim təklif etdiyimiz formada düzgün və səmərəli istifadə edə biləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov M.M, Abbasov V.M., V.S.Əliyev, Quliyeva G.D., Abışov N.Ə. Kimya. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Aspoliqraf, 2018, 96 səh.
2. Abbasov M.M və b. Kimya. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Aspoliqraf, 2019, 200 səh.
3. Lətifov İ.U., Mustafa Ş.Ə. Kimya 9 (Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik). Bakı: “Bakı nəşriyyatı”, 2020, 204 s.
4. Həmidov S, Hüseynov F., Abdullayev E. Kimya 10 (Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik). Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 200 s.
5. Lətifov İ.U., Mustafa Ş.Ə., Camalova R. Kimya 11 (Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün dərslik). Bakı: “Bakı nəşriyyatı”, 2018, 204 s.
6. Аширбекова С., Серимбетова М., Камалов А. (2021). Межпредметная связь в процессе обучения

- физики. InterConf, (54). <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/12216>
7. Uzoqova G.S., Abdullayev U.A. Interdisciplinary Integration in Physics. // Academic Journal of Digital Economics and Stability. Special Issue on "Innovative Economy: Challenges, Analysis, and Prospects for Development. 2021. P.774-780
 8. Рахматуллин, Марат Тимергалиевич. Межпредметные связи физики, химии и биологии при изучении фундаментальных естественнонаучных теорий в профильной школе. Дисс.на соис. докт.пед.наук 2007. 211 стр
 9. Фат Агильон Хиль. Совершенствование преподавания органической химии на основе использования физического эксперимента (на примере преподавания органической химии в 12-ом классе кубинской средней школы). Дисс.на соис.кан.пед.наук 1984. 178стр.

SUMMARY

Nasim Abishov, Samira Aliyeva

USE OF PHYSICS IN TEACHING CHEMISTRY IN SECONDARY SCHOOLS

The article is devoted to the use of physics in the teaching of chemistry in secondary schools. The article provides information on the concept of interdisciplinary communication, ways to use it and the work done in this area. The importance of using knowledge in physics to understand the regularities of changes in physical parameters observed during chemical processes found in chemistry textbooks was noted, and solutions to a number of related problems were developed. Possibilities of interdisciplinary relations with physics in teaching chemistry were studied and concrete examples were given. The pedagogical hypothesis "If the interdisciplinary relations with physics is applied correctly in the teaching of chemistry, students' interest in both subjects and the knowledge, skills and habits they have acquired will be further enhanced" was proved by a pedagogical experiment.

Key words: *Interdisciplinary relations, teaching chemistry, use of physics in teaching chemistry, interdisciplinary relations between chemistry and physics, pedagogical experiment, pedagogical hypothesis, STEAM, chemistry problems, chemistry textbooks*

РЕЗЮМЕ

Насим Абышов, Самира Алиева

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФИЗИКИ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ В СРЕДНИХ ШКОЛАХ

Статья посвящена использованию физики в обучении химии в общеобразовательной школе. В статье представлена информация о понятии междисциплинарной связи, способах ее использования и работе, проделанной в этой области. Отмечалась важность использования знаний по физике для понимания закономерностей изменения физических параметров, наблюдаемых при химических процессах, встречающихся в учебниках химии, и вырабатывались решения ряда связанных с этим задач. Исследованы возможности междисциплинарной связи с физикой в обучении химии и приведены конкретные примеры. Педагогическая гипотеза «При правильном применении межпредметной связи с физикой в обучении химии интерес учащихся к обоим предметам, а также к приобретаемым ими знаниям, умениям и навыкам будет еще больше повышаться» была подтверждена педагогическим экспериментом.

Ключевые слова: *Межпредметная связь, преподавание химии, использование физики в обучении химии, межпредметная связь химии и физики, педагогический эксперимент, педагогическая гипотеза, STEAM, задачи по химии, учебники по химии*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bəhrüz Məmmədov

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

EMELYA SÜLEYMANOVA

“Naxçıvan” Universiteti

s.emelya93@gmail.com

UOT:371

**ANA DİLİ DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ FOLKLOR
MATERİALLARINDAN İSTİFADƏYƏ MÜASİR YANAŞMALAR
(NAXÇIVAN MƏKTƏBLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİ)**

Məqalədə, əsasən, Naxçıvan folklorunun əhəmiyyəti göstərilmişdir. Ana dili dərslərində folklor mətnlərindən istifadənin şagirdlərin intellektinə necə təsir etməsindən, həmçinin folklorun hansı növlərini ibtidai siniflərdə şagirdlərə necə və hansı metodla öyrətmək lazımdır? bəhs olunmuşdur. Folklorun, mənimsədilməsinin əsas yollarından biri də əyanılıqdır. Naxçıvan diyarının qədimliyi, ümumtürk mədəniyyəti ilə sıx bağlılığı, özünəməxsus zəngin mədəniyyəti və ədəbiyyatı Naxçıvan folklor mətnlərində öz parlaq əksini tapmışdır. Deyə bilərik ki, xalqın ilkin mədəniyyəti, mənəviyyəti, əxlaqı, ilkin düşüncə tərzini, dünyaya, həyata sistemli baxışı folklor nümunələrindən başlayır və bu nümunələrdə öz müdrik ifadəsini tapır. Naxçıvanda bütün tam orta məktəblərdə elektron lövhələrdən istifadə imkanları genişdir. Müəllim bu texnologiyalardan istifadə etməklə folklorumuzu şagirdlərin yaddaşında asanlıqla qalacaq şəkildə mənimsədə bilər. Müasir dərslər əhəmiyyətli məqsədləri, məzmunu, təşkilati-metodik tərzi, şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin fəallıq səviyyəsi, strukturu və tempi ilə fərqlənir. Belə məsələlərin reallaşdırılması üçün müasir müəllim praktikaya folklor nümunələrini də daxil etməlidir. Şagirdlər tərəfindən yeni biliklərin əldə edilməsi malik olduqları təcrübə və biliklərin əsasında baş verir. Məqalədə qeyd olunur ki, müəllimin burada rolu isə şagirdləri keyfiyyətli yeni biliklərə aparıb çıxaran, onların yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün düşündürücü fəaliyyəti təşkil etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: Naxçıvan folkloru, folklor nümunələri, folklorun əhəmiyyəti, müasir dərslər, əqli inkişaf

Uşaqların hərtərəfli formalaşmasında ana dili dərslərinin tədrisində folklor nümunələrinin yer almasının da önəmi çoxdur. Folklor şifahi xalq ədəbiyyatımızın qiymətli nümunələri olmaqla yanaşı, həm də uşaqların hərtərəfli inkişafına və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasına böyük təsir edir. Qeyd edək ki, zəngin folklor nümunələrinin əksəriyyəti xüsusi olaraq uşaqlar üçün yaradılmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi: “Uşaqlar gözəldir. Mən Azərbaycanda uşaqların hər birini gözəl və istedadlı hesab edirəm. Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaqdır”(2). Uşaqlar, həqiqətən də, bizim gələcəyimizin təminatçılarıdır. Onları vətənpərvər ruhda böyütməkdə, kiçik yaşlarından etibarən Vətənə sevgi hissi aşılamaqda folklor nümunələrinin rolu böyükdür.

Folklor nümunələrinin, demək olar ki, çox növü şagirdlərə tədris olunur. Uşaq folkloru janrlarından biri olan tapmacalar daha çox şagirdlərin diqqətini çəkir və onların marağına səbəb olur. Məsələn, müəllim şagirdlərə tapmacaları keçəndə maraqlı əyani vasitələr və slaydlar hazırlayaraq onların yüksək səviyyədə mənimsəməsinə nail ola bilər. İstər əyani vəsaitlər, istərsə də slaydlar elə hazırlanmalıdır ki, uşaqların tapmacaları asanlıqla tapmasına köməklik etsin. Həmçinin müəllim şagirdlərin yaşını və qavrama səviyyəsini nəzərə alıb onlara uyğun tapmacalar seçməlidir. Çünki tapmacaları öyrədəndə istər müəllim, istərsə də valideyn folklor nümunələrini uşaqlara mənimsətməklə yanaşı, həm də onların məntiqini inkişaf etdirir.

Uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynayan janrlardan biri də nağıllardır. Şifahi xalq ədəbiyyatının epik növünün ən qədim, ən çox yayılmış, çox sevilən və həcmcə ən böyük janrı olan nağıllar uşaqların tərbiyəsində, onların dünyagörüşünün artmasında, vətənpərvər ruhda böyümələrində, yaxşı əməl sahibi olmalarında, bir sözlə, mükəmməl fərd kimi formalaşmalarında mühüm yer tutur. Məhz buna görə də nağılların öyrədilməsinə xüsusi önəm vermək gərəkdir. Nağılları danışarkən nə qədər canlılıq yaratsaq, bir o qədər yüksək nəticə əldə etmiş olarıq. Onları öyrədkən yaxşı olar ki, nağıl qəhrəmanlarının şəkillərini əks etdirən slaydlar hazırlansın. Uşaqların iştirakı ilə nağıl qəhrəmanlarını əks etdirən kiçik səhnəciklər, nağıllarla bağlı suallar hazırlanması da onlarda maraq doğurar.

Məsələn, suallar bu istiqamətdə ola bilər: Nağılın müəllifi sən olsaydın, onu necə adlandırardın? Nəyə görə? Nağılın müəllifi sən olsaydın, sonunu necə bitirərdin? Sən nağıl qoşsaydın nələrə diqqət edərdin? Nağıldakı qəhrəmana nə demək istərdin? Bu kimi suallarla uşaqlar öz təfəkkürlərini inkişaf etdirə bilərlər.

Folkloru uşaqlara, şagirdlərə sevdirməliyik. Gələcək nəsillər də bu zənginlikdən faydalansın deyə, bunu qoruyub nəsillərdən-nəsillərə, əsrlərdən-əslərə ötürməliyik.

Azərbaycan folklorunun tərkib hissəsi olan Naxçıvan folkloru öz zənginliyi, qədimliyi, orijinallığı və xüsusilə semantik anlamı ilə həm filoloji, həm də elmi-ictimai əhəmiyyəti ilə xüsusi diqqət kəsb etməkdədir.

“Naxçıvan folklor nümunələri bu regionun tarixini, mədəniyyətini, adət və ənələrini, insanların həyat tərzi və məişətini, inancını, mifik və real təfəkkürünü əks etdirir” (2.səh 93).

Məktəblərimizdə son vaxtlarda şagirdlərin intellektual potensialının inkişafı istiqamətində aparılan işlərin araşdırılması və tətbiqi sahəsində az iş görülməmişdir. Hər bir uşaq istedadlıdır. Lakin onların hərəsində bir cəhət daha üstündür. Müəllim və ibtidai məktəblər üçün dərslik yazan alimlər insan intellektinin bütün cəhətlərini hərəkətə gətirməyi bacaran tapşırıqlar hazırlamaqda da bu məqsədi güdürlər. Əlbəttə, mövcud dərsliklərdə diqqətimizi cəlb edən belə nümunələr az deyillər.

Bu baxımdan şagirdin intellektualına təsir edən amillərdən biri də folklor nümunələridir. Şagird təfəkkürünə təsir etməkdə folklor nümunələri əhəmiyyətli rol oynayır.

Bu nümunələrdə qoyulan suallar, söz yox ki, intellektə ünvanlanır. Şagird həmin suallarla təfəkkürünü məşq etdirir və o bu suallarla istənilən situasiyalarda müraciət edir. Müəllim “Azərbaycan dili” dərslərində “Uşaq nəyi bilir?” sualına cavab axtarmaqdansa, Uşaq biliklərə yiyələnərkən ağılı necə işləyir? Məntiqi varmı? Təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün ona hansı qayğıyı göstərmək lazımdır? tipli suallarının ətrafında düşünməlidir.

Uşaq intellektinin möhkəm bünövrəsi üçün balacanın ilkin inkişaf dövründə müstəqil düşüncəyə malik olmasının qayğısına qalmaq lazım gəlir. Müstəqil düşüncəyə malik olmaq üçün isə intellektin möhkəm bünövrəyə əsaslanması vacibdir. Folklor həm də uşaqların hərtərəfli inkişafına və yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına böyük təsir göstərir.

“İbtidai sinif müəlliminin yanılmac xarakterli şeirləri uşaqlara maraqla oxutması, sinifdə sadə sözlərdən ibarət olan yanılmaclardan və bu tipli şeir parçalarından ibarət yarışlar keçirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Bələ əsərlərdə bəzən bir, bəzən də bir neçə səsin müəyyən qaydada düzülməsi qanunu var. Uşaq həmin şeirləri deyərkən diqqətçil olur ki, səslərin yeri səhv düşməsin, məna pozulmasın. Bu isə özlüyündə düşüncənin, diqqətin əsasını qoyur. Uşaqlar öz inkişafı dövründə fərdi azadlığı hiss etməlidirlər. Bütün uşaqlar müstəqil nəticə çıxarmalı və müstəqil qərarlar qəbul etməyi bacarmalıdırlar”(3.səh 42).

“Öyrənmə prosesi özü idraki proses olub mənimsəmə (assimilyasiya), uyğunlaşma (akomodasiya) və nizamlama (ekvilibasiya) kimi 3 əsas mərhələdən keçir. Özlüyündə təfəkkürün formalaşması prosesi mürəkkəb, uzunmüddətli və ziddiyyətli bir prosesdir. Yaradıcı təfəkkürün formalaşması isə insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olan, onu ətraf aləmi daha dərinlən və ətraflı dərk etməyə yönəldən mürəkkəb prosesdir” (4.səh 68). Belə təfəkkür təlim prosesində, elmi axtarışlar və tədqiqatçılıq fəaliyyəti zamanı meydana çıxır. İbtidai siniflərdə folklor nümunələrini öyrəndikcə insan daim təbiətin, cəmiyyətin sirlərinə malik olmağa çalışır, bilik əldə etmək cəhdi onda müxtəlif

hisslər doğurur.

Xalq öz övladlarının əqlini inkişaf etdirmək işində çox mühüm vasitə kimi folklor materiallarından geniş istifadə etmişdir. Xalqın yaratdığı nağıllar, dastanlar, lətifələr, atalar sözləri, məsəllər, mahnılar, dastanlar, bayatılar, tapmacalar və s. təlim-tərbiyə təsirləri ilə bütün tarix boyu insanların şüuruna və hissəsinə hakim kəsilmiş, xəyalına qanad vermiş, onları real həyata yaxınlaşdırmış, adama mühakimə yürütməyi öyrətmişdir. Təsadüfi deyil ki, zəhmətkeş xalq özü, məsələn, atalar sözü və məsəllərin qiyməti haqqında deyir: "Atalar sözü hikmətdir".

"Xalq arasında deyilir ki, "bilik xəzinədir". Ancaq bu o zaman belə olur ki, praktik fayda versin və idrakı zənginləşdirsin. İnsana fayda verən bilik fəaliyyətlə müsbət təsir göstərir. Fəaliyyət prosesində insanın biliyi və həyat təcrübəsi daha da zənginləşir. Faydalı biliklərə və həyat təcrübəsi ilə zənginləşmiş ağıl ətraf –aləm üzərində hakimlik edir, insanın idrakını zənginləşdirir. Beləliklə, bilik öyrənmə və intellekti inkişaf etdirmək dinamik yolla baş verir" (2.səh 24).

Şəxsiyyətin təşəkkül tapmasında əqli və fiziki inkişafında mühitin, yəni ətraf aləmin, onu əhatə edən kollektivin, dost və yoldaşların, məişət şəraitinin, cəmiyyətin fəaliyyətinin təsiri böyükdür. İctimai şərait məcmusunun roluna dair xalqın fikrini müəyyən etməkdən ötrü folklor nümunələrindən istifadə etmək, xüsusilə atalar sözlərinə, nağıl və dastanlara diqqət yetirmək kifayət edər.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan folklor antologiyası. I cild. Naxçıvan folkloru. Naxçıvan: 2010.
2. Naxçıvan uşaq folklorundan örnəklər. Bakı: Mütərcim 2017, səh 368.
3. Təhsil sistemində psixoloji xidmət. II hissə. N. Z. Çələbiyev. Bakı: 2009
4. Abdullayeva S, Cəfərova D, İsmayılov R, Qasımov X. Azərbaycan dili, IV sinif: Dərslik. Bakı: Altun kitab, 2019, 223 s.

SUMMARY

Emelya Suleymanova

MODERN APPROACHES TO THE USE OF FOLKLORE MATERIALS IN THE TEACHING OF LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE (NAKHCHIVAN SCHOOL EXPERIENCE)

The article mainly emphasizes the importance of Nakhchivan folklore. How does the use of folklore texts in mother tongue lessons affect students' intelligence, as well as what types of folklore should be taught to students in primary school and by what method? One of the main ways of mastering folklore is visibility. The antiquity of Nakhchivan, its close connection with all-Turkic culture, its unique rich culture and literature are vividly reflected in Nakhchivan folklore texts. We can say that the people's initial culture, morality, ethics, original way of thinking, systematic view of the world and life begins with examples of folklore and finds its wise expression in these examples. Using these technologies, the teacher can easily master our folklore in the memory of students. Modern lessons differ from the traditional in terms of goals, content, organizational and methodological aspects, level of activity, structure and pace of students' creative activity. In order to realize such problems, a modern teacher should include examples of folklore in practice. Acquisition of new knowledge by students is based on their experience and knowledge. The article notes that the role of the teacher here is to organize thought-provoking activities that lead students to qualitatively new knowledge, to develop their creative thinking and research skills.

Key words: *Nakhchivan folklore, examples of folklore, the meaning of folklore, modern lesson, mental development.*

РЕЗЮМЕ

Эмеля Сулейманова

**СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ФОЛЬКЛОРНЫХ
МАТЕРИАЛОВ В ПРЕПОДАВАНИИ УРОКОВ РОДНОГО ЯЗЫКА
(ОПЫТ ШКОЛ НАХЧЫВАНА)**

В статье в основном подчеркивается значение нахчыванского фольклора. Как использование фольклорных текстов на уроках родного языка влияет на интеллект учащихся, а также какие виды фольклора следует преподавать учащимся в начальной школе и по какой методике? Одним из основных способов овладения фольклором является наглядность. Древность Нахчывана, его тесная связь с общетюркской культурой, его уникальная богатая культура и литература ярко отражены в нахчыванских фольклорных текстах. Можно сказать, что первоначальная культура, нравственность, нравственность народа, своеобразный образ мышления, системный взгляд на мир и жизнь начинаются с образцов фольклора и находят в этих примерах свое мудрое выражение. Используя эти технологии, учитель легко усваивает в памяти учащихся наш фольклор. Современные уроки отличаются от традиционных по целям, содержанию, организационно-методическим аспектам, уровню активности, структуре и темпу творческой деятельности учащихся. Для осознания таких задач современный педагог должен включать в практику примеры фольклора. Приобретение учащимися новых знаний основывается на их опыте и знаниях. В статье отмечается, что роль преподавателя здесь заключается в организации мыслительной деятельности, выводящей учащихся на качественно новые знания, в развитии их творческого мышления и исследовательских способностей.

Ключевые слова: Нахчыванский фольклор, образцы фольклора, значение фольклора, современный урок, умственное развитие.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

TAMARA BAXŞƏLİYEVƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT: 37(091); 37(092)

MÜHAZİRƏLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİLİN MƏZMUNU ÜZRƏ BİLİKLƏRİN VERİLMƏSİ SİSTEMİ

Məqalədə ali-pedaqoji təhsil müəssisələrində mühazirələrin şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə biliklərin verilməsi zamanı yeni təlim üsullarından və səmərəli yollardan istifadənin məzmunundan bəhs olunur. Məqalədə ali məktəb mühazirələrində şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə iş modelinin yaradılması ilə bağlı praktik nümunələr də yer alır. Məqalədə həmçinin ali məktəb mühazirələrində şəxsiyyətyönümlü təhsilin yeni məzmunu ilə bağlı müəllimlərə bir sıra tövsiyələr də verilir.

Açar sözlər: *ali təhsil, təhsil müəssisələri, mühazirə mətnləri, mühazirələrin təşkili, şəxsiyyətyönümlü təhsil, biliklərin verilməsi, sosial meyarlər, seminarlar, praktikumlar, xüsusi kurslar*

Ölkəmizdə uğurlar həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə, eləcə də “Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılması bütün təhsil müəssisələri ilə yanaşı, pedaqoji təmayüllü ali təhsil müəssisələrində çalışan fənn müəllimləri qarşısında da təxirəsalınmaz vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həllindən ötürü ali pedaqoji təhsil müəssisələrində mühazirə oxuyan müəllimlərin şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılması üzrə yeni fəaliyyət istiqamətləri müəyyənləşdirmələri mühüm aktualıq kəsb edir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, orta ümumtəhsil məktəblərimizdə mühazirələrə daha az yer verildiyi üçün orta ümumtəhsil məktəbini bitirən şagirdlər ali məktəbin birinci kursunda mühazirə dinləməkdə bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Unutmaq olmaz ki, orta məktəbin son siniflərində şagirdlərə öyrədilən mövzuların bəzilərini məktəb mühazirəsi şəklində təqdim etmək faydalıdır. Birincisi ona görə ki, məktəb mühazirəsi metodundan istifadə etməklə şagirdlərdə mühazirə mədəniyyətini formalaşdırmaq mümkün olur. İkincisi, məktəb mühazirələri zamanı şagirdlərdə həm də dinləmə mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün imkanlar yaranır. Üçüncüsü, şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə bilik və bacarıqların sitem halında aşılmasına xidmət edən məktəb mühazirələri gələcək tələbələrin bu istiqamət üzrə formalaşdırılmasına kömək etmiş olur. Əslində məktəb mühazirələri müxtəlif fənlər üzrə (xüsusən yuxarı siniflərdə) elə mövzular var ki, onların həcmi həddindən artıq çoxdur. Həmin mövzuları 20-25 dəqiqə ərzində izah etmək qeyri-mümkündür. Belə hallarda müəllimlər proqramın tələbləri çərçivəsində mövzunu iki hissəyə bölür. Lakin bəzi mövzuları iki hissəyə böldükdə mövzunun məntiqi dəyəri itir. Belə hallarda mühazirə metodundan istifadə etmək faydalıdır. Mühazirə 35-40 dəqiqə ərzində aparılır. Mühazirənin çətinliyi ondan ibarətdir ki, uzun müddət və fasiləsiz aparılan izah şagirdlərin idrak fəaliyyəti prosesini çətinləşdirir. Buna görə də müəllim şagirdlərə yalnız elmi məlumatları çatdırmaqla kifayətlənməməli, onlarda dinləmə mədəniyyətinin formalaşdırılmasının qayğısına da qalmalıdır (3, səh. 53).

Məktəb mühazirələrindən fərqli olaraq ali məktəb mühazirələri daha geniş miqyaslı olur. 80-90 dəqiqə ərzində mövzular üzrə biliklərin əsasları tələbələrə verilir. Bu zaman motivasiya aparmaqla yanaşı, diferensiyasiya işini də həyata keçirmək mümkün olur. Mühazirələrdə mövzular üzrə biliklərin əsaslarının tələbələrə ötürülməsi prosesində əsas motivin müəyyənləşdirilməsi üçün diferensiyasiya aparılmasına zəruri ehtiyac duyulur. Ali məktəb mühazirələrində diferensasiyanın aparılması şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılması üçün zəmin yaratmış olur. Çünki

differsasiya prosesi, yəni nəzərdə tutulan elmi, pedaqoji motivlərin differensiyallaşdırılması üçün mühazirə zamanı həm problem situasiya yaratmaq, həm müəllimin pedaqoji ustalığı üçün ayrıca yer, vaxt ayırmaqdan ötrü hər cür şərait vardır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, gələcək müəllim hazırlığı işində, xüsusilə ibtidai sinif müəllimi hazırlayan kurslarda mühazirə oxuyan müəllimlərin özlərinin şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaratmaq üçün yüksək səviyyələri olmalıdır. Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda müəllimin səviyyəsi “müəllimin mədəni səviyyəsi” kimi də işlənir. Müəllimin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün isə meyarlar da göstərilir. Hansı ki, həmin meyarlar müəllimin həm təhsil fəaliyyətinə hazırlanması üçün, həm də tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanması üçün meyarlar kimi göstərilir. Məsələn, Ş.Məmmədov adlı müəllimin “İbtidai sinif müəlliminin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanmasının pedaqoji əsasları” adlı kitabında göstərilir ki, tələbə və ibtidai sinif müəllimlərinin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanmasının üç əsas, eyni adlı (sosial, peşəkarlıq və şəxsiyyət) komponentləri və meyarları mövcuddur. Tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanma meyarlarının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların izahını aşağıdakı kimi veririk:

- sosial (müəllimin mədəni səviyyəsi) meyarlar – müəllimin təhsilli, dünyagörüşlü, erudisiyalı olması və bütün bunları digərlərinə ötürə bilmə qabiliyyəti onun sosial-mədəni, ictimai münasibətlərə cəlb olunması səviyyəsini bildirir;

- peşəkarlıq meyarları – tərbiyə işi sahəsində nəzəri biliklərin, pedaqoji bacarıqların (qnostik, layihələşdirmə, konstruktiv, təşkilatçılıq, kommunikativ), səriştəliliyi vacib peşə keyfiyyətlərinin mövcudluğunu səciyyələndirir;

- şəxsiyyət meyarlarına müəllim şəxsiyyətinin istiqamətlənməsi, onun xasiyyəti, qabiliyyəti və s. aiddir. Bütün bu meyarlar isə göstəricilər vasitəsilə ifadə olunur (106, səh. 20-21).

Deməli, ibtidai sinif müəllimlərinin şəxsiyyətyönümlü təhsillə bağlı hazırlıqları işində sosial meyarlarla yanaşı müəllimin peşəkarlığı və özünün bir şəxsiyyət kimi tanınması əsas rol oynayır. Başqa sözlə desək, mühazirələr zamanı şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə tələbələrə bilik, bacarıqların sistem halında verən müəllimin sosiallaşması, yəni onun dünyagörüşü, erudisiyası, sosial mədəni fəaliyyəti, ictimai münasibətlərə daxil olması, eləcə də ictimai inkişafın önündə gedərək şəxsiyyət kimi formalaşması zəruridir. Çünki mühazirələr zamanı müəllimin şəxsiyyətyönümlü təhsilin yeni məzmun üzrə nəzəri-praktik nümunələrə istinad etməsi o zaman reallaşa bilər ki, müəllimin özünün şəxsiyyətinin səviyyəsi yüksək olsun. Yəni mühazirə oxuyan müəllimin şəxsiyyətyönümlük səviyyəsinin yüksək olması əsas meyarlardan biri hesab olunur. Mühazirə oxuyan müəllim şəxsiyyətyönümlü ideyaları söylüyərkən özünün şəxsiyyətyönümlük səviyyəsindən də nümunə gətirə bilməsi haqqında danışılan problemin həlli baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşəkarlıq meyarları o zaman reallaşa bilər ki, mühazirə oxuyan müəllimin şəxsiyyətyönümlü təhsil üzrə nəzəri bilikləri, pedaqoji bacarıqları və peşə keyfiyyətləri yüksək səviyyədə olsun. Hər iki meyarın reallaşması üçün şəxsiyyət meyarlarının da özünü göstərməsi vacib sayılır. Çünki müəllimin bir şəxsiyyət kimi rəğbət qazanması, onun xasiyyətinin tələbə auditoriyası tərəfindən qəbul edilməsi, kompetensiyalara əsaslanan yanaşmalarının yüksək səviyyədə olması da əsas meyarlar hesab olunur. Bütün bu meyarlar şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmun üzrə bilik və bacarıqların sistem halında tələbələrə mühazirə şəraitində çatdırılması faydalı hesab olunur. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində ibtidai sinif müəllimi hazırlığı fakültələrində pedaqogikadan mühazirə oxuyan müəllimlər şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə bilik və bacarıqları sistem halında verərkən bəzi tələbləri də gözləməlidirlər. Hansı ki, həmin tələblərdə ibtidai sinif müəlliminin peşə fəaliyyətində şəxsiyyət mövqeyinin əsas yer tutması, onların nəzəriyyə və təcrübənin vəhdəttə götürülməsini təmin etmələri və tərbiyələndirici mövqe tutmaları zəruri hesab olunur.

Bu xüsusda həmin tələblər pedaqoji ədəbiyyatda aşağıdakı müddəalar əsasında müəyyənləşdirilir:

- 1) İbtidai sinif müəlliminin peşə fəaliyyətində şəxsiyyət mövqeyinin əsas yer tutması;
- 2) İbtidai sinif müəlliminin peşə fəaliyyətində nəzəriyyə və təcrübənin vəhdətinin reallaşdırılması;
- 3) Tərbiyə işinin təşkilində ibtidai sinif müəlliminin peşəkarlığa istinad edilməsi;

4) İbtidai sinif müəlliminin şəxsiyyət kimi özünüinkışafı və özünütəkmilləşdirməsi, fərdi yaradıcılığını reallaşdırması üçün hərtərəfli şərait yaradılması;

5) Fasiləsiz pedaqoji təhsil ideyasının həyata keçirilməsi (106, səh. 12).

Deməli, göstərilənlərin əsasında ibtidai sinif müəllimi hazırlığı üçün zəruri sayılan belə müddələrin nəzərə alınması vacib sayılır. Məhz ona görə mühazirələrdə şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə biliklərin verilməsi işində tələbələrə belə müddələrin çatdırılması faydalı hesab olunur.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində müəllim hazırlığı fakültələrində pedaqogikadan mühazirə oxuyan müəllimlər şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə biliklərin verilməsi işini o zaman sistem halında həyata keçirə bilərlər ki, onlar bu problemin tədris planına uyğun olaraq həll etsinlər. Yəni mühazirə müəllimləri tədris planı üzrə proqram materiallarında yer alan mövzuları auditoriyada şərh edərkən tədris planlarının tələblərini də nəzərə almalıdırlar. Məlum olduğu üzrə müxtəlif tipli, müxtəlif profilli təhsil müəssisələrinin ixtisas istiqamətlərindən asılı olaraq tədris planları da müxtəlif olur. Hətta eyni təhsil müəssisəsinin özündə ayrı-ayrı fakültələrin tədris planları biri-birindən fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq, bütün tədris müəssisələrinin tədris planları üçün ümumi olan cəhətlər vardır. Bu cəhətlər aşağıdakılardır:

- tədris planının təhsil müəssisəsi üçün əsas sənəd olması;

- öyrənilən fənlərin siyahısının, keçilmə ardıcılığının, hər fənn üçün saatların miqdarının göstərilməsi;

- təhsilalanların fəaliyyət formaları;

- imtahan və məqbulların müəyyən edilməsi;

- təhsil müddətinin müəyyənliyi və s.

Cəmiyyətin inkişafının indiki mərhələsində ali təhsil müəssisələrinin tədris planları tərtib olunarkən, gələcək mütəxəssisin hazırlığı qarşısında duran məqsəd və vəzifələr, elmi informasiyaların məntiqi surətdə seçilməsi və sistemləşdirilməsi, fənlərarası əlaqələr, ümumi, politexnik və peşə təhsilinin biri-birini tamamlaması, təlimin istehsal əməyi ilə əlaqəsi, təhsil alanların idrak fəallığının, müstəqilliyinin, yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi, nəzəri və praktik hazırlığının vəhdəti nəzərə alınmalıdır. Tədris planında habelə inifikasiya (peşə sahəsinin obyektiv xüsusiyyətləri, qanunauyğunluqları) və diferensiasiya (tələbənin fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla kvalifikasiyası) diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. (123, səh. 168).

Göründüyü kimi tədris planların verilən tələblər sırasında təhsilalanların fəaliyyət formaları yer alır. Deməli, göstərilənlərin hər birinə əməl olunması şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmun üzrə görülən işlərin sistem halında həyata keçirilməsini özündə ehtiva edir. Bu mənada ali məktəb müəllimi öz sərəştəsinə əsaslanaraq kompotensiya təminatına yiyələnməklə şəxsiyyətyönümlü təlimin məzmunu üzrə uşları həyata keçirərkən tədris planına kreativ şəkildə yanaşa bilər. Bunun üçün mühazirələrin sonunda şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə verilən biliklərin xüsusi seminarlar şəklində müzakirəsi də faydalı hesab olunur. Bu zaman mühazirə müəllimi tərəfindən xüsusi seminarların və yaxud praktikumların vaxtının, yerinin düzgün müəyyənəşdirilməsi vacib hesab olunur. Belə seminarları, praktikumları alternativ fənlər adı altında da təşkil etmək mümkündür. Xüsusi seminarların, praktikumların, eləcə də alternativ fənlərin təşkili prosesində şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə bilik-bacarıqların sistem halında verilməsi üçün daha geniş imkanlar vardır.

Bir sıra tədris planlarında xüsusi seminarlar və laborator praktikumlar da nəzərdə tutulur ki, bunun da böyük pedaqoji əhəmiyyəti var. Bu alternativ fənlər tələbələrin maraqlarını, imkan və fəaliyyətini aşkarlamağa və inkişaf etdirir, onları elmi-tədqiqatçılıq fəaliyyətinə cəlb edir.

Alternativ kursların tədrisi, praktikum və seminarların keçirilməsi tələbələrin elmi-texniki problemlərin geniş spektri ilə tanışlığını təmin edir və onları ölkə iqtisadiyyatının tələbləri ilə tanış edərək sosial həyata hazırlayır (123, səh. 170). Əslində, şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu ilə bağlı biliklərin sistem halında verilməsi üçün alternativ fənlərin təşkilinə zəruri ehtiyac duyulur. Çünki alternativ fənlərin təşkili zamanı şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununa dair mühazirə mövzularının günün tələbləri səviyyəsinə uyğun olan bir tətəddə və həcmdə müəyyənəşdirmək daha asan olur. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə alternativ fənlərin təşkili tələbələrin maraqlarına səbəb ola

bilər. Çünki alternativ kurslar şagirdlərin maraqlarına uyğun seçilir. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə alternativ kursların təşkili zamanı istər tarixi şəxsiyyətlərin nümunəsində tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına aid mövzuların, istərsə milli-mənəvi dəyərlər əsasında tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı mövzuların mühazirə şəklində oxunması tələbələr üçün daha böyük maraq doğuracağına heç bir şək ol bilməz.

Alternativ fənlər dedikdə, əsasən xüsusi fənlər, yaxud tədris fənninin ayrı-ayrı bölmələri nəzərdə tutulur. Tələbələr bu kursları elmi maraqları əsasında seçərək öyrənir. Alternativ fənlərin bir qismi tələbələrin ümumi inkişafını təmin edir, dünyagörüşünü genişləndirir, fənnin metodologiyası ilə tanış edir, ixtisasla bağlı konkret praktik fəaliyyətə cəlb edir. Elə xüsusi fənlər də var ki, onlar ümumi elmi aspektdə olur və tələbələrin intellektual səviyyəsinin inkişafını təmin edir. Alternativ fənlər sırasına ixtisasla heç bir əlaqəsi olmayan, lakin tələbənin bilik dairəsinin genişlənməsinə, dərinləşməsinə xidmət edən ümumnəzəri fənlər də daxildir (123, səh. 169). Göründüyü kimi, şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmun üzrə mühazirələrin təşkili üçün ali pedaqoji təhsil müəssisələrində daha geniş imkanlar mövcuddur. Həmin imkanlardan istifadə etməklə şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə mühazirə oxuyan müəllimlər bir sıra tələbləri də gözləməlidirlər. Şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə mühazirə oxuyan müəllimlər:

- gələcək mütəxəssisin təhsil-tərbiyəsinin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirərkən şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun imkanlarını nəzərə almalıdırlar;
- fəndaxili inteqrasiyanı yaradarkən şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmun üzrə elmi müddəaların inteqrasiyasını da nəzərə almalıdırlar. Mühazirə oxuyan müəllim şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə biliklərin verilməsi prosesində fənlərarası məntiqi əlaqəni təmin etməlidir;
- şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə biliklərin, bacarıqların sistem halında verilməsi şəxsiyyətin ahəndar formalaşmasını təmin etməlidir;
- şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə verilən yeni məlumatlar təhsil alanın idrak fəallığını və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməlidir;
- şəxsiyyətyönümlü təhsil üzrə görülən işlər təhsil alanı nəzəri və praktik hazırlıqla bağlı bilikləri müstəqil surətdə əldə etməyə yönəltməlidir;

Göstərilən tələblər əsasında görülməli işləri planlaşdırarkən aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsəduyğun sayılır:

- şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu ilə bağlı mühazirə materialları hazırlayarkən qeyd olunan tələblərin müvafiq bəndlərinin nəzərə alınması faydalı olar;
- şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu ilə bağlı mühazirə materiallarına irəli sürülən tələblərə uyğun praktik nümunələrin daxil edilməsi faydalıdır;
- şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə hazırlanan mühazirə materiallarında əksini tapan nəzəri müddəalar təlimin prinsipləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməlidir;
- şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə hazırlanacaq mühazirə materiallarında göstərilən tələblərlə yanaşı müvafiq təlim metodlarına da istinad etmək faydalıdır.

Göründüyü kimi, şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə hazırlanacaq və istifadə olunacaq mühazirə materialları müəyyən tələblər əsasında hazırlanmalı, müvafiq təlim prinsipləri və metodlarına istinad etməklə reallaşdırılmalıdır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə ali pedaqoji təhsil müəssisələrində mühazirələrin təşkili prosesində şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu üzrə biliklərin verilməsi yolları ilə bağlı yeni konseptual ideyalar irəli sürülür. Bunlar məqalənin elmi yenilikləri hesab olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali məktəblərin, kolleclərin pedaqoji kadr hazırlığı ilə məşğul olan fakültələrində və şöbələrində çalışan müəllimlər və bu sahədə tədqiqat aparənlər istifadə edə bilərlər.

Nəticə etibarilə qeyd etməliyik ki, ali pedaqoji təhsil müəssisələrində mühazirə oxuyan müəllimlər şəxsiyyətyönümlü təhsilin yeni məzmunu üzrə biliklərin verilməsi yollarını düzgün müəyyənləşdirməklə tələbələrin elmi dünyagörüşünü və şəxsiyyətyönümlü inkişafını təmin etməyə nail ola bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Əlizadə H. Pedaqogika. Bakı: Renessans, 2000
2. Cəbrayilov İ.H. Təhsilin təşkilinə müasir pedaqoji yanaşmalar. Bakı: Mütərcim, 2019
3. İlyasov M.İ. - Müasir təhsil: ənənədən innovasiyaya. Bakı: Elm və Təhsil, 2021, 376 s
4. Hüseynova G.A. Kurikulum təliminə praktiki baxış. Bakı: Hədəf, III nəşr, 2017
5. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: "Nurlan, 2007, 568 s.
6. Nəzərov M.H., Quliyev N.Z., Nəzərova X.M. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: "ADPU"-nun nəşriyyatı, 2020, 467 s.
7. Nəzərov M.H. Təhsil fəlsəfəsi (Dərs vəsaiti). Bakı: "ADPU"-nəşriyyatı, 2021, 496 s.
8. Sadıqov F.B., Pedaqogika (dərs vəsaiti), Bakı: Adiloğlu", 2012, 552 s.
9. Sadıqov F.B., Həsənli O.Q. Didaktika. Bakı: Elm və Təhsil, Maarif, 1971, 182 s.
10. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika. Bakı: Maarif, 2018
11. Sadıqov F.B., Mövsümlü A.M. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: Gənclik, 2021

SUMMARY

Tamara Bakshaliyeva,

KNOWLEDGE TRANSFER SYSTEM IN HIS LECTURES ON THE CONTENT OF PERSONALITY-ORIENTED EDUCATION

The article discusses the content of the use of new teaching methods and effective ways of imparting knowledge on the content of lectures on personality-oriented education in higher pedagogical educational institutions. The article also contains practical examples of creating a work model on the content of personality-oriented education in university lectures. The article also gives a number of recommendations to teachers regarding the new content of personality-oriented education in university lectures.

Key words: *higher education, educational institutions, lecture materials, organization of lectures, personality-oriented education, delivery of knowledges, social criterias, seminars, practices, special courses*

РЕЗЮМЕ

Тамара Бахшалиева

СИСТЕМА ПЕРЕДАЧИ ЗНАНИЙ О СОДЕРЖАНИИ ЛИЧНОСТНО- ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЛЕКЦИЯХ

В статье рассматривается содержание использования новых методов обучения и эффективных способов передачи в лекциях знаний о содержании личностно-ориентированному обучению в высших педагогических учебных заведениях. В ней приведены практические примеры создания модели работы по содержанию личностно-ориентированного образования в вузовских лекциях. В статье излагается также ряд рекомендаций для преподавателей относительно нового содержания личностно-ориентированного образования в вузовских лекциях.

Ключевые слова: *высшее образование, учебные заведения, лекционные тексты, организация лекций, личностно-ориентированное образование, передача знаний, социальные критерии, семинары, практикумы, спецкурсы*

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor İsmayıl Əliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

SƏNƏTŞÜNASLIQ

ИНАРА МАГЕРРАМОВА

Нахчыванский Государственный Университет

UOT: 78

КОНЦЕРТ ДЛЯ ФОРТЕПИАНО С ОРКЕСТРОМ ВАГИФА МУСТАФАЗАДЕ

Предлагаемая во вниманию статья посвящена Концерту для фортепиано с симфоническим оркестром талантливого азербайджанского композитора и пианиста Вагифа Мустафазаде.

Вагиф Мустафазаде сыграл огромную роль в развитии джаза в Азербайджане. Он является основоположником азербайджанского джаза и создателем его нового стиля – джаз-мугам. Вагиф Мустафазаде автор многих джазовых композиций, джазовых обработок. Наряду с этим Мустафазаде обращался к серьезным жанрам, он писал симфоническую и камерную музыку. В данной статье рассматривается одно из этих произведений – Концерт для фортепиано и Большого симфонического оркестра.

В статье определяются жанровые особенности, индивидуальные стилевые черты, композиционная структура, ладовая основа, гармонический и мелодический язык Концерта, а также рассматриваются виды различных ритмов, виртуозные пассажи, оркестровые тембры, имитирующие звучание народных инструментов, как нагара, дэф.

В статье предлагается не только теоретический анализ произведения, а также некоторые исполнительские приемы и советы, помогающие пианистам для исполнения технически сложных пассажей Концерта.

Ключевые слова: *композитор-пианист, джаз, джаз-мугам, фортепианный концерт, жанр, стиль.*

Заслуженный артист Азербайджана, лауреат Государственной премии Азербайджанской Республики Вагиф Мустафазаде (1940-1979) – один из великих джазовых пианистов двадцатого века.

Творчество Вагифа Мустафазаде отличается своей самобытностью, своеобразным гармоническим языком. Первым использовав в джазе национальный колорит и мугам, он стал основоположником азербайджанского джаза и создателем нового стиля его джаз-мугам.

Вагиф Мустафазаде автор множества оригинальных джазовых композиций, богатых восточным колоритом, импровизациями, сочетанием ритмов мугама и джаза.

Наряду с джазовыми композициями и джазовыми обработками Вагиф Мустафазаде писал также симфоническую и камерную музыку. Написанный им Концерт для фортепиано и симфонического оркестра, с большим успехом был принят в Союзе композиторов Азербайджанской Республики. Ему принадлежит также множество камерных фортепианных пьес.

Концерт для фортепиано и симфонического оркестра, где Вагиф Мустафазаде демонстрирует свои возможности в этом направлении, привлекает внимание, прежде всего новизной и с новыми слуховыми ощущениями. В традиционной форме концертно-симфонического произведения Вагиф Мустафазаде соединил два совершенно разных и далеких друг от друга мугам, песню, танец и джаз. Джаз, как известно связан с

афроамериканской национальной культурой, а мугам с вековыми традициями восточных народов, в основном тюркских. Тем не менее общность этих географически и по времени отдаленных музыкальных жанров позволило композитору совместить их, и в результате создать оригинальное, новаторское произведение.

Оба жанра созданы выдвинутой из среды народной музыки (на основе песен, мугамов, танцев) и имеют ряд закономерностей композиции. Оба жанра, кроме того, импровизационные. Некоторые точки соприкосновения имеются в структуре и гармоническом содержании. Но на этом сходство заканчивается. С этими тремя истоками музыки концерта должны быть связаны поиски интерпретационных решений, построение исполнительской концепции пианиста: концертное фортепиано и оркестра по типу образцов европейского и русского фортепианного концерта, принципы интонационного строения в искусстве джаза и мугама. Осознание этих начал прояснит многое в работе над концертом и будет способствовать органичной, стилистически достоверной интерпретации.

Как отмечалось, чередование эпизодов, создающее своеобразную «мозаичную» форму концерта, имеет внутренние организующие «линии» развития, прослушать которые несложно, пользуясь схемами циклической формы классического концерта, а также классической джазовой импровизации. Кроме того, в концерте заметны черты формы рондо, явно просматривается вариационный принцип развития музыкального материала.

Изложение начинается сразу с главной темы концерта. Это яркий образ, привлекающий жизненной силой и энергией, наполненный динамизмом, стремительностью. Фактура представляет собой ряд построений с использованием фигураций так называемой «мелкой техники». Движение развивает баховский принцип, то есть таким образом, что сохраняется его непрерывность. Паузы в одном голосе компенсируются звучанием и движением шестнадцатых в другом голосе.

Само строение фигураций из мелких нот отличается необычайностью, благодаря опоре композитора на народно-ладовые интервальные соотношения. Слышатся очертания ладового наклонения Шур. Поэтому и расположение звуков по клавиатуре не укладывается в привычную схему мажорно-минорных соотношений. Поэтому важно уловить здесь не только опоры для слуха (звуки ми бемоль, ля бекар, си бемоль в 1-ом такте и до бемоль во 2), но и внимательно подобрать аппликатуру, исходя не только из соображений удобства расположения пальцев, но и выделения выразительного смысла мелодических интонаций. Ведь вся пассажиная фактура главной темы (ее можно назвать еще темой рефрена) мелодизирована, причем очень детально. Например, в каждом такте можно найти три-четыре выразительных интонаций из двух или трех звуков в каждом из голосов.

Слуховая «опора» на микроинтонационные центры способствует выразительному произнесению мелодической линии, которая благодаря этим интонационным нюансам становится гибкой, разнообразной. Это исключит и всякий намек на механистически-токатное исполнение рефрена, к которому исполнителя может направить и быстрый темп (*presto*), и непрерывность движения, и четкая четырехдольность, интонационное и гармоническое выделение опорных долей такта, повторяющиеся звуки.

Однако, ритмическое движение, несмотря на элементы метрических акцентов неоднозначно. Исполнитель уже на первой странице сталкивается с огромным разнообразием ритмических рисунков, нарушающих монотонность токатного начала, заложенного в рефрене.

Обратим внимание на четвертый пример, ритмический прием, который часто встречается в мугамных импровизациях. В его основе тончайшие колебания ритма, рожденные сочетанием синкоп и пунктиров. Заметно, что рисунок ритма построен таким образом, что сильная доля в данном концерте это восьмая относительно более слабых шестнадцатых как бы «разрушается» синкопой (задержанной пунктирной шестнадцатой).

Происходит типичная уже для джаза, рэг-тайма (рег-тайм – жанр полупрофессиональной

музыки США, на основе которой формировали ранний джаз), «игра» сильной и слабой доли метра и ритма, когда ритмическое начало противоречит метризирующему, «напрягая» сильную долю и тем самым, в конечном счете утверждая ее.

Движение шестнадцатыми «перераспределяется» ритмически благодаря акцентам. Эти «акценты» однако не проставлены композитором как знаки динамики, а подразумеваются и слышатся в том фактурном изложении материала, которым пользуются автор. Материал распределяется между партиями правой и левой рук таким образом, что в правой руке оказываются «терции», а в левой – одноголосные гаммообразные интонации.

Возникают фактурные акценты, легко различимые слухом. Они то и создают типичные для джаза перераспределение логичных ударений. Эту ритмоформулу рег-тайма использовал в своих концертно-симфонических произведениях и Дж.Гершвин.

Основное выразительное качество создается здесь сочетанием четного двухдольного или четырехдольного размера и самостоятельного перекрестного ритма «контрапунктирующего» ритмического голоса.

Ритмический контрапункт создается «наложением» и противопоставлением групп по четыре и по три ноты. Это типичный для джаза конфликт регулярности и нерегулярности.

Все пассажи рефрена в той или иной мере последовательно проводят принцип позиционности, которая четко прослеживается в их строении. Иногда это бывает параллельное движение в партиях обеих рук, но чаще в одной из партий, с другим. Композитор сопоставляет одинаковые позиции; это наиболее удобный вид строения. Но также пользуется сочетанием широких и узких позиций. В этом случае все строение может быть «охвачено» одним широким движением кисти, поскольку переход из одной позиции в другую осуществляется композитором плавно, без резких поворотов кисти, толчков. Хотя переходы при всем удобстве, связанном со сходством позиционных звеньев, требуют определенной подготовки перехода к следующей позиции. Так, поступенное, плавное движение в партии правой руки в первых семи шестнадцатых имеет продолжение на квинту выше.

Переход во вторую позицию должен быть подготовлен не позднее, чем на последних двух-трех шестнадцатых первой позиции. Построение главной темы (рефрена) имеет четко отграниченный замкнутый характер, с динамическим развитием к кульминации, с законченным каденционным заключением.

Весь отрывок построен как непрерывное нарастание, динамизирующую нагрузку которого несут ритм, который становится все более прихотливым и фактура, которая заметно уплотняется.

Последнее подводит к следующему за темой эпизоду *Moderato* – лирическому отрывку, который по настроению, контрасту выполняет в какой-то степени функции побочной партии из сонатного *allegro*.

Контраст создается не только сдвигом темпа, но и появлением нового ритмического движения (четвертными нотами) и нового изложения.

Полифонический принцип письма сменяется ярко выраженным гомофонно-гармоническим. Эпизод строится как тема – лирическая мелодия песенно-ариозного плана и аккомпанемент типичный для песен и романсов, бас и аккорд сопровождения.

По самостоятельности и законченности высказывания, этот эпизод, который можно было бы назвать «Песня», вполне может звучать и самостоятельно, как фортепианная пьеса.

Мелодия, изложенная аккордами, проста, вокальна, отличается плавностью мелодического и ритмического движения. В ней «прослушиваются» народно-песенные интонации. Ее развитие отличается логикой и ясностью, благодаря и стройной организации. (Период из двух предложений с развивающейся частью).

Содержание этого эпизода ассоциируется с обаятельной любовной лирикой. Вместе с тем гармоническое строение аккордов с диссонирующими интервалами вносит элемент беспокойства, тревоги, неустроенности. Это лирическое чувство принадлежит XX веку, в нем

самом заложен момент, как бы отрицающий возможность безмятежной любовной поэзии.

Секунды, кварталы и ноны в строении аккордики порождают несколько непривычные пианистические ощущения, к которым исполнителю нужно приспособиться. Возможно, здесь имеет смысл обращение к подготовительным упражнениям, в которых пианист будет отрабатывать отдельные элементы четырех-пятизвучкового аккордового комплексов, что поможет быстрее освоить фактуру.

Постепенный переход к рефрену, своего рода связку октавного пассажа каденционного типа, изложение которого демонстрирует умение автора писать виртуозные построение эффектно и удобно. В данном случае выполнение легкости – звуковой и технической – обеспечивается пропуском отдельных звуков пассажа, которые как-бы «домысливаются» слуховым воображением в заданном направлении.

Новое проведение рефрена динамизировано довольно значительно по сравнению с первым. Особенно интересны красочные пассажи, выполненные в листовской технике, распределения звуков пассажа между двумя руками. В следующем затем унисонах (изложение напоминает финал сонаты Шопена *b moll*) важно продумать аппликатуру, которая как кажется, должна отвечать позиционному принципу совпадающему здесь с естественным произнесением мелодии. Первый и пятый пальцы тогда будут часто оказываться на черных клавишах; автор «смешивает» таким образом черное и белое пространство клавиатуры. Это вводит изложение в контекст фортепианной музыки XX столетия – Бартока, Прокофьева, Шостаковича.

Еще одно вариантное проведение двух основных тем заканчивает условную первую часть цикла.

В середине *Andante* господствуют оркестровые краски, где композитор

умелым подбором инструментов традиционного симфонического оркестра имитирует звучание различных народных инструментов – дэфа, нагара.

Вся фактура пронизана мелодическим началом. Часть диалогична. Оркестровое воспроизведение сменяется сольным. И в фортепианной партии звучит преображенная и индивидуализированная тема. Ее изложение напоминает (по красочности) страницы рахманиновской музыки.

Задачи исполнения определяются здесь выразительностью произнесения «скульптурной» мелодии, стройностью звучания всех звуков аккорда (создание многоголосного полнозвучия), сочными, глубокими басами и мелодическим осмысливанием движения средних (фоновых) голосов. Широкий (4-5 октав) охват клавиатуры требует внимания исполнителя к ее крайним границам – басам и мелодическому верхнему голосу.

Эпизод в партии солиста импровизационен, свободный «разлив» мелодии, широкие фигурации в партии левой руки (как перебор струн) передают углубленное чувство самосозерцания, эти страницы раскрывают красоту человеческих чувств. Завершается медленная часть оркестровым послесловием, что создает стройную трехчастную форму, в середине которой своеобразная развернутая лирическая фортепианная каденция.

Таким образом, середина медленной части становится ее лирическим центром, а первое каденционное высказывание пианиста насыщается не виртуозным, а лирическим содержанием.

Следующая затем часть *Resolution con brio* миниатюрное скерцо по схеме четырехчастного концертного цикла.

Снова ритмический контраст – мерное, спокойное и плавное движение четвертями в *Andante maestoso* сменяется четко ритмизованными триолями. Контраст ритма – этого наиболее важного для В.Мустафазаде выразительного средства – дополняется темповым, динамическим и фактурным контрастом. Изложение снова напоминает двухголосную линейную структуру, своеобразная полифония, которой может быть связана например, с аскетическим двухголосием Второй сонаты Шостаковича.

Моторность и одноплановую однорядность движения подчеркивают интонационные «упоры» на первой ноте каждой триоли. Появление ее почти всегда после скачка, что создает внутренний (мелодический) акцент.

Эта часть напоминает токкату. Поэтому исполнительское задание требует с самого начала части большой активности и целеустремленности в игре, величайшей четкости и «ясности дикции» в произнесении триолей. Последнее тем более важно, что по мере развития интонационное содержание триолей и составленной ими длинной мелодической линии становится все более дифференцированным. Это требует от исполнителя и достаточной гибкости, пластики в ясном слышании и выполненным всех «изгибов» и «поворотов» мелодической линии. Скупое оркестровое сопровождение позволит предельно выразительно и точно донести их до слушателя.

Важное значение приобретает в данном эпизоде аппликатура. Удобной должна быть здесь одинаковая аппликатура для сходных построений первых тактов, когда обе руки играют в унисон желательно использовать симметричную аппликатуру в партиях правой и левой рук.

Эта часть отличается большой ценностью, написана как бы «без швов» и должна быть исполнена «на одном дыхании». Тогда естественно прозвучит вторая лирическая каденция солиста, которая сменяет ее после небольшой аккордовой связки на интонациях лирической темы первого эпизода (*Adagio*).

Новый эпизод (а каденцию можно трактовать и как эпизод рондо или как эпизод на гранях формы) – это ноктюрн, со всеми особенностями письма и трактовки этого жанра. Однако в нем есть характерная отметина; после 4-х тактового изложения темы (ее первого предложения) звучит оригинально написанный девятиголосный хорал, жесткие застывшие гармонические интонации которого указывают, что данный ноктюрн принадлежит миру чувств XX века, с его душевным разладом и неустроенностью.

Последняя часть – *Presto* совмещает функции репризы и финала четырехчастного цикла, одновременно это и вариация на тему финала или его вариантное проведение.

Причем в данной части совмещаются интонации всех предыдущих частей и эпизодов – лирической второй темы, токкаты, темы *Adagio*. Эти отрывки проходят в стремительном движении и их чередование составляет своеобразный калейдоскоп знакомых тем (персонажей). Это похоже на хоровод всех действующих лиц в конце театрального представления.

В этой части пианиста ждут увлекательные виртуозные задания.

Особым разнообразием отличаются пассажи, построенные по принципу чередования рук. Композитор сочетает различные виды изложения в этих пассажах. Это чередование гаммообразных фигур, двойных нот, аккордов, смешанные типы фактуры.

Стихия динамизма, увлеченности сохраняется на всем протяжении данной части.

Интересная задача – выделение мелодических интонационных вкраплений внутри так называемых «общих форм движения». В потоке непрерывного движения высвечиваются два или три звука, несущие важные драматургические функции, несущие идею лейтмотива, которая пронизывает строение всей части.

В целом, Концерт В.Мустафазаде предлагает пианисту много возможностей проявить свое умение, фантазию, понимание как национальной музыки, так и джаза.

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.anl.az/down/meqale/kaspi/2017/mart/533531.htm>
2. <https://report.az/ru/v-regione/tvorchestvo-vagifa-mustafazade-vesomiy-vklad-v-dzhazovuyu-muziku/>

XÜLASƏ

İnara Məhərrəmovə

**VAQIF MUSTAFAZADƏNİN FORTEPIANO VƏ SİMFONİK
ORKESTR ÜÇÜN KONSERTİ**

Təqdim olunan məqalə Azərbaycanın istedadlı bəstəkarı və pianoçusu Vaqif Mustafazadənin fortepiano və simfonik orkestr üçün yazdığı Konsert haqqındadır.

Azərbaycan caz sənətinin inkişafında Vaqif Mustafazadənin böyük rolu olmuşdur. Vaqif Mustafazadə Azərbaycanda caz və onun yeni üslubu olan caz- muğamın yaradıcısıdır. O, çox sayda caz kompozisiyalarının, caz işləmələrinin müəllifidir. Bunlarla yanaşı, V.Mustafazadə öz yaradıcılığında simfonik və kamera musiqisi kimi ciddi janrlara da müraciət etmişdir. Təqdim olunan məqalədə bu əsərlərdən biri – fortepiano və simfonik orkestr üçün Konsert nəzərdən keçirilir. Konsertin janrı, fərdi üslub keyfiyyətləri, kompozisiya quruluşu, lad əsası, harmonik və melodik dili müəyyənləşdirilir, eyni zamanda əsərdəki fərqli ritm, virtuoz xarakterli passajlar, xalq çalğı alətlərini təqlid edən rəngarəng tembrli orkestr çalarları işıqlandırılır.

Məqalədə əsərin nəzəri təhlili ilə yanaşı, həmçinin texniki cəhətdən mürəkkəb passajların ifasına kömək məqsədilə pianoçulara bəzi ifaçılıq üsulları və məsləhətlər təqdim olunur.

Açar sözlər: pianoçu-bəstəkar, caz, caz-muğam, fortepiano konserti, janr, üslub

SUMMARY

İnara Maharramova

**PIANO CONCERTO WITH A SYMPHONY ORCHESTRA BY
VAGIF MUSTAFAZADEH**

The article is devoted to the Piano Concerto with a symphony orchestra by the talented Azerbaijani composer-pianist Vagif Mustafazadeh.

Vagif Mustafazade played a big role in the development of jazz in Azerbaijan. Vagif Mustafazade is the founder of Azerbaijani jazz and the creator of his new style – jazz-mugham. He is the author of many jazz compositions, jazz arrangements. In addition, V.Mustafazadeh addressed to serious genres, such as symphonic and chamber music.

This article discusses one of these works - Concerto for Piano and Symphony Orchestra. The article defines the genre of the concert, individual style features, compositional structure, lad-basis, harmonic and melodic language of Concerto are defined, as well as different rhythms, virtuoso passages, orchestral tones with timbres imitating folk instruments – def, naqara.

The article analyzes the work not only theoretically, as well presented some method and advice that help pianists to perform technically difficult passages of the Concerto.

Key words: composer-pianist, jazz, jazz-mugham, piano-concerto, genre, style

*Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il*

QADİR ƏLİYEV

kadiraliyev@yahoo.com.tr

SƏYYARƏ SADIXOVA

seyyare.sadiqova@mail.ru

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 72

DADİVƏNG (XUDAVƏNG) MONASTRI, ONUN MEMARLIQ QURULUŞU

Məqalədə Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndi ərazisində yerləşən tarix-memarlıq abidəsi olan Dadivəng monastri haqqında məlumat verilir, onun üzərindəki həndəsi ornamentlərin memarlıq quruluşu araşdırılır. Göstərilir ki, bu ornamentlərin harmonik quruluşu Əcəmi Naxçıvaninin yaratdığı Möminəxatun türbəsi üzərində olan həndəsi ornamentin harmonik quruluşu ilə eynidir. Bu fakt Əcəmi Naxçıvaninin memarlıq formalarının yayılma arealının nə qədər geniş olduğunu göstərir. Sonrakı dövrlərdə Yaxın və Orta şərqdə, eyni zamanda Azərbaycan ərazisində müasir dövrə qədər gəlib çatmış bu ornament nümunəsi dediklərimizi təsdiq edir. Biz bunun bariz nümunəsini 1795-ci ildə Quba rayonu ərazisində yaradılan oyma bəzəkli sənduqə tipli məzar daşı üzərində göstərə bilərik.

Açar sözlər: monastr, ornament, məzar daşı, həndəsi, nümunə, abidə

Azərbaycan memarlığında məscidlərin və monastrların yaranması və təkamül prosesinin başlanğıcını indiyədək dolğun araşdırmaq mümkün olmamışdır. “Belə ki, dini memarlıq haqqında müasir dövrə qədər əldə olunan materiallar çox azdır. Qalan bitkin məscid örnəkləri XI-XIII yüzillərin Azərbaycan memarlığında ən dayanıqlı və inkişaf etmiş memarlıq tipoloji qruplarından birinin məscidlər və monastrlar olduğu bəllidir” [2,s.41]. Bu baxımdan Dadivəng monastri memarlıq quruluşunu araşdırmaq, memarlıq tariximiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dadivəng monastri (Xudavəng) — Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndi ərazisində yerləşən tarix-memarlıq abidəsidir. Hazırda Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən dünya əhəmiyyətli abidə kimi qeydiyyatla alınmışdır.

Dadivəng monastrına dini və dünyəvi xarakter daşıyan ondan çox müxtəlif ölçü və dizayna malik tikililər daxildir. Həmin tikililər müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif şəxslərin sifarişi və himayəsi ilə inşa edilmişdir. Kompleksin ən erkən tikilisi VIII–IX əsrlərə aid edilən qədim bazilikadır. Həmin tikili Müqəddəs Faddeyin göstərişi ilə xristianlığı təbliğ etmək üçün gəlmiş və Abqar adlı yerli hakim tərəfindən öldürülmüş Həvari Dadinin məzarı üzərində inşa edilmişdir.

Kafedral statusu daşıyan Arzu xatun kilsəsi isə 1214-cü ildə Yuxarı Xaçın knyazı Vaxtanqın həyat yoldaşı tərəfindən inşa olunmuşdur. Monastr, Murovdağ və Qarabağ silsilələrinin yaxınlaşdığı yerdə formalaşan dağlıq vadidə, yüksək təpəlik üzərində yerləşir. Ərazi olduqca cazibədar təbiətə malikdir. Buna görə də monastr memarlarının qarşısında duran tələblərdən biri kompleksin memarlığının landşaftla vəhdətinin yaradılması olmalı idi. XIX əsrin II yarısında Qafqazın dağlıq ərazilərinin geologiyasını öyrənmiş Q. Abix qeyd edir ki, Dadivəng və onu əhatən edən təbiətin gözəlliyini təsvir etməyə söz tapa bilmir.

Monastrın adı tarixi mənbələrdə Dadivəng kimi qeyd edilir. Dadi sözünün etimologiyası Qafqaz Albaniyasının tarixi ilə əlaqəlidir. Belə ki, Dadi və ya Dada, Həvari Faddey tərəfindən "xristianlığın təbliğ edilməsi üçün şimal və şərq ölkələrinə göndərilmiş 70 həvaridən biri olmuşdur. Xristianlığı təbliğ etdiyinə görə, o, Qarabağ da əzablı ölümə üzəlmişdir. Onun məzarı üzərində isə Dadi monastri inşa edilmişdir.

Monastr kompleksi orta əsrlər Qarabağının mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur. Monastr

kompleksinə daxil olan ondan çox tikili və tikinti qalıqları uzun əsrlər ərzində burda çoxsaylı monaxların iştirakı ilə təşkil olunmuş aktiv monastr həyatının olduğunu deməyə əsas verir. Ətraf ərazilərdə yerləşən kəndlərin bir çoxu monastrın tabeliyində olmuşdur. Monastr tarixi boyunca dəfələrlə tərk edilmiş, farslar, ərəblər, səlcuqlar tərəfindən işğal edilmişdir. XVII əsrdən başlayaraq Dadivəng tədricən tabeliyində olan əraziləri itirir. Monastr kompleksinə daxil olan tikililər müxtəlif inşaat materiallarından, fərqli memarlıq üslublarında inşa edilmiş, dini və dünyəvi süjetlərə malik relyeflər, oyma naxışlar və epiqrafiya nümunələri ilə bəzədilmişdir. Kompleks iki hissəyə bölünür; əsas tikililər daş hasarla əhatələnib, köməkçi tikililər isə hasardan kənarında – cənub tərəfdə yerləşir [4].

Hazırda abidənin dam örtüyü dağıdılmışdır. Mənbələrin məlumatında görə məbədin əsası İsa peyğəmbərin həvarilərindən biri olan Müqəddəs Faddeyin təbliğat üçün "Şərq ölkəsinə" göndərdiyi Dada və ya Dadi tərəfindən qoyulmuşdur. Mxitar Qoş da məbədin qədim tarixə malik olmasını, onun əsasının bizim eramızın ilk əsrlərində missionerlərin Qafqaz Albaniyasında təbliğatla məşğul olduqları dövrdə qoyulmasını təsdiq edir.

Bazilika Dadivəng monastrı ərazisindəki ən qədim tikilidir. Birnefli bazilikanın şərq dərəfində geniş yarım dairəvi mehrab apsidası yerləşir. Divarlara bitişik yerləşən üç cüt sütun dövrümüzə çatmamış çatmatağ tavanı dəstəkləyirdi. Divarlardakı pilyastrlar arasında dərin nişlər yerləşir. Həmin dövr əlavə məkanların plan və kompozisiya həlli və binanın ümumi kompozisiyasında yerləşdirilməsi ilə bağlı çoxsaylı müxtəlif nümunələr verir.

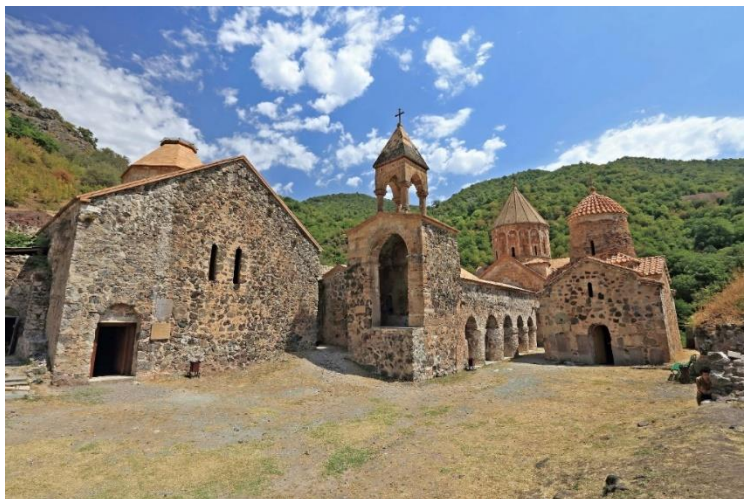
Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bizim dövrümüzə kimi çatmış bina daha qədim binanın təməli üzərində inşa edilsə də, köhnə binadan daha böyük ölçülərə malikdir.^[20] Dövrümüzə çatmış tikili arxeoloqlar tərəfindən VIII–IX əsrlərə aid edilir.^[21] G.Məmmədova isə qeyd edir ki, Cənubi Qafqazın anoloji abidələrinin tədqiqi göstərmişdir ki, böyük ölçülü birnefli bazilikalar əsasən erkən orta əsrlərdə inşa edilmişdir. Nadir hallarda VI–VII əsrlərdə də belə tikililərə rast gəlinir. Tədqiqatçıların fikrincə Dadivəng bazilikasının qonşu ölkələrdəki anoloji abidələrlə müqayisəsinə əsasən tikilinin VI əsrə aid olmasını söyləmək olar.

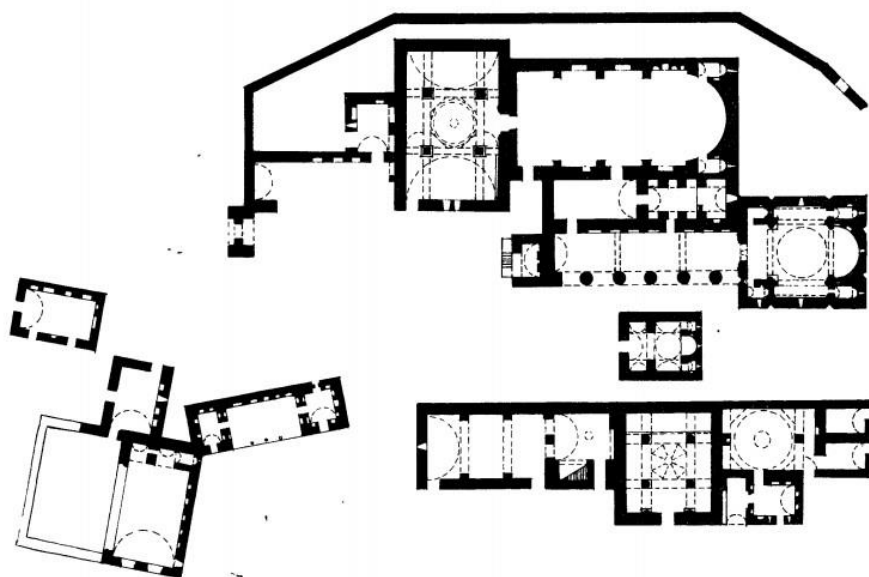
Epigrafiya məlumatına əsasən bazilikanın əlavə məkanları XIII əsrə aid edilir.

Məbədin cənub divarına bitişik narteks və kiçik birnefli kilsə inşa edilmişdir. Kilsənin divarında yerləşdirilmiş sütunlar qabağa çıxaraq ensiz, lakin dərin nişlər formalaşdırır. Bina Qafqaz Albaniyası monastrlarında geniş yayılmış düzbucaqlı mehrablı kilsələr qrupuna aiddir.

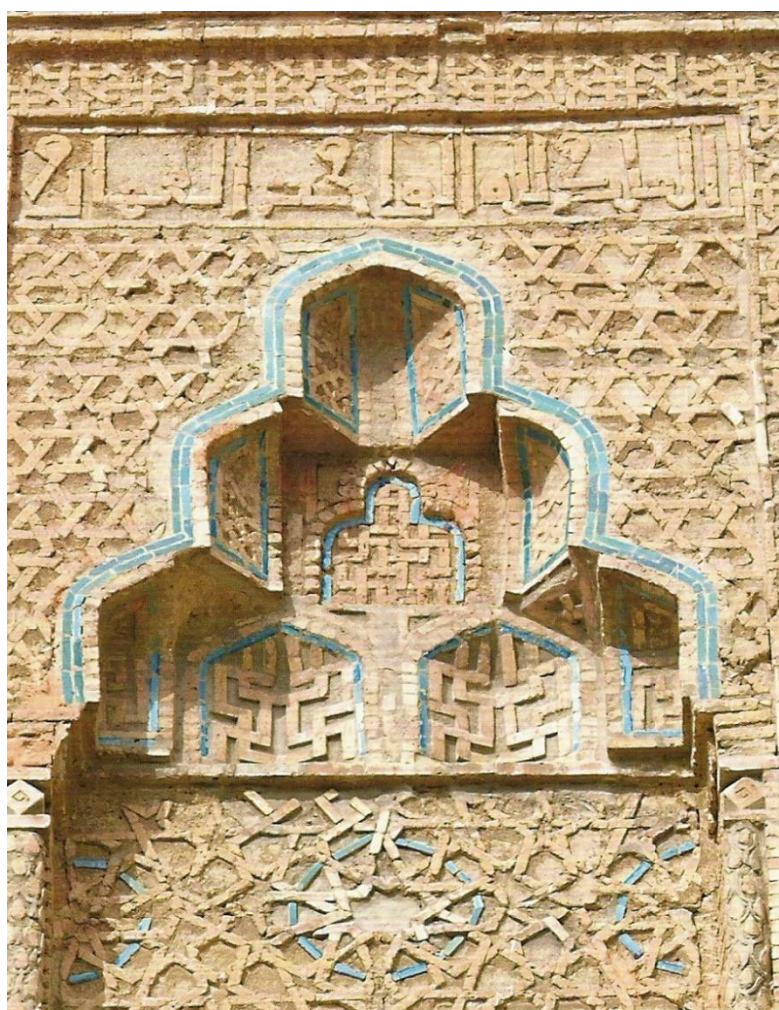
Abidənin memarlıq quruluşu

Şəkil 1-də abidənin ümumi görünüşü və planı göstərilmişdir. Biz abidə üzərində müasir dövrə qədər gəlib çatmış iki həndəsi naxış çeşnisindən birinin harmonik quruluşunun tədqiqi ilə məşğul olacağıq (şəkil 3). Əvvəlcə sayılı həndəsi ornamentin harmonik quruluşunu araşdıraq. Bu ornamentin harmonik quruluşu Möminəxatun türbəsi üzərində olan həndəsi ornamentlərdən birinin quruluşu ilə eynilik təşkil edir [2. 111]. Şəkil 2 və 3-də bu ornamentin harmonik quruluşunun qrafiki analizi göstərilmişdir.

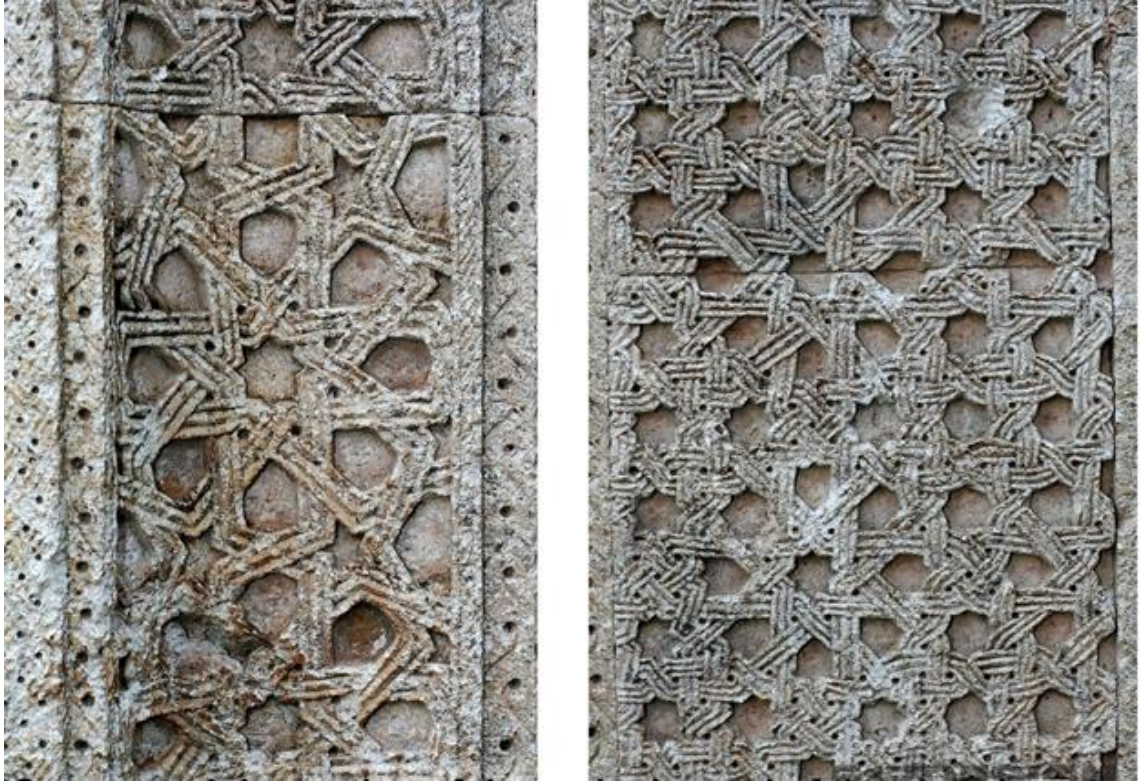

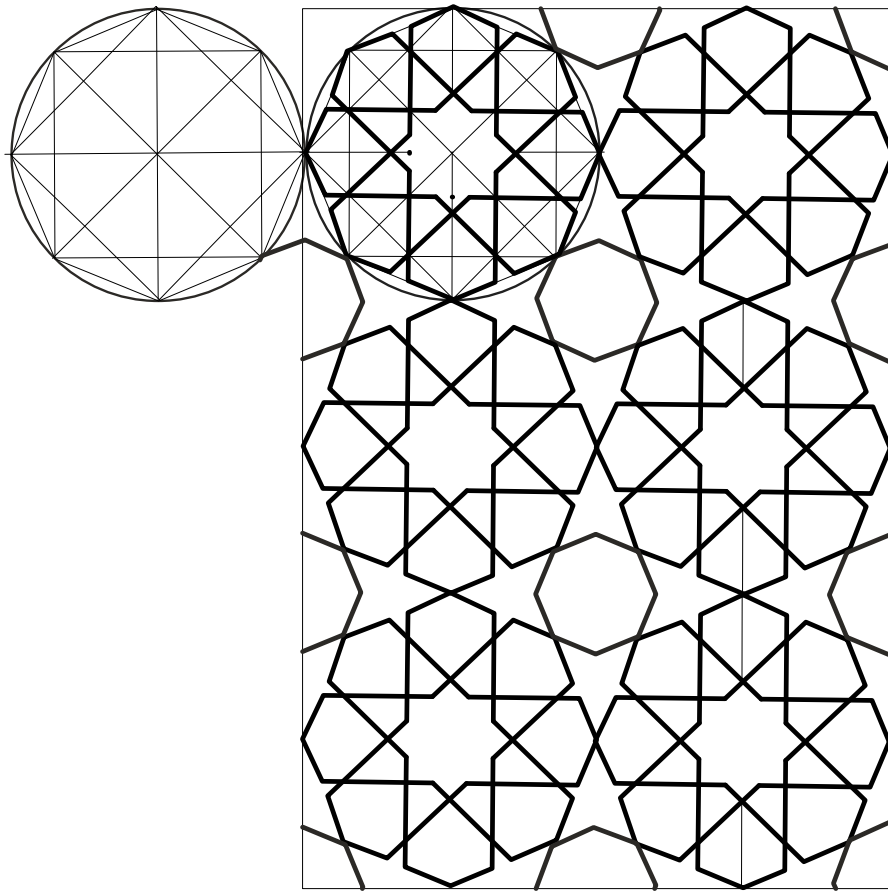
Şəkil 1. Dadivəng (Xudavəng) monastırı, ümumi görünüş və planı [4]

Şəkil 2. Möminəxatun türbəsi. Həndəsi naxış çeşnisi

Şəkil 3. Dadivəng monastrı, Abidə üzərində olan həndəsi naxış çeşnişi [5]

Şəkil 4. Dadivəng monastrı, Abidə üzərində olan həndəsi naxış çeşnisinin qrafiki anlizi

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində olan başqa qəbrüstü abidələr üzərində olan həndəsi naxışlarda da rast gəlmək olar. 1795-ci ildə yaradılan Quba rayonu ərazisində oyma bəzəkli baş daşı buna ən yaxşı misaldır (Şəkil 5), [3, s. 80]

Şəkil 5. Oyma bəzəkli baş daşı. Quba rayonu, 1775-ci il [4. s. 80]

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q. Ə. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2007, 158 s.
2. Qiyasi C. Ə. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: "İşıq" nəşriyyatı, 1991, 256 s.
3. Əfəndiyev R. S. Daşlar danışır. Bakı: "Gənclik" nəşriyyatı, 1980, 81 s.
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Xudav%C9%99ng_monast%C4%B1r%C4%B1
5. <http://monuments.az/2021/03/13/qarabag-abideleri-uzerinde-ermeni-izleri-telman-ibrahimov/>

SUMMARY

Gadir Aliyev, Sayyara Sadikhova

**DADIVANG (KHUDAVANG) MONASTERY, ITS
ARCHITECTURAL STRUCTURE**

The article provides information about the Khudavang Monastery, a historical and architectural monument located in the Vang village of Kalbajar region, and examines the architectural structure of the geometric ornaments on it. It is shown that the harmonic structure of these ornaments is the same as the harmonic structure of the geometric ornament on the tomb of Mominakhatun created by Ajami Nakhchivani. This fact shows how wide the range of architectural forms of Ajami Nakhchivani is. This example of ornament, which has survived to the present day in the Near and Middle East, as well as in the territory of Azerbaijan, confirms what we have said. We can show a clear example of this on the tombstone of carved box type, created in 1795 in the territory of Guba region.

Key words: monastery, ornament, tombstone, geometric, pattern, monument

РЕЗЮМЕ

Кадир Алиев, Сайяра Садыхова

**МОНАСТЫРЬ ДАДИВАНГ (ХУДАВАНГ), ЕГО
АРХИТЕКТУРНАЯ СТРУКТУРА**

В статье приведены сведения о монастыре Худаванг, историко-архитектурном памятнике, расположенном в селе Ванг Кельбаджарского района, и рассмотрена архитектурная структура геометрических орнаментов на нем. Показано, что гармоническая структура этих орнаментов совпадает с гармонической структурой геометрического орнамента на гробнице Моминахатун, созданного Аджами Нахчывани. Этот факт показывает, насколько широк диапазон архитектурных форм Аджами Нахчывани. Этот образец орнамента, сохранившийся до наших дней на Ближнем и Среднем Востоке, а также на территории Азербайджана, подтверждает сказанное нами. Наглядный пример этого мы можем показать на надгробном камне резного коробчатого типа, созданном в 1795 году на территории Губинского района.

Ключевые слова: монастырь, орнамент, надгробие, геометрический, узор, памятник

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

NAZİLƏ QARDAŞBƏYOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 782/785

**BİRHİSSƏLİ SİMFONİK ƏSƏRLƏRİN YARANMASI VƏ ONLARIN
JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Məqalədə birhissəli formaya malik simfonik növlər içərisində poemaya yaxın olan daha bir orkestr əsəri – uvertüranın olduğu bildirilir. Uvertüranın səciyyəsinə onun səciyyəvi cəhətlərinin ən parlaq şəkildə birləşməsi" xüsusiyyəti musiqişünaslar tərəfindən nəzərə çatdırılır. Milli məktəbimizi təmsil edən bir çox bəstəkarlar nəslinin nümayəndələrinin yaradıcılığında Azərbaycan simfonizmi təşəkkül tapıb inkişaf etmiş, müxtəlif simfonik janr və formalarda gözəl milli nümunələr yaranmışdır. İndiyədək bu sahədə gedən tədqiqatların əksər hissəsi simfoniya janrının tarixi və nəzəri problemlərilə bağlı olmuş, Azərbaycan simfoniyasının inkişaf yolları və perspektivləri haqqında müşahidələr və xüsusi araşdırmalar aparılmış, maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür

Birhissəli simfonik janrlar Azərbaycan bəstəkarlarının da yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Müasirliyi özündə əks etdirən, dövrün tələbləri ilə yaranan mövzular, musiqi fikrinin dinamikliyi və ciddi logikası - bəstəkarların proqramlılıq prinsiplərini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir.

Açar sözlər: Azərbaycan musiqiçiləri, Azərbaycan bəstəkarları, Azərbaycan musiqi sənəti, Azərbaycan pianoçuları, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında birhissəli simfonik əsərlərin, o cümlədən simfonik poema, uvertüra və lövhənin bir janr kimi yaranması və meydana gəlməsi tarixi baxımdan böyük maraq doğurur. Bu mövzuya müraciət birhissəli simfonik janrların Avropadan yeni mühitə - Azərbaycan musiqi incəsənətinə gətirilməsi, onun yeni musiqi mədəniyyətində özünə yer tapması, çiçəklənməsi və professional bəstəkar yaradıcılığında geniş şaxəli işlənməsi bir janr kimi dəyişikliyindən irəli gələrək, müxtəlif şəkildə işıqlandırılması ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan mövzu aktual bir problemə çevrilərək bir neçə istiqamətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- 1) Birhissəli simfonik janrların yeni mühitə gətirilməsi;
- 2) Qeyd olunan janrların yeni bir musiqi sisteminin xüsusiyyətləri ilə zənginləşməsi;

Musiqi materialının birhissəli simfonik janrlara uyğun olması, həmin materialın üzərində tematik mövzunun qurulması və müxtəlif obrazlar əsasında işıqlandırılması janrın inkişafına böyük təkan verir. Bunların hamısının müşahidəsi hərtərəfli təhlilin mövzusunu nəinki tarixi və nəzəri baxımdan açıqlayır, hətta təsnifat yaratmaq mövcudluğunu da meydana gətirir.

Ümumiyyətlə, birhissəli formaya aid simfonik musiqi nümunələri kimi müəyyən edilən poema, uvertüra və lövhə kimi janrların Azərbaycan musiqisində yaradılan nümunələri xüsusi bir sahə kimi indiyədək tədqiq edilməmişdir. Halbuki, milli bəstəkarlıq məktəbimizin yüksək professional səviyyəsini nümayiş etdirən simfonik dünya musiqi mədəniyyəti tarixində birhissəli simfonik janrlar böyük rol oynamışlar. Proqramlı simfonik janrlar yarandığı dövrdən başlayaraq, müxtəlif nəsil bəstəkarlarının yaradıcılığında layiqincə təmsil və tətbiq olunmuşdur.

Milli məktəbimizi təmsil edən bir çox bəstəkarlar nəslinin nümayəndələrinin yaradıcılığında Azərbaycan simfonizmi təşəkkül tapıb inkişaf etmiş, müxtəlif simfonik janr və formalarda gözəl milli nümunələr yaranmışdır. İndiyədək bu sahədə gedən tədqiqatların əksər hissəsi simfoniya janrının tarixi və nəzəri problemlərilə bağlı olmuş, Azərbaycan simfoniyasının inkişaf yolları və perspektivləri haqqında müşahidələr və xüsusi araşdırmalar aparılmış, maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Musiqişünaslarımızdan Q.İsmayılova, E.Abasova, L.Karagiceva, A.Tağızadə və başqalarının Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, F.Əmirov, C. Hacıyev, S.Hacıbəyova həsr etdiyi monografiyalarda bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Son illər isə Azərbaycan simfoniyasının tarixi və nəzəri problemlərinə həsr olunmuş yeni tədqiqatlar meydana gəlmişdir. (4)

Başqa simfonik janrlar, məsələn, birhissəli formaya əsaslanan növlər, o cümlədən uvertüra, lövhə və poemanın Azərbaycan musiqisində təşəkkülü və inkişafını araşdıran böyük tədqiqatlar isə hələlik yox dərəcəsinədir. Halbuki birhissəli növlər Azərbaycan bəstəkarlarının simfonik musiqisində çox geniş təmsil edilmiş, adları çəkilən janrlar daim bir neçə bəstəkarlar nəslindən olan sənətkarlarımızın diqqət mərkəzində olmuşdur. İndiyədək Azərbaycan musiqisində yaranmış uvertüra, poema və lövhələrin ən əhəmiyyətli, parlaq nümunələrini misal gətirsək belə, çox geniş bir siyahı almış olarıq. (6)

Qeyd etmək lazımdır ki, uvertüra, simfonik poema, simfonik şəkil və s. ensiklopedik lüğətlər və sorğu kitablarında, həmçinin janr və formaların təsnifatına həsr edilmiş musiqişünaslıq əsərlərində də çox vaxt qeyri-müəyyənliyə, konkretsizliyə, bəzən isə dolaşıqlığa rast gəlirik.

Darin və prinsiplial novatorluğa malik yaradıcılığı ilə fərqlənən Berlioz musiqini dünya ədəbi-poetik klassikasının ən görkəmli nümunələrinin süjet və obrazları ilə birləşdirərək, proqramlı simfonizmin yeni növünü yaratmışdır. Musiqi əsərlərinin məzmununun belə ifadəsi Berliozun bədii dünyagörüşünü əks etdirməklə yanaşı, həm də musiqinin anlaşılıqlı olmasına səbəb olmuşdur. Berliozun proqramlılığı özündə süjetin musiqi obrazlarının ardıcıl inkişafını birləşdirmişdir. Bəstəkarın əsərlərin süjeti isə ədəbi-poetik mənbələrdən və özünün təxəyyülünün yetişdirdiyi mövzulardan ibarət idi. Berliozun proqramlılığının süjet-rəvayət növü musiqinin obrazlı məzmununun açılmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də incəsənətin ideyalarının və realizminin özünəməxsus ifadəsi olmuşdur.

Berliozdan fərqli olaraq, Listin musiqisində proqramçılıq özünü tamamilə başqa tərəfdən bürüzə vermişdir. Belə ki, Berliozda proqramlılıq bir qayda olaraq, süjet-rəvayət xarakterinə malik olaraq, musiqidə süjetin, ədəbi proqramın ardıcıl inkişafını ifadə edirdisə, List daha çox əsas poetik ideyaların, obrazların musiqi ifadəsi ilə maraqlanır. Süjet deyil, musiqidə ifadə olunan və spesifik musiqi qanunauyğunluqlarına tabe olan əsas poetik fikir Listin əsas bədii prinsipini təşkil edərək onun yaradıcılığını istiqamətləndirmişdir.

Əgər Berliozda əsərin hər hansı bir qəhrəmanını ifadə edən leytmotiv ön plana çıxırdısa, Listdə əsas musiqi özəyinin obrazlı transformasiyaları dramaturji inkişafın ardıcıl mərhələlərini göstərməyə çalışır.

Musiqidə proqramlılığın fəal təbliğatçısı olan List onun digər incəsənət sahələrilə – poeziya, təsviri sənətlə sıx və üzvi sintezinə nail olmuş və özünün aparıcı yaradıcılıq prinsipini simfonik musiqidə həyata keçirmişdir.

Ümumiyyətlə, Listin simfonik musiqidə proqramlılığı ardıcıl süjet inkişafına deyil, ümumiləşdirici xarakterə malikdir. List musiqidə əsas poetik ideyanı, aparıcı poetik obrazları ifadə etmişdir. Berliozdan fərqli olaraq, Listin simfonik əsərlərində proqramlılıq, ümumi əhval-ruhiyyəni ifadə edərək, bəzən başlıqla da özünü bürüzə verir. Təsadüfi deyildir ki, Listin əsərlərinin proqramlılığını nəinki ədəbi-poetik obrazlar, həmçinin süjet inkişafına malik olmayan müxtəlif peyzaj və təbiət təsvirləri də təşkil edir. Listin simfonik musiqisində musiqinin bütün ifadə vasitələri (tematizmin xarakteri, forma, harmonik dil, variasiyalı inkişaf üsulları və s.) proqramlı poetik ideyalarının və obrazlarının açılmasına tabe olması ilə seçilir.

Ümumiyyətlə XIX əsr üçün aktual olan musiqi proqramlılığının prinsipləri List tərəfindən qəbul olunaraq və yeniliklərlə zənginləşərək təmsil olunmuşdur. List proqramlılığa tarixi cəhətdən yaxınlaşır. Yeni musiqinin aparıcı prinsipi kimi proqramlılığının təsdiqini List incəsənətin inkişafı kimi qəbul edir və qeyd edir ki, yeni şəraitdə bəstəkar eyni zamanda həm də şair – öz dövrünün poetik ideyalarının ifadəçisi olmalıdır. List nadir keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan müasir ədəbi qəhrəmanların cizgilerini daim xatırladır. Belə obrazlara müraciət edən yeni musiqi sərbəst dramatik poemalarda ümumi xarakterlə yaxınlaşır. Listin proqramlı musiqiyə gətirdiyi yeniliklərin ən ümumi bu sahədə

yaratdığı yeni janr olan simfonik poema ilə bağlıdır. Birhissəli proqramlı simfonik poema janrını yaradaraq List özünün prinsiplərini həyata keçirmişdir. Listin simfonik poemalarında müxtəlif poetik obrazlar: antik ("Orfey", "Prometey"), vətən, xalq obrazları ("Macarıstan"), dünya incəsənətinin görkəmli nümunələri ("Tasso", "İdeallar", "Hamlet", "Hunların döyüşü") öz əksini tapmışdır.

Simfonik poemalarda sonata-simfonik silsilənin təsiri də özünü büruzə vermişdir. Belə ki, simfonik poemada tempin və hərəkətin ümumi xarakterinin dəfələrlə dəyişməsi sanki sonata-simfonik silsilənin adajio, skerso kimi hissələrini xatırladaraq, onların birhissəlilik daxilində yığcam şəkildə ifadəsini əks etdirir. Belə ki, List üçün mürəkkəb proqramlı, məzmunu ifadə etmək üçün çətin, çoxtərkibli, çoxbölməli birhissəli forma tələb olunurdu ki, bu baxımdan simfonik poema janrı diqqətəlayiqdir. Listin musiqili forma sahəsində novatorluğu onun bədii ideyalarını ifadə edən simfonik poema janrında daha aydın xarakterizə olunmuşdur.

Simfonik lövhə janrı isə öz təcəssümünü daha çox rus bəstəkarlarının yaradıcılığında tapmışdır. Nağıl-fantastik, mənzərə təsvirlərini ifadə edən simfonik lövhə janrının tematizmi parlaq xarakterə və təsviredici cizgilərə malik olması ilə fərqlənir.

Birhissəli simfonik janrlar Sovet bəstəkarlarının da yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Müasirliyi özündə əks etdirən, dövrün tələbləri ilə yaranan mövzular, musiqi fikrinin dinamikliyi və ciddi loqikası – sovet bəstəkarlarının proqramlılıq prinsiplərini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. Bu baxımdan D. Şostakoviç, N. Myaskovski, G. Sviridov yaradıcılığında proqramlı simfonizm xüsusiyyətləri özünü daha qabarıq təcəssüm etdirərək, birhissəli proqramlı simfonik janrların intensiv və geniş inkişafını təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, simfonik poema janrı sovet musiqisində çox dəstəklənən bir janr idi. Bu da sovet musiqisində proqramlı simfonizmə böyük əhəmiyyət verməsindən irəli gəlmişdir. Sovet hakimiyyətinin ideyalarını təbliğ etmək üçün birhissəli simfonik janrlar əlverişli idi. Bu baxımdan D. Şostakoviçin "Təntənəli uvertürə"sı diqqətəlayiqdir və Azərbaycan musiqisində bu janrın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Ümumiyyətlə Listin birhissəli simfonik janrlarda etdiyi yeniliklər proqramlı musiqinin inkişafında mühüm rol oynayaraq, bir növ onları istiqamətləndirmişdir. Bu baxımdan proqramlı simfonik musiqiyə müraciət edən hər bir bəstəkar Listin bu sahədə malik olduğu, əldə etdiyi nailiyyətlərdən bəhrələnmişdir.

Simfonik poema janrının inkişafında rus bəstəkarlıq məktəbinin xüsusi rolu olmuşdur. Azərbaycan bəstəkarlarının təşəkkülü və inkişafında bu məktəbin müstəsna əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qeyd etməliyik ki, birhissəli simfonik janr və formaların təfsirində də bu təsir özünü göstərmişdir. İstər bəstəkarlarımızın konkret əsərlərindən, istərsə də ümumiyyətlə birhissəli nümunələrin Azərbaycan musiqisində istifadə edilmiş tiplərindən danışarkən, rus bəstəkarlıq məktəbinin prinsipləri ilə "səsləşmə" aydın nəzərə çarpır. Əlbəttə ki, söhbət bu sahədə rus bəstəkarlarının irəli sürdüyü prinsiplərin, sadəcə olaraq, mənimsənilib milli zəminə köçürülməsindən getmir. Simfoniya janrında olduğu kimi, birhissəli formaya əsaslanan əsərlərdə də Azərbaycan bəstəkarları dünya musiqisinin nailiyyətləri ilə ənənəvi musiqimizin üzvi sintezinə nail olaraq, keyfiyyətcə yeni olan milli simfonik nümunələr yaratmışlar. Söhbət rus bəstəkarlarının birhissəli janr və formalara münasibətindəki mövqedə rast gəldiyimiz tendensiyalardan, gətirdiyi yeni janr əlamətlərindən və birhissəli proqramlı simfonik əsərin təfsirindəki çeşidlilik və rəngarəngliyin milli musiqimizdə özünü göstərərək, keyfiyyətlə zənginləşməsindən gedir.

Rus musiqisinə proqramlı simfonizm XIX əsrin 60-70-ci illərdə daxil olaraq ümumavropa romantik proqramlı poemasının özünəməxsus şəxsi kimi rus simfonik poeması janrında parlaq ifadəsini tapmışdır. Rus bəstəkarları Qərbi Avropa romantizminin təcrübəsindən əks etdikləri cəhətləri öz milli musiqisi əsasında yeniləşdirərək, uvertürə, poema, simfonik lövhə kimi janrların taleyində müstəsna rol oynamış, bunların təfsirinə, obrazlı məzmununa, əsərin qayəsinin musiqi ifadə vasitələri ilə reallaşdırılması üsullarına yeniliklər gətirmişlər. Bu, musiqi ifadə vasitələrinin müxtəlif cəhətlərində, o cümlədən forma-mələgətirmə prinsipləri, musiqi tematizmi, melodiya, harmoniya sahəsində özünü göstərir.

«Çaykovskinin instrumental yaradıcılığı» (4) adlı əsərində B.Asafyev simfonik poemanı

"şəxsiyyətin dünyaya proyeksiyası" kimi səciyyələndirir və qeyd edir ki, kompozisiya metodu kimi poemalılıq musiqi formalarının yeni quruluşunun prinsipi kimi çıxış edir. Lakin ən əsası o, musiqinin emosional dünyası ilə ideyalar dünyasını birləşdirən körpüdür.

Milli musiqimizdə simfonik poema janrının ən gözəl nümunələrindən birini - Q.Qarayevin "Leyli və Məcnun" əsərini təhlil edən İ.Abezqauz haqlı olaraq poemadakı musiqi surətlərinin realistik ümümləşməsini, simfonik dramaturgiyanın gərginliyini rus klassik simfonizmi ilə, xüsusən Çaykovski ənənələri ilə bağlayır. Lakin müəllif eyni zamanda bunu da qeyd edir ki, Çaykovskinin "Romeo və Cülyetta"sından fərqli olaraq, "Leyli və Məcnun" keçmişin hadisələri haqda məhz müasir sənətkarın nəql etdiyi musiqi poeması olduğu üçün bundan fərqlənir. (3) Əlavə edə bilərik ki, Q.Qarayev poemasının özünəməxsusluğu həm də janrın yeni milli zəmində, milli musiqimizin təfəkkür qanunları ilə uzlaşmış şəkildə təcəssüm olması ilə də tamamilə seçilir. Bunu ona görə xüsusi qeyd edirik ki, Azərbaycan simfonik poemasının başqa nümunələrində müxtəlif milli məktəblərin təsirindən gələn cəhətlər milli zəmində istifadə olunduğu üçün yeni keyfiyyətdə təzahür edir.

Nəhayət, birhissəli formaya malik simfonik növlər içərisində poemaya yaxın olan daha bir orkestr əsəri – uvertüradır ki, onun tarixi inkişafı prosesi zamanı yaranmış bir növü olan - proqramlı konsert uvertürasının bilavasitə poemanın səlfi kimi çıxış etdiyi xüsusi ədəbiyyatda qeyd olunur. Uvertüranın səciyyəsinə onun teatrallığı, B.Asafyevin təbirincə desək "qayəsinin səciyyəvi cəhətlərinin ən parlaq şəkildə birləşməsi" xüsusiyyəti musiqişünaslar tərəfindən nəzərə çatdırılır.

Nəzərdən keçirdiyimiz təriflərə əsaslanaraq birhissəli formaya malik janrları təsnifləşdirmək çətin olsa da qeyd edə bilərik ki, bunların içərisində bir-birinə ən çox yaxın olan - uvertürə ilə poemadır. Həqiqətən də F.List simfonik poema janrını yaradarkən onu uvertürə (proqramlı konsert uvertürası nəzərdə tutulur) zəminində həyata keçirdiyini etiraf edirdi. Belə ki, simfonik fantaziya, ballada, rəvayət üçün səciyyəvi quruluş, simfonik lövhəyə xas olan "mənzərəlilik", əsas göstərici əlamət kimi çıxış edərsə, simfonik poema üçün xarakterik olan formaəmələgətirmə prinsiplərində də, musiqili-dramaturji xüsusiyyətlərdə də uvertürə ilə qohumluq daha qabarıq görünür.

Bunu da unutmamaq olmasın ki, F.List öz poemalarından çoxunu əvvəlcə tamaşaya uvertürə kimi bəstələmiş, sonradan isə işləyərək yeni tipli müstəqil simfonik əsərə çevirmişdir (məsələn "Tasso", "Orfey", "Prometey", "Hamlet"). Qeyd edək ki, uvertürə Avropa musiqisində kökləri uzaq keçmiş gedib çıxan janrlardandır. Bu janrın təşəkkülü və inkişafı üzərində dayanaraq, onun tarixən tamaşa musiqisi ilə bağlı olduğunu, fransız və italyan uvertürası adı ilə tanınan tiplərin meydana gəldiyini, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəlindən başlayaraq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasını qeyd etmək istərdik.

T.Popova simfonik musiqinin ən əhəmiyyətli janrlarından biri kimi uvertüranın derinliklərinə vararaq bir çox xüsusiyyətləri diqqətə çatdırır.

Musiqimizi fransız uvertürasına da şamil edə bilərik. Fransız uvertürasının sakit girişi bir çox klassik simfoniyaaların I hissəsinin quruluşuna, həmçinin klassik opera uvertürasına böyük təsir göstərmişdir.

XVIII əsrin ikinci yarısında artıq formalaşan klassik uvertürə tənənəli, yaxud faciəvi sakit girişə malik idi. Qlyukun «Alçesta», Mosartın "Don Juan", "Sehrli fleyta" operalarına uvertürələr sakit 18 sətir simfoniyası yarandı ki, bu da klassik növlü müasir silsiləvi simfoniyanın əsas mənbəyi olmuşdur. Bu dediklərimiz giriş hissəli klassik uvertüraları nümunələrinə aiddir. Rus opera klassikasında Qlinkanın "İvan Susanin", Rimski Korsakovun "Pskovlu qız", Borodin "Knyaz İqor" operalarının qəhrəmanı dramatik uvertüraları sakit girişə malikdir. Lakin bu xüsusiyyəti bütün klassik opera uvertüralarına aid etmək mümkün deyil. Mosartın "Fiqaronun toyu" və Qlinkanın "Ruslan və Lüdmila" operasının uvertüraları ilk xanədan son ana qədər cəld tempdə gedir.

Klassik uvertüranın quruluşu bir çox hallarda "sonata forması" ilə bağlıdır. Geniş dramaturji kompozisiyaya malik bu uvertürələr müxtəlif ideyaların, obrazların, dramatik toqquşmaların qarşılaşmasından yaradılmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, XVII-XVIII əsrin opera uvertürası əsrin sonunda birhissəli formaya malik janr kimi formalaşdı. Doğrudur, ilkin opera uvertüraları dramatik hərəkətin inkişafı zamanı ideya-

emosional məzmunu malik deyildilər. Bu sahədə görkəmli opera bəstəkarı Qlyukun apardığı islahatlar, musiqili dramın yeniləşməsi uğrunda mübarizə əvəzsizdir. "Alçesta" operasının girişi haqqında bəstəkar yazırdı: "Mən güman edirəm ki, uvertüra dinləyicilər üçün hadisələri işıqlandırır və bu məzmunun ilkin təfsiridir".

Musiqi mədəniyyəti tarixində Bethovenin teatr pyeslərinə yazdığı uvertürələrin əhəmiyyəti əvəzsiz olmuşdur. "Leonora", "Koriolan" uvertüraları Bethoven musiqisinə, Bethoven üslubuna, Bethoven simfonizminin prinsiplərinə xas olan cəhətləri özündə cəmləşdirməklə yanaşı bəstəkarın yaradıcılığında xüsusi sahədir. Eyni zamanda bu nümunələr uvertüra janrının inkişafında mühüm rol oynayır. Uvertüra tarixini izləyən tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu simfonik musiqinin ən əhəmiyyətli janrıdır və öz tarixi inkişafında simfoniya, simfonik poema kimi janrların yaranmasında müstəsna rol oynamış, bunları qidalandıran əsas mənbə olmuşdur. Və ilkin mənalarda uvertüra Bethoven yaradıcılığında musiqili dramatik əsəri, yəni operanı və ya dram tamaşasını açan instrumental müqəddimə olmuşdur. Lakin onlar bədii məzmununun təcəssümü baxımından o qədər mükəmməl olmuşlar ki, ilkin funksiyası çərçivəsindən çox kənara çıxaraq, müstəsna proqramlı simfonizm nümunəsi kimi məşhurlaşmışlar.

XIX əsr uvertüra janrının inkişafı tarixinə yeni səhifəni yazır. Mendelson yaradıcılığında uvertüra, proqramlı konsert janrına çevrilir. 17 yaşlı F.Mendelsonun yazdığı "Yay gecəsi yuxu" adlı nümunəsinin ardınca, "Finqal mağarası", "Gözəl Meluzina" kimi əsərlər, həmçinin digər Avropa bəstəkarlarının yaratdığı uvertürələr, məsələn, A.Dvorjakın bu janrda əsərləri meydana gəlir. Beləliklə, uvertüranın dramatik əsərlərdən ayrı, sərbəst şəkildə ifası bu janrın proqramlılıq istiqamətində addımlarını möhkəmləndirdi. Bu xüsusiyyətlərinə görə F.List uvertüranı «proqramlılığın sələfi» adlandırmışdır. (8) Məhz buna görə də Mendelsonun nəinki uvertüra janrının tarixi inkişafında, eləcə də proqramlılıq prinsiplərinin işlənib gələcək nəsillərə ötürülməsində rolu əvəzsizdir. Belə ki, Mendelson tərəfindən proqramlılığın konsert uvertürası janrında təsdiqlənməsi bir növ Listin də bu sahədəki yeniliklərinin yaranmasına təkan vermiş oldu və artıq List özünü proqramlılığın digər tərəfindən bürüzə verməyə başladı. Onun proqramlı musiqi, daha dəqiq desək, proqramlı simfonizm haqda fikirləri Berlioz və Şumana həsr olunmuş məqalələrində əks olunmuşdu.

Rus musiqisində Qlinkanın «İspan uvertüraları», Çaykovskinin «1812-ci il» təntənəli əsərləri konsert uvertürasının parlaq nümunələridir. Çaykovskinin uvertüraları daha çox faciəvi planda verilərək, dünya klassik ədəbiyyatının obrazları ilə bağlıdır. Bəstəkarın «Romeo və Culyetta» uvertüra fantaziyası Şekspir faciəsinin ölməz obrazlarının yeni musiqili ifadəsidir. Ümumiyyətlə, XIX əsr uvertüra janrını simfonik musiqinin sərbəst janrı kimi təsdiqləmişdir. Bəstəkarların proqramlı simfonizmə marağı artmışdı. Musiqi incəsənətimizin bu sahəsinin inkişafında musiqili-dramatik əsərlərə orkestr girişi kimi təqdim olunan uvertüra mühüm rol oynamışdır.

Birhissəli simfonik janrlar Sovet bəstəkarlarının da yaradıcılığında mühüm yer tutmuşdur. Müasirliyi özündə əks etdirən, dövrün tələbləri ilə yaranan mövzular, musiqi fikrinin dinamikliyi və ciddi loqikası - sovet bəstəkarlarının proqramlılıq prinsiplərini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. Bu baxımdan D. Şostakoviç, N.Myaskovski, G.Sviridov yaradıcılığında proqramlı simfonizm xüsusiyyətləri özünü daha qabarıq təcəssüm etdirərək, birhissəli proqramlı simfonik janrların intensiv və geniş inkişafının təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, simfonik poema janrı musiqidə çox dəstəklənən bir janr idi. Bu da sovet musiqisində proqramlı simfonizmə böyük əhəmiyyət verilməsindən irəli gəlmişdir. Sovet hakimiyyətinin ideyalarını təbliğ etmək üçün birhissəli simfonik janrlar əlverişli idi. Bu baxımdan D. Şostakoviçin "Təntənəli uvertüra"sı diqqətəlayiqdir və Azərbaycan musiqisində bu janrın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə Listin birhissəli simfonik janrlarda etdiyi yeniliklər proqramlı musiqinin inkişafında mühüm rol oynayaraq, bir növ onları istiqamətləndirmişdir. Bu baxımdan proqramlı simfonik musiqiyə müraciət edən hər bir bəstəkar Listin bu sahədə malik olduğu, əldə etdiyi nailiyyətlərdən bəhrələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova E. Ü.Hacıbəyov. "Koroğlu" operası. Bakı: Azərnəşr, 1965, 55 s.
2. Azərbaycan xalq musiqisi. Oçerklər. Bakı: Elm, 1981, 198 s.
3. Dadaşzadə Z. Simfoniyanın fazası (1970-1980-ci illər). Azərbaycan simfoniyasında əsas təmayüllər. Bakı: Elm, 1999, 200 s.
4. Dadaşzadə Z. Müasir mərhələdə Azərbaycan simfoniyasında axtarışlar «XX əsr Azərbaycan musiqisi» məqalələr toplusunda. Bakı: 1994, 200 s.5. Əliyeva F. Azərbaycan musiqisində üslub axtarışları. Bakı: Elm və həyat, 1996, 120 s.

SUMMARY

Nazila Gardashbayova

**CREATION OF ONE-PART SYMPHONIC WORKS AND
THEIR GENRE FEATURES**

The article states that among the symphonic genres with a one-part form, there is another orchestral work close to the poem - an overture. In analyzing the overture its feature of "the brightest combination of its specific characteristics" is noted by musicologists.

Azerbaijani symphony has been formed and developed in the works of many generations of composers representing our national school, beautiful national examples in various symphonic genres and forms have been created. Most of the research conducted in this field till today was connected with historical and theoretical problems of the symphony genre, observations and special researches on ways and prospects of development of the Azerbaijan symphony were carried out, interesting considerations were put forward.

One-part symphonic genres have also played an important role in the work of Azerbaijani composers. Topics reflecting modernity, created by the requirements of the time, the dynamics of musical thought and strict logic - these are the features that characterize the programming principles of composers.

РЕЗЮМЕ

Назиля Гардашбекова

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ ОДНОАКТНЫХ СИМФОНИЧЕСКИХ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ И ИХ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ**

В статье отмечается, что среди симфонических видов, имеющих одноголосную форму, есть еще одно оркестровое произведение, близкое к поэме – увертюра. В характеристике увертюры наиболее яркое сочетание ее характерных черт" рассматривается музыковедами. В творчестве многих поколений композиторов, представляющих нашу национальную школу, зарождался и развивался азербайджанский симфонизм, создавались прекрасные национальные образцы в различных симфонических жанрах и формах. До сих пор большая часть исследований в этой области была связана с историческими и теоретическими проблемами жанра симфонии, были проведены наблюдения и специальные исследования о путях и перспективах развития Азербайджанской симфонии, выдвинуты интересные суждения.

Одноактные симфонические жанры занимали важное место в творчестве азербайджанских композиторов. Отражая современность, темы, порожденные требованиями времени, динамичность и строгая логика музыкальной мысли - вот те черты, которые характеризуют принципы программности композиторов.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsüinaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

ZƏMİNƏ NƏCƏFOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

zaminajafova@gmail.com

UOT: 78.03

KAMANÇA MUSIQİ ALƏTİ TARİXİ MƏNBƏLƏRDƏ

Azərbaycan xalq çalğı alətləri arasında qədim dövrlərdən bu günə kimi geniş yayılan musiqi alətlərindən biri də kamançadır.

“Kamança musiqi aləti tarixi mənbələrdə” adlı məqalədə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz tarixi əhəmiyyəti olmuş alətlərdən kamançanın yaranma və inkişaf mərhələləri araşdırılır. Çox saylı simli musiqi alətləri zaman-zaman formalaşaraq, müasir musiqi alətlərinin yaranmasına öz təsirini göstərmiş və bu günümüzə gəlib çatmışdır.

Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin kamanlı- simlilər qrupunun ən parlaq nümunəsi kamança yüksək inkişaf mərhələsinə XIX əsrin ikinci yarısından, xanəndəlik sənətinin çiçəklənməsi ilə başlamışdır. Məqalədə tarixi mənbələrdə kamança aləti haqqında fikirlər yer almışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində kamança həm Azərbaycan xalqının, həmçinin Şərq xalqlarının milli musiqi aləti kimi mövcud olmuşdur.

Eyni zamanda məqalədə şərq xalqları arasında geniş yayılmış kamança alətinin müxtəlif növləri, həmin alətlərin tembrü, quruluşu, onların ifaçılıq üsulları araşdırılır. Dahi bəstəkar Ü.Hacıbəylinin simli musiqi alətlərimiz haqqında fikirləri də məqalədə yer alır.

Açar sözlər: Azərbaycan, şərq, kamança, xalq, çalğı, alət, muğam, ifaçı, simli

Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətinin ayrılmaz hissəsi olan musiqi sənəti özünəməxsusluğu ilə seçilmiş və müəyyən inkişaf mərhələləri keçmişdir. Bir sıra musiqi alətlərinin yaranma tarixi, fərdi səs keyfiyyətləri və tembrə malik olması, müxtəlif səbəblərdən rəngarəng alətlərin yaranması, bəzilərinin qısa ömürlü, bəzilərinin isə müasir dövrümüzə qədər gəlib çatdığına şahidi oluruq.

Xalq çalğı alətlərini daha dərinədən öyrənilməsi istiqamətində aparılan elmi tədqiqat işlərinin aparılması həm musiqişünaslıq, həm də alətsünaslığın qarşısında dayanan əsas aktual məsələlərdəndir. Təbii ki, alətsünaslıq sahəsində bir çox dəyərli tədqiqatlar aparılmış və yüksək səviyyəli əsərlər yazılmışdır.

Azərbaycanda musiqi sənətinin tarixi çoxəsrlidir. Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz tarixi əhəmiyyəti olmuş alətlər sırasında çoxsaylı simli musiqi alətləri zaman-zaman formalaşaraq, müasir musiqi alətlərinin yaranmasına öz təsirini göstərmiş və bu günümüzə gəlib çatmışdır. Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin kamanlı-simlilər qrupunun ən parlaq nümunəsi kamançadır. Kamança, muğamlarımızın ifasında əsas olan trioya (tar, kamança, qaval) daxildir.

Azərbaycan dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri hesab olunur. Azərbaycanın ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar, mövcud olan ədəbi, etnoqrafik mənbələr bu ölkənin zəngin mədəniyyətinin, musiqisinin inkişafının Daş dövründən, e.ə. XVIII-XV minilliklərdən başladığı məlum olur. Azərbaycan ərazisində müxtəlif dövrlərdə yaşayan sənətkarlar musiqi mədəniyyətimizə ecazkar səsli bir sıra çalğı alətləri bəxş etmişlər. Bu alətlərdən bəziləri müxtəlif tarixi dövrlərdə sıradan çıxsada, dövrümüzə gəlib çıxan bəzi alətlərin isə kimlər tərəfindən icad edildiyi bəlli deyil.

Azərbaycan musiqi alətləri və onların yaranması çox qədim tarixə əsaslanır. Hər bir xalqın malik olduğu alətlər onun mədəni abidələri sırasına daxildir. Ən qədim tarixə malik, 6 min yaşlı olan ilk zərb aləti olan Qobustandakı qavaldaşdır. Digər bir qədim tarixə malik musiqi aləti Mingəçevirdə tapılmış balabana oxşar olan alətdir. Zəngin mədəniyyətə malik Azərbaycanda rəngarəng musiqi alətləri yaranmışdır

Qədim alətsünaslıq mədəniyyəti haqqında məlumat orta əsr musiqi nəzəriyyəçilərinin, o cümlədən, orta əsr musiqi elminin inkişafında əsas yer tutan Səfiəddin Urməvi (XIII əsr) və Əbdülqadir Marağainin (XIV-XV əsrlər) əsərlərində verilir. Burada bu və ya digər musiqi alətlərinin quruluşu, səs düzümü, simlərinin sayı, diapazonu və sair xüsusiyyətləri haqqında ümumi təsəvvür

yaradan məlumatlar toplanmışdır.

Belə ki, həm orta əsr musiqişünasların risalələrinə, həm klassik şairlərin yaradıcılığına, həm də rəssamların çəkdiyi miniatur və rəsmlərə əsaslanaraq Azərbaycanda 90-a yaxın çalğı alətinin istifadə olunması qənaətinə gəlmək olur. Alətlərin təsnifatına əsasən alətlər dörd qrupa bölünür: simli, nəfəs, zərb, özüsəslənən alətlər. Bu zaman Azərbaycanda yayılmış alətlərin 32-ni simli (onlardan 26-sı mizrabla, 4-ü kamanla, 2-si çubuqla çalınır), 23-nü nəfəs, 16-nı zərb, 17-ni isə özüsəslənən alətlər qrupuna aid etmək olar.

Qədim dövrlərdən bu günə kimi tanınan və Azərbaycan xalq çalğı alətləri sırasına daxil olan kamança alətinin özünəməxsus yeri vardır. Tarixin sınaqlarından çıxmış bu alət nəinki Azərbaycan xalqının, həm də Şərq xalqlarının milli musiqi aləti kimi mövcud olmuşdur.

Kamança nəinki Azərbaycanın həтта bütün Şərq dövlətlərinin əksəriyyətinin milli alətinə çevrilmiş və hamı tərəfindən sevilmişdir. Bu alətin ifası zamanı, səslənmələrin təsirindən insanın daxili aləmi xəyallara dalır, ən gözəl hisslər özünü büruzə verir. İnsanın zövqünü oxşayan bu alət musiqi folklorumuzda özünəməxsus yer tutmuşdur.

Şərq xalqlarının musiqi dünyasında kamança alətinin müxtəlif növləri həm ərəb, həm də türk xalqları tərəfindən geniş istifadə olunmuşdur. Kamançanın qədim və buna bənzər növü Şərq xalqları arasında bir simli, iki simli, üç simli daha sonra isə dörd simli, temperasiyalı quruluşa malik formada istifadə edilmişdir.

Türk kamançasına nəzər salsaq görərik ki, klassik kəməncə Bizans imperiyasında iki simli çalınırdı. Üçüncü sim sonradan bağlansa da, bu sim ahəng və bəzək üçün istifadə edilmişdir. Bugünkü mənada üçüncü simin segah pərdəsinə köklənməsi və alətin indiki formaya çevrilməsi Osmanlı imperiyasında Sultan Məcidin dövrünə təsadüf edir. Buna görə də indiki üç simli alətə Osmanlı kəməncəsi də deyirlər. Onun mühüm ifaçıları Osmanlı İmperiyasında və xüsusilə İstanbulda yaşamış türklər və yunanlardır.

Türklərdə pərdəsiz və dırnaqla çalınan alətdir. Dırnaqlarla soldan simlərə toxunaraq notları ifa edir, pərdələr sol əllə sıxılır, yay sağ əllə tutulur. Diz üstə və ya diz arasında çalınır. Diz üstə çalındıqda simlərə uyğun olaraq kaman qalxıb enmir, əksinə kamança yayın bucağını dəyişmədən yayı doğru fırlanır və simlə təmas edir. Dizlər arasında çalındıqda kəməncə sabit qalır və simlərlə təması təmin etmək üçün yayın bucağı dəyişdirilir. İcra etmək çox çətindir və uzun illər əmək tələb edir.

Digər maraqlı bir fakt kabak kamança (kabak kemane) ilə bağlıdır. Kabak kamança Türk xalq musiqisində simli və dəri üzvlü alətlərin yeganə nümunəsidir. Onun mənşəyi Orta Asiyadır. Kabak kamança Türkiyədə, xüsusilə Qərbi Anadoluda Ege bölgəsində geniş istifadə edilən bir alətdir. Kabak kamança, rübab (Cənub-Şərqi Anadoluda Rubap, Hatay Bölgəsində Hegit) və iklığ kimi adlarla tanınır. Orta Asiya türkmənlərinin gışək adlandırdıqları və Azərbaycan xalq musiqisində kamança kimi istifadə edilən alət də eyni kökdəndir. Balqabaq və ya kokos gövdəli, dəri sinəli, iki-üç simli xalq çalğı alətidir.

Türk mənbələrində kamanlı alət olan və müasir kamançaya oxşarlıq təşkil edən pandurun ən qədim növü 5 min il əvvəl şumerlər tərəfindən mizrabla çalınan növü yaranmışdır. T.Bünyadovun “Əsrlərdən gələn səslər” əsərindəki maraqlı məlumat kamanla çalınan və simli alət olan kamançanın yaranması ilə bağlı belə bir rəvayət ilə bağlıdır. “Guya, yırtıcı quş (qartal, şahin, leylək və s.) ovladığı heyvanı caynaqları arasında tutub uçarkən şikarının bağırsaqları uca ağacların budaqlarına ilişir. Bir müddət keçdikdən sonra qurumuş bağırsaqlar tarım çəkilir. Külək əsdikcə bağırsaqlar ehtizaza gəlir və səslənmə alınır. Meşədə gəzən ibtidai insanlar bu mənzərəni seyr edir və bağırsaqdan tel kimi istifadə edərək çəng tipli, arfayabənzər alətlər hazırlamışlar [3].

Tarixə nəzər salsaq görərik ki, simli alətlərin meydana çıxması kaman və oxun kəşf olunması dövrünə təsadüf edir. İlk musiqi aləti olan zərb alətlərinin yaranmasından sonra nəfəs alətlər və daha sonra isə simli alətlər yaranmışdır. Belə ki, qədim dövr insanlar vəhşi heyvanların ovuna hazırlaşarkən yayın tarıma şəkilməsini yoxlayan zaman yayın dəfələrlə çəkilib dalğalanan zaman mülayim səs eşidilir. Nəhayət bu səsə diqqət yetirilir və yayı dəfələrlə çəkib dalğalandırırlar. Bununla da yay simə, kaman isə musiqi alətinə çevrilir. Sonralar isə bir neçə simin əlavə edilməsi ilə simli musiqi aləti yaranır. Simli alətlərin yaranması musiqi sənətinin inkişafına böyük təkan oldu.

Qədim Misir kamanlı alətlərin vətəni sayılır. Eradan əvvəl təxminən IV-III əsrlərdə yayla (kamanla) səsləndirilən ilk alət – rübab yaradılmışdır. Xatırladaq ki, rübabın mizrabla çalınan fərqli növü də var və bu alətin yaranma tarixi daha qədimdir. Sonrakı mərhələlərdə ayrı-ayrı adlarla bir sıra ölkələrdə müxtəlif kamanlı alətlər icad olunub.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri arasında qədim dövrlərdən bu günə kimi geniş yayılan musiqi

alətlərindən biri də yaylı simli alətlər ailəsinə daxil olan kamançadır. Kamança öz ifa xüsusiyyətlərinə, texniki və temb imkanlarına görə digər alətlərdən özünəməxsusluğu ilə seçilir. Tarixin müxtəlif dövrlərində kamança həm Azərbaycan xalqının, həmçinin Şərq xalqlarının milli musiqi aləti kimi mövcud olmuşdur.

Azərbaycan xalq çalğı alətləri, həmçinin kamança aləti ilə bağlı araşdırmalara nəzər saldıqda bir çox alim və musiqişünasların bu sahədə araşdırmalarına rast gələ bilərik. Bu baxımdan Səadət Abdullayevanın «Azərbaycan Xalq Çalğı Alətləri» adlı elmi əsərində kamança alətinin tarixi, quruluşu, səs diapozonu və s. haqqında geniş məlumat verilmişdir. Bununla yanaşı Əvəz Rəhmətovun «Azərbaycan xalq çalğı alətləri və onların orkestrdə yeri», Abasqulu Nəcəfzadənin «Xalq çalğı alətlərinin tədrisi metodikası», «Çalğı alətlərimiz» adlı tədqiqatlarda kamança aləti haqqında müxtəlif yönümlü araşdırmalar aparılmışdır. Bu tədqiqatlarda alətin quruluşu, səs diapozonu ilə yanaşı, kamança alətinin xalq çalğı alətləri orkestrində yeri və rolu haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Bu elmi tədqiqat işləri olduqca qiymətlidir.

Kamança ilk insanın kəşf etdiyi oxun yaya sürtünməsi zamanı yayın müxtəlif cür səslərə malik olması ilə digər simli alətlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. Simli alətlərdən biri də kamança alətidir. Kamança Azərbaycan xalq çalğı alətləri arasında özünəməxsus yer tutur. Lakin onun haqqında məlumatlar azdır. Kamança aləti haqqında orqanoloji məlumata professor S.Abdullayevanın qeyd etdiyi tarixi məlumatlara əsaslanırıq [2].

Tarixi mənbələrə nəzər salarkən kamança alətinin qədim tarixi keçmişə malik olması «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında adı çəkilən mizrabla ifa olunan qopuz alətindən törəndiyi ehtimal olunur [1].

Müxtəlif musiqi alətlərinin yaranması, özünəməxsus səs yüksəkliyinə, tembrə malik olması, getdikcə təkmilləşməsi daima tədqiqatçıları cəlb edən məsələlərdən olmuşdur. Bu kimi musiqi alətləri arasında tarixin inkişaf dövrünə əsasən təkmilləşmiş və yaxud unudulmuş musiqi alətləri də mövcuddur. Kamança da tarixin müəyyən dövrlərindən keçərək dövrümüzdə gəlib çatan və təkmilləşmiş musiqi alətlərimizdən biridir.

E.əvvəl IV-III əsrlərdə qədim Misirdə yaranmış kamanlı rübabdan IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda istifadə edilmişdir. Bu alət kamançanın əcdadı sayıla bilər. Azərbaycanda kamanlı alətlərin VII-VIII əsrlərdən yayıldığı ehtimal edilir. XVII əsrin sonlarında Azərbaycanda beş telli kamanlı alətdən istifadə edilsə də sonradan dörd telli kamançalar üstünlük təşkil edib.

Akademik T.Bünyadov belə söyləyirdi: «XVI əsr və XVII əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycan tarixçisi İsgəndər Münşi özünün «Tarixi Aləm Arayi Abbasi» adlı əsərində bir sıra azərbaycanlı musiqiçi və xanəndələrinin içərisində Mirzə Məhəmməd Kamançeyinin adını xüsusi qeyd etmişdir. Əlbəttə, Kamançeyi ləqəbini qazanmaq heç də təsadüfi olmayıb, təbii ki, bu onun parlaq ifaçılıq qabiliyyətilə əlaqədardır. Çox ola bilsin ki, onun ustad biləyi, mahir barmaqları kamançaya toxunanda qəlbi çalar, qəlbi oxuyarmış. Deyilənlərə görə Kamançeyi adı ilə çağrılan bu sənətkar II Şah İsmayılın xüsusi kamança çalanı olmuşdur» [3]

Belə ki, kamança aləti özünəməxsus tarixi inkişaf yolu keçərək şifahi şəkildə nəsil-dən-nəslə ötürülərək müasir təkmilləşmiş formasını almışdır. Alətin inkişaf etməsinə müasir dövrümüzdə bəstəkarlarımız tərəfindən yazılan əsərləri vasitəsi ilə, həmçinin xanəndə üçlüyünün tərkibində ifası ilə dünya miqyaslı bir alətə çevrilmişdir.

Orqanoloji tədqiqatlardan məlumdur ki, ərəblərdə istifadə olunan kəməncə xeyli kiçik çanağa (Hind və kakos qozundan hazırlandığı üçün) uzun qola malik bir alət imiş. Ümumiyyətlə, kamanlı alətlərin yaranması haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Orta Asiya əfsanələrində kamanlı qopuzun Dədə Qorqud tərəfindən yarandığı söylenilir.

Ü.Hacıbəyli qeyd edir ki, alman bəstəkarı Avqust Ambros ərəblərdə 14 növ kamançanın olduğunu xəbər verir. Ərəblər VII əsrdən Azərbaycanda olmuş və bir neçə əsr burada hökmranlıq etmişlər. Deməli kamançanın ən azı orta əsrlərdə bu ərazidə səslənməsi elə bir şübhəyə səbəb ola bilməz.

Bundan əlavə Üzeyir Hacıbəyli musiqi alətlərimizi yüksək qiymətləndirərək belə qeyd edirdi ki, «Şərq musiqi təhsilini genişləndirə bilən alətdən ən qiymətli, ən mühümü» saydığı tar, «melodik alətlərdən ən gözəli» adlandırdığı kamança, aşıqların «həmdəmi» saz, M.Füzulinin «sirr sandığına» oxşadığı qanun, vaxtilə bütün alətlərin «şahı» hesab edilən ud müasir dövrümüzdə ən geniş yayılan simli alətləri təşkil edir.

Kamança ifaçılığının Azərbaycanda yüksək inkişafı XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq xanəndəlik sənətinin inkişaf etməsi ilə bağlıdır. İlk nümunələri balqabaqdan, hind qozundan hazırlanar, fil sümüyü ilə bəzədilmiş. Bir və ikisimli kamançanın nə vaxtsa yaylı qopuzdan formalaşması güman edilir.

«Kamança» sözü farsca «yay, qövs» deməkdir, «ça» isə kiçiltmə şəkilçisidir. Məna etibarını ilə «kiçik kaman» kimi izah olunur. Kamança öz adını ibtidai silah növü olan kamandan almışdır. Söz yox ki, xalqımızın deyimlərində «kaman kimi əyilmək», «kamana dönmək», «qaşları kaman» və s. ifadələri də məhz kamanın quruluşu ilə əlaqədar yaranmışdır. Yeri gəlmişkən, kamança kəmanə ilə, yəni kamanın yayı ilə, daha doğrusu, ona istinadən hazırlanmış mükəmməl quruluşlu əşya ilə səsləndirilir. Adının yaranmasının əsas səbəbi də buradan gəlir [5].

Kaman fars sözü olub, yay deməkdir. Biz o fikirdəyik ki, kamança “kaman” və “çal” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. “Kamançal” sözü kamança kimi tələffüz olunub və kamanla çalınan alət mənasını ifadə edir. Sənətsünaslıq doktoru, professor Səadət Abdullayeva yazır: “Azərbaycanın bəzi rayonlarında kamançaya vızqan (Şuşa, Şərur), mizqan (Cəbrayıl, Şəki), mizqon (Tovuz), miskan (Quba) deyirlər” [2].

XIX əsrə aid edilən bu alətin maraqlı cəhəti ondan ibarətdir ki, onun çanağı yarı hissədən şaquli şəkildə kəsilmiş və üzərinə dəri çəkilmişdir. Kamança tut və yaxud qoz ağacından hazırlanır. Kamança çanaq, qol və çanağın içərisindən keçərək, onun hər iki hissəsini birləşdirən şişdən ibarətdir. Çanaq, qol və aşıqlar qoz ağacından xüsusi dəzgahda yonulma üsulu ilə hazırlanır. Çanağı kürəvi, qolu pərdəsiz, membranası (üzü) balıq dərisindən ya da qaramal ciyərinin pərdəsindən çəkilir.

Çanağın üzünə nəre balığının dərisindən hazırlanmış üzlük çəkilir. Kamanla çalınan kamança tut və yaxud qoz ağacından, kaman isə at tükündən hazırlanır. Alətin səslənməsinin yaxşı təmin edilməsində qol ilə simlər arasındakı məsafənin dəqiq təyin edilməsi vacib şərtədir. Qolu dairəvi və pərdəsizdir. Qolun aşağı qurtaracağına mil vurulur. Bu mil bütün gövdənin içərisindən keçərək ayaq kimi kənara çıxıb alətin söykənəcəyinə xidmət edir. Kamança çox vaxt sümüklə və sədəflə bəzədilir. Onun üzərindəki xərək çəp qoyularaq simlərin düzgün və rəvan səslənməsinə kömək edir. Əvvəllər kamançanın telləri damarlı simlərdən ibarət olmuşdur. Sonralar isə damarlı simlər metal simlərlə əvəz edilmişdir. Ümumi uzunluğu 700 mm, çanağının hündürlüyü 175 mm, eni 195 mm-dir. Ağac çubuğa (yay) bağlanmış bir çəngə at tükünün tutamı simləri səsləndirir.

İniltili səs tembrinə malik olan kamança alətində xalq musiqimizin nümunələri daha dolğun, daha təsirli səslənir. Kamançadan xalq çalğı alətləri orkestrində və ansamblarda əsas melodiyaları aparan solo alət kimi istifadə edilir. Muğamlarımızın ifası zamanı trioya (tar, kamança, qaval (dəf)) daxil olan kamança Azərbaycan xalq çalğı alətlərinin kamanlı-simlilər qrupunun ən parlaq nümayəndəsidir. Kamançanın müxtəlif növləri başqa adlarla Şərqi və Orta Asiya xalqları arasında yayılmışdır.

«Kamança» adı ilə bu alət Azərbaycanda, İranda, Qafqazda tanınır. Misirdə ona «kamança» deyilir, Orta Asiyada - qişək. Türkiyədə «ikiliq» adlanır, çünki ikisimli kamanla çalınan qədim qopuza bənzəyir, «kemençe» kimi bilinən alət isə Azərbaycan kamançasından bir az fərqlənir. Bu alət farslara türklərdən keçib. Sözü türkcə qarşılığı isə «qişək»dir.

Ü.Hacıbəyli kamança alətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Uzunəsli, telli aləti-musiqimizin yeganə nümayəndəsi də «kamança»dır. Kamançanın tellə üzərində ucları uzun bir çubuğa rəbt edilmiş tük dəstəsilə çalındığından hasil edilən səsləri istədikcə uzatmaq olar. Kamançada çalınan musiqi tarda çalınandan səscə daha mükəmməl və insanın səsinə daha yaxın olar. Əlavə kamança səsinin məxsus «bəm»də tardan daha təsirli olduğunu nəzərə alsaq və tellə üzərində barmaq qoyub «vibrasyon» deyilən titrək səslər hasil edilməsini dəxi əlavə etsək, kamançanın tardan daha kamil və daha fəiq bir alət-musiqiyə olduğu meydana çıxar. Zətən, tar «akompaniman» üçün yarar bir alət olduğu halda, kamança «melodik» alətlərdən ən gözəlidir» [4].

Keçən əsrdə üçsimli, dördsimli və hətta beşsimli kamançanın mövcudluğu məlumdur. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin etnoqrafiya fondunda saxlanılan XIX əsrə aid beşsimli kamança bu baxımdan maraqlıdır.

Azərbaycanda VII-VIII əsrlərdən yayılmağa başlayan kamança tarixi-bədii mənbələrə əsasən Azərbaycan ərazisində XI əsrdən etibarən daha da geniş istifadə olunmuşdur. Müasir dövrümüzdə qədər xalqımızın estetik zövqünün formalaşmasında, həmçinin musiqi duyumunun inkişafında bu alətin böyük rolu olmuşdur. Bir sözlə kamança Azərbaycanda yarandığı vaxtdan bütün dövrlərdə xalqımızın sevimli çalğı aləti olmuş, onunla qəlbinin qəmini, kədərini, sevincini bölüşdürmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasova İ. Bəstəkar Zakir Bağirovun yaradıcılığı. Namizədlik disser. Bakı: 2006
2. Abdullayeva S. Azərbaycan xalq çalğı alətləri. Bakı: Adiloğlu, 2002. s. 161
3. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı: Azərənşr, 1993.s. 181

4. Hacıbəyli Ü. Əsərləri. II cild, Bakı:EA nəşr, 1965, 412 s.

5. <http://www.habilaliyev.az/kamanhistory>

SUMMARY

Zamina Najafova

THE MUSICAL INSTRUMENT KAMANCHA IN HISTORICAL SOURCES

Kamancha is one of the most popular Azerbaijani folk instruments from ancient times to the present day. The article "The musical instrument kamancha in historical sources" examines the stages of formation and development of kamancha, one of the instruments of historical significance in the development of Azerbaijani musical culture. Numerous stringed musical instruments were formed from time to time, influenced the emergence of modern musical instruments and have survived to the present day.

Kamancha - the most striking example of the kamanli-string group of Azerbaijani folk instruments, began its high stage of development in the second half of the 19th century with the flourishing of the art of singing. The article contains opinions about the kamancha instrument in historical sources. In different periods of history, the kamancha has existed as a national musical instrument of both the Azerbaijani people and the peoples of the East.

At the same time, the article examines the different types of kamancha instrument that are widespread among the peoples of the East, the timbre and structure of these instruments, and their methods of performance. The article also includes the thoughts of the great composer U.Hajibeyli about our stringed musical instruments.

Key words: Azerbaijan, east, kamancha, folk, instrument, mugham, performer, stringed

РЕЗЮМЕ

Замина Наджафова

КАМАНЧА - МУЗЫКАЛЬНЫЙ ИНСТРУМЕНТ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Каманча – один из самых популярных азербайджанских народных инструментов с древнейших времен до наших дней.

В статье «Музыкальный инструмент каманча в исторических источниках» рассматриваются этапы становления и развития кеманчи, одного из инструментов, имеющих историческое значение в развитии азербайджанской музыкальной культуры. Многочисленные струнные музыкальные инструменты формировались время от времени, повлияли на появление современных музыкальных инструментов и сохранились до наших дней.

Наиболее ярким образцом кеманли-струнной группы азербайджанских народных инструментов является кяманча, начавшая свой высокий этап развития во второй половине XIX века с расцветом певческого искусства. В статье приведены мнения об инструменте кяманча в исторических источниках. В разные периоды истории кяманча существовала как национальный музыкальный инструмент как азербайджанского народа, так и народов Востока.

В то же время в статье рассматриваются различные виды инструментов кяманчи, распространенных у народов Востока, тембр и строение этих инструментов, способы их исполнения. В статье также отражены мысли великого композитора У.Гаджибейли о наших струнных музыкальных инструментах.

Ключевые слова: Азербайджан, восток, кяманча, народный, инструмент, инструмент, мугам, исполнитель, струна

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

VAHİD MƏMMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

memmedli74@mail.ru

UOT: 78.07

KİÇİKYAŞLI UŞAQLAR ÜÇÜN XOR SƏNƏTİNİN ƏSASLARI

Xor janrı incəsənətin kollektiv ifaçılıq hissəsinə daxildir. Xor dərslərinin tədrisinə, ilk növbədə, dodaqların bağlı və açıq vəziyyətində kiçik melodik birləşmələrin sekvensiya oxunuşu ilə başlanması məsləhət görülür.

Məşğələlər zamanı müəllimin üzərinə düşən vəzifələrdən biri də uşaqların düzgün oturmaları, başın, bədənin, çiyinlərin və ən əsası ifa zamanı diafraqmanın sıxılmamasına nəzarət etməkdir. Məsələn, başın düzgün tutulmaması, sinədən gələn səsin ifasına çətinlik yaradacaq, çiyinlərin isə yuxarı sıxılması dərin nəfəs almanın düzgün başa düşülməməsi kimi qiymətlənilir. Nəticədə isə ciyərlərin normal tənəffüsünü çətinləşəcəkdir.

Kiçikyaşlı uşaqlarda xor ifasını təkmilləşdirmək üçün kiçik həcmli əsərlərin tədrisinin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. Yaxşı olar ki, bu əsərlər uşaqlar üçün nəzərdə tutulan opera, tamaşa və filmlər üçün yazılmış nağıl tipli əsərlərdən ibarət seçilmiş musiqi nümunələri olsun. 7-11 yaşlı uşaqlar film, tamaşa və oyunlarda göstərilən qəhrəmanları canlandırmağa daha meyilli olurlar. Bu isə musiqinin də daha asan mənimsənilməsinə köməklik göstərir. Qarşıya məqsəd qoyulanda ayrı-ayrı xarakterli, ciddi mövzuda yazılmış əsərlərin də ifasına nail olmaq olar. Məqsədə uyğun olan isə ilkin mərhələdə başlayan uşaqlar üçün məşğələlərdə unison məzali və oyun xarakterli əsərlərin tədrisidir

Xor janrının inkişafına nail olmaq üçün səs və onun səciyyəvi xarakteri əsas göstərici olmalıdır. Peşəkar baxımdan diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, uşaq səsi özünün tembri və səslənmə keyfiyyətinə görə qadın tembrinə yaxın olsa da bir-birindən fərqlənir. Əvvəla, uşaq səsi öz diapozonu ilə daha az səsi əhatə edir. Əslində isə zil cingiltili tembrə malik uşaq səsi daha aydın olur və bunun sayəsində uşaqlar zil notları asanlıqla ifa edə bilir.

Dəqiq nəzarət olunmayanda mütəxəssislərin fikrincə səs tez yorulur və zaman-zaman aşınmış səs telləri sıradan çıxır. Xormeyster, həmçinin xor kollektivlərinin intonasiya və nüanslarına fikir verməlidir. Səs məşğələləri bu baxımdan ən əlverişli üsuldur.

Açar sözlər: *Azərbaycanda uşaq xorunun inkişafı, uşaq yaş qruplarına aid xor, kiçik yaşlı uşaqların yaş qrupları, uşaqlar üçün repertuar seçimi, uşaq xorlarının yaranma tarixi.*

Xor sənəti incəsənətin azyaşlı uşaqlar üçün ən tez qavranılıb, mənimsənilən formasıdır. Peşəkar musiqiçilərin də təsdiq etdiyi kimi oxumaq ümumi əhval-ruhiyyəyə yaxşı təsir edir. Elə bu nöqtəyi nəzərdəndir ki, kiçik yaşlı uşaqların xor sənətinin sirlərinə yiyələnməsi üçün ümumtəhsil və musiqi məktəblərinin proqramlarına xor dərsləri daxil edilir. Ümumilikdə, xor janrı incəsənətin kollektiv ifaçılıq hissəsinə daxildir.

Bu növ dərslərdə fərdi oxuma vərdişləri, kollektiv oxuma, qiraət və natiqlik kimi xüsusiyyətlər aşılır. xor janrı incəsənətin kollektiv ifaçılıq hissəsinə daxildir.

Müşahidələr göstərir ki, əgər hər hansı bir el şənliklərində, konsert və yaxud toyda biz oynayıb, ayaqlarımızı hərəkət etdiririksə, bu peşəkar rəqs sayılmadığı kimi, hər hansı bir musiqi alətinin (fortepiano, tar, kamança və digərləri) müşayiəti ilə oxunan musiqi də xor sayıla bilməz.

Mütəxəssis elə ilk dərslərdən bu sadə məntiqi xor kollektivinin üzvlərinə başa salmalıdır. Xor dərslərinin tədrisinə, ilk növbədə, dodaqların bağlı və açıq vəziyyətində kiçik melodik birləşmələrin sekvensiya oxunuşu ilə başlanması məsləhət görülür. Əgər dərs prosesi kiçik yaşlı uşaqlar üçün

nəzərdə tutulubsa bu zaman səslərin obrazlı desək, yumşaq səmavi rəqsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu zaman solistlərin musiqi nömrələrini zilə və bəmə doğru necə oxuduğuna nəzarət etmək lazım gələcək.

Xor dərslərinin tədrisinə, ilk növbədə, dodaqların bağlı və açıq vəziyyətində kiçik melodik birləşmələrin sekvensiya oxunuşu ilə başlanması məsləhət görülür. Düzgün qoyulan təməl isə sonradan hətta ən mürəkkəb əsərlərin ifası zamanı çətinlik çəkmədən, sinədən gələn səsə çevrilib, boğazda qıcıqlanma ilə müşayiət olunmur. İfa zamanı mütləqdir ki, səs boğazda itməsin, əksinə öz ilkin səslənmə orijinallığını qorusun. Xor dərslərinin tədrisinə, ilk növbədə, dodaqların bağlı və açıq vəziyyətində kiçik melodik birləşmələrin sekvensiya oxunuşu ilə başlanması məsləhət görülür.

Sonrakı mərhələdə isə qarşıda duran məsələ uşaqların bütöv bir qrup şəklində birlikdə unison oxumasına nail olmaqdır. Əgər uşaqların ifası bizi qane etmirsə, yenidən səslərin kollektiv ardıcılığı, qırılmadan və ən əsası düzgün ifa tərzinə nail olmağa çalışmaq lazımdır. Uşaqların kollektiv ifası zamanı isə xormeysterdən tələb olunan iş xıriltılı səsin seçilib, təmiz səslərlə əvəz olunmasına diqqət etməkdir.

Məşğələlər zamanı müəllimin üzərinə düşən vəzifələrdən biri də uşaqların düzgün oturması, başın, bədənin, çiyinlərin və ən əsası ifa zamanı diafraqmanın sıxılmamasına nəzarət etməkdir. Məsələn, başın düzgün tutulmaması, sinədən gələn səsin ifasına çətinlik yaradacaq, çiyinlərin isə yuxarı sıxılması dərin nəfəs almanın düzgün başa düşülməməsi kimi qiymətlənilir. Nəticədə isə ciyərlərin normal tənəffüsünü çətinləşəcəkdir.

Səbir, sevgi və hər bir ifaçıya olan fərdi münasibət əsərlərin ifası zamanı yeni səviyyənin fəth olmasına köməklik göstərir. Mütəxəssis məşğələ zamanı dodaqların açıq və bağlı saxlanması şərtiylə, major və minor üçsəslisinin oxunmasını həyata keçirməlidir. Sonradan isə bu vərdişləri ümumi kollektivə tətbiq etməlidir. Amma bu zaman xüsusi diqqət olunmalıdır ki, registr dəyişməsin. Bu cür vərdişlər sonradan daha ciddi əsərlərin professional ifası üçün zəmin yaradır. Artıq kollektiv səslərə daha yaradıcı yanaşsa, sözləri danışmış kimi deyil, yüksək keyfiyyətlə oxumağa başlayacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, uşaq kollektivləri ilə işləyən xormeysterdən güclü iradə, zərif zövq, dərin biliklər tələb olunur. Kollektiv təcrübəli və yaxşı ifaçılardan ibarət olanda işin öhdəsindən gəlmək asan olur. Mövzu uşaqlar olanda isə məsələyə başqa cür yanaşmaq lazım gəlir.

Kiçikyaşlı uşaqlarda xor ifasını təkmilləşdirmək üçün kiçik həcmli əsərlərin tədrisinin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur. Yaxşı olar ki, bu əsərlər uşaqlar üçün nəzərdə tutulan opera, tamaşa və filmlər üçün yazılmış nağıl tipli əsərlərdən ibarət seçilmiş musiqi nümunələri olsun. 7-11 yaşlı uşaqlar film, tamaşa və oyunlarda göstərilən qəhrəmanları canlandırmağa daha meyilli olurlar. Bu isə musiqinin də daha asan mənimsənilməsinə köməklik göstərir. Qarşıya məqsəd qoyulanda ayrı-ayrı xarakterli, ciddi mövzuda yazılmış əsərlərin də ifasına nail olmaq olar. Məqsədə uyğun olan isə ilkin mərhələdə başlayan uşaqlar üçün məşğələlərdə unison məzəli və oyun xarakterli əsərlərin tədrisidir.

Məlum olduğu kimi, xor janrı Azərbaycan xalq musiqisində tarixi köklərə malik deyil. Keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq bu janrda bir çox musiqi əsərləri yazılmağa başlandı. Xor janrı üçün yazılan musiqilərin tədrisi musiqi məktəblərindən başlayaraq, musiqi kolleclərində və konservatoriyalarda tədris olunur. Bu cür kollektivlərlə işləmək üçün dirijor və xormeysterlər hər bir səs qrupunun səs diapozonunu və xarakterik xüsusiyyətlərini dərinlən bilməlidirlər. Xor janrının inkişafına nail olmaq üçün səs və onun səciyyəvi xarakteri əsas göstərici olmalıdır. Peşəkar baxımdan diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, uşaq səsi özünün tembrinə və səslənmə keyfiyyətinə görə qadın tembrinə yaxın olsa da bir-birindən fərqlənir. Əvvəla, uşaq səsi öz diapozonu ilə daha az səsi əhatə edir. Əslində isə zil cingiltili tembrə malik uşaq səsi daha aydın olur və bunun sayəsində uşaqlar zil notları asanlıqla ifa edə bilir.

Uşaq səsi ümumdə üç qrupa bölünür:

Birinci yaş qruplarına soprano 7-11 yaşlı uşaqlar daxildir. Həm oğlan, həm də qız uşaqlarında birinci oktavanın do və ya re səsinə ikinci oktavanın do və ya re səsinə qədər çatır. Bu zaman uşaqlar üçün nəzərdə tutulan çox da çətin olmayan musiqi əsərlərindən ibarət olan mətnlərdən istifadə olunmalıdır. Ən əsası isə keçid dövrünü yaşayan uşaqların səsi xormeyster tərəfindən

yüklənməməlidir. Bu təbii ki, zərif, formalaşmamış uşaq səsinin deformasiyaya uğramasına gətirib çıxara bilər. Xormeyster uşaqlarla işləyən zaman kollektiv ifaya nəzarət etməli, uşaqların eşitmə və bir-birilərinə qulaq asma bacarıqlarını təkmilləşdirməlidir.

İkinci yaş qrupuna daxil olan uşaqlar 11-12-dən, 13-14 yaş aralıklarına görə dəyişir. Bu qrupdan olan uşaqlarda sinədən gələn səs cilalanmağa başlayır və səs diopozonu genişlənir. Bu zaman 1-ci oktavanın do səsindən 2-ci oktavanın mi, bəzən isə fa səslərinə qədər çata bilər. Nəzərdə tutulan yaş qrupuna aid olan oğlan uşaqlarında səs güc qazanır və daha tənənəli ifadə alır. Qız uşaqlarında isə yetkin qadın səsinə yaxın tembr formalaşır. Tipik soprano I oktavanın do və ya re səsindən II oktavanın fa və ya sol səsinə qədər gedib çıxır. Bu yaş qrupunda inkişaf etmiş qız uşaqlarının səsi həm genişlənir, həm lirik xarakter alır, həm də bir neçə variantda özünü doğrultmağa başlayır.

Üçüncü yaş qrupu böyük uşaqlar qrupuna 14-16 yaşa aid edilir. Artıq bu qrup uşaqların səsi tam formalaşmış yetkinlik nümayiş etdirməyə başlayır. Oğlanların səsi kişi, qızların səsi isə qadın səsinə oxşayır. Bir oktava yarım-iki oktavaya yaxın olur. Bu yaşda oğlanlar mütəxəssislərin təbirincə desək, sinədən gələn kişi səsi aydın hiss olunmağa başlayır. Formalaşan kişi səsi səs tellərinin yetkinləşdiyi üçün dolğun kişi tembrinə almağa başlayır. Bu zaman artıq bütün xor əsərlərini oxumaq imkanına malik olur. Beləliklə, xormeysterlər repertuar seçimində rahatlıqla hər hansı bir əsərə müraciət edə bilər. Hər bir xormeyster daha sonra əsər seçərkən xorun imkanlarını səs deformasiyasının yaranmaması üçün səslərin son həddini nəzərə almalıdır. Bu son həddi isə II oktavanın fa və ya sol səsi kimi qiymətləndirmək olar. Dəqiq nəzarət olunmayanda mütəxəssislərin fikrincə səs tez yorulur və zaman-zaman aşınmış səs telləri sıradan çıxır. Xormeyster, həmçinin xor kollektivlərinin intonasiya və nüanslarına fikir verməlidir. Səs məşğələləri bu baxımdan ən əlverişli üsuldur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllim-xormeyster üçün kiçikyaşlı uşaqların sevinci ən böyük nailiyyətdir. Beləliklə, uşaqlar başa düşürlər ki, yaxşı oxumaq peşəkar vərdislərdən və ciddi məşqlərdən keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əmirov. F.C. İfaçılıq- tələbkarlıq. Əmirov F. Musiqi aləmində. B.:1983. s. 106
2. İsmayılov. M.C. Azərbaycan musiqi janrları. Yenidən işlənmiş və tamamlanmış nəşr. B.: İşıq, 1984 s.100
3. İsmayılova G.H. Azərbaycan bəstəkarlarının mahnı melodiyalarında lad-məqamlardan istifadə məsələləri. B.: 2003.
4. Kazımov N.K. Uşaq ifaçı, gözəl pedaqoq. "Musiqi dünyası" jurnalı, nömrə-3-4(37), 2008, s.53-54.
5. Qasıмова M.Ə. Azərbaycan musiqisində dirijorluğun təşəkkülü və inkişaf mərhələləri. Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru... diss. Avtoreferatı. B.: 2013, s.28.

SUMMARY

Vahid Mammadov

BASICS OF CHORAL ART FOR YOUNGER CHILDREN

The choral genre is part of the collective performing part of art. The teaching of choral classes is recommended to begin, first of all, with a sequence reading of small melodic combinations in the closed and open position of the lips. One of the tasks facing the teacher during classes is to control the correct posture of children, it is necessary to pay attention to the fact that the head, trunk, shoulders, and most importantly, the diaphragm does not shrink during performance. For example, holding the head incorrectly will cause difficulties in performing the voice from the chest, and squeezing the shoulders up is regarded as difficulty in deep breathing. As a result, normal lung breathing will be difficult.

It is recommended to carry out teaching small volumes of works in order to improve choral singing in young children. It would be better if these works were selected musical pieces consisting of fairy-tale works written for operas, performances and films for children. Children aged 7-11 are

more inclined to revive the characters shown in films, performances and games. This helps to make music easier. When the goal is set, it is possible to achieve the performance of separate works written on a serious subject. The goal is to teach unison funny and game character works in classes for children starting at the initial stage.

To achieve the development of the chorus genre, sound and its character must be the main indicator. If we look carefully from a professional point of view, we can see that the child's voice is close to the female timbre in terms of its timbre and quality of sounding, but it differs from each other. First of all, the child's voice involves less sound with his own Diapason. In fact, the child's voice with a ringing tone becomes clearer, and thanks to this, children can easily perform.

According to experts, in the absence of precise control, the sound gets tired quickly, and worn out vocal cords fail from time to time. The choirmaster should also have an idea of the intonations and nuances of choral groups. Voice exercises are the most convenient method in this regard.

Key words: *development of children's choir in Azerbaijan, choir of children's age groups, age groups of young children, repertoire selection for children, history of children's choir*

РЕЗЮМЕ

Вахид Мамедов

ОСНОВЫ ХОРОВОГО ИСКУССТВА ДЛЯ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

Хоровой жанр является частью коллективного исполнительского искусства. Уроки хорового пения рекомендуется начинать с последовательного чтения небольших мелодических сочетаний, с закрытыми и открытыми губами.

Одна из обязанностей воспитателя во время занятий следить за тем, чтобы дети правильно сидели, голова, туловище, плечи и, главное, диафрагма не были сжаты во время выступления. Например, смещение головы затруднит произнесение звука, исходящего из груди, а выпячивание плеч вверх считается неправильным пониманием глубокого дыхания. В результате легким будет трудно нормально дышать.

Для совершенствования хорового исполнительства у детей раннего возраста рекомендуется обучать небольшим произведениям. В идеале эти произведения должны быть подобраны по музыкальным образцам сказочных произведений, написанных для детских опер, спектаклей и фильмов. Дети в возрасте 7-11 лет склонны играть героев фильмов, спектаклей и игр. Это помогает облегчить освоение музыки. При постановке цели можно добиться исполнения произведений разного характера, написанных на серьезную тему. Целесообразным является преподавание унисонных веселых и игровых произведений на занятиях с детьми, начиная с раннего возраста.

Для достижения развития хорового жанра главным показателем должно быть голос и его значимый характер. Если внимательно посмотреть с профессиональной точки зрения, то можно увидеть, что детские голоса отличаются друг от друга по тембру и качеству звучания, хотя и близки к женскому тембру. Во-первых, детский голос своим диапазоном перекрывает меньше звуков. На самом деле детский голос со звонким тембром становится более четким, так что дети могут легко исполнять высокие тона. Когда их не контролируют, они могут сбиться с пути и потерять верный путь. Хормейстер также должен обращать внимание на интонацию и нюансы хора. В этом плане тренировка голоса – самый удобный метод.

Ключевые слова: *развитие детского хора в Азербайджане. Принадлежность детей к возрастным группам, хор. возрастные группы детей младшего возраста, подбор репертуара для детей. история создания детских хоров.*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

MÜBARİZ ƏSGƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
mubarizasgerov@gmail.com

UOT: 781

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ MUSIQI DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİ METODLARI

Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərslərinin təşkili və səmərəliliyi haqqında söz açılır. Əsasən musiqi dərslərində şagirdlərin not xətti, not oxunuşuna və mahnıların düzgün ifasına diqqətin artırılmasından danışılır. Ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərsi tədris edən müəllimlərin isə ən azı üç musiqi alətində ifa etmə bacarıqları ön plana çəkilir, və onların hər hansı bir musiqi alətində ifa etməsi şagirdlərin həmin alətlərə marağını artırır. Musiqinin bir elm kimi tədrisi adətən uşaq yaşlarından etibarən başlanılmalı və şagirdlərin milli ruhda böyümələri üçün xalq mahnıları ilə yanaşı vətənpərvərlik ruhunda olan mahnılara daha çox yer verilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Həftədə 1 saat tədris olunan dərslərdə onlara nəzəri bilikləri mənimsətmək, hansısa mahnı mətnlərini əzbərlətmək, dərslərin səmərəliliyini aşağı salır. Ümumtəhsil məktəbləri üzrə musiqi dərslərinə ayrılan vaxtın az olması (həftədə bir saat) şagirdlərin not savadına daha yaxşı yiyələnməsinə imkan verilməməsi irəli sürülür. Gələcəkdə ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan musiqi dərslərinə ayrılan vaxtın çoxaldılması və dərslərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Çünki bu 1 saat ərzində müəllim sadəcə şagirdlərə musiqi elminin əsas nəzəri biliklərini vermir, eyni zamanda bəstəkarların yaradıcılığı, onların müxtəlif janrlara müraciətinin əhəmiyyəti, əsərlərinin spesifik xüsusiyyətləri haqqında da geniş məlumat verilməsi qeyd olunur.

Açar sözlər: məktəb, musiqi dərsi, not, not savadı, uşaq mahnıları, tədris

Ümumtəhsil məktəblərində musiqi təliminin əsas məqsədlərindən biri də milli və bəşəri sənət nümunələri əsasında şagirdlərdə musiqi mədəniyyəti haqqında təəssürat yaratmaq və inkişafını təmin etməkdir. Təbii ki, bu istiqamətlər musiqi elmi üzrə nəzəri-praktik materiallarda öz əksini tapmışdır.

İstər bəstəkar, istər xalq, istərsə də klassik musiqi haqqında verilən məlumatlar, nümunələr, həmçinin musiqi nəzəriyyəsi haqqında ilkin bilgilər, musiqi janrları və onlara aid nümunələr şagirdləri musiqi aləminə aparmaqla yanaşı, həm də onların özü tərəfindən musiqi əsərinin dəyərləndirilməsi, estetik dünyagörüşünün formalaşması imkanını həyata keçirir.

“Musiqinin qavranılması şagirdin mənəvi aləminin zənginləşməsinə, hiss və duyğularının formalaşmasına, emosional fəaliyyətinin meydana çıxmasına şərait yaradır. Musiqi elminin tədris edən şəxs hər gün bu hiss və duyğularla təmasda olaraq, musiqi dərslərində şagirdlərin yüksək əhval-ruhiyyəsinin şahidi olur. Musiqi dinləmək, musiqili-ritmik hərəkətləri icra etmək, uşaq musiqi alətlərində çalmaq, sujetli musiqiləri, mahnıları səhnələşdirmək və ya ifa etmək insanların şəxsiyyət kimi yetişməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də musiqi elminin tədrisi məzmun xətlərindən irəli gələn prinsiplərin və ya vəzifələrin həyata keçirilməsi baxımından təşkili vacib olan şərtlərdəndir.” Musiqi dərslik komplekti, yəni dərslük, iş dəftəri və müəllim üçün vəsait ilk baxışda müəllim və tələbə arasında ünsiyyət yaradan vasitələr olmalıdır. Yeni təlim texnologiyaları əsasında yüksək səviyyəli dərslər qurmaq üçün bu vəsaitlərdə həqiqətən zəngin materiallar, təlim üsulları var.

Bu da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda musiqi elminin tədrisi üçün hazırlanmış proqramlara uyğun olaraq orta məktəblərdə musiqi fənninin tədrisi həftədə 1 saat olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Lakin söhbət çox erkən yaşlarında olan birinə musiqini elminin tədrisinin təşkilindən gedirsə, nəzərə alsaq ki, bu gəncin musiqi haqqında heç bir anlayışı yoxdur, təbii ki, belə halda yüksək

səviyyəli dərs qurmaq daha da çətinləşir.

Ümumiyyətlə, bu yaşda uşaqların şifahi nitqi də o qədər inkişaf etmir, hətta bir çoxları verilən terminləri nəinki öyrənə, heç düzgün tələffüz edə bilmir.

Həftədə 1 saat tədris olunan dərstdə onlara nəzəri bilikləri mənimsətmək, hansısa mahnı mətnlərini əzbərlətmək, dərsin səmərəliliyini aşağı salır. Buna görə də musiqi elminin tədrisi üçün bir sıra mühüm problemlər ortaya çıxır. Belə ki, 1 saat ərzində uşaqlarda musiqi elmi haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq harda isə qeyri-mümkündür. Çünki bu 1 saat ərzində müəllim sadəcə şagirdlərə musiqi elminin əsas nəzəri biliklərini vermir, eyni zamanda bəstəkarların yaradıcılığı, onların müxtəlif janrlara müraciətinin əhəmiyyəti, əsərlərinin spesifik xüsusiyyətləri haqqında da geniş məlumat verir. Bu cəhət nəzərə alınarsa, orta məktəblərdə musiqi elminin tədrisi üçün nəzərdə tutulan saatin artırılması vacibliyi bir gerçək olaraq ortaya çıxır. Musiqinin bir elmi sahə kimi tədrisi üçün əyani vəsaitlərdən istifadə bir çox baxımdan müsbət nəticələr əldə etməklə nəticələnir. Musiqi elminin tədrisi zamanı gənclər musiqi ilə bərabər mahnıların mətnləri ilə tanış olurlar. Həmdə onu yaxşı mənimsəyirlər. Musiqinin tədrisi prosesində öyrənilən mahnılar şagirdin vətəndaş kimi böyüməsinə, mənəvi, vətənpərvərlik tərbiyəsinə çox böyük təsir göstərir. Musiqinin bir elm kimi tədrisi adətən uşaq yaşlarından etibarən başlanılmalıdır. “Unutmamaq lazımdır ki, uşaq zehni, onun dərsi keyfiyyətli formada qavranısı bu yaşda daha güclü olur. Ona görə də uşaq yaşlarından etibarən musiqinin bir elm kimi tədrisi müsbət nəticə əldə etməyə imkan yaradır. Bu yaşlarda musiqinin tədrisi daha səmərəli olur. Musiqi dərsinin tədrisinə başlayarkən ilk növbədə uşaqlara musiqinin digər sənət sahələri ilə oxşar və fərqli cəhətləri izah edilməlidir.” Belə ki, eşitdiyi musiqi parçasının mahiyyətini düzgün anlaya bilməsi üçün uşaq o musiqi parçasında nədən bəhs edildiyini bilməlidir. Buna görə də yaxşı olar ki, müəllim ilk növbədə uşaqları sözlü nəğmələr öyrətsin.

Belə olanda həmin nəğmələrin sözləri bir növ uşaqlar üçün əyani vəsait ola bilər, bu da əsərlərin mənə dəyərini düzgün qavranılmasına şərait yarada bilər.

Azərbaycan bəstəkarları olduqca çox sayda uşaqlar üçün mahnılar bəstələmişlər. Bu mahnılara misal olaraq A.Rzayevanın “Kukla”, F.Əmirovun “Qatar”, Q. Hüseynlinin “Cücələrim” və sairə mahnıları göstərmək olar.

Allegretto Xor *mf*

Cip, cip cü-cə-lə-rim cip, cip, cip cü-cə-lə-rim, Mə-nimqə-şəng

Solo *f*

cü-cə-lə-rim Tü-kü i-pək cü-cə-lə-rim Göz-lə-yi-rəm

Xor *f*

tez gə-li-niz göy çə-mən-də din-cə-li-niz Ay mə-nim

Solo *mf* Xor *f* Solo *mf* Xor *f*

cü-cə-lə-rim, ay mə-nim cü-cə-lə-rim, ay mə-nim

Solo *mf* Xor *f* Solo *mf*

cü-cə-lə-rim, ay mə-nim, cü-cə-lə-rim,

Xor *f* Son üçün

mə-nim qə-şəng cü-cə-lə-rim, cip, cip, cip!

Bu kimi mahnılardan dərslərdə istifadə edilməsi eyni zamanda uşaqlarda səs və onun fiziki xüsusiyyətləri haqqında da dolğun təəssürat yaradar. Lakin onu da unutmamaq lazımdır ki, tədrisin ən başlıca vəzifəsi gənc nəsli milli-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək olmalıdır. Buna görə də yaxşı olar ki, musiqinin tədrisi zamanı milli-vətənpərvərlik mövzusunda yazılan musiqi nümunələrindən də istifadə edilsin. Bu baxımdan C. Quliyevin “Azərbaycan əsgəri” kimi mənə dəyəri yüksək olan mahnıların öyrədilməsi uşaqlarda vətənpərvərlik hissələrinin formalaşmasına kömək edir.

Təbii ki, uşaqlara musiqi elmini tədris edərkən bu iş ilk növbədə şifahi formada həyata keçirilməlidir. Yəni ilk əvvəllərdə uşaq not, səs və onun xüsusiyyətləri haqqında heç bir şey bilmədiyindən mahnılar onlara şifahi şəkildə öyrədilməlidir. Lakin bununla paralel olaraq müəllim uşaqları bir növ psixoloji cəhətdən daha iri həcmli əsərlərin öyrədilməsinə hazırlamalıdır. Bu da ilk növbədə onlara not və onun yazılışı, mahiyyətinin öyrədilməsi ilə həyata keçirilməlidir. Müəllim hər bir mahnını uşaqlara öyrədərkən çalışmalıdır ki, onlar mətni öyrənərkən melodiyani da əzbərləsinlər. Mahnıların daha yaxşı mənimsənilməsi üçün müəllimin köməyi ilə uşaqlar səsləri həm düzgün oxumalı, həm də sözləri düzgün tələffüz etməlidirlər. Bunların da düzgün formada istiqamətləndirilməsi üçün müəllim şagirdlərə not savadı verməlidir. Şagirdlərə not savadı vermənin ilkin mərhələsi onlara səs və onun fiziki xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi ilə başlayır. Belə ki, müəllim dərslərində şagirdlərə ölçü, tembr, qüvvə, yüksəklik kimi fiziki xüsusiyyətləri öyrətməli, onların musiqinin meydana gəlməsindəki rolunu düzgün izah etməlidir. Bunun üçün əyani vəsaitlərdən istifadə edilməsi müsbət nəticə əldə edilməsinə imkan yaradar. Məsələn: Səsin əsas fiziki xüsusiyyəti olan yüksəklik haqqında danışarkən müəllim yaxşı olar ki şagirdlərini səs qrupuna görə üç hissəyə ayırsın. Bununla o şagirdlərə “Xor” kimi böyük həcmli musiqi kollektivləri haqqında da məlumat vermiş olar və yaxud tembr haqqında bəhs edildikdə, müəllim ayrı-ayrı alətlərdə eyni bir melodiyani ifa edərək, neçə fərqli səs çalarlarının əldə edildiyini şagirdlərə izah edə bilər. Təbii ki, bunun üçün müəllimin tədris imkanları da geniş olmalıdır. Belə ki, onun inventar kimi heç olmasa ən az üç müxtəlif musiqi aləti olmalıdır.

Not savadı vermənin ikinci ən maraqlı mərhələsi isə onlara not və onun yazılışının öyrədilməsidir. Not yazılışının öyrədilməsi ilk olaraq not sətiri, əsas və əlavə xətlər, açarlar, onların yazılışı, notların uzunluq ölçülərinə görə bölünməsi və bu kimi başqa cəhətlərin öyrədilməsi prosesidir. Not yazılışının öyrədilməsi prosesi hər şagirdə eyni effekti verməyə bilər. Buna görə də müəllim səbirli olmalı, hər şagirdə fərdi yanaşaraq, onlara maraqlı gələ biləcək məqamları bir psixoloq qabiliyyəti ilə aydınlaşdırmalı və hər şagirdə də bu istiqamətdən münasibət bəsləməlidir. Müəllim uşaqlarla iş prosesi zamanı özü üçün qeyd apararsa, bu bir çox baxımdan ona kömək edər. Belə ki, müəllim həmin qeydlərində hər bir şagirdin musiqiyə olan maraq səviyyəsini, onların mövzuları qavraya bilmə qabiliyyətlərini özü üçün aydınlaşdırar. Bu vasitə ilə də şagirdlərə fərdi yanaşaraq, onların mövzuları daha da yaxşı mənimsəməsinə imkan yarada bilər.

Unutmamaq lazımdır ki, şagirdlərə not savadı verməklə paralel olaraq onlara ayrı-ayrı mövzulardan bəhs edən mahnıların öyrədilməsi prosesi də davam etdirilməlidir. Bunun üçün xalq musiqisi nümunələrindən də istifadə müsbət nəticə əldə edilməsinə səbəb olar. Məlum olduğu kimi Azərbaycan musiqi mədəniyyəti hələ qədim zamanlardan şifahi ənənələrlə inkişaf etdirilərək, günümüzdə professional notlu musiqi də daxil olmaqla özündə bir çox mənəvi dəyərləri birləşdirir. Musiqi mədəniyyətimiz uzun əsrlər boyu aşiq, dərviş kimi səyyar musiqiçilərin simasında böyük inkişaf yolu qət etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan xalq musiqisi zəngin və olduqca çox şaxəlidir. Musiqi elminin tədrisi zamanı xalq musiqisi nümunələrindən istifadə etmək nəinki lazımdır, eyni zamanda vacib şərtlərdən biridir. Xalq musiqisi nümunələrinin öyrədilməsi həm də müəllimə o imkanı qazandırır ki, o, şagirdlərinə mənsub olduqları xalqın mədəniyyəti, qəhrəmanı keçmiş, mənşəyi, adət-ənənəsi və ən başlıcası isə məişəti haqqında dolğun biliklər versin. Şagirdlərlə belə iş zamanı yaxşı olar ki, dərslərində xüsusilə qəhrəmanı mövzuda olan xalq mahnılarına üstünlük verilsin.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq bu söylənməlidir ki, bu prinsiplər Azərbaycan Təhsil sistemində musiqi biliklərinə yiyələnməyin təməlini təşkil edir. Belə ki, ümumtəhsil məktəblərin I

sinfindənin etibarən tədris olunmağa başlanılan musiqi fənni ilə əlaqədar dərsliklər də bu prinsip əsasında hazırlanır.

Orta məktəblərdə müəllim ilk növbədə şagirdə musiqi yaddaşını formalaşdırmağa çalışır. Bunu o müxtəlif mahnıları şagirdlərə dinlətmək yolu ilə başlaya bilər. Bunun üçün o ilk növbədə dərslərin məqsədini müəyyənləşdirir. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, dərslərin məqsədi bu şəkildə ifadə olunur. 1. Ətrafda səslənən musiqi haqqında ilkin anlayışları vermək. 2. Musiqi nümunələrini yada salmaq. 3. Musiqidə ifadə olunan sevinc və fərəh hissləri haqqında öz fikirlərini söyləmək bacarığını formalaşdırmaq. Müəllim qeyd olunan məqsədinə nail ola bilmək üçün ilk növbədə müəyyən əsəri şagirdlərə dinlədir. İlk dərslərin prosesində vətənpərvərlik ruhunda musiqi nümunələrini dinləmək hər zaman effektiv nəticələrin əldə olunması ilə nəticələnir. Ona görə də yaxşı olar ki, şagirdlərə "Azərbaycan himni", vətənpərvərlik mövzusunda xalq və ya bəstəkar mahnıları qulaq asdırılsın. Bundan sonra həmin mahnıların şagirdlərdə nə kimi hiss və emosiyaların yaratdığına diqqət yetirilsin. Bu əsərin xarakterinin müəyyən olunmasında irəli doğru atılan bir addım kimi də dəyərləndirilə bilər. Azərbaycan məktəblərinin ibtidai siniflərində tədris metodikası bu kimi vərdişlərin yaradılmasına əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. O.Rəcəbov. Azərbaycan xalq musiqisi və hazırlığı. Bakı: Mütərcim, 2012.
2. O.Rəcəbov.N.Rəcəbova,, Ş.Quliyeva. Musiqi I sinif" (Müəllim üçün dərs vəsaiti). Bakı: "Naksuana" nəşriyyatı, -2008, s.10
3. L.Hüseynova. "Sönməz musiqi ocağı" məqalə. "Musiqi dünyası" jurnalı <http://www.musiqi.dunya.az/magazine1/articles/sonməz/sonPage1.thml>

SUMMARY

Mubariz Asgarov

METHODS OF TEACHING MUSIC LESSONS IN SECONDARY SCHOOLS

The article discusses the organization and effectiveness of music lessons in secondary schools. It is mainly about increasing to draw students' attention to the line of notes, the reading of notes, and the correct performance of songs in music lessons. It is mentioned that teachers who teach music in secondary schools should have the ability to play at least three musical instruments, and their ability to play any instrument increases students' interest in those instruments. It is also emphasized that the teaching of music as a science should usually begin at an early age, and in order for students to grow up in the national spirit, it is important to give more space to patriotic songs along with folk songs. In a lesson taught for 1 hour a week, teaching them theoretical knowledge, memorizing lyrics, reduces the effectiveness of the lesson. It is argued that less time is spent on music lessons in secondary schools (one hour per week) and it prevents students from mastering music literacy. It is noted that in the future it is important to increase the time allocated for music lessons in secondary schools and improve the quality of lessons. Because during this 1 hour, the teacher not only gives students the basic theoretical knowledge of musicology, but also provides extensive information about the creativity of composers, the importance of their appeal to different genres, the specific features of their works.

Key words: school, music lesson, note, note literacy, children's songs, teaching

РЕЗЮМЕ

Мубариз Аскеров

**МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ УРОКОВ МУЗЫКИ В
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ**

В статье рассказывается об организации и эффективности занятий музыкой в общеобразовательных школах. В основном на уроках музыки говорят об усилении внимания учащихся к строке нот, чтению нот и правильному исполнению песен. У учителей, преподающих музыку в общеобразовательных школах, на первый план выдвигаются навыки игры как минимум на трех музыкальных инструментах, и их игра на любом музыкальном инструменте повышает интерес учащихся к этим инструментам. Преподавание музыки как науки, как правило, следует начинать с раннего детства, и для того, чтобы ученики росли в национальном духе, важно, чтобы наряду с народными песнями больше места уделялось патриотическим песням. Усвоение ими теоретических знаний, заучивание текстов каких-либо песен на уроке, который преподается 1 час в неделю, снижает эффективность урока. Предполагается, что малое количество времени, выделяемого на уроки музыки в общеобразовательных школах (один час в неделю), не позволяет учащимся лучше овладеть нотной грамотой. В дальнейшем отмечается необходимость увеличения времени, отводимого на уроки музыки, преподаваемые в общеобразовательных школах, и повышения качества урока. Отмечается, что в течение этого 1 часа учитель не только дает учащимся базовые теоретические знания в области музыковедения, но и дает широкую информацию о творчестве композиторов, значении их обращения к различным жанрам, специфических особенностях их произведений.

Ключевые слова: школа, урок музыки, ноты, грамота, детские песни, обучение

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

HİCRAN ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

aliyevah8@gmail.com

UOT: 78.03

MİLLİ RƏMZLƏRİMİZDƏN BİRİ OLAN HİMNİN YARANMASI TARİXİNƏ NƏZƏR

Musiqi müəllimi hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin bu forma və üsullarından istifadə etməklə ona nail olmağa çalışır ki, şagirdlərdə vətənə məhəbbət hissi daha da qüvvətlənsin, həqiqi vətənpərvərliyin məzmununu onlar düzgün dərk edə bilsin, vətəni müdafiə etməyi, onun şərəfini qorumağı özünün xalq qarşısında şərəfli vəzifəsi hesab etsin.

Uşaqlara izah etmək lazımdır ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əsl mənada xalqın özüdür, gənclərin minlərlə igid və mərd nümayəndələrini öz sıralarında birləşdirən sarsılmaz qüvvədir. Ona görə də bütün xalq öz ordusu ilə fəxr edir, onu yüksək məhəbbət hissi ilə sevir. Xalqın alovlu məhəbbəti, hörməti və qayğısı isə əsgərlərin qəlbini oxşayır, onları ruhlandırır.

Qəhrəmanların həyatı, qəhrəmanlıqları haqqında söhbətlər məktəblilərdə vətənə məhəbbət, dəyanət, qəhrəmanlıq, möhkəm yoldaşlıq, dostluq, sədaqət və başqa nəcib xüsusiyyətləri tərbiyə etməyə kömək edir. Həyatda hər şeydən əziz olan ana vətənlə bağlı hər bir tapşırıq onun gənc övladları üçün ən şərəfli və ülvi bir vəzifədir. Şagirdlərə məhz bu amillər izah olunmalıdır. Azərbaycan ordusu və xalqının Qarabağ müharibəsində düşmən təhlükəsinə qarşı mübarizədə göstərdiyi qəhrəmanlıqların, igidliklərin öyrənilməsi məktəblilərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədə başlayıb, bağçada, məktəbdə davam etməli, cəmiyyətdə formalaşmalıdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi vətəndaş tərbiyəsinin əsasıdır.

Prezidentimiz İlham Əliyev demişdir: “Mən istəyirəm ki, gənclərimiz vətənpərvər, peşəkar, bilikli, savadlı olsunlar, Vətən sevgisi ilə böyüsünlər”.

Açar sözlər: musiqi, dövlət gerbi, dövlət himni, vətəni müdafiə, nəğmə

Cümhuriyyət dövründə dövlət bayrağıyla birlikdə dövlət gerbi, dövlət möhürü və dövlət himninin rəsmi qaydada qəbul edilməsiylə bağlı tədbirlər görüldü. Dövlət gerbinin, orden və medalların hazırlanmasında ilk peşəkar heykəltəraş Zeynal Əlizadə iştirak edirdi. Onun layihəsinə əsasən buraxılmış döş və xatirə medallarında parlament binası, bayraqlar, aypara, səkkizguşəli ulduz, günəşin doğması, gül çələngləri həkk olunmuşdu.

Dövlət gerbi və dövlət möhürü haqqında ilk dəfə 1919-cu il martın 23-də müsabiqə elan olundu. Çox güman ki, müsabiqəyə təqdim olunmuş layihələr bəyənilməmiş və qəbul edilməmişdir. Buna görə də hökumət dövlət bayrağı istisna olmaqla digər rəmzlər üzrə daha əhatəli müsabiqə keçirmək istəyirdi. Xalq Maarifi Nazirliyi bu məqsədlə “Azərbaycan” qəzetində dəfələrlə elan verərək bildirmişdi ki, təqdim ediləcək ən yaxşı dövlət himni layihəsinə görə 50 min manat, ən yaxşı gerb və möhür layihələri üçün isə 25 min manat mükafat müəyyən olunmuşdur. Elanda bildirilirdi ki, müsabiqədə iştirak etmək istəyənlər həmin il mayın 1-nə qədər öz layihələrini məxfi zərflərdə Xalq Maarifi Nazirliyinin dəftərxanasına təqdim etməlidirlər. Müsabiqənin nəticələrinin elan olunması Azərbaycan istiqlalının ikinci ildönümünə, yəni 1920-ci il mayın 28-nə nəzərdə tutulurdu. lakin sovet işğalı bunu həyata keçirməyə imkan vermədi.

Məlumdur ki, dövlət himni dövlət müstəqilliyinin musiqi və sözlə ifadə edilən müqəddəs simvolu, rəmzi atributudur. Himn hər zaman milli bayraqla-dövlət bayrağı ilə bərabər tutulur. Azərbaycan dilində “milli himn”, “dövlət himni” terminləri artıq sabitləşsə də tarixən “milli marş”

terminindən istifadə olunub. Marş sözü fars mənşəli olub dilimizdə “əsgərlikdən yürüş üçün verilən əmr”, “dövlət tərəfindən qəbul edilmiş və milləti, dövləti təmsil etmək üçün hazırlanmış musiqi əsəri, nəğmə” deməkdir. “Himn” sözü yunan mənşəli olub (“humnos”) ilkin mənada qədim Yunanıstanda allahların və qəhrəmanların şərəfinə qoşulub oxunan təntənəli nəğmələri, XIX əsrə kimi isə Avropa ölkələrində dini nəğmə və mahnıları bildirmək üçün işlədirdi. [1]

Himnin bir dövlətçilik və istiqlal simvolu kimi mənşəyi türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan dövlətçiliyi tarixindən qədimdir. Türk mifoloji düşüncəsinə görə dövlətçilik ənənəsində bayraq və təbil (“əsgəri musiqi” anlamında) dövlət və istiqlalın ən müqəddəs rəmzlərindən sayılırdı. Osmanlı imperiyası tarixinə nəzər salsaq dövlətin əsgəri musiqisi əvvəllər “mehterxaneyi –humayun” sonralar isə “musiqiyi-humayun” adlandırılırdı. Çox maraqlıdır ki, dövlət musiqisi-təbil çalınarkən hamının onu ayaqüstə dinləməsi qanun idi, hətta Sultan II Fateh Mehmete qədər bütün Osmanlı padşahları təbil səslənəndə ayaqüstə durmalı idilər, bu qayda İstanbulun fəthindən sonra (1453) fateh II Mehmet tərəfindən aradan qaldırıldı.

Tarixi və dövlətçilik baxımından bu fakt da maraqlıdır ki, Türkiyə tarixindən yazan tarixçilər Osmanlı imperatorluğunun başlanğıcını, adətən I Osman Qaziyə dövlət və istiqlal rəmzi olan bayraq və təbil göndərildiyi 1300-cü ildən hesablayırdılar [4]. Mənbələr Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin sarayında dövlət musiqisini icra edən 98 nəfər ən məşhur musiqçinin olduğunu yazır. Bu isə öz növbəsində dövlət himninin, milli marşın mənşəyi və tarixi təkamülünün əsasını təşkil edən qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrimizin olduğunu göstərir.

Lakin rus işğalı zamanı dövlətçilik ənənələriylə yanaşı dövlət rəmzləri sıradan çıxdı. Hətta milli ruhda olan, insanları mübarizəyə səsləyən musiqiyə də o dövrdə rast gəlmək olmur. Hələ 1917-ci ildə 17 dekabrda Yusif Vəzir Cəmənzəminli “Açıq söz” qəzetində dərc etdirdiyi “Zəruri məsələlər” adlı məqaləsində bu barədə yazırdı: “Hər bir millətin özünəməxsus milli şərqi var. O nəğmə oxunduqda millət fərdlərinin ruhu ucalır. Mübarizə edib öz xalqını mühafizə etmək xahişi artır. Bizinsə belə nəğməmiz yoxdur” [3]. Bu məsələ Üzeyir bəy Hacıbəyovun diqqətini cəlb edir və o bu məqaləyə dərhal cavab verir. Beləliklə, 1917-ci ilin sonlarında sözü və musiqisi özünə aid olan “Azərbaycan milli marşı”nı Azərbaycan ictimaiyyətinə təqdim edir.

Cümhuriyyətin yarandığı dövrdə isə Üzeyir bəy ikinci marşını yazdı bu marş əvvəlcə “Vətən marşı”, daha sonralar “Azərbaycan marşı” kimi tanınırdı. Ü.Hacıbəyovun yazdığı hər iki marş mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Cümhuriyyət dövründə (1919-1920 ci illərin əvvəlində) hərbi məktəblərdə əsgəri marş kimi səslənirmiş.

Bu gün Azərbaycan Respublikasının Dövlət himni məhz Üzeyir bəyin yazdığı ikinci marşdır. Hələ Cümhuriyyət dövründə ərəyə gələn bu marşın sözləri istiqlal şairlərimizdən biri olan Ə.Cavad məxsusdur. Ə.Cavad (1892-1937) müəllim və ictimai xadim, istiqlal şairi. Balkan müharibəsi dövründə şair 3 dəfə Türkiyəyə getmişdir, o bu müharibədə türklərə yardıma gələn Qafqaz könüllüləri arasında Trakiya cəbhəsində A.Şaiqlə çiyin-çiyinə vuruşmuşdur. 1914-cü ildə Türkiyənin Şərqi hissəsini işğal etmiş rus ordusunun və onların havadarlıq etdiyi ermənilərin Qars, Ardahan, Ərzurum vilayətlərində törətdikləri soyqırımın qurbanı olan yerli türk əhalisinə yardım göstərən “Azərbaycan xeyriyyə cəmiyyəti”nin fəaliyyətində, Cümhuriyyət dövründə isə mədəni-maarif quruculuğunda, Bakı Darülfünununun təşkilində fəal iştirak etmiş, ali təhsil müəssisələrində tədris olunmaq üçün ilk dərslər kimi “Türk dilinin sərfi və nəhvi” adlı kitab yazmışdır.

Himnin bəstəkarına gəldikdə onu qeyd edə bilərəm ki, Şərqdə ilk opera, musiqili komediya, ilk kamera instrumental əsərlər, marşlar, xorlar, Azərbaycan dövlətçiliyinin rəmzi olan hər iki milli himnin də müəllifi Ü.Hacıbəyli Avropa təmayüllü milli musiqi təhsili sisteminin təşkilatçısı olmuşdur. Klassik Avropa musiqisini-Vyana klassizmini yeni üslub üçün nümunə götürən, Avropa funksional sistemi çərçivəsində melos, ritm, forma, harmoniya kateqoriyalarının milli musiqi xüsusiyyətləri zəminində orijinal təcəssüm formaları da Ü.Hacıbəyli bədii kəşfləri kimi böyük bir məktəbin qidalandığı zəngin qaynaqlara çevrildi [2, s.22] Onun əsasını qoyduğu, milli ənənələrə əsaslanan Azərbaycan opera sənəti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Ü.Hacıbəyov marşı yazarkən sözlərə xüsusi diqqət yetirmiş, mətni redaktə etmişdir. O, hər

şeydən öncə “Vətən marşı” mətninin adını dəyişdirərək “Azərbaycan marşı” qoymuş, ikinci misrada “Vətən” sözündən əvvəl “Şanlı” epitetini, eyni zamanda mətnə “Azərbaycan, Azərbaycan” sözlərini əlavə etmişdir. Bununla da şerin məzmununun axıcılığı artmış, marşda “Azərbaycançılıq-Vətənçilik” məfkurəsi daha da qüvvətlənmiş, Azərbaycanın bütövlüyü, bölünməzliyi, birliyi tamlığı ideyası özünün bitkin həllini tapmışdır. [1]

Ümummilli lider, ulu öndər Heydər Əliyev dövlət himnimizin məziyyətlərindən danışarkən deyirdi: “Mən bu gün bildirmək istəyirəm ki, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bugünkü nəsilərə qoyub getdiyi ən dəyərli miraslardan biri Azərbaycanın bu gün biz qəbul etdiyimiz, qanunla istifadə etdiyimiz dövlət himnidir və bir də Azərbaycan dövlət bayrağıdır. O vaxt vətənpərvər insanlar bu sahədə gözəl işlər görmüşlər himnimizin sözləri də, -indi o dövrdən 80 il keçib, -bu gün bizim üçün doğmadır və həqiqətən də Azərbaycanın müstəqilliyini, müstəqil dövlət olmağını nümayiş etdirir. Onun musiqisi də Azərbaycan musiqisidir, eyni zamanda çox əzəmətli musiqidir.

Bizim ölkənin vətəndaşlarının bəlkə də hamısı bunu istənilən səviyyədə dərk edə bilməyibdir. Ancaq mən xarici ölkələrdə ziyarətdə olarkən, Azərbaycanın və həmin ölkənin himni çalınarkən çox böyük qürur hissi keçirirəm. Həmin ziyarətlərimdə məndə bəlkə də ən böyük əhval-ruhiyyə yaradan Azərbaycanın bayrağı altında Azərbaycan himninin çalınmasıdır. Onu da deyə bilərəm ki, bəzi dövlət başçıları sonrakı söhbətlərdə etiraf ediblər ki, sizin himninizin musiqisi çox gözəldir... ona görə də biz öz himnimizi, bayrağımızı özümüz qədər sevməliyik. Çünki bu bizim Vətənimizə, millətimizə, dövlətimizə olan sədaqət, sevgi və məhəbbətin rəmzidir”. [2]

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M. Quliyev Ə. Azərbaycan Respublikasının dövlət rəmzləri. Bakı: 2001, s.111
2. “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1999 №5. s. 5-6.
3. “Açıq söz” qəzeti 22 dekabr 1917
4. Yılmaz Öztuna Böyük Türkiyə tarixi İstanbul, 1983, VIII cild.

SUMMARY

Hijran Aliyeva

REVIEW ON THE HISTORY OF THE ANTHEM - ONE OF OUR NATIONAL SYMBOLS

Using some forms and methods of military-patriotic education, the music teacher strives to strengthen the students' motherland love, to explain the content of true patriotism, to defend the motherland, and to consider the utmost essential duty of protecting motherland honor. It is necessary to explain to children that the Armed Forces of Azerbaijan are the people themselves in the true sense of the word, a formidable force uniting thousands of brave and courageous representatives. That is why all the people are proud of their army and love it with a high sense of love. The unremitting love, respect and care of the people touch the hearts of the soldiers and inspire them.

Conversations about the lives and heroism of the heroes help to inculcate students love for the motherland, perseverance, heroism, strong companionship, friendship, loyalty and other noble qualities. Every task concerning to the dearest motherland, is the most honorable and sublime task for its youngsters. These factors should be explained to students. The study of the heroism and bravery of the Azerbaijani army and people in the Karabakh war is of special importance for the military and patriotic education of schoolchildren.

Patriotic education must begin in the family, continue in kindergarten, school, and be formed in society. Patriotic education is the basis of civic education. Our president Ilham Aliyev said: "I want our youth to be patriotic, professional, literate, educated and grow up with love for the homeland."

Key words: music, state emblem, national anthem, homeland defense, song

РЕЗЮМЕ

Хиджран Алиева

**ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ СОЗДАНИЯ ГИМНА, ОДНОГО ИЗ НАШИХ
НАЦИОНАЛЬНЫХ СИМВОЛОВ**

Учитель музыки, используя эти формы и методы военно-патриотического воспитания, стремится добиться того, чтобы у учащихся еще сильнее укрепилось чувство любви к Родине, чтобы они могли правильно осмыслить содержание истинного патриотизма, считать своим почетным долгом перед народом защищать Родину, защищать честь АООТ.

Необходимо объяснить детям, что Вооруженные силы Азербайджана-это в истинном смысле сам народ, это непоколебимая сила, объединяющая в своих рядах тысячи мужественных и отважных представителей молодежи. Поэтому весь народ гордится своей армией, любит ее с чувством высокой любви. А пламенная любовь, уважение и забота народа покоряют сердца солдат, вдохновляют их.

Беседы о жизни героев, их героизме помогают воспитывать у школьников любовь к Родине, стойкость, героизм, крепкую дружбу, дружбу, верность и другие благородные качества. Каждая задача о родной стране, которая в жизни дороже всего, является самой почетной и возвышенной задачей для ее маленьких детей. Именно эти факторы должны быть объяснены студентам. Изучение героизма, отваги, проявленных азербайджанской армией и народом в борьбе с вражеской угрозой в Карабахской войне, имеет особое значение для военно-патриотического воспитания школьников.

Патриотическое воспитание должно начинаться в семье, продолжаться в саду, школе, формироваться в обществе. Патриотическое воспитание является основой гражданского воспитания.

Президент Ильхам Алиев сказал: "я хочу, чтобы наша молодежь была патриотичной, профессиональной, образованной, образованной, росла с любовью к Родине".

Ключевые слова: музыка, государственный герб, государственный гимн, защита Родины, песня

*Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il*

SİDDİQƏ HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sshaciyevaa@gmail.com

UOT: 7

XALQ RƏSSAMI KAMIL ƏLİYEVİN ORNAMENTAL XALÇA KOMPOZİSİYALARINDA “BUTA” MOTİVİ

Azərbaycan xalça sənətinin inkişafında yeni səhifə açan xalçaçı-rəssam Kamil Əliyevin ornamental xalçaları onun bədii irsində mühim yer tutur. Sənətkarın ornamental xalçalarında rəng və naxış vəhdətinin kamilliyi, kompozisiyanın bədii gücü, estetik fəlsəfi qayəsi duyulur. Müəllifi olduğu xalçalarda yaratdığı özünəməxsusluq onun kompozisiya quruluşu, əyrixətli ornamental üslubu, sıx toxunma texnikası və koloritidi. Azərbaycan təsviri və tədbiqi sənət növlərində ta qədimlərdən rastlanan “buta” motivinə müəllif öz yaradıcılığında xüsusi yer ayırmışdır. Təsvir formasına görə “tovuz quşu”na bənzədilən “buta” motivi semantik mənasına görə alovu, odu, günəşi təmsil edib. Buta gözəlliyi ilə yanaşı, daşdığı semantik mənaya görə də xalçanı bəzəyən naxışlar arasında xüsusi bədii dəyərə malikdir. Sənətkarın xalça kompozisiyalarındakı butaların harmonik düzümü bədii stilizərlə xüsusi forma yaratmışdır. Kamil Əliyevin müxtəlif illərdə yaratdığı “buta” motivi, “Qırmızı buta” (1980), “Kətəbəli buta” (1984), “Ağ buludlu buta” (1985), “Butalı tirmə” (1986), “Butalı xalça” (1990), “Butalı” (2004) və s. adlı silsiləvi ornamental xalçalarda əsas element kimi çıxış edir, öz forma zənginliyi, cazibədar, ifadəli rəngləri ilə daha çox diqqət çəkir.

Açar sözlər: buta, kolorit, üslub, semantik məna, ornament, xalça

“İstər Qafqazda, istərsə Yaxın və Uzaq Şərqdə, istərsə də dünyanın başqa ölkələrində Türk söylü xalçaların tayı-bərabəri yoxdu. İlk xalçaları toxuyan türklər olub”. Bu fikir 100 illik yubileyi qeyd olunan görkəmli xalçaçı- rəssam Kamil Əliyevə məxsusdu.

Bu fikri özündə etiva edən, qədim tarixə malik olan əl ilə toxunan xalçalar əsrlər boyu əsas formasını dəyişməmiş və günümüzə qədər əhəmiyyətini itirməmiş dekorativ tədbiqi sənət sahəsidir. Xalçaçılıq dünya mədəniyyətində böyük dəyərə malik olub, türk xalqlarının bədii təfəkküründə xüsusi yerə sahibdir. Bunu həm də aparılan tədqiqatlar da sübut edir ki, xalça sənətini yaradanlar və yayanlar köçəri və yarı köçəri yaşam tərzinə sahib türkr tayfaları olmuşdur. Müxtəlif tarixi dövürlərə nəzər salsaq görürük ki, xalqın dini-fəlsəfi təsəvvürləri, mədəniyyəti ilə qırılmaz sürətdə bağlı olan xalça sənəti bizə əcdadlarımızın mənəvi aləmi, dünyagörüşü, estetik duyumu ilə tanış edir. Müasir dövrə qədər gəlib çatmış, özündə sirli informasiyalar daşıyan xalça sənətinin Azərbaycanda sonrakı inkişafı xalçaçı-rəssamların bu sənətə verdiyi yeni bədii məzmunlu əsrlər olmuşdur. Belə xalçaçı-rəssamlardan biri də xalça sənətinin inkişafında öz bədii yanaşması ilə yeni səhifə açan Kamil Əliyevdir.

Kamil Əliyevin yaradıcılığını şərti olaraq iki yerə bölmək olar. Birinci qisimə, müxtəlif obrazları naxış vəhdətində özünəməxsus üslubda işlənmiş portret- xalçaları, ikinci qisimə isə sənətkarın bədii irsində mühüm yer tutan ornamental xalçalarıdır.

Portiretli xalçalarında əsasən Azərbaycan üçün önəmli simalar və dünya miqyasında tanınan içtimai və siyasi xadimlər olmuşdur. Müəllifin portretli xalça kompozisiyalarının bədii tərtibatında, portret üslubu ilə naxışın bir məkanda eyni səviyyədə və bir-biri ilə harmonik bağlılığı, bu sahədə özünəməxsusluq yaratmışdır. Onun portiret xalçalarında xalqımızın tarixi yaddaşından gələn rənglərin, naxışların vəhdəti, manumental ruhu hiss olunur.

Sənətkarın ornamental xalçalarında isə-haşıyyə, ara sahə, göl arasında rəng və naxış vəhdətinin kamilliyi, kompozisiyanın bədii gücü, estetik fəlsəfi qayəsi duyulur. Kamil Əliyev xalçalarında özünə məxsusluq onun kompozisiya quruluşu, əyrixətli ornamental üslubu, sıx toxunma texnikası və qızılı rəng koloritidi. Kolorit xalçalarda kompozisiya, ornamentlə yanaşı üçüncü bədii xüsusiyyət hesab edilir. Müəllifin xalçalarında rəng böyük ifadəliyə malik olmaqla yanaşı, həmçinin kolorit həllinin

rəngarəngliyi sayəsində eyni bir ornamental motiv və ya ayrıca bir elementlə tamamilə yeni bir forma-biçim əldə edilmişdir. Kamil Əliyevin istər sujetli xalçalarında istərsə də ornamental xalçalarında ara sahə və haşiyə hissəsinin rəngi, fonun, ornamentin, kompozisiyanın, əsas naxış elementinin harmonik şəkildə uzlaşması xalçalara estetik gözəllik qatır.

Xalçaçı-rəssam öz yaradıcılığında “buta” naxışına da xüsusi yer ayırmışdır. Buta- Şərqdə tanınmaqla bərabər, eyni zamanda Azərbaycan təsviri və tətbiqi sənət növlərində ta qədimlərdən rastlanan naxış elementidir.

“Buta” türk xalçaçılığında çox məşhur olub, mənə cəhətdən kodlaşma xüsusiyyətinə malikdir. Başqa şəkilləri ifadə etməklə ən qədim formalarına qayaüstü cızmalar arasında rast gəlmək mümkündür. Qədim türklərin məskunlaşdığı bozqırlarda kurqan qəbirlərdə aşkar edilmiş müxtəlif əşyalar o, cümlədən dəri və keçə məmulatlarının üzərində həkk olunmuş “buta” və ya butaya oxşar elementlərə rast gəlinir. Qədim Altayın, Başadar, Pazırık, Katadin və Şibə adlı kurqanlardan əldə edilmiş dərilər və keçələr üzərində “buta” ya oxşar elementlərə təsadüf olunur.(2)

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi xalça sənətinin qədim türklərə mənsub olduğunu vurğulayan xalçaçı-rəssam Kamil Əliyev qədim türkcülükdən gələn “buta” elementini sevməyi və öz kompozisiyalarında bu qədər geniş istifadə etməsi də əbəs deyil. Ümumiyyətlə rəssam türk dünyasına, türk xalqına qəlbən bağlı idi. Onun yaratdığı xalça eskizlərindəki “buta” motivinə müraciəti bu fikri özündə etiva edir. Türk köklərinə malik və ümumitürk mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan Azərbaycan xalçaları bu mədəniyyətin özəlliklərinin daşıyıcılarıdır.

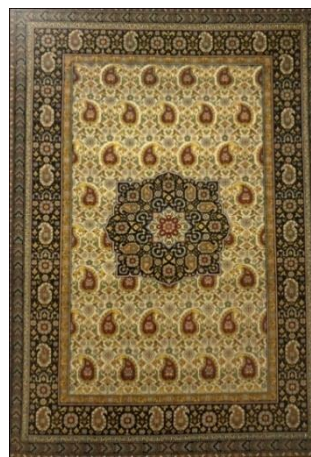
“Buta” Azərbaycan dekorativ sənətində, memarlıqda, metal, zərgərlik, ağac, qədim əlyazma kitablarının tərtibatında, parça, tikmə və xalçalarda müxtəlif formalarda istifadə olunan naxış motividir. Formaca stilizə edilmiş, badamı, bəzən su damlası, tovuz quşu, alovun yanan şöləsini xatırladan “buta” motivinin yozumu əsrlər boyu fərqli və təzadlı olmuşdur. Çox zaman təsvir formasına görə “tovuz quşu”na bənzədilib. Tovuz quşu qədim türk tayfaları arasında günəşi, odu, alovu təmsil etdiyi üçün “buta” motivi tovuz quşunun rəmzi sayılıb. Bəzi tədqiqatçılar alov diliminə bənzədiyinə görə butanı atəşpərəstlik dövründə yaranması etimalını irəli sürürlər və onu od rəmzi kimi qəbul edirlər. Umumilikdə “buta” semantik mənasına görə alovu, odu, günəşi, əbədi məhəbbəti təmsil edib.

Rəssamın hazırladığı müxtəlif formalı kompozisiyada, haşiyə zolağında və ya ara sahədə çox vaxt da göllərin içində digər ornamentlərlə bərabər buta elementindən istifadə edib. Butalar, budaqlar, güllərin hormanik düzümü xalça kompozisiyasında ritm və zərifliklə nəticələnib. Gözəlliyi ilə yanaşı, daşdığı semantik mənaya görə “buta” xalçanı bəzəyən naxışlar arasında xüsusi bədii dəyəərə malikdir. Kamil Əliyevin müxtəlif illərdə yaratdığı buta kompozisiyalı xalçalarından “Qırmızı buta”(1980), “Kətəbəli buta” (1984), “Ağ buludlu buta” (1985), “Butalı tirmə” (1986), “Butalı xalça” (1990), “Butalı” (2004) və s. kompozisiyalı xalçalarını qeyd etmək olar.

Kamil Əliyevin ən sevimli naxış növü olan “buta” motivi “Ləçəkli buta”, “Nazənin buta”, “Bakı butası” adlı silsiləvi ornamental xalçalarda əsas element kimi çıxış edir, öz forma zənginliyi, cazibədar, ifadəli rəngləri ilə daha çox diqqət çəkir. (1, s.37)

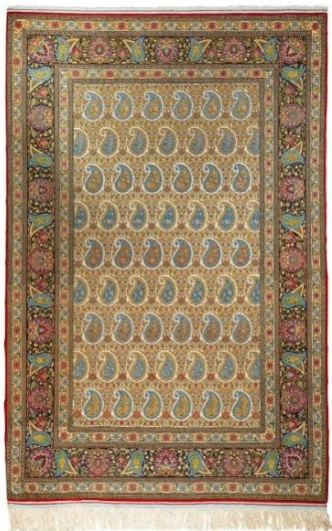

“Butalı” Xovlu, yun. 2004

“Göllü buta” Xovlu, yun.1989

Xalçaçı-rəssamın 1989- cu ilə aid yun, xovlu “Göllü buta” adlanan xalçası haşiyə hissəsi, ara sahəsi, göl arasındakı rəng və naxış vəhdəti, eləcə də butalarının düzümü ilə fərqlənir. Xalçanın ortasında səkkiz güşəli üldüz formasında iri bir göl, gölün içərisində səkkiz buta verilmişdir. Bndan əlavə ara sahədə nəbati ornamentlərlə səsləşən bir-birinə əks düzümlü butalar yerləşdirilmişdi. Raportlarla yerləşən butaları tamamlamaq üçün haşiyə zolağında iyirmi iki, biri düz, biri ona əks butalar cərgələnmişdir. Sənətkarın ornamental xalçalarında işlətdiyi butaları nəbati ornamentlərlə birgə vəhtəti ecazkar təsirə malikdir. Onun “Butalı tirmə”, “Butalı” və s. qızılı-oxra tonlu xalçaları Təbriz xalçalarına axşar olan mürəkkəb nəbati elementlərin bir xalça kompozisiyasında birləşdirməyə müvəffəq olmuşdur. Bu kompozisiya daxilində butaların horminik yerləşimi milli-bədii ənənələrə söykənir. Xalça kompozisiyasında verilən buta təsviri, onunla paralel yerləşən ornamentlərin bədii quruluşundan, naxışların kiçik və iriliyindən, rəng harmoniyasından asılı olaraq istifadə edilmişdir. Xalçalardan əlavə baş yayılığı kompozisiyalarında, eləcə də müxtəlif xalça haşiyələrində butaların bir neçə formasından bəhrələnən sənətkar milli üslublu biri-birindən zəngin kompozisiyalar yaratmışdır. Kamil Əliyevin yaratdığı bu bədii irs gələcək nəsillərə ötürüləcək çox dəyərli sənət nümunələridir.

Butalı” xovlu, yun.1990

“Butalı tirmə” xovlu, yun .1986

ƏDƏBİYYAT

1. Kamil Əliyev. Xalça sənəti. Sərvət, Bakı: 2013
2. Təsviri və dekorativ-tədbiqi sənət məsələləri. Türk dünyasının ortaq dili naxışlar. II Beynəlxalq Simpozium. 22-24.05, 2017
3. Roya Tağıyeva. Azərbaycan xalçaları. Monoqrafiya. Bakı: 1999

SUMMARY

Siddiga Hajieva

“BUTA” MOTIVATION IN PEOPLE'S ARTIST KAMIL ALIYEV'S ORNAMENTAL CARPET COMPOSITIONS

Ornamental carpets of carpet artist Kamil Aliyev, who opened a new page in the development of Azerbaijani carpet art, occupy an important place in his artistic heritage. The artist's ornamental carpets show the perfection of the unity of colors and patterns, the artistic power of the composition, the aesthetic and philosophical rock. The originality of the carpets he authored is due to its compositional structure, crooked ornamental style, dense weaving technique and color. The author pays special attention to the

"buta" motif, which has been found in Azerbaijani fine and applied arts since ancient times. The "buta" motif, similar in form to the "peacock", semantically represented flame, fire, and the sun. Buta has a special artistic value among the patterns that decorate the carpet, along with its beauty and semantic meaning. The hormonal arrangement of the butas in the artist's carpet compositions has created a special form with artistic stylizations. "Buta" motif created by Kamil Aliyev in different years, "Red buta" (1980), "Katabali buta" (1984), "White cloudy buta" (1985), "Butali tirma" (1986), "Butali carpet" (1990), "Butali" (2004) and others. acts as a key element in a series of ornamental carpets called, draws more attention with its richness of form, attractive, expressive colors.

Key words: buta, color, style, semantic meaning, ornament, carpet

РЕЗЮМЕ

Сиддига Гаджиева

«БУТА» МОТИВАЦИЯ В НАРОДНЫХ ХУДОЖНИКАХ КАМИЛА АЛИЕВА НАДЕЖНЫЕ КОВРОВЫЕ КОМПОЗИЦИИ

Орнаментальные ковры мастера ковров Камиля Алиева, открывшего новую страницу в развитии азербайджанского коврового искусства, занимают важное место в его творческом наследии. Орнаментальные ковры художника демонстрируют совершенство единства красок и узоров, художественную мощь композиции, эстетический и философский рок. Своеобразие ковров, созданных им, обусловлено композиционной структурой, кривой орнаментальной манерой, плотной техникой плетения и цветом. Особое внимание автор уделяет мотиву «бута», который с древних времен встречается в азербайджанском изобразительном и прикладном искусстве. Мотив «бута», похожий по форме на «павлин», семантически представлял пламя, огонь и солнце. Помимо красоты, бута имеет особую художественную ценность среди орнаментов, украшающих ковер, благодаря своему смысловому значению. Гормональное расположение бутов в ковровых композициях художника создало особую форму с художественной стилизацией. Мотив «Бута», созданный Камилем Алиевым в разные годы, «Красная бута» (1980), «Катабали бута» (1984), «Белая мутная бута» (1985), «Бутали тирма» (1986), «Ковер Бутали» (1990), «Бутали» (2004) и другие. выступает в качестве ключевого элемента в серии декоративных ковров, называемых, привлекает больше внимания богатством форм, привлекательной, выразительной цветовой гаммой.

Ключевые слова: бута, цвет, стиль, смысловое значение, орнамент, ковер

Мəqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

VİDADİ HEYDƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78

ÜZEYİR HACIBƏYOV YARADICILIĞINDA MÜTƏRƏQQİ VƏ DEMOKRATİK İDEYALARIN TƏCƏSSÜMÜ

Ü.Hacıbəyov həm dahi bəstəkar və həm də görkəmli bir ədib olmuşdur. Ü.Hacıbəyov Azərbaycan klassik musiqisinin və milli operanın banisidir.

O, opera və operettalarının ədəbi mətnlərinin demək olar ki, əksəriyyətini özü yazmışdır. O, bürokrat məmurlara, zülmkar təbəqələrə qarşı mübarizə aparmış, onları operettalarında, felyeton, məqalə və miniatürlərində kəskin tənqid etmişdir.

Ü.Hacıbəyov komediyalarında köhnə həyatı və geriliyi kəskin tənqid edir, zülmkar təbəqələrin nümayəndələrini satirik gülüş hədəfinə çevirirdi. Onun bu demokratik, düşüncə tərzini öz mənbəyini publisistikadan alır. O, əsərlərində Bakı şəhər dumasının fərsiz deputatlarını rüsvay edir, tutduqları vəzifəyə layiq olmadıqlarını nümayişkarcasına surətdə göstərərək onları fəaliyyətsiz adlandırır, barsız ağaclara bənzədirdi.

Ü.Hacıbəyov yaşadığı dövrün ziddiyyətlərinin insan mənəviyyətinə mənfi təsir etdiyini qeyd edir və bununla yanaşı mərdənlik, alicənablıq, millətpərəstlik, dürüstlük kimi insani keyfiyyətlərin cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət etməsini göstərirdi.

Açar sözlər: opera, məqalə, mütərəqqi, mədəniyyət, musiqi

Ü.Hacıbəyov Azərbaycan klassik musiqisinin və milli operanın banisidir. O, həm də görkəmli bir ədib kimi də diqqəti cəlb edir.

Ü.Hacıbəyov bədii yaradıcılığa publisistika ilə başlamışdır. O, “Kaspi”, “Tərəqqi”, “Həyat”, “İrşad” və s. qəzetlərdə, “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Ordan-burdan”, “Oyan-buyan” və s. başlıqları altında “U”, “Filankəs”, “Behmankəs” və s. gizli imzalarla ictimai-siyasi, maarifçilik məsələlərinə aid çoxlu məqalə, felyeton və satirik miniatürlər dərc etdirmişdir. Ü.Hacıbəyov “Koroğlu” operasından başqa bütün opera və operettalarının mətnini özü yazmışdır. Onun librettoları humanist mənası, maraqlı məzmunu və bədii keyfiyyətinə görə sərbəst dram əsərləri kimi də dəyərlidir.

Onun dramlarının bəziləri klassik və xalq ədəbiyyatının məhəbbət və qəhrəmanlıq motivləri əsasında yazılmış, bəzilərinin isə süjeti xalqın müasir həyatından alınmış komik əsərlərdir.

“Leyli və Məcnun”, “Şeyx Sənan”, “Harun və Leyla”, “Rüstəm və Zöhrab”, “Şah Abbas və Xurşudbanu”, “Əsli və Kərəm” kimi operaların məzmunu klassik Azərbaycan və Şərqi Əsrəbiyyatından, nağıl və dastanlarından alınmışdır. Lakin Ü.Hacıbəyov həmin süjetləri ədəbi mənbələrdən mexaniki surətdə almamış, onları sənətin tələblərinə görə dramatik şəkllə salmış, zamanəsinin mənəvi ehtiyaclarına və zövqünə uyğunlaşdıraraq, demokratik ruhda işləmişdir.

Ü.Hacıbəyov komediyalarında köhnə həyatı və geriliyi kəskin tənqid edir, zülmkar təbəqələrin nümayəndələrini satirik gülüş hədəfinə çevirirdi. Onun bu demokratik, düşüncə tərzini öz mənbəyini publisistikadan alır. O, əsərlərində Bakı şəhər dumasının fərsiz deputatlarını rüsvay edir, tutduqları vəzifəyə layiq olmadıqlarını nümayişkarcasına surətdə göstərərək onları fəaliyyətsiz adlandırır, barsız ağaclara bənzədirdi.

1906-cı ildə “İrşad” qəzetində dərc etdirdiyi “Dövlət dumasının açılması” adlı məqaləsində bürokratik dövlət aparatını tənqid edərək yazırdı: “Vəzirlərdən tutmuş hər bir sahibmənsəb cümləsi bürokratdırlar. Hansı məmləkətdə ki, bürokratlar güclü və ixtiyarlıdır, o məmləkətin işi xarəbdır,

çünki ixtiyarlı bürokratin vücudu ilə millət özü heç bir iş görə bilməyib həmişə bürokratların buyurduqlarına əməl etməyə məcbur olar və heç kəsin bir ixtiyarı olmaz ki, durub bürokratların tutduğu əməllərə nəzər yetirsin ki, görək bu əməllər millətdən ötrü nə qədər ağırdır və milləti əzməkdə bürokratin nə haqqı vardır. İxtiyarlı bürokrat millətə qəyyum hesab olunur, millət də onun qulu yerində görünür. Heç insaf deyildir ki, millət öz xeyir və şərin gözəlcə anladığı yerdə durub, uşaq kimi qəyyum əlinə verilə, halbuki bu qəyyum öz mənəbini bütün millətin xeyrinə satmaz. İrana və Osmanlıya bir nəzər edək. Millətin qoyun sürüsü kimi dolanıb, pərişan və sərgərdan qalmasına səbəb nədir? Bürokratiyanın gücü və ixtiyarı...”

Ü.Hacıbəyov bütün varlığı ilə xalqın həyatına daxil olmuş və onun mənafeyini hər şeydən uca tutmuşdur. Onun təfəkküründə dünyada gedən mütərəqqi və demokratik proseslərin təsiri çox güclü olmuşdur. O, yazırdı: “Burjualar pul güdənlərdir və zəhmətkeşlərin halına qalmırlar. Bunlar az adamı çox işlədib, çox da pul və sərmayə qazanırlar. Zəhmətkeş üzqara möhtaclığın üzündən hər bir əzaba və zəhmətə razı olub, burjuanın xeyri üçün onun istədiyini kimi işləyəcəkdir”.

Ü.Hacıbəyov 1907-ci ildə “İrşad” qəzetində dərc etdirdiyi məqaləsində yaşadığı dövrün ziddiyyətlərini ifadə edir və bu ziddiyyətlərin insanın mənəviyyatına pis təsir etdiyini, onları yaltaqlığa, ikiüzlülüyə, riyakarlığa, paxıllığa, acgözlüyə, hiyləgərliyə sövq etdiyini göstərirdi. O, bu ziddiyyətlərin mərdanəlik, alicənablıq, dürüstlük kimi insani dəyərlərlə xalqın birləşməsinə, tərəqqi və inkişafına mane olduğunu qeyd edirdi.

Bunları nəzərə alaraq Ü.Hacıbəyov “Mərəzlərdən biri” adlı feleytonunda yazırdı: “Dünyada ən alçaq sifətlərdən birisi zənnimcə cürətsizlikdir. Bu mərəz çox vaxt insanın bədbəxtliyinə səbəb olur. Cürətsiz insandan uzaq olmaq lazımdır. Cürətsiz insan heç bir təşəbbüsə müvəffəq olmaz, işi xarab edər, heç bir səmərə görməyib onu əldən buraxar.”

Ü.Hacıbəyov publisist yazılarında humanizmin, azadlığın müdafiəçisi kimi çıxış edərək göstərirdi ki, insan şəxsiyyəti azad və sərbəst olduqda təbiətindəki gözəl istedadı və müsbət keyfiyyətlərini üzə çıxarır. Azadlıq insanı ucaldır, gözüaçıq, cəsur və nəcib edir, insanın mənəviyyatını təmizləyir. Təzyiq və sıxıntı isə küt, qorxaq, namərd və aciz insanlar yetişdirir.

“Öz qədrimizi bilmirik” adlı məqaləsində yazırdı: “Avropadan elə adamlar çıxır ki, öz bacarıq, fərasət, ağıl və qabiliyyətləri ilə həm öz millətlərinə, həm də bütün bəşəriyyətə maddi, mənəvi fayda verirlər. Bəs bizim içimizdən belələri çıxmır? Məgər Allah-Taala bizi qabiliyyətsiz, istedadsız yaradıbdır? Xeyr, bizim hamımızın xilqəti birdir. Ancaq mühitimizin yaratdığı şərait və cəhəlat o dahilərin zühuruna mane olur və biz onların inkişafı üçün lazım olan şəraiti yarada bilmirik ki, onlar öz varlıqları ilə həm bizi başıuca etsinlər, həm də bəşəriyyətə bir xidmət göstərə bilsinlər.

İngilislər öz ölkələrinin təbii sərvətlərindən milyonlar qazanmaqla yanaşı milli şairləri olan Şekspiri dünyanın ən gözəl bir güşəsi olan Hindistana belə dəyişməzdilər. İngilislər o şairə o qədər dəyər verirdilər ki, onu hətta bütöv Hindistandan belə əziz tuturdular.

Bizdə isə dahilik səviyyəsinə çata biləcək əcdadlarımız belə cahil mühit içində tərəqqi edə bilməyib bütün istedadları ilə itib batırdılar. Ü Hacıbəyov məqalədə göstərirdi ki, əgər telefonu, teleqrafı, kino aparatını təkmilləşdrən, elektrik lampa sənayesinin istehsalını təşkil edən Edisson belə bir mühitdə yaşasaydı, bu gün onun icad etdiyi makinalara şeytan əməli deyərdir və yaxud bu gün bizim içimizdə onun ixtiralarına şeytan əməli deyən adamlar Avropada doğulub yaşasaydılar, onlar cürbəcür ixtiraları ilə bəşəri cəmiyyətə xidmətlər göstərə bilərdilər.

Məqalənin sonunda müəllif qeyd edirdi ki, gəlin o manələri aradan qaldıraq, məharət və istedadımızın qarşısını alan qüvvələrə qarşı çıxmaq, qabiliyyətli insanların həm özümüzə və həm də bütün insaniyyətə xidmətlər göstərəcəklərinə mane olmayaq. Qoy xalqın tərəqqisinə xidmət edən bu istedadların yolları həmişə açıq olsun!

Ü.Hacıbəyov “Təzə il, təzə meydan” adlı məqaləsində göstərirdi ki, biz öz-özümü hesab verərək belə bir sual verməliyik: Köhnə ildə nə qazandıq və təzə ildə nə etməliyik? İnsan ildən-ilə böyüyür, lakin təkcə cismani deyil, mənəvi cəhətdən də böyüyür və inkişaf edir. Hər il insanın təcrübəsi artır, biliyi çoxalır, baxış dairəsi genişlənir, zövqü formalaşır, əvvəllər inanmadığı bir çox şeylərə inanır, inanmış olduğu bir çox şeylərdən uzaqlaşır, bir çox qaranlıq şeylər onun üçün

aydınlaşır, hər bir köhnə il təzə il üçün bir ibrət dərsi olur. Heç kəs istəməz ki, bir dəfə etdiyi səhvləri bir də təkrar etsin. Lakin bu səhvlərin aradan qaldırılması yollarının tapılması üçün isə öyrənmək, savadlanmaq lazımdır deyən Üzeyir bəy xalqın təhsil almasına xüsusi önəm verirdi.

Müəllif qeyd edirdi ki, hər bir atanın və ananın öz övladına məhəbbəti böyükdür, lakin övlada təkcə məhəbbət kifayət etmir. Valideyn öz övladının qeydinə də qalmalı, ona düzgün yol göstərməlidir ki, həyatda sərbəst yaşamağa qədəm qoyduqda, həyatın tikanlı, enişli-yoxuşlu mübarizə meydanından qorxub qaçmasın, mübarizəyə girişdikdə həyatın ilk zərbəsindən tələf olmasın. Vay o adamın halına ki, mübarizə meydanında nə qılıncı ola, nə də qalxanı.

“Hər işi öz əhlinə tapşırmaq” adlı məqaləsində Ü.Hacıbəyov qeyd edirdi ki, məşrutəli(konstitusiyalı) dövlətlərdə həmişə hər işin başında işi bilən adamların olmasına diqqət yetirilir. Əgər bir şəxs bir işin öhdəsindən gələ bilmirsə, həmin işi ona həvalə etməyin faydası olmaz. İş bilən adama vermək və onun tam sərbəst çalışmasına imkan yaratmaqla onun əl-ayağına dolaşmamalıdır. Bəzən boşboğaz tənqidçilərimiz saxtakarlıq və şəxsiqərəzlilik edərək həmin adamları tənqid etməyə başlayırlar. Həqiqi, düzgün tənqid vacibdir və faydalıdır, lakin cahilanə, qərəzli tənqid zərərliyə.

“Öz halımızdan” adlı məqaləsində Ü.Hacıbəyov millətpərəstlikdən bəhs edərək göstərirdi ki, millətpərəstliyin nə olduğunu biz çoxumuz düzgün anlamır və ya tərsinə anlayır. Millətpərəst olmaq, yəni millətə fayda vermək, onun tərəqqisinə çalışmaqdır. Əgər birisi öz canını millətin xeyri yolunda fəda edərsə, o halda insanların borcudur ki, bu adamın əhli-əyalı varsa onu himayə etsin, qeydinə qalsın. Bir qeyrisi məlum bir istedad sahibidir, məsələn, ədibdir, yaxşı müəllim, istedadlı rəssam, həkim və ya alimdir. Bəs onların millətə etdiyi fədakarlıq və xidməti nə ola bilər? Əlbəttə sənətlərindəki yüksək istedad və məharət. Bu cür adamlar nəinki sağlığında, həm də öldükdən sonra belə əməlləri ilə xalqına mənfəət verirlər. Avropanın özündə bir zamanlar belə şəxslərin dəyərini bilməzdilər. Lakin zaman keçdikcə onlara dəyər verməyə başladılar. Məhz bu adamların sayəsində Avropa tərəqqi və mədəniyyətə çatmışdır. Lakin bizlərdə mədəniyyət və tərəqqiyə çatmaq üçün belə şəxslərə ehtiyac olan bir vaxtda belə onlara dəyər verən yoxdur. Əksinə onları incidir, başından vurur, həvəsdən salırlar. Beləliklə, hər bir istedad sahibi həvəsdən düşür, adi adamlar cərgəsinə gəlib bir tikə çörək qazanmaq dalınca gedirlər, yəni özlərindən başqa heç bir kəsə mənfəəti olmayan işlərə girişirlər və belə bir mübarizədə öz istedadlarını itirirlər. Təssüf və təəccüb burasındadır ki, maarifçi və tərəqqipərvər cəmiyyətlər də onlara lazımi dəyər vermir, bu istedadların ehtiyaclarını təmin etməyə diqqət yetirmirlər. Məqalənin bir yerində Ü.Hacıbəyov belə bir bənzətmə ilə çıxış edərək göstərirdi ki, ləziz yeməklə insanın bədəninə, ətirli güllər insanın ruhuna ləzzət verən kimi, elm və incəsənət sahibləri insanların ağına və ruhuna müsbət təsir edərək, sağlam düşüncə tərzini tərbiyə edirlər. Kim istəməz ki, onun bağında meyvəli ağaclar və ətirli güllər bitməsin? Kim istər ki, onun bağında cır və faydasız ağaclar, gül əvəzinə keçitikanı və ələf bitsin? Lakin bu meyvəli ağac və ətirli gülləri yetişdirmək üçün lazım olan kadrlar hazırlanmalıdır. Bəli, yaxşı bağban olacaq bir cəmiyyətə böyük ehtiyacımız vardır.

“Vəzifəyi musiqiyəmizə aid məsələlər” adlı məqaləsində müəllif belə bir sual verir: Əcəba, Azərbaycan türkləri ümumi musiqi elmini öyrənməlidirlərmisə və yalnız Şərqi musiqisi ilə kifayətlənməlidirlərmisə? Avropa musiqisini öyrənmək lazımdır mı?

Əlbəttə, lazımdır- deyən Ü.Hacıbəyov cavab verir. Bu bizim musiqimizin tərəqqisinə çox kömək edir. Avropa bəstəkarlarının əsərlərinin bəşəriyyətə xidməti çox böyükdür. Ümumdünya musiqi sənətini öyrənməklə alim musiqişünaslarımız, ifaçılarımız, orkestrimiz, opera artistlərimiz meydana çıxar və bununla incəsənətin inkişafına nail ola bilərik. Bizdə olan artistlər “Leyli və Məcnun” və “Əsli və Kərəm”dən başqa operaları oynaya bilməzlər, çünki nə vokal artistlərimiz var, nə də orkestrimiz. Nəzərə almaq lazımdır ki, nə qədər gözəl səslər itib-batır, nə qədər istedadlarımız korlanır, nə qədər Motsartlar, Bethovenlər, Şalyapinlər, Karuzolar musiqi tərbiyəsi və təlimi almadan, zəka və istedadları istifadə edilmədən məhv olub gedirlər.

“Azərbaycanda musiqi təhsili” adlı məqaləsində Ü. Hacıbəyov Azərbaycan türklərinin nə Osmanlı türklərindən, nə də qonşuları İrənlilərdən geri qalmadığını qeyd edirdi. Ü.Hacıbəyov yazırdı

ki, Qafqaz millətləri içərisində musiqi sənətində ən istedadlı olanı Azərbaycan türkləridir. Onlardan tarzən Sadıq, xanəndə Əbdülbağır, aşığı Nəcəfqulu və s.kimi musiqi ifaçıları Qafqazın hər yerində məşhur olub bir ölkə daxilində deyil, beynəlmiləl səviyyədə ad qazanmışlar.

“Türk operası” adlı məqaləsində müəllif göstərirdi ki, pəncərələri taxtalanmış evlərin qaranlıq küncündə qapalı yaşayan, cəhalət qurbanı olan türk qadınlarının emansipasiyası yolunda bu operaların xidmətləri çox böyükdür və həmçinin sərt, qaba, pozğun əxlaqlı kişilərin islah olunaraq tərbiyə olunmasında da təsiri danılmazdır.

Bu opera və operettalar dini fanatizmə qarşı çıxaraq daima ağlamağa, ah-naləyə adət etmiş xalqı biraz da olsa, gülümsəməyə, yeni, nikbin həyat tərzi ilə yaşamağa sövq etmişdir. Ümumiyyətlə hər bir insanın xoşbəxt olmaq hüququ vardır kimi konseptual yanaşma Ü.Hacıbəyov yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

“Leyli və Məcnun”, “Aşığı Qərib” operaları və “Arşın mal alan” operettası cahil valideynlərin öz övladlarının gələcək həyatlarını korlayan hərəkətlərə qarşı bir etirazdır.

“Əsli və Kərəm” iki milləti sülhə səsləyən, “Ər və Arvad” isə çadraya qarşı mübarizə aparan bir operadır.

“Şah Abbas” operası odunçuluqla yaşayan sadə bir kəndli qızının ağıl və dərrakəsinin şahlarınkindən daha artıq olduğunu göstərən ibrətamiz bir əsərdir.

“O olmasın, bu olsun” operettası mövcud olan ümummənfi tipləri bütün bəd əməlləri ilə gülünc surətdə meydana qoyur.

“El (xalq) mahnıları” məqaləsində Ü.Hacıbəyov qeyd edirdi ki, musiqi məktəbində təhsil alan türk övladları instrumental ifaçılıq dərslərini yalnız Avropa musiqi repertuarı ilə öyrənirlər. Əlbəttə şagirdin ifaçılıq texnikasını artıran və tərəqqi etdirən Avropa “Etüd və eksersiz”lərinə(məşq) etirazımız yoxdur, lakin Avropa pyeslərinə öz milli ladımızda bəstələnmiş olan “Şərq” pyeslərini də qatsaq, bu şagirdlərimizi daha da həvəsləndirər, təhsili daha maraqlı edərdi.

Ü.Hacıbəyov bu məqaləsində tövsiyə edirdi ki, ustad bəstəkarlarımız xalq mahnılarından münasib olanları seçib istifadə edərək bədii zövqü oxşayan, elmi əsaslara söykənən gözəl operalar yazsa bilərlər. Nümunə olaraq göstərirdi ki, məşhur rus bəstəkarları Qlinka, Rimski-Korsakov və Çaykovskinin operalarının hamısı xalq mahnıları əsasında yazılmışdır və məhz buna görə də xalqın zövqünə uyğun olduğu üçün sevilirlər.

Ü.Hacıbəyov xalq mahnılarının bəstəkarlarımız tərəfindən harmonizə edilərək, işləmələrini ön plana çəkirdi. O, yazırdı: Avropa musiqisindən əlavə bir də Şərq musiqisi vardır və biz azərbaycanlılar Şərq əhli olduğumuza görə bu musiqinin inkişafına laqeyd qala bilmərik.

“Leyli və Məcnundan Koroğluya qədər” adlı məqaləsində müəllif göstərirdi ki, “Leyli və Məcnun”un partiturası yox idi və operada cərəyan edən hadisələrin və vokal nömrələrin ardıcılığını göstərən direksion əvəz edirdi. Nota ancaq orkestr musiqisi və xor üçün xalq mahnılarından götürülmüş melodiyalar salınmışdı. Müğənnilərə muğam ladında mətndən çıxmamaqla improvizə etmələrinə tam sərbəstlik verilirdi. Bu muğamların improvizə variantları çox olduğu üçün hər bir müğənni “Leyli və Məcnun”dakı ariyaları öz bildiyi kimi oxuyurdular. İmprovizasiya ilə ifa edilən operanın yaranması dünya musiqi tarixində bir yenilik idi.

1908-ci ildə ilk Azərbaycan operası olan “Leyli və Məcnun” çox böyük bir müvəffəqiyyət qazanır. Azərbaycan xalqı öz səhnəsində milli operanın yaranmasını gözləyirdi və bu tarixi hadisə kimi böyük bir marağa səbəb oldu.

1909-cu ildə “Şeyx Sənan” operasını və “Ər və arvad” musiqili komediyasını yazan bəstəkar 1911-ci ildə “Əsli və Kərəm” və “Şah Abbas” operalarını yazır. Bu operalar öz musiqi fakturasına görə “Leyli və Məcnun”dan fərqlənirdi. Burada istifadə olunan melodiyalar sırf bəstəkarın öz musiqisindən ibarət idi və orkestr partiyası daha sanballı, mükəmməlliyi ilə fərqlənirdi.

Ü.Hacıbəyov “Koroğlu” operasında ilk dəfə olaraq simfonik orkestrin tərkibinə Azərbaycan xalq musiqi alətlərini daxil edərək rəngarəng səslənməyə nail olur. O, Azərbaycan musiqisində çoxlu dönüş yaradaraq XX əsrin əvvəllərində şifahi xalq musiqi sənəti şəklində olan Azərbaycan xalq musiqisini Qərbi Avropa bəstəkarlıq məktəbinin nailiyyətləri, forma və janrları ilə zənginləşdirmiş,

milli və ümumiyyətlə Şərq musiqisinin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmişdir.

“Arşın mal alan” Azərbaycanca operetta janrının ilk nümunəsidir. Müsəlman Şərqiində ilk operettanın yaranması da Ü.Hacıbəyovun adlı ilə bağlıdır. Bu əsər 1910-cu ildə tamaşaya qoyulmuşdur.

İkinci operettası olan “O olmasın, bu olsun” 1911-ci ildə tamaşaya qoyulmuşdur. Bu operettanın musiqisi xalq mahnı və rəqs havalarına əsaslanaraq orijinal parodiya üzərində qurulmuşdur. Məşədi İbadın “Mən nə qədər, nə qədər qoca olsam da” mahnısı bu yöndəmsiz, yaşlı tacirin ifasında çox komik səslənir. Əsərin sonunda isə bu mahnı Məşədi İbadın məğlubiyyətini çox komik, məzmunlu şəkildə ifadə etdirir. Bu komediya müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq Qafqazıanı ölkələrdə, Türkiyə, Yəmən, Bolqarıstan və digər ölkələrdə tamaşaya qoyulmuşdur.

Ü.Hacıbəyov üç yüzdən çox xalq mahnısını nota salmış, marş, fantaziya, operalar, operettalar, mahnı və romanslar, kamera və xor əsərləri yazmışdır. Azərbaycanda romans-qəzəl janrı ilk dəfə 1940-cı illərdə Ü.Hacıbəyov yaradıcılığında meydana gəlmişdir. O, XII əsr klassik Azərbaycan poeziyasının dahi, mütəfəkkir şairi Nizami Gəncəvinin iki qəzəli əsasında “Sənsiz “(1941) və “Səvgili canan “(1943) kimi vokal əsərlərini yaradaraq romans-qəzəl janrının təməlini qoydu.

Ü.Hacıbəyov miniatürlərində də mütərəqqi və demokratik düşüncə tərzini satirik şəkildə ortaya qoyur. Bu miniatürlərdən bir neçəsini təqdim etmək yerinə düşərdi. Sual: Dünyada İran məmləkətlərinin ən yavuş xeyrixahları kimdir?

Cavab: İran xanları və hakimləri, çünki bunlar çox yaxşı bilirdilər ki, İran həmişəki halında qaldığı vaxt kafir əcnəbilər gəlib onların vətəninə istila edəcəklər. Ona görə də bunlar səy göstərirlər ki, vətəni kafir əlinə verməkdənsə, elə hazır özləricə soyub, dağıdıb kafirləri damaq qoysunlar.

Sual- Rusiyada hamıdan artıq sair tayfaların yaxşılıqlarını arzu eləyən kim idi?

Cavab: C.Pabedanossev adında bir urus idi. Amma nə fayda ki, kişi, canınıza sağlıq bir neçə gün bundan irəli sağ-salamat durduğu yerdə vəfat elədi... Bu kişi elə bilirdi ki, dünyada hamıdan yaxşı adam urusdur. Ona görə sair tayfaları da urus edib, “yaxşı adam” olmaqlarına çalışırdı.

Sual- Dünyada hamıdan az dərd çəkən adamlar kimlərdir?

Cavab- Zəngəzur aqları, çünki, onlar hər biri bir manatın qeydinə qalıb, bir dərd çəkirlər, amma, məsələn Bakı milyonerləri milyon manatın qeydinə qalıb, milyon dərd çəkirlər.

Hesab məsələləri miniatürü: Bir dənə Lyaxovun köməyilə əlli min iranlı qırıldı. Bütün İrani qırdırmaq üçün neçə Lyaxov lazımdır?. (İranda 10 milyon adam var)

Ü.Hacıbəyov 1921-ci ildə Bakıda azərbaycanlı tələbələr üçün ilk musiqi məktəbini (sonralar texnikum) təşkil etmişdir.

O, 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında fəaliyyət göstərmiş, nəzəriyyə, harmoniya, Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları fənnlərindən dərs demiş, Konservatoriya yanında ilk çoxsəsli Azərbaycan xor kollektivini yaratmışdır.

1927-ci ildə M.Maqomayevlə birlikdə “Azərbaycan türk el nəğmələri” adlı məcmuəsini dərc etdirmişdir.

1931-ci ildə Azərbaycan Radio Komitəsi yanında ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestri təşkil etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyov Üzeyir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985
2. Qasımova S., Bağırov N. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. “Maarif” nəşriyyatı, 1984
3. Hacıbəyov Üzeyir. Vikipediya

SUMMARY

Vidadi Heydarov

**THE EMBODIMENT OF DEMOCRATIC IDEAS IN
UZEYİR HAJIBAYOV'S CREATIVE WORK**

Uzeyir Hacıbayov was both a great composer and an outstanding writer. U.Hajibeyov is the founder of Azerbaijani classical music and National Opera. He wrote almost most of the literary texts of his operas and operettas. He fought against bureaucratic officials, oppressive strata, sharply criticized them in their operettas, feuilleton, articles and miniatures.

In his comedies, U.Hajibeyov sharply criticized the old life and backwardness, turning representatives of the oppressed strata into targets of satirical laughter. This democratic way of thinking of his originates from journalism. In his works, he disgraced the non-party deputies of the Baku City Duma pointing out that they were not worthy of their position, called them inactive, resembled them to trees without any fruits.

U.Hacıbayov noted that the contradictions of his time had a negative impact on human morality, and at the same time showed that human qualities such as courage, generosity, nationalism, honesty serve the progress of society.

Key words: opera, article, progressive, culture, music

РЕЗЮМЕ

Видади Гейдаров

**ВОПЛОЩЕНИЕ ПРОГРЕССИВНЫХ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ
ИДЕЙ В ТВОРЧЕСТВЕ УЗЕЙРА ГАДЖИБЕКОВА**

У.Гаджибеков был и гениальным композитором, и выдающимся писателем. У.Гаджибеков является основоположником азербайджанской классической музыки и национальной оперы.

Большинство художественных текстов опер и оперетт он написал сам. Он боролся против бюрократических чиновников и угнетателей, резко критикуя их в своих опереттах, рубриках, статьях и миниатюрах.

В своих комедиях У.Гаджибеков резко критиковал старый быт и отсталость, превращая представителей угнетающих классов в объект сатирического смеха. Этот демократический образ мышления берет свое начало в публицистике. В своих произведениях он унижал персидских депутатов Бакинской городской думы, демонстрировал их недостойность для своих должностей, называл бездеятельными, уподоблял бесплодным деревьям.

У.Гаджибеков отметил, что противоречия его времени негативно повлияли на человеческую нравственность, и в то же время показал, что такие человеческие качества, как мужество, великодушие, национализм, честность, служат прогрессу общества.

Ключевые слова: опера, статья, прогрессив, культура, музыка

Мəqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

GÜNAY İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 781

MUSİQİ ESTETİK TƏRBİYƏNİN VACİB ÜNSÜRÜ KİMİ

Məqalədə estetik tərbiyə həmişə insanın mənəvi aləminə humanistləşdirici təsir göstərən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Musiqi müəllimləri musiqi dərslərində şagirdlərin bədii zövqlərilə yanaşı, onlara mənəvi keyfiyyətlərin aşılınması qayğısına da qalmalıdırlar. Cəmiyyətin şüur formalarından biri olan musiqi incəsənətinin spesifik xüsusiyyəti onun emosiyalara təsir qüvvəsidir. Dövrümüzün ən vacib məsələlərindən biri olan musiqi incəsənətinin bu xüsusiyyəti təbii olaraq məktəblərimizin tədris, tərbiyə və təlim prosesinin özünü təşkil edir. Bununla əlaqədar belə nəticəyə gəlmək olar ki, uşağın estetik təəssuratının zəngin mənbəyi incəsənətdir. İncəsənət dünyanın inikasının və dəyişilməsinin obrazlı forması kimi son dərəcə mürəkkəb, çoxmənalı hadisədir. Orada şagird şəxsiyyətinə təsir edən ideoloji, mənəvi, estetik cəhətlər sıx təmasda olur. Uşaqlarda hiss mədəniyyətinin, obrazlı və mücərrəd təfəkkürün, təxəyyülün inkişaf etdirilməsində incəsənətin rolu böyükdür. Musiqinin tərbiyəvi rolu haqqında görkəmli bəstəkarlar çox gözəl demişdilər. Musiqi uşaq və yeniyetmələrin emosional aləminin bütün zənginliklərini açmağa imkan verir. Uşaqların estetik tərbiyəsində konsert proqramı bədii çıxışların təşkili böyük əhəmiyyətə malikdir. Musiqi tərbiyəsi üzrə uşaqlarla aparılan müntəzəm tədbirlər onlarda musiqi əsərlərinin məzmunu, forması haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşmasına kömək göstərir.

Açar sözlər: musiqi, estetik tərbiyə, musiqi qabiliyyəti, məktəb, incəsənət, pedaqoji əsaslar, musiqi əsəri, bədii zövq, dərslük, musiqi tərbiyəsi.

Hərtərəfli inkişaf etmiş yaradıcı şəxsiyyət tərbiyənin başlıca məqsədini təşkil edir Bu işdə incəsənət böyük rol oynayır. Fəal yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılması yollarının axtarılması estetik tərbiyənin mühüm vəzifəsidir. Hələ qədimdə incəsənət gözəlliyi, insanları duymaq, qavramaq və sevmək bacarığının inkişafına kömək etmişdir. Təbiət və cəmiyyətdəki gözəllikləri qiymətləndirmək ruhunda tərbiyə olunmuş insan qarşılaşdığı hər cür pisliyə, qəbahətə ikrah hissi ilə yanaşacaqdır. Məhz estetik tərbiyə həmişə insanın mənəvi aləminə humanistləşdirici təsir göstərən mühüm amillərdən biri olmuşdur.

Yeni insanın ideya, əxlaqi, estetik tərbiyəsi prosesində, onun bədii zövqünün, mənəvi baxışlarının formalaşmasında incəsənətin digər növləri kimi, musiqinin rolu böyükdür. Musiqinin tərbiyəvi rolu haqqında görkəmli rus bəstəkarı D.D.Şostakoviç çox gözəl demişdir: “..Biz möhkəm inanırıq ki, bizim dövrümüzdə də musiqi insanları dövrümüzün ən yüksək, ən qabaqcıl ideyalar, hər şeydən əvvəl, sülh və xalqlar dostluğu ideyaları naminə sıx birləşdirmək kimi öz xeyirxah vəzifəsini yerinə yetirir. Qoy o, insanlığa xoşbəxtlik gətirsin. Onlara kədəri yüngül keçirməyə, sevinci tam və fəal duymağa kömək edərək, bəşəriyyətin mənəvi aləmini zənginləşdirsin.

Estetik zövqün tərbiyəsi hələ uşaqlıq illərindən başlanır; uşaqda təşəkkül tapmış zövqün əsasları isə onun gələcək mənəvi inkişafını müəyyən edir. İlk yaşlarda uşağın musiqini qavramaq bacarığı güclü inkişaf edir. Musiqini qavramaq – müxtəlif uralıqda və uzunluqda birləşən səslərin gözəlliyini, ifadəliliyini duymaq, bədii obrazları və bu obrazların ifadə etdiyi əhval-ruhiyyəni, fikir və hissləri qavramaq deməkdir. Musiqini qavrama prosesində uşağın emosional halı ilə bədii obrazlı təfəkkürü cümləşir. Musiqi uşaq və yeniyetmələrin emosional aləminin bütün zənginliklərini açmağa imkan

verir. Hər hansı şeyin gözəlliyi insanı uşaqlıqdakı qədər, dərindən və bilavasitə həyəcanlandıra bilməz. Emosional hallara qarşı parlaq və qızgın meyl, çılğın, nəhayətsiz fantaziya, yeniyetmə yaşındakı qədər, heç bir başqa yaşda özünü belə aşkar büruzə verə bilməz.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, uşaqlara ilkin musiqi tərbiyəsi vermək zəruridir. Musiqi uşağın gündəlik həyatında müntəzəm olaraq onu müşayiət edir: səhər gimnastikasında da, oyun və gəzintilərdə də, məşğələlərdə də. Yaxşı təşkil edilib keçirilən musiqi məşğələləri, bayramlara hazırlıq, onların yüksək bədii səviyyədə təşkili əyləncəli proqramların hazırlanması–bütün bunlar uşağın həyatına gümrahlıq, aydınlıq və sevinc gətirir.

Musiqi ilə müşayiət edilən səhər gimnastikası balacaları tək fiziki cəhətdən deyil, habelə emosional psixi cəhətdən inkişaf etdirir, onları canlandırır. Uşağın psixologiyasını yaxşı bilən, onun ayrı-ayrı təzahürlərinə bacarıqla rəhbərlik edən tərbiyəçi üçün musiqi həmişə ən yaxşı köməkçidir. Tərbiyəçi şən mahnı ilə qüssəli uşaqların əhvalını yaxşılaşdırma bilər, sinir sistemi hədsiz oyanmış uşaqları mülayim lirik mahnı ilə sakitləşdirə bilər. Uşaqların yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafı, onların mənəvi aləminin zənginləşməsi prosesində mahnı və ritmikla yanaşı, musiqinin dinlənilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Uşaqlar üçün təbiətin real səslərini, insan nitqinin intonasiyasını canlı boyalarla əks etdirən musiqi əsərləri daha münasibdir. Çaykovskinin “Torağay mahnısı”, Qriqin “Quşcuğaz” və başqa pyeslər uşaqlar üçün anlaşılıqdır, onlarda emosional təəssürat yaradır, təfəkkürlərini oyadır.

Musiqi əsərlərinin dinlənilməsindən sonra uşaqların öz təəssüratlarını söyləmələrinə, fantaziyalarını işə salmağa imkan vermək vacibdir. Axı hər kəs musiqini bir cür başa düşür, özünə görə qavrayır. Bu isə onların estetik təsəvvürlərinin diapozonu xeyli genişləndirir. Dinlənilən musiqi əsərləri üzrə uşaqların düşüncələrini aşkara çıxarmaqla yanaşı, müəllim–tərbiyəçi əsərin məzmununu, bəstəkarın istifadə etdiyi vasitələri uşaqlara münasib formada izah etməlidir. Bu zaman onun hətta səsi də əsərin xarakterinə uyğun olmalıdır; o, beşik mahnılarından canlı, mülayim şəkildə, marş haqqında yüksək əhval–ruhiyyə ilə, rəqs havası haqqında şən tonla danışmalıdır.

Uşaqların estetik tərbiyəsində konsert proqramı üzrə bədii çıxışlarının təşkili az əhəmiyyətə malik deyildir. P.İ.Çaykovskinin yaradıcılığına həsr olunmuş konsert uşaqlara qüvvətli təsir bağışlayır. Konsertin proqramı “Uşaq albomu”fortopiano silsiləsi əsasında tərtib olunur. Uşaq həyatının mənzərəsini aydın əks etdirən pyeslər, şən oyunlar, nağıl süjetləri, rəqs musiqisi icra edilir. Konsertin bayramsayağı mühiti uşaqların gündəlik həyatını canlandırır. Belə konsertlərin təşkilinə musiqi məktəblərinin tələbə və şagirdlərini də cəlb etmək olar.

Musiqi tərbiyəsi üzrə uşaqlarla aparılan müntəzəm tədbirlər onlarda musiqi əsərlərinin məzmununu, forması, musiqi ifadəliliyi vasitələri haqqında ilkin təsəvvürlərin formalaşmasına kömək göstərir. Musiqiyə məhəbbət, musiqi inkişafı gələcək də uşaqlarda musiqi mədəniyyətinin bünövrəsini təşkil edir.

Uşaqların musiqi tərbiyəsində mərkəzi ümumtəhsil məktəbidir. Musiqi məşğələləri pedaqoji–metodik cəhətdən düzgün təşkil edildikdə məktəbin musiqi məşğələləri təsirli estetik tərbiyə vasitəsinə çevrilə bilər. Bu sahədə bəstəkar D.B.Kabalevskinin fəaliyyəti parlaq nümunə rolunu oynayır. O, uşaqları musiqi sənətinə cəlb etməyin çox maraqlı, incə yollarını müəyyən etmişdir.

Yeni proqramlarla iş təcrübəsi göstərir ki, məktəbdə nəgmə dərsləri sözün geniş mənasında, musiqi dərslərinə çevrilə bilər. Bu dərslərdə uşaqlar musiqi ədəbiyyatı ilə, musiqi tarixi ilə, musiqi alətləri ilə tanış olurlar. Musiqi müəllimləri məktəblərdə uşaq xorunun təşkilatçısı ola bilərlər: xorla mahnı oxumaq vasitəsilə şagirdlərdə musiqi hissi və mədəniyyəti tərbiyə olunur. Bir neçə məktəbin xor kollektivinin iştirak etdiyi konsertlərin təşkili daha maraqlı olur: uşaqlar konsertlərə xüsusi diqqətlə, həssaslıqla qulaq asır, öz kollektivləri ilə səhnədə çıxış edən digər kollektivlərin musiqi ifaçılığını fikrən müqayisə edirlər. Belə çıxışların bədii dəyəri böyükdür.

Hər bir məktəbdə musiqi lektoriyası təşkil etmək, burada mühazirə–konsertlər keçirmək, bunları

musiqi dərsləri ilə əlaqələndirmək olar.

Şagirdlərə müəyyən musiqi alətində çalmaq bacarığı aşılamaq, bircə, estetik tərbiyə işində çox vacibdir. Bu, uşaqların musiqi fəaliyyətini təşkil etmək, onların ətraf həyata gözəllik ünsürləri daxil etməyə alışdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Ana dili və ədəbiyyatdan yazdıqları inşalarda uşaqlar musiqiyə olan maraqlarından həvəslə söz açır, musiqi dərslərində öyrəndikləri musiqi əsərlərindən nümunələr gətirirlər.

Başqa fənlərlə əlaqələndirilmiş musiqi dərsləri də maraqlı və öyrədici xarakterə malikdir. Görkəmli Azərbaycan şairi Füzulinin lirik şeirlərinin tədrisi zamanı şagirdlər Ü. Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasından parçalara diqqətlə qulaq asırlar. Onlar eyni zamanda Azərbaycan klassik musiqisi ilə, onun yüksək musiqi ifaçılığı ilə tanış olurlar. Başqa sözlə, onlar öz xalqının mədəniyyətini öyrənirlər.

Şagirdlərin musiqi tərbiyəsində “Məktəblilər üçün musiqiyə dair hekayələr” müəyyən rol oynayır. Bu tipli kitablardan bəhs edərək, D.B.Kabalevski yazır: “Mən şübhə etmirəm ki, bu kitablar oxucularda füsunkar musiqi sənətinə maraq və məhəbbət yaradacaq və möhkəmləndirəcəkdir”. Bu maraqlı kitabların müəllifləri musiqi və bəstəkarlar haqqında obrazlı və kütləvi şəkildə söhbət açmağa cəhd göstərmişlər. “Böyük zamanın melodiyları” (C.Xentov) “Bax haqqında hekayələr”, (Q. Skudina), “Çaykovski Romada” (Q. Pojidayev) və başqa kitablar gənc oxucularda belə bir inam oyadır ki, musiqi ən humanist ideyalara, sülh, xeyirxahlıq azadlıq ideallarının qərarlaşmasına xidmət edir. Müəlliflər gənc oxucuları sadəcə musiqi ilə maraqlandırmaq, onları incəsənətə qovuşdurmaq məqsədi güdməmiş, incəsənətin idraki rolunu, ətraf aləmi dəyişdirməyin mühüm vasitəsi olduğunu onlara dərk etdirməyə səy göstərmişlər. “Məktəblilər üçün musiqiyə dair hekayələr” seriyasından kitablar gənc musiqi həvəskarları üçün ən yaxşı vasitədir.

Deyilənlərə qısaşəkildə yekun vuraraq belə bir qənaətə gələ bilərik ki, musiqi məşğələləri təkcə musiqi təlimi və tərbiyəsində deyil, hərtərəfli inkişafetmiş ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsində mühüm vasitədir. Məktəbdə musiqi məşğələlərinin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici rolunu hər vasitə ilə yüksəltmək hər bir müəllimin, bütövlükdə pedaqoji kollektivin mühüm vəzifəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası məktəblərinin təhsil standartları. Bakı, 2000
2. Paşayev Ə, Rüstəmov F. Pedaqogika. Yeni kurs, Bakı, 2007
3. Xəlilov V.C. Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin inkişaf yolları. Bakı, 1992
4. Sadıqov F.B. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı, Adiloğlu, 2012

SUMMARY

Gunay Ismayilova

MUSIC AS AN IMPORTANT ELEMENT OF AESTHETIC EDUCATION

The article denotes the aesthetic education as one of the important factors that have a humanizing effect on the spiritual world of man. The teachers of music should take care not only of the artistic tastes of students in music lessons, but also inculcating the spiritual qualities. A specific feature of music art which is one of the forms of consciousness of society, is its power which influences the emotions. This feature of music art, which is one of the most important issues of our time, naturally forms the basis of the process of teaching, education and training of our schools. In this regard, it can be concluded that a rich source of a child's aesthetic impression is art. Art is an extremely complex and very meaningful event as a figurative form of change and perception of the

world. Ideological, moral and aesthetic aspects that affect the personality of the student are in close contact. The role of art in the development of children's sense culture, figurative and abstract thinking, imagination is important. Prominent composers described the educational role of music very highly. "Music allows you to discover all the prosperities of the emotional world of children and adolescents." The concert program, the organization of artistic performances are of great importance in the aesthetic education of children,. Regular activities with children on music education help them to form initial ideas about the content and form of musical works.

Key words: music, aesthetic education, musical ability, school, art, pedagogical bases, musical work, artistic pleasure, textbook, music education

РЕЗЮМЕ

Исмаилова Гюнай

МУЗЫКА КАК ВАЖНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

В статье эстетическое воспитание всегда было одним из важных факторов, влияющих на гуманистический мир человека. Помимо художественных вкусов учащихся на уроках музыки, учителя музыки должны заботиться и о привитии им духовных качеств. Специфической особенностью музыкального искусства, одной из форм сознания общества, является его способность воздействовать на эмоции. Эта особенность музыкального искусства, являющаяся одной из важнейших проблем современности, естественным образом составляет процесс обучения, воспитания и воспитания в наших школах. В связи с этим можно сделать вывод, что богатым источником эстетического впечатления ребенка является искусство. Искусство – чрезвычайно сложное и очень значимое событие как образная форма изменения и восприятия мира. Там он вступает в тесный контакт с идеологическими, нравственными, эстетическими аспектами, влияющими на личность ученика. Велика роль искусства в развитии у детей культуры чувства, образного и абстрактного мышления, воображения. О воспитательной роли музыки прекрасно говорили выдающиеся композиторы. Музыка позволяет раскрыть все богатство эмоционального мира детей и подростков. В эстетическом воспитании детей большое значение имеет концертная программа, организация художественных выступлений. Систематические мероприятия с детьми по музыкальному воспитанию дают представление о содержании, форме музыкальных произведений у них. способствует формированию воображения.

Ключевые слова: музыка, эстетическое воспитание, музыкальные способности, школа, искусство, педагогические основы, музыкальное произведение, художественный вкус, учебник, музыкальное воспитание.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnara Məhərrəmovə
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

HƏBİBƏ ALLAHVERDİYEVƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

habibe.allahverdiyeva@mail.ru

UOT: 75

MARAL RƏHMANZADƏ YARADICILIĞINDA “NAXÇIVAN” SİLSİLƏSİ

Məqalədə Xalq rəssamı Maral Rəhmanzadənin yaradıcılığında geniş yer tutan Naxçıvan mövzulu əsərlərdən bəhs olunur. Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında həm rəngkarlıq, həm də qrafika sahəsində yaratdığı Naxçıvan mövzulu əsərlər daha çox mənzərə, portret və tematik tablo janrında öz əksini tapır. Rəssamın Naxçıvana etdiyi çoxsaylı səfərlərdə Muxtar Respublikanın müxtəlif bölgələrindəki etüdləri və naxçıvanlıların portretləri ilə silsilə xarakterli əsərlər yaratmışdır. Belə əsərlərdən Culfa və Ordubad rayonlarında, ucqar dağ kəndlərində gördüyü ecazkar mənzərələri tablolarla əks etdirmişdir. Onun Naxçıvan təbiətini, insanlarını, məişətini, etnoqrafiyasını əks etdirən əsərlərindən “Naxçıvan. Cihan qalası” (1971), “Vətənim. Naxçıvan” (1967), “Naxçıvan dağları” (1963), “Əshabi-Kəhf” (1962, 1963), “Təbiətin əfsanəsi” (1963), “Dağlar” (1973), “Naxçıvan, duzlu dağlar” (1979), “Qonşu Arifin həyəti” (1963), “Sevimli Araz” (1971), “Culfa” (1970), “Körpü.Culfa” (1972), “Bulaqdan qayıdanda” (1964), “Bahar Talibovanın portreti”, “Bacılar” (1973) və s. maraqlı və yaddaqalan əsərlərdəndir. Onun özünəməxsus tərzdə yaratdığı əsərlər Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvan təbiət gözəlliklərini əks etdirməklə bərabər, yaratdığı tablolar tarixi, etnoqrafik baxımdan da əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Maral Rəhmanzadə, Naxçıvan mövzusu, “Bahar Talibovanın portreti”, Naxçıvan dağları, mənzərə janrı, rəngkarlıq, qrafika

Azərbaycan, onun ayrılmaz hissəsi olan qədim Nuh yurdu – Naxçıvan gözəlliklər diyarıdır. Hər bir dövrdə “Naxçıvanın tarixi, təbiəti və mədəniyyəti xarici ölkə səyyahları, tacirlərinin və sənətkarlarının, elm adamlarının diqqətini cəlb etmiş və onun tədqiqinə başlanılmışdır. Eyni zamanda Naxçıvanın diqqət çəkən tarixi-memarlıq abidələri, müxtəlif mənzərələri, mədəniyyət nümunələri, etnoqrafiyası, şəxsiyyətlərinin bədii təsviri də dünya rəssamlarının əsərlərində yer almışdır. Belə əsərlərin demək olar ki, çox hissəsi realist təsvir üslubunda, rəngkarlıq və qrafika janrında yaradılmışdır”[4,52]. Naxçıvan torpağının qədim tarixi ilə yanaşı, onun ecazkar gözəlliyi, rəngarəngliyi əcnəbi rəssamlardan daha çox Azərbaycanın digər bölgələrində yaşayan sənət ustalarının mövzusunə çevrilib. Rəssamlar bu torpağın rəngarəngliyi, ecazkar təbiətinin yaratdığı emosional təsiri ilə ilhamlanıb öz yaradıcılığında bu gözəlliyi əks etdirməyə çalışmışlar. Azərbaycanın görkəmli rəssamlarından olan, yaradıcılığında neft, sənaye və mənzərə janrına geniş yer verən rəssam kimi tanınan Maral Rəhmanzadə “...Vətənimizin ayrı-ayrı guşələrinin, o cümlədən Naxçıvan və Lənkəran, Şamaxı və Qubanın qədim tarix və təbiət abidələrini, əsrarəngiz mənzərələrini əks etdirən milli koloritli əsərləri qrafik elementlərin lakonikliyi və səmimiyyəti ilə seçilir” [3]. Azərbaycan təsviri incəsənətində öz professional yaradıcılıq izi qoymuş Maral Rəhmanzadə yaradıcılığında Naxçıvan mövzusunə geniş yer vermişdir. Bu mövzunu o, həm mənzərə janrı, həm çoxfıqurlu kompozisiyalar, həm də portret janrı vasitəsilə əksini etdirmişdir. Xalq rəssamı, Dövlət mükafatı laureatı, “Şöhrət” ordeni ilə təltif olunmuş Maral Rəhmanzadə qadın qəlbinin incə duyğularının rəngli ifadəsini ilə yaratdığı “Naxçıvan” mövzusunda silsilə əsərlərindən onun bu torpağa necə bağlı olduğunu görmək mümkündür. O, tez-tez Naxçıvana səfərlər edir, orada Naxçıvanın qədim abidələrinin, Araz çayının, ucqar kəndlərdəki gözəl mənzərələrin sehrilə bir-birindən maraqlı, gözəl kompozisiyalı tablolar yaradırdı. Bu gözəllikləri Naxçıvanda yaşayan sənət

dostları ilə birlikdə təsvir edir. O, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi Sabir Qədimovla, onun bacısı ilə Naxçıvanı qarış-qarış gəzmiş, birlikdə etüdlərdə olmuşdular. “Sabir Qədimovun bacısı Ləzifə xanım qardaşı haqqında müsahibəsində deyir ki, onun sənət dostları Maral Rəhmanzadə, Səttar Bəhlulzadə kimi böyük fırça ustaları idi: *“Onlar nə zaman Naxçıvana gəlsə idilər, bizim evdə qonaq olurdular. Birlikdə Naxçıvanın hər yerinə etüdə çıxar, ölməz əsərlər yaradar və bir-birilərinə sənət əsərlərini hədiyyə edərdilər”*[6].

O, “Naxçıvan” silsiləsinə aid olan əsərlərini rəngkalıq və qrafika janrında işləmişdir. Lakin Naxçıvan mənzərələri bu silsilədə əksəriyyət təşkil edir. Mənzərələrində isə əsasən Naxçıvan dağlarının təsvirinə geniş yer vermişdir.

Şəkil 1. “Naxçıvan dağları”

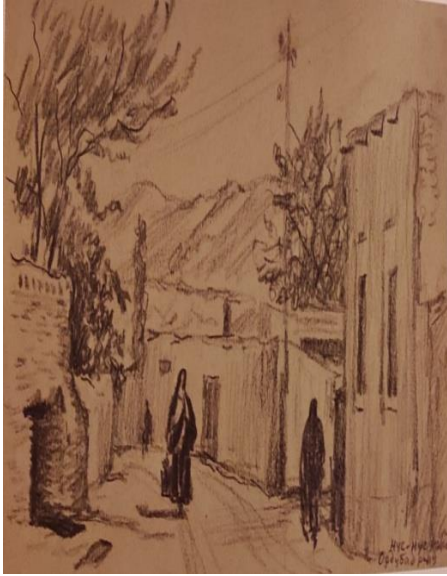
Şəkil 2. “Cuğa körpüsü. Gülüstan”

Bunların içərisində rəngkarlıq və qrafika janrında “Naxçıvan. Cihan qalası”(1971), “Vətənim. Naxçıvan”(1967), “Naxçıvan dağları” (1963), “Əshabi-Kəhf” (1962, 1963), “Təbiətin əfsanəsi” (1963), “Dağlar” (1973), “Naxçıvan, duzlu dağlar” (1979). “Günorta. Naxçıvan” (1971), “Ordubad Göy göl”, “İlan dağ” (1971), “Cuğa körpüsü. Gülüstan”(1972), “Culfa” (1970), “Dağlar” (1973), “Sevimli Araz” (1971), “Böyük Araz”, “Körpü. Culfa”, “Atlı” əsərləri Naxçıvan təbiətinin rəngarəngliyi, gözəlliyi, çayların, dağların möhtəşəm görüntüsünü özündə əks etdirir, hər bir tamaşaçıda gözəl duyğular yaradır, bu kimi təbiət mənzərələrindən estetik həzz alır, gözəllik duyumu, onu hiss etmək, qiymətləndirmək kimi nəcib, ulvi hisslər baş qaldırır. Onun rəngkalıq əsərləri içərisində geniş yer tutan mənzərələrində Naxçıvan təbiətini, onun gözəl güşələrini, daha çox isti rənglərlə zəngin, başqa regionlardan seçilən rəngarəngliyini əks etdirmişdir. Rəngkarlıq nümunələrindən “İlan dağ”, “Naxçıvan dağları”, “Culfa, Gülüstan qayaları”, “Cuğa körpüsü. Gülüstan”, “Günorta. Naxçıvan”, “Sevimli Araz” adlı əsərlərində istifadə olunmuş rənglər digər əsərlərindən seçilir. Belə ki, bu əsərlərdə əlvan rəng koloriti ilə yanaşı daha çox sarı, narıncı, qırmızı və qəhvəyi rənglərin müxtəlif tonlarının üstünlük təşkil edir. Bu da öz növbəsində əsərlərə isti bir nəfəs bəxş edir. Onun Naxçıvana həsr etdiyi mənzərələrində Araz çayına həsr etdiyi mövzular üstünlük təşkil edir. Onun “Cuğa körpüsü. Gülüstan”, “Sevimli Araz”, “Böyük Araz”, “Köpü. Culfa” və başqa rəngkarlıq nümunələri bu səpkidədir.

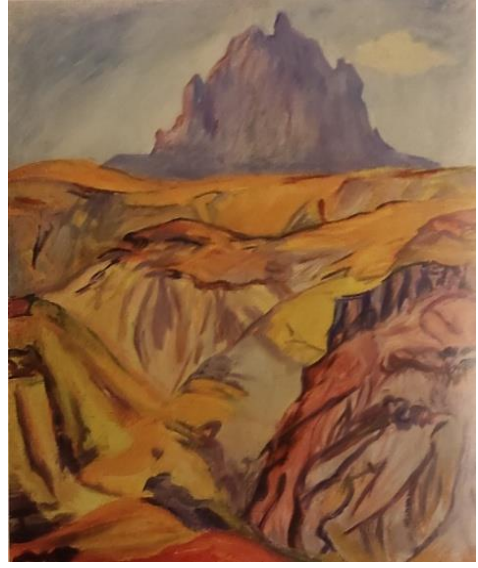
“M.Rəhmanzadə “Bizim sərhəddə” (1973) seriyası ilə nisgilli Araz çayının sahilindən qərib-qərib baxan dağların, bir milləti ikiyə bölən Xan Arazın “qan” axan sularının bədii ifadə gücü ilə öz yurddaşlarının ağırlarına şərikliyini bölüşüb” [2].

Qırmızı rəngin üstünlük təşkil etdiyi bu əsərləri Gülüstan qayalıqlarının əsrarəngiz görünüşü, düşməne sinə gərmiş mübariz xarakteri, müdafiyyə istehkamlarına bənzər düzülüşü sərhəd bölgəsinin qorunması təəssüratını yaradır. Ön planda göstərilmiş qırmızı, sarımtıl, qızılı rəngli sahədə tarixin ağır mübarizəsindən çıxmış sakit axıb gedən Araz çayı təsvir olunub. Tək bir təbiət lövhəsini əks etdirən mənzərədə təsvir olunan hər bir detal realist vurğularla sanki əsərin ideya ruhunu hiss etdirir. Qadın rəssamın bu mövzuya təkrar-təkrar müraciət etməsi təkcə təbiətin gözəllik estetikası deyil, həm

də o taylı-bu taylı Azərbaycanın çeşməkeşli tarixinin şahidi olan bu torpaqla mənəvi yaxınlıq, ünsiyyət, dərdləşmək ehtiyacı idi.

Şəkil 3. "Ordubad. Nüsnüs kəndi"

Şəkil 4. "İlan dağ"

Bu silsilə əsərlər içərisində Naxçıvanın İlanlı dağ mənzərələri, Araz çayının, Güllüstan qayalarının, Culfa rayonunun müxtəlif görünüşləri, Ordubadın qədim məhəllələri, Naxçıvan bağlarının təsviri kompozisiya bitkinliyi baxımında xüsusilə maraqlıdır. Qrafika janrında işlədiyi əsərlərdən Naxçıvan mənzərələri silsiləsindən "Əshabi-Kəhf" əsərində ziyarətgahın o zamankı görünüşünü görürük. 1963-cü ildə işlədiyi bu əsər müasir tamaşaçı üçün böyük maraq doğurur. Ziyarətgahın əzəmətli görünüşü ilə yanaşı, həmin illərdə fərqli mənzərəsi, insanların geyim tərz, nəqliyyat vasitələri əsəri baxımlı edib. Onun yaratdığı bu kimi təbiət lövhələri təkcə Naxçıvan təbiətinin gözəl rəng çalarlarının, iqlim təbəddülatı, dağ və çayların gözəlliyinin ifadəsi deyil. Həm də bu lövhələrdə "nəqs etdiyi" tarixin ifadəsidir.

Onun "Əshabi-Kəhf", "Qonşu Arifin həyəti", "Yolda", "Ordubad. Nüsnüs kəndi", "Culfa, Güllüstan qayaları" və başqa mənzərələri bu səpkidəndir. Bu mənzərələrdə çəkilmiş təbiət motivləri təbiət fonunda təsvir edilmiş insan fiqurları özündə həmin illərin izlərini əks etdirir. O zamanın etnoqrafiyasını, məişətini, adət-ənənələrini tamaşaçılara çatdırır. Naxçıvanın bu günkü müasir, abad görünüşü ilə müqayisədə təzad təşkil edir.

Ümumiyyətlə, Maral Rəhmanzadə yaratdığı tablolarında rənglərin harmoniyasında, cizgilərin yaratdığı lirizmi qadın rəssamın duyğularının zərifliyi hiss olunsada, onun yaratdığı Naxçıvan dağlarının, qayalarının təsvirində bu dəstixətt bir az sərtləşir. Onun yaratdığı belə tablolarında Naxçıvan dağlarının təsvirini daha da əzmkarlıq, əyilməzlik, sərtlik kimi ifadə olunduğunu görürük. Belə bir xarakterizə M.Rəhmanzadə fırçasının Naxçıvan dağ və qaya təsvirinin rənglərlə, cizgilərlə nəqs etdiyi poetik möhrüdür.

Belə bir təbiət təsvirli əsərlərlə "ünsiyyət" torpağın gözəlliklərindən duyulan saf duyğular Vətənə, torpağa bağlılıq, sevgi hissi yaradır. Rəssamın yaratdığı əsərlər insan tərəfindən dərk olunan, qavranılan, onun hissələrini oxşayan, qəlbində lirik və şairanə, nikbin, yaxud məhzun hisslər oyadır. O, təbiətin

Şəkil 5. "Əshabi-Kəhf"

gözəlliklərini, havanı, işığı, rəngləri təfəssilatı ilə verərkən şəxsi hiss və həyəcana əsaslanır. Əsərlərdə əks olunan təbiət gözəlliyi hər bir tamaşaçının bədii hissiyatını tərbiyyə edən, bu hissiyatı saflaşdırıb kamilləşdirən və inkişaf etdirən başlıca mənbəyə çevrilir. Naxçıvan təbiətini əks etdirən mənzərə “...əsərləri təkcə təbiətə - vüqarlı dağlara, başı göylərə ucalan sıldırım qayalara həsr edilməyib, bu əsərlər içərisində sujet xəttində insan, qadın obrazları canlanan “Qonşu Arifin həyəti” (1963), “Bulaqdan qayıdanda” (1964), “Bacılar” (1973) kimi kağız üzərində qrafit və linoqravür üsulu ilə işlənmiş dəyərli işlər də mövcuddur [1,39].

Rəssam naxçıvanlı qadın obrazlarına həsr etdiyi portretlərindən olan “Bahar Talıbovanın portreti” adlı əsərində rəssam Sosialist Əmək Qəhrəmanı Bahar Talıbovanı naturadan realist cizgilərlə yaratmışdır. Bu portret sadə, xoş simalı, əməksevər qadın obrazını xarakterizə edən cizgilərin, rənglərin təcəssümü ilə verilmişdir. “Azərbaycan qadınına xas olan ülvi bir gözəlliyin, zərifliyin və zəngin mənəvi aləmin rənglərin əlvan dili ilə parlaq ifadəsi Maral xanımın yaradıcılığında başlıca xüsusiyyətlərdən biri kimi diqqət mərkəzində dayanır. Çünki o, özü də məhz belə bir Azərbaycan qadını kimi simvol olmuşdu”[5].

“Rəssamın 1967-ci ildə yaratdığı “Naxçıvan gözəlləri” əsəri olduqca diqqətçəkəndir. Kompozisiyanı üç xanım fiquru təşkil edir. Onların biri kəlağayıda, digər ikisi isə zəngin ornamentli çadradə təsvir edilib. Rəssam surətlərin fərdi xarakterik xüsusiyyətlərini qələmə almada da, onların siluetlərindən, əllərinin və üz cizgilərinin jestlərindən onlara məxsus fərdi xüsusiyyətlər “oxunur”. Ümumiyyətlə, qeyd etmək olar ki, rəssam obrazlar qalereyası yaratmaqda daha çox qadınlara müraciət edirdi. Bunu bir tərəfdən rəssamın qadınların gərgin zəhmətinə olan simpatiyasından, digər tərəfdən isə qadının cəmiyyətdə tutduğu fəal mövqeyindən irəli gəlidiyi ilə izah etmək olar.” [2].

Onun 1978-ci ildə yaratdığı “Ana Naxçıvan” portreti psixoloji xarakter və rənglərin harmoniyası baxımından maraqlıdır. Kağız üzərində sulu boyalarla çəkilən portret zəhmətkeş qadın obrazını əks etdirir. Maral Rəhmanzadə üslubunda olan qadın fiqurlarına məxsus ucaboşlu, məğrur qadın obrazlı bu portretə də zərifliklə yanaşı güclü qadın xarakterini görmək mümkündür. Buta naxışlı örtük, ağ yaşmaqlı naxçıvanlı ana obrazında illərin “naxış” saldığı buğdabəniz siması, çökəyə düşmüş gözlərində həsrət rəngi əsərə mənə qatmışdır.

Onun naxçıvanlı əməksevər qadınları təsvir edən tablolarından “Günəşin şirəsi” adlı rəngli linoqravürü kompozisiya baxımından yadda qalan əsərlərindəndir. Bu dəyərli qrafika nümunəsinin fonunda İlandağın təsviri, ikinci və üçüncü planda üzümçün qızlar təsvir olunmuşdur. Əsərin koloritində detallardakı rəng seçməndəki uyğunluq, qızların geyimindəki ornamentlər, hərəkət dinamikası, kompozisiya tamlığı ilə estetik gözəllik bəxş edir. Burada səmadakı “günəş istiliyi” torpaqda və uzum tənəklərində öz əksini tapmışdır. Üzümlərdə və geyimlərdəki qırmızı rəng əsərə başqa estetik görünüş, gözəl bir kompozisiya tarazlığı qatmışdır.

Xalq rəssamı Maral Rəhmanzadənin yaradıcılığında rəngkarlıq və qrafika janrında geniş yer tutan Naxçıvan mövzulu silsilə əsərləri – Naxçıvan mənzərələri, Naxçıvan etüdləri və naxçıvanlıların portretləri Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan Naxçıvanın təbiət gözəllikləri, iqlimi, qədim tarixi və mədəniyyəti, məişəti, etnoqrafiyası haqqında ifadə zənginliyi ilə bitkinləşmiş bədii tutumu ilə estetik, emosional hisslər aşılamaqla bərabər, həm də bütün bu səpkilərdə informativ xarakter daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Maral Rəhmanzadə “Sərvət” albomları silsiləsi. Bakı: 2013.
2. Quliyev Əsəd. Azərbaycan rəssamlığında uca bir ünvan. 525-ci qəzet. 27 iyul 2016
3. Şıxəliyeva Səbinə. Azərbaycan təsviri sənətində qadın rəssamları. “Mədəniyyət” qəzeti. 10 mart 2017
4. Аллахвердиева Х.Р. Древний и современный Нахчыван в творчестве художников мира.// Проблемы науки. № 2 (61), Москва 2021 года, Российский импакт-фактор: 0,17 Научно-методический журнал. С.52-58
5. <https://etikxeber.az/r-dunyasinin-ilahsi-maral-rhmanza-pasayeva-yazir/>
6. <https://ntv.az/news/medeniyyet-turizm/50270-torpagi-gunesi-semeni-ceken-ressam-sabir-qedimov>

SUMMARY

Habiba Allahverdiyeva

“NAKHCHIVAN” SERIES IN THE CREATIVITY OF
MARAL RAHMANZADE

The article discusses Nakhchivan-themed works by People's Artist Maral Rahmanzade. In Maral Rahmanzade's works, Nakhchivan-themed works in the field of both painting and graphics are mostly reflected in the genre of landscape and portrait. During his numerous visits to Nakhchivan, the artist created a series of works with studies and portraits of Nakhchivan people in different regions of the Autonomous Republic. From such works, he reflected in the paintings the wonderful landscapes he saw in Julfa and Ordubad districts, in remote mountain villages. One of his works reflecting the nature, people, life and ethnography of Nakhchivan is “Nakhchivan. Cihan Castle”(1971), “My homeland. Nakhchivan”(1967), “Nakhchivan Mountains”(1963), “Ashabi-Kahf”(1962, 1963), “Legend of Nature”(1963), “Mountains”(1973), “Nakhchivan, Salty Mountains”(1979), “Bahar Talibova's portrait”, “Neighbor Arif's Yard”(1963), “Returning from the Spring”(1964), “Sisters”(1973) are interesting and memorable works. His works reflect the natural beauties of Nakhchivan, which is an integral part of Azerbaijan, as well as the paintings he created are historically and ethnographically important.

Key words: Maral Rahmanzadeh, Nakhchivan theme, “Bahar Talibova's portrait”, Nakhchivan mountains, landscape, painting, graphics

РЕЗЮМЕ

Габиба Аллахвердиева

СЕРИАЛ "НАХЧИВАН" В ТВОРЧЕСТВЕ
МАРАЛ РАХМАНЗАДЕ

В статье рассматриваются произведения народной артистки Марал Рахманзаде на нахчыванскую тематику. В творчестве Марал Рахманзаде произведения нахчыванской тематики как в области живописи, так и графики в большей степени отражены в жанрах пейзажа и портрета. Во время своих многочисленных визитов в Нахчыван художник создал серию работ с этюдами и портретами нахчыванцев в разных регионах Автономной Республики. Из таких произведений он отразил в картинах увиденные им чудесные пейзажи в Джульфинском и Ордубадском уездах, в отдаленных горных аулах. Одним из его произведений, люди, отражающих природу, быт и этнографию Нахчывана, является «Нахчыван. Замок Джихан» (1971), «Моя родина. Нахчыван» (1967), «Портрет Бахар Талыбовой», «Нахчыванские горы» (1963), «Ашаби-Кахф» (1962, 1963), «Легенда о природе» (1963), «Горы» (1973), «Нахчыван, Солёные горы» (1979), «Двор соседа Арифа» (1963), «Возвращение с весны» (1964), «Сестры» (1973)-интересные и запоминающиеся произведения. Его работы отражают природную красоту Нахчывана, неотъемлемой части Азербайджана, а его картины имеют историческое и этнографическое значение.

Ключевые слова: Марал Рахманзаде, Нахчыванская тема, «Портрет Бахар Талыбовой», Нахчыванские горы, пейзаж, живопись, графика

Məqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

ÜLVİYYƏ HƏMZƏYEVA

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası

ulviyya.hamzayeva@yahoo.com

UOT: 75

RƏSSAM İBRAHİM SƏFİNİN YARADICILIĞINDA OBRAZLILIQ

Məqalə Azərbaycanın görkəmli rəssam İbrahim Səfinin yaradıcılığına həsr olunub. Rəssamın təhlilə cəlb edilən əsərlərində obrazlılıq problemi araşdırılır. Qeyd edilir ki, rəssam hər bir portretində yaratdığı insanın təmsil etdiyi xalqın, millətin, sosial təbəqənin ən xarakterik xüsusiyyətlərini öz üzərində cəmləyən insan surətləri vasitəsilə tipoloji obrazların yaradılmasında ustalıq nümayiş etdirmişdir. İbrahim Səfi yaradıcılığının əsas meyarı olan obrazlılığın qabarıq şəkildə xarakterizə olunmasında zaman, məkan və cəmiyyət prizmasını birləşdirərək ümumidən çıxış etmiş, eyni zamanda şəxsi fərdi ifadə edəcək özünəməxsus bədii xüsusiyyətlərlə bu əsərləri yüksək dəyərləndirməyə əsas vermişdir.

Açar sözlər: İbrahim Səfi, rəngkarlıq, obraz, portret, çalar, kompozisiya, rəng.

Yaradıcılığında milliliyin tərənnümünü ifadə edən Azərbaycanın görkəmli rəssam İbrahim Səfinin “Azəri qadın” əsərində rəssamın əsasən ənənəvi dəyərləri önə çəkmə cəhdi ilə rastlaşırıq. Bütün cizgiləri ilə milliyyın bariz tərənnümünə çevrilmiş qadın portretində sənətkar onu XIX əsr klassik qadın geyim və atributları ilə tərənnüm etməklə məqsədinə nail olmuşdur. Onu cəlb edən mövzu əslində milli ifadənin tərənnümünə çalışması ilə öz izahını tapır. Əsərdə ön səhnədə Azəri qadının gülümsəyən obrazı canlandırmışdır. Onun başında ağ örpəyi qızılı rəngli araçqının üzərindən gəlir. Tarixi geyim nümunəsinin əsaslarından təsirlənən rəssam burada həmin həssaslığı tamaşaçısına hiss etdirməkdə böyük ustalıq nümayiş etdirmişdir. Daha çox parlaq, qızılı, sarı kimi rənglərə üstünlük verilməsi obrazın daha qabarıq görünməsində və nəzəri cəlb etməsində yeganə təsvir vasitəsi deyil. Rəssam arxa fonda tünd göy rənglərdən istifadə etmiş, digər insan tərənnümlərini kölgələrin, tonal ləkələrin hesabına həyata keçirərək ağırlığı əsas olanın üzərində saxlamağı məharətlə bacarmışdır. Beləliklə, azəri qadın obrazı arxa planda verilmiş digər insanların əhatəsində öz fərqli varlığı ilə xüsusi olaraq diqqət çəkir.

Rəssamın yaratdığı “Qara geyimli naməlum qadın” adlı əsəri də öz sadəliyində böyük maraq doğuracaq səviyyədə həyata keçirilmişdir. Tabloya tamaşa edərkən ilk baxışdan heç bir fərqli xüsusiyyəti olmayan, fərqli tərəflərə malik olmayan qadın obrazı ilə rastlaşırıq. Lakin əsərin ruhunda hökm sürən fərdiyyətin əsaslarını, tipoloji məxsusluğun meydana çıxarılmasının sənətkar yanaşması ilə meydana çıxarılması nüansı diqqətimizi cəlb edir. Burada qara geyimin sadə forması həm qadın yaraşacaq səviyyədə estetikliyin, zövqün, həm də ciddiyyətin malik olduğu xarakterikliyi əks etdirir. Bunun üçün seçilmiş fonun tünd qəhvəyi rəngi üzərinə atılmış qara tünd tonal ləkələr də obrazla uyğunlaşdırılaraq əsərin təsir gücünü artırır. Lakin əsərin tutqun, monoton təsirə malik olduğunu qeyd etmək yanlış olar. Çünki verilmiş işıq nüansının uğurlu istifadəsi tabloda qadın zərfliyini xüsusi olaraq önə çəkir.

İrəliyə baxan qadın qısa səliqəli dalğalı saçlı, qulaqlarında zövqlü sallama sırğaları ilə həm də müasirliyin simvolik qadın obrazının səciyyəviliyini diqqətə çəkir. Misal üçün “İnci sırğalı, boyunbağılı” adlı digər qadın obrazına həsr edilmiş portret nümunəsində rəssamın bu zövqü, estetikliyi müasirlik kontekstində həll etdiyinin bir daha şahidi oluruq. Burada qıvrılmış saçlarının daha açıq, sarı rəngli hissəsinin daha öndə, tünd rəngli tellərin isə arxaya doğru olması qadının həm müasir zövq anlayışını, həm də rəssamın gözəllik duyğusunu, zərfliyin mükəmməl həllini əks

etdirməsi əsərin təsirini gücləndirməkdədir. Qeyd edilən yaradıcılıq nümunəsində yana baxan qadın tünd qırmızı fon üzərində həll edilmişdir. Bundan əvvəlki portretdən fərqli olaraq, rəssam burada daha incə psixoloji yanaşmaya üstünlük vermişdir. Bəyaz çöhrədə yanaqların azacıq allı olması, nazik qaşlar, nəzakətli baxışları qadının bir gözəlliyin təmsilçisi olmasını deyil, onun zərif daxili dünyasını da önə çəkərək tamaşaçısının diqqətini cəlb etməyə davam edir.

Növbəti yaradıcılıq nümunəsi olan “Qırmızı geyimli qız” portretində də yenə eyni təsirlərin fərqli bədii ifadə tərzində təqdimini görürük. Fərqli rəng həlli, kompozisiya quruluşuna malik olmasına baxmayaraq, əsərin yenə də rəssamın gözəlliyin real ifadəsini canlandırmaq məqsədi əsərdə özünü aydın şəkildə büruzə verir. Arxa planda açıq yaşıl, sarı kimi çalarlardan istifadə edərək məkan tərənnümünü yaradan sənətkar burada ziddiyyət təşkil edən rəng dəyərləri ilə əsərin ekspressiv təsirini dərinləşdirilmişdir. Sabit dayanaraq tamaşaçısına doğru baxan qadın obrazına həsr edilmiş portret məhz bu kimi bədiiyin sayəsində dinamik təsir bağışlamağa davam edir. Belə ki, qırmızı pencəyin altından mavi köynək və çiynlərə qədər gələn dalğalı sarışın saçlar incə sifət cizgisi qeyd olunanları təsdiq edən cəhətlərdir. Mavi gözlərin ətrafa saçdığı erotiklik hər hansı bir duyğulu anın tərənnümünü deyil, obraza məxsus olan xarakterikliyi meydana çıxardır. Onun uzunsov sifət quruluşu, qırmızı rəngə boyanmış bir qədər kiçik dodaqları sanki adi bir obrazın zərif qadın dünyasına varmağa məcbur edən sənət nümunəsi ilə bizləri qarşılaşdırır.

“Zərrux xanım” portretində isə rəssam daha çox ciddiiyyətin, sərt qadın obrazının təqdimatına çalışmış və buna uğurla nail olmuşdur. Əsərdə ictimaiyyətçi, həyatın nəbzini tutan müasir qadının orta qaş təbəqəsinə məxsus nümayəndəsinin bədii əksi canlandırmışdır. Bunun üçün rəssam onu yaşına və mövqeyinə uyğun geyim və bəzəkləri ilə tərənnüm etmək üçün geniş təcrübəsini əsaslanmışdır. Qıvrılan, dalğalı qısa saçlar səliqə ilə darlanmış, səliqəli qara qaş forması, bir qədər allanmış yanaqlar xoş təəssüratı meydana çıxarmışdır. Onun zərif mirvari sırğaları bu təəssüratı xüsusi olaraq nəzərə çarpacaq səviyyəyə gətirmişdir. Qadının əynində göy rəngli libası boynuna bağladığı qızılı-sarı rəngli yaylıqla zövqlü şəkildə uyğunlaşdırılmışdır.

Rənglərin uyğun həllində verilmiş obraz fonla da ustalıqla əlaqələndirilmişdir. Rəssam düz fon seçsə də, burada yaşılı rəngin üzərində işıq ləkələrinin vasitəsilə onun parlaq çalarlara keçid alması zərif formada həll edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, fon və əsas təsvir obyekt arasında kəskin rəng təzadının olmamasına baxmayaraq əsərdə obrazın aydın və diqqəti cəlb edəcək təsviri ilə qarşılaşırıq.

İbrahim Səfinin portret janrında həyata keçirdiyi bir çox əsərində müxtəlif sənət sahiblərinin tərənnümü yaradarkən həmin sahəyə aid hər hansı bir köməkçi detal tərənnümü vermədən sırf həmin insanın xarakterikliyi önə çıxardan dəqiq cizgi ifadələri ustalıqla həyata keçirdiyinin şahidi oluruq. Məsələn, “İstanbulda bir əsnaf” əsərində tünd çalarla həll edilmiş portretdə qeyd olunanların əsaslarını görmək mümkündür. Yaşlı əsnafın qalın qış geyimində zəhmətli həyatın sınağından keçmiş simasını rəssam xüsusi işıq effektində canlandıraraq onu tutqun çalaların içərisindən ayırd edərək həssas təsir gücünü həyata keçirməyi bacarmışdır. Sıradan bir əsnafın adı həyatından olan bir anı tərənnümünün arxasında özünü büruzə verən böyük bir həyat hekayəsini rəssam olduqca lirik bədii ifadə tərzində həyata keçirərək izləyicisinin hissələrinə təsir etməyə nail olmuşdur. Qara qalın paltonun altından qalın toxunma jaket havanın soyuq olmasına baxmayaraq, onun işi ilə məşğul olduğunu göstərir. Bir çiyninin üzərindən saldıqı iri çantasını iki əli ilə tutan əsnaf gözləri yerə dikilmiş şəkildə öz yorğunluğunu ifadə edir. Onun dərin, çuxura düşmüş gözləri, qırışmış sifət cizgiləri bütün bu təsirləri dönə-dönə təsdiqləyir.

Sıradan bir kiçik qızın tərənnümün verən portret nümunəsində isə rəssam saflığın, təmiz bir dünyanın tərənnümünü verməklə tamaşaçısının nəzərini həyatın gözəl tərəflərinə çevirir. Parlaq yaşıl, açıq qəhvəyi rənglərin axarlığı ilə bir-birinə qarışan çalaları üzərində verilmiş portret önə baxan kiçik qızın təsvirini əks etdirir. Onun iki yana ayrılmış səliqəli sarışın saçları, sakit, lakin ifadəli saf ifadəsini təqdim edir. Əynində mavi qısaqol libası xoş görüntünü daha zərif formalarla tamaşaçısına çatdırır.

“Gülməyən oğlan” adlı portretə isə rəssam kiçik dünyanın yüklənmiş ruhunu, yaşının az olmasına baxmayaraq onu vaxtından əvvəl böyüməyə məcbur edən yaşantılarının ağırlığını sifətə

hopmuş cizgiləri ilə canlandırmışdır. Əsər yaşıl, qəhvəyi kimi rənglərin üzərində dərin iz salan işıq ləkələrinin bədii ifadəsində öz təsirini artırmışdır. Burada həyatın, yaşantıların hər hansı bir səhnə fraqmenti yoxdur. Hətta bunu nəzərimizdə canlandıracaq bir təəssürat da verilməmişdir Rəssam bunu əsas tutmadan, həyat hekayəsi haqqında məlumat verməyin vacib olmadığını, sadəcə yaşantıların ağır olduğundan xəbərverən portretin bədii əksini tamaşaçısının nəzərlərini dərindən cəlb edəcək şəkildə həyata keçirmişdir. Obraz yana doğru dikilmiş nəzərləri ilə qəlbindəki narahatlığı ifadə edir. O gülmür və bu bir an deyil, uzun zaman bir insan ömrünün məhkum olduğu psixoloji bir vəziyyətdir. Lakin əsər haqqında dərin kədəri, pessimizmi ifadə edən bir təsvir düşüncəsi yükləmək mümkün deyil. Çünki parlaq ifadələr, yeniyetmənin hələ həyatının qarşıda olduğunu, onun yaşadıklarının keçici bir vəziyyət olduğunu açıq şəkildə göstərir.

İbrahim Səfinin insanın ikiüzlülüğünün dərin ifadəsini verən “Qarıışıq üzülü kişi” adlı portreti böyük psixoloji sənətkar yanaşmasının nəticəsi kimi diqqətəlayiqdir. Sifətin sağ və sol hissələri arasında dəyişən ifadələr vardır. gülümsəyən, kədərlənən, bir sözlə vəziyyətə görə istiqamət alan cizgilər... Lakin mənfur xislətin ümumi cizgiləri bütün simada öz əksini böyük ustalılıqla tapmışdır. Dəyişməsi mümkün olmayan eyni saxta baxışlar və digər cizgilər sənətkarın dərin müşahidəliyini ifadə edir.

Əsərdə İbrahim Səfi qızılı sarı, qəhvəyi kimi isti rənglərdən istifadə etməklə aqressiyanın ekspressiv həllinə uğurla nail ola bilmişdir. Arxa fonun alov saçan qırmızı çalarları üzərində sarı rəngin işığı daha parlaq ifadə edən cizgilərdə əks olunması qeyd olunan fikirlərimizi təsdiqləyir.

Sənətkar portretlərində dəqiq cizgi yaratmaq prinsipinə hər zaman sadıq qalmış, hər bir əsərində ustad səriştəsini fərqli kompozisiya quruluşları ilə bir daha təsdiq etmişdir. Naturadan çəkilmiş Cümbüşcü Hafizin portretində onun dörd fərqli tərəfdən tərənnümünü bir tabloda canlandıraraq izləyicisində maraq oyadır. Ön, yan, bir qədər arxa hissədən canlandırılmış obraz istənilən mövqedə özünün eyni xarakterikliyi ifadə etməklə rəssamın psixoloji xarakterikliyi dəqiqliklə ifadə etdiyini açıq şəkildə sübut edir. Cümbüşcü Hafiz başını aşağı əyərək sanki rəssamın onu dörd bir tərəfdən müşahidəsindən xəbərsiz reallığı ilə canlandırılmaqdadır. Yaşlanmış insan obrazında həyatın, dünyanın, yaşamın məqsədini, amalıni adı bir naturanın sifətindəki yorğun cizgilərlə ifadə edən rəssam onu düz bir fonda deyil, arxada kiçik ölçülərlə verilmiş, üzərini alovlu duman bürüyən, dağılmış şəhər mənzərəsi fonunda tərənnüm etməyi məqsəduyğun hesab etmişdir. Dağılan şəhərdə hərəkət edən insanların adı həyatlarında bir gün olması nüansı da nəzəri cəlb edir. Çünki burada dünyası dağılan Cümbüşcü Hafizdir. Rəssam həm onun təlatümlü daxili dünyasını yorğun düşmüş simasında, həm də simvolik məkan-mühitində verməklə əsərin mənasına fərqli dəyər yükü əlavə etmişdir.

Rəssam hər bir portretində yaratdığı insanın təmsil etdiyi xalqın, millətin, sosial təbəqənin ən xarakterik xüsusiyyətlərini öz üzərində cəmləyən insan surətləri vasitəsilə tipoloji obrazların yaradılmasında ustalılıq nümayiş etdirmişdir. İbrahim Səfi yaradıcılığının əsas meyarı olan obrazlılığın qabarıq şəkildə xarakterizə olunmasında zaman, məkan və cəmiyyət prizmasını birləşdirərək ümumidən çıxış etmiş, eyni zamanda şəxsi fərdi ifadə edəcək özünəməxsus bədii xüsusiyyətlərlə bu əsərləri yüksək dəyərləndirməyə əsas vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mehdiyeva T.Ə. Şərurlu iki rəssamın Türkiyə həyatı // Qobustan, № 3, 2005. s.49.
2. Dr. Enver Tali. İbrahim Safi. Hərrac və sərgi kataloqu. İstanbul: 276 s. 14-52 s.
3. Sündüş Aldoğan. İbrahim Safinin sərgisi. //“Sanat” qəz., İstanbul: 1963, s.11
4. Əliyev Z. Rənglərin qəriblik nəğməsi: İbrahim Səfi – 120. // Mədəniyyət. 2018. 29 noyabr. S.7.
5. <http://sabahinfo.az/16545.html>

SUMMARY

Ulviyya Hamzayeva

**IMAGERY IN THE WORK OF THE ARTIST
IBRAHIM SAFI**

The article is devoted to the work of the outstanding Azerbaijani artist Ibrahim Sefi. The problem of figurativeness is studied in the analyzed works of the artist. It is noted that the artist has demonstrated skill in creating typological images through human images, which embody the most characteristic features of the people, nation, social class, represented by the person he created in each portrait. Ibrahim Safi spoke from the position of combining the prism of time, space and society in a vivid characterization of images, which is the main criterion for his work. at the same time with their artistic features that will express individuality, which caused a high appreciation of these works.

Key words: *Ibrahim Safi, painting, image, portrait, shade, composition, color*

РЕЗЮМЕ

Ульвия Гамзаева

**ОБРАЗНОСТЬ В ТВОРЧЕСТВЕ ХУДОЖНИКА
ИБРАГИМА САФИ**

Статья посвящена творчеству выдающегося азербайджанского художника Ибрагима Сефи. Проблема образности исследуется в анализируемых произведениях художника. Отмечается, что художник продемонстрировал мастерство в создании типологических образов через человеческие образы, в которых воплощены наиболее характерные черты народа, нации, социального класса, представленные человеком, которого он создал на каждом портрете. Ибрагим Сафи выступил с позиции соединения призмы времени, пространства и общества в яркой характеристике образов, что является главным критерием его творчества. в то же время со своими художественными особенностями, которые будут выражать индивидуальность, что вызвало высокую оценку этих работ.

Ключевые слова: *Ибрагим Сафи, картина, образ, портрет, оттенок, композиция, цвет*

Məqaləni çapa təqdim etdi: memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Qadir Əliyev

Məqalə daxil olmuşdur: 2 iyun 2022-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 10 iyun 2022-ci il

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası 30 aprel 2010-cu il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalının aşağıdakı seriyalarını müstəqil jurnallar kimi tanımışdır:

1. Elmi əsərlər. *Humanitar elmlər seriyası*
2. Elmi əsərlər. *İctimai elmlər seriyası*
3. Elmi əsərlər. *Təbiət elmləri və tibb seriyası*
4. Elmi əsərlər. *Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubuna əsasən “Elmi əsərlər” jurnalına çap üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Məqalənin mətni – 17 sm x 25 sm formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, Times New Roman-12 (Azərbaycan dilində - latın, rus dilində - kiril, ingilis dilində - ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, elmi dərəcəsi tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə CD-lə (disklə) birlikdə təqdim edilməlidir, CD-lər geri qaytarılmır.

4. Ədəbiyyat siyahısı AAK-ın “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələblərinə uyğun tərtib olunmalıdır.

5. Məqalənin xülasəsi və açar sözləri rus və ingilis dillərində olmalıdır (150-200 söz)

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir.

Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.*

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: *Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.*

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, I cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.*

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Məs.: *Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, bunun qarşısının alınması. // NDU-nun Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2011, №1, s.13-18*

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir: Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il./ “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2007, s.20-27*

Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad olmalıdır: Məs.: *Həsəni O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi: Pedaqoji elm.dok. dis. Naxçıvan, 2005, 240 s.*

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır: Məs.: *Şeremetyevski P.A. Naxçıvanın duz yataqları. “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 28 iyul 2012*

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Naxçıvan MDTA: f.19, siy.3, iş 56 v.7-9*
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

**Elmi əsərlər jurnalında çap olunan məqalələrin elektron variantı ilə

www.ndu.edu.az saytında tanış olmaq olar.

P.S: Kənar müəssisələrdən NDU-nun “Elmi əsərlər”inə məqalə göndərən müəlliflər NDU rektoru-nun adına, təmsil olunduğu müəssisə rəhbərinin məktubunu da təqdim etməlidir. Növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir.

TO THE AUTHORS!

By its 30 April, 2010 (minutes J\б 10-R) decision of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic has admitted the following series of the journal "**Scientific works**" of **Nakhchivan State University as independent journals:**

- 1. Scientific works. Humanitarian sciences series**
- 2. Scientific works. Social sciences series**
- 3. Scientific works. Nature sciences and medicine series**
- 4. Scientific works. Physics-mathematics and technical sciences series**

By the letter Ns 48-01947/16, 20 December, 2010 of the Chairman of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic the articles submitted for publication in the journal "**Scientific works**" of NSU should follow the following the rules:

1. Papers should be typed in single space ,{4 size (17sm x 25sm) format, in l2pt Times New Roman (in Azerbaijani -in Latin alphabet, in Russian - in Cyrillic, in English –in the English alphabet).

2. Name(s) and surname(s) of the author(s) and affiliation(s), their scientific degree should be given in full, their e-mail address and complete address (university, organization) should be shown.

3. Each article should include UOT indexes or codes of PACS type and keywords (keywords should be in the language in which the article and abstracts have been written).

The articles and abstracts (in three languages) should be submitted in computer typed form and electronic form (in CD disk); CDs ate not given back.

4. List of literature (References) should meet the 10.2 -10.4. 6. requirements of the section "Used Literature" of the Instruction of the HAC "Rules for Dissertations" which is in power.

5.The abstract and key words of the article should be in Russian and English language (150-200 words) Sources in "References" are shown as follows:

Books (monographies, text-books, etc.) **Habibbayli I.A. Literary-historioal memory and modernism. Baki, Nurlan, 2007,696 p.**

Multi-authored books (collective monographies and text-books) **Noah prophet, world's gale and Nakhchivan: Adjami, 2010, 300 p.**

Multi-volume publications **Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic. In 2 volumes, I volume, Baki, Lider Publishing house, 2004,440 p.**

Articles/ Papers Hajiyev LM. Tenitorial claims of the Atmenians against Azerbaijan during the Azerbaijan People's Republic and its prevention. // Scientific works of NSU. Social sciences series, 2011, Nr 1, pp. 13-18.

Series of articles and conference materials **Habibbayli I.A. Age of the city Nakhchivan- five thousand years. / Materials of the scientificpractical conference "Establishment of Nakhchivan Autonomous Republic: history and modernism". Baki, Nurlan, 2007, pp.20-27**

Thesis /Dissertation Hassanli O.G. Use system of regional ethnographic materials in the formation of student personality: Doctor of pedagogical sciences ... Disselt, Nakhchivan, 2005, 240 p.

The same is applied to the Synopsis of thesis, only the word "synopsis of thesis" is added. Newspaper materials **Sheremetyevski P. A. Salt deposits of Nakhchivan. Newspaper "Newspaper 525", Baki, 28 July,2012.**

Archive materials Nakhchivan MDTA: f. 19, list 3, work 56 v.7-9

The literature ofthe last 5-10 years in the references is specially prefened.

P.S: The authors from other enterprises should also submit the letter by his/her head to the rector of NSU for publication of their papers. the papers which do not meet these requirements will not be admitted.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ!

Высшая Аттестационная Комиссия при Президенте Азербайджанской Республики по решению (протокол № 10-Р) от 30 апреля 2010 года признал как самостоятельные журналы нижеследующие серии журнала «**Научные труды**» Нахчыванского Государственного Университета:

- 1. Научные труды. Серия гуманитарных наук**
- 2. Научные труды. Серия общественных наук**
- 3. Научные труды. Серия естественных и медицинских наук**
- 4. Научные труды. Серия физико-математических и технических наук**

На основании письма № 48-01-947/16 от 20 декабря 2010 года председателя Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики статьи, представленные для публикации в журнале «**Научные труды**», должны составляться на основе нижеследующих требований:

1. Текст статьи должен быть набран в формате 17 см x 25 см, межстрочный интервал 1 на компьютере в программе Times New Roman-12 (на азербайджанском языке латинским, на русском – на кириллице, на английском – на английском алфавите).

2. Имя и фамилию автора (авторов), ученую степень следует написать полностью, указать адрес электронной почты, название предприятия (организации), где работает.

3. В каждой статье следует дать индексы УДК или коды типа PACS (ключевые слова должны быть написаны на языке статьи и резюме).

4. Ключевые слова статьи должны быть на русском и английском языках. (150-200 слов)

Статьи и резюме должны быть набраны на компьютере (на трех языках) и представлены в электронной версии на диске CD (CD не возвращаются).

5. Список литературы должен составляться в соответствии с требованиями раздела 10.2-10.4.6 «Использованная литература» существующей Инструкции ВАК «О порядке составления Диссертаций».

Библиографическое описание книг (монографий, учебников и т.д.) составляется названием книги.

Напр.: Габиббейли И.А. Литературно-историческая память и современность. Баку, Нурлан, 2007, 696 с.

Книги, в которых не указан автор, и которые имеют более четырех авторов (коллективные монографии или учебники), даются по названию книги. *Напр.: Пророк Ной, всемирный потоп и Нахчыван: Аджеми, 2010, 300 с.*

На многотомное издание ссылка дается в нижеследующем порядке: *Напр.: Энциклопедия Азербайджанской Народной Республики. В 2-х томах, том I, Баку, издательство Лидер, 2004, 440 с.*

Ссылка на статьи должна быть в нижеследующем порядке: *Напр.: Гаджиев И.М. Территориальные притязания армян к Азербайджану в период Азербайджанской Народной Республики и их предотвращение. // Научные труды НГУ. Серия общественных наук, 2011, № 1, с. 13-18.*

На источники по сборникам статей и материалам конференций следует указать так: *Напр.: Габиббейли И.А. Городу Нахчыван – пять тысяч лет. / Материалы научно-практической конференции на тему: «Создание Нахчыванской Автономной Республики: история и современность». Баку: Нурлан, 2007, с. 20-27.*

На диссертацию следует ссылаться так: *Напр.: Гасанлы О.Г. Система использования краеведческих материалов в формировании личности ученика: Дис... доктора педагогических наук. Нахчыван, 2005, 240 с.*

На автореферат диссертации ссылка дается также, но следует добавить слово «автореферат».

Ссылка на газетные материалы производится так: *Напр.: Шереметевски Р.А. Сольные скважины Нахчывана. Газ. «525-я газета», Баку, 28 июля 2012*

Ссылка на архивные материалы дается так: *Напр.: НГИА Нахчывана: ф.19, оп.3, д. 56, лл.7-9.*

В списке использованной литературы следует предпочитать литературу последних 5-10 лет.

П.С.: Присылающие в «Научные труды» НГУ статьи из других организаций авторы, должны представить на имя ректора НГУ письмо руководителя организации, которую они представляют. Статьи, не отвечающие на эти требования, не будут в последующем приняты издательством.

DÜZƏLIŞLƏR ÜÇÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

Nəşriyyat direktoru:	Samir Tarverdiyev
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Baş mühəndis-programçı:	Səminə Rüstəмова
Aparıcı redaktor:	Sahilə Abbasova
Aparıcı redaktor:	Günəl Məmmədova
Aparıcı korrektor:	Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 12.07. 2022
Çapa imzalanıb: 16. 07. 2022
Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 12,6 c/v
Sifariş №63, sayı 100 nüsxə

REDAKSİYANIN ÜNVANI: *7012. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
"Qeyrət" nəşriyyatı*

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: *elmi.hisse@mail.ru*